Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»

Випуск шістнадцятий

Київ – 2013

УДК 34(06)
ББК 67(я43)
П 68

П 68 Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 16. – К., 2013. – 298 с.

Шістнадцятий випуск збірника містить статті науковців Університету економіки та права «КРОК», а також інших вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ України.

Розраховано на науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у галузях теорії та історії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, цивільного процесуального, кримінального, кримінально-процесуального, господарського, фінансового, міжнародного права, а також у галузях юридичної, організаційної та економічної психології.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Університету економіки та права «КРОК»
(протокол № 2 від 17.10.2013 р.)

Головний редактор: **Сідак В.С.,** доктор історичних наук, кандидат юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України (відділення психології і дефектології), Заслужений діяч науки і техніки України.

Члени редколегії: *Юридичні науки:*
Француз А.Й., Герой України, Заслужений юрист України, лауреат премії імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор;
Копиленко О.Л., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік Академії правових наук України;
Костицький М.В., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, академік Академії правових наук України;
Козенюк В.О., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник;
Гіжевський В.К., кандидат юридичних наук, професор;
Кравченко В.В., кандидат юридичних наук, професор;
Боровенко В.М., кандидат юридичних наук, доцент;
Коваленко О.І., кандидат юридичних наук, доцент;
Лук'янець В.С., кандидат юридичних наук, доцент.

Психологічні науки:
Карамушка Л.М., доктор психологічних наук, професор;
Коваленко А.Б., доктор психологічних наук, професор;
Ложкін Г.В., доктор психологічних наук, професор;
Матеюк О.А., доктор психологічних наук, професор;
Філіппов М.М., доктор біологічних наук, професор;
Сафін О.Д., доктор психологічних наук, професор;
Шимко В.А., доктор психологічних наук, професор, старший науковий співробітник;
Одягайло Б.М., доктор економічних наук, професор;
Марков С.Л., кандидат психологічних наук, доцент;
Сингаївська І.В., кандидат психологічних наук, доцент.

Адреса редакції: Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»
03113, місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: /044/ 455-57-57, 450-14-54
тел./факс: /044/ 456-84-28, 455-69-81
www.krok.edu.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № II237-II7P від 19.05.2006 р.

Збірник наукових праць «Правничий вісник Університету «КРОК» внесено до переліку фахових видань України (Бюлетень ВАК України. — 2010. — № 3. — С. 11.)

© Університет економіки та права «КРОК», 2013

Зміст

Розділ 1. **ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ УЧЕНЬ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦІПАЛЬНЕ ПРАВО. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА 5**

М.Х. Корецький, Ю.Є. Вовк
Визначення кордонів України у XX столітті: історико-правовий аспект 5

Б.В. Бернадський
Функції спецслужб та основні напрями контррозвідувального захисту державних інтересів у Російській імперії на початку XX століття 11

В.В. Бойко
Проблеми тлумачення правових норм як способу встановлення наявності та вирішення конкуренції правових норм..... 21

І.Р. Вітик
Реформування прокуратури України — вимога сьогодення 28

В.В. Омельчук
Особливості правового статусу монастирського землеволодіння у Візантійській імперії..... 33

В.І. Попіль
Деякі питання праворозуміння в умовах реформування вищої школи 39

О.В. Філонов
Формування головних заходів Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, спрямованих на протидію тероризму наприкінці XIX століття..... 42

Н.В. Червінська
Сутнісна характеристика та основні вимоги до якості законів 47

Розділ 2. **ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО 53**

A. Zaporozchuk
The principles of radioactive waste management in international law 53

В.В. Іванюшенко, Г.С. Гресь
До питання становлення товариства з обмеженою відповідальністю в Україні..... 59

О.В. Батрин
Вимоги до апеляційної скарги в цивільному процесі України..... 63

С.М. Вихрист
Механізм забезпечення дотримання Протоколу про воду та здоров'я до Конвенції ЄЕК ООН про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер 70

О.М. Домбровська
Місце соціальних та економічних прав людини в праві Світової організації торгівлі 81

В.Ф. Дутчак
Перспективи інвестиційних проектів промислових підприємств на території Чорнобильської катастрофи: правові аспекти..... 88

Н.Д. Когут
Правова природа штрафів як фінансових санкцій . 94

М.П. Курило
Щодо можливості уніфікації інституту процесуальних строків у Судовому процесуальному кодексі 100

Н.Б. Мушак
Теорії походження прав людини та їх вплив на розвиток концепції прав людини в міжнародному праві 106

В.А. Свирида
Формування системи захисту інтелектуальної власності митними органами України 112

А.В. Токунова
Вплив транснаціональних корпорацій на зовнішню торгівлю 118

Розділ 3. **ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО 127**

М.Л. Бєлкін
Проблеми спростування судових преюдицій за законодавством України..... 127

В.Г. Кабанов, К.В. Цеков
Аспекти державного регулювання ринків похідних фінансових інструментів 133

Т.Ю. Лєбєдєва
Потенційні вектори розвитку глобальної архітектури фінансового нагляду над ринком похідних фінансових інструментів 140

Ю.В. Мягкоход
Відшкодування збитків як спосіб захисту суб'єктивного земельного права..... 153

І.І. Світлак
Організаційно-правові засади забезпечення безпеки людини на полюванні 160

Т.І. Сухоребра
Окремі питання адміністративної відповідальності за порушення у сфері оподаткування 166

Розділ 4. **КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ..... 170**

О.В. Мазур
Поняття «інтерес» і проблеми його захисту в кримінальному судочинстві України..... 170

М.Л. Романюк
Генеза законодавства про кримінальну відповідальність за незаконну порубку лісу..... 178

І.В. Тарасова
Застосування запобіжних заходів у межах здійснення кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру 183

О.В. Тихонова
Окремі питання визначення суб'єктів злочинів, пов'язаних із бюджетними коштами 189

І.С. Яковець
Місце Державної пенітенціарної служби України в системі суб'єктів оптимізації процесу виконання кримінальних покарань 195

Розділ 5. **АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ 203**

Л.М. Карамушка, Т.В. Дектярьова
Дослідження змісту психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів..... 203

Л.М. Карамушка, Т.М. Канівець
Психологічна готовність студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри: зміст, структура, рівень і чинники 211

Л.І. Паращенко
Психологічні особливості управління розвитком педагогічного персоналу в системі шкільної освіти України 220

В.С. Сідак
Диверсифікація суспільної свідомості як різновид інформаційно-психологічних операцій і шляхи протидії..... 227

А.Й. Француз
Психологічні засади роботи спецслужб Російської імперії з конфідентами зі злочинного середовища 232

О.С. Дронова
Співбесіда як психологічний засіб викриття кандидата..... 244

А.В. Журавель
Експериментальне дослідження рівня сформованості готовності студентів-майбутніх психологів освіти до надання консультативної допомоги..... 251

О.Ф. Король
Толерантність як компонента соціальної компетентності державних службовців..... 258

С.Л. Марков
Особистісні механізми смислотворчості 265

А.А. Озерянський
Особливості дизаптаційного синдрому у військовослужбовців національних контингентів 275

І.А. Сорока
Особливості конфліктів у колективі організації: теоретичний аспект 285

В.Є. Шевченко
Психологічний аналіз спеціальної діяльності персоналу оперативних підрозділів розвідувального органу Міністерства оборони України в контексті визначення провідних професійно важливих якостей 291

Розділ 1

Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

Визначення кордонів України у XX столітті: історико-правовий аспект

М.Х. Корецький
доктор наук з державного управління, професор, заслужений діяч науки і техніки України, в.о. ректора Національного університету водного господарства і природокористування

Ю.Є. Вовк
кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права, Національний університет водного господарства і природокористування

Досліджено історико-правові аспекти процесу становлення кордонів України у XX столітті. Наголошено на необхідності неухильного дотримання принципу непорушності кордонів.

Исследованы историко-правовые аспекты процесса становления границ Украины в XX веке. Отмечена необходимость неукоснительного соблюдения принципа незыблемости границ.

This article explores historical and legal aspects of process foundation borders in Ukraine in 20 century. The necessit following the principle of inviolability of borders is analyred.

Ключові слова: *Україна, кордон, держава, територія, народ, українці.*

Постановка проблеми

Однією з основних і найбільш важливих ознак держави є наявність певної території, на яку поширюється суверенітет. Її втрата означає припинення існування самої держави.

Межі території будь-якої держави визначаються кордонами, встановленими здебільшого формально-договірним шляхом. Кожна країна намагається зберегти свою територіальну цілісність, забезпечити непорушність кордонів. У разі наявності територіальних суперечок, неможливості, а також небажання політичної еліти вирішити їх шляхом переговорів і взаємних поступок, розпочинаються здебільшого тривалі та кровопролитні війни, що негативно позначаються на соціально-економічному і політичному розвитку народів, призводять до численних жертв і страждань.

Чітке визначення кордонів будь-якої

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

держави, їх делімітація та демаркація шляхом мирних переговорів є досить важливою та актуальною темою. Суттєву роль при цьому відіграють історичні аспекти, тривале проживання на певній території народу, який є титульною, державотворчою нацією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання визначення кордонів України на різних етапах розвитку привертає увагу багатьох науковців. Окремі його аспекти висвітлюються серед іншого в працях, присвячених національно-визвольним змаганням українського народу 1917-1920 років. Поряд із цим є також окремі дослідження. Насамперед необхідно виокремити праці О. Бойко, В. Боєчко, О. Ганжи, В. Сергійчука та інших. Особливо змістовною і актуальною є монографія доктора історичних наук, професора В. Сергійчука, у якій автор на основі широкого залучення архівних матеріалів досліджує, яким чином відбувалась експансія на українські етнічні землі з боку інших держав [1].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на певне висвітлення цієї проблематики в цілому, необхідно з'ясувати сам процес становлення кордонів України, землі якої входили до складу різних держав у XX столітті. Пов'язано це серед іншого з тим, що в наш час окремі політики інших держав на неофіційному рівні висловлюють певні територіальні претензії до нашої країни.

Формулювання цілей статті

Метою статті є з'ясування історико-правових аспектів процесу становлення кордонів України у XX столітті, а також дослідити, які саме етнічні території заселяли українці в період новітнього часу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Питання визначення кордонів України у XX ст. вперше постало в 1917 р., незабаром після утворення Центральної Ради. Саме за період її діяльності була визначена територія, у межах якої утворилась національна державність.

Незважаючи на нетривалість періоду існування української державності у 1917-1920 рр., сам факт її відновлення, встановлення певних територіальних кордонів мав у подальшому надзвичайно велике значення в плані становлення сучасної незалежної Держави Україна, визначення її кордонів.

У 1917 р. з початку утворення Центральної Ради не було чітко визначеного її правового статусу, як і не було визначено чітко територію України. Однак поступово відбулась еволюція юридичного статусу Центральної Ради від громадського органу, що здійснював керівництво національно-визвольним рухом, до вищого законодавчого органу влади держави.

Поряд з цим, поступово відбувався також процес визначення кордонів України. За основу було взято етнографічний принцип як домінуючий у середовищі діячів українського національно-визвольного руху. Українськими вважалися території, які здебільшого були заселені українцями. Це були території, які на той час входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій.

Обидві імперії були величезними територіальними конгломератами, населення яких складалося з етнічно та культурно різноманітних народів. Досить вагомий відсоток населення при цьому становили українці.

Проживаючи в межах імперій компактно на значній території, українці проте були позбавлені власної державності. Більшість українських земель при цьому перебували в складі Російської держави.

Сучасна дослідниця О. Д. Бойко в одній зі своїх праць наводить перелік територій Російської імперії, які, на думку керівних діячів Центральної Ради, повинні були за етнографічним принципом належати до території України: «У повному складі Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Харківська, Херсонська губернії; Чернігівська губернія (за винятком чотирьох північних повітів:

Мглинського, Новозибківського, Стародубківського, Суразького); Таврійська губернія (без Криму); Грубешівський, Томашівський і Влодавський повіти Холмської губернії; Катеринодарський (51,8 % українців), Єйський (73,9 % українців) і Темрюцький (75,2 % українців) відділи на Кубані; Хотинський повіт (79 % українців) Бессарабської губернії; Бреський (64,4 % українців) і Кобринський (79,6 % українців) повіти Гродненської губернії; Бирюченський (69,3 % українців), Богучарський (82,2 % українців), Валуйський (52,2 % українців), Острогозький (93,5 % українців), повіти Воронезької губернії; Таганрозький округ (61,7 % українців) Області Війска Донського; Грайворонський (57,3 % українців), Новоосокольський (50,8 % українців), Путивльський повіти (51,9 % українців) Курської губернії; Медвеженський (58,4 % українців) і Новогригорівський (50,7 % українців) повіти Ставропольської губернії» [2, с. 33].

На всіх зазначених територіях українці становили більшість, від 50 до 97 % населення. Територія Наддніпрянської України займала площу близько 513 тис. км² і за переписом 1897 р. на ній проживало понад 30 млн. осіб.

На думку академіка НАН України, організатора і першого директора Українського науково-дослідного інституту картографії і географії С.Л. Рудницького, українська етнічна територія, що належала до складу різних держав у період національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 рр., становила від 905 тис. км² до 1 млн. 56 тис. км².

За оцінкою українського історика, географа, головного редактора Енциклопедії українознавства В.М. Кубійовича, площа української етнічної території в 30-их роках XX ст. становила 932 тис. км², із яких 728,5 км² становила суцільна українська етнічна територія та 203, 6 тис. км² – змішана територія. Учений є автором понад 80 наукових праць з географії України. Одна з найбільш визначних – фундаментальна праця за загальною редакцією В.М. Кубійовича «Географія українських і сумежних земель», яка містить дані щодо українських етнічних земель середини 30-их років.

Попри значну площу розселення українців, територія, на яку поширювалась юрисдикція Центральної Ради на початковому етапі її існування, була значно меншою. Вона була визначена «Тимчасовою інструкцією Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні». Так зокрема, у ст. 2 «Інструкції» зазначалося: «Повноваження Генерального секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську за виключенням повітів Мглинського, Суражського, Стародубського і Новозибківського, вони можуть бути розповсюджені і на інші губернії або частини їх у випадках, якщо утворені в цих губерніях на підставі постанови Тимчасового уряду земські установи висловляться за бажаність такого розповсюдження» [3, с. 214].

З прийняттям 7 листопада 1917 р. III Універсалу, територія України збільшилася з п’яти до дев’яти губерній. Зокрема наголошувалось: «До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки щодо прилучення частини Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів» [4, с. 400].

У IV Універсалі, яким було проголошено незалежність УНР, територія держави, її кордони не були визначені. Однак це було зроблено незабаром, з підписанням 27 січня (9 лютого) 1918 р. Брестського мирного договору. Зокрема в ст. 2 договору були визначені такі кордони України: «1) Між Австро-Угорщиною, з одної, і Українською Народною Республікою, з другої сторони, наскільки ті дві держави граничитимуть з собою, будуть ті границі, котрі існували між Австро-Угорською монархією і Росією перед вибухом війни. 2) Дальше на північ ітиме границя Укра-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

їнської Народної Республіки, починаючи від Тарнограда западно по лінії Білограй, Щебретин, Красностав, Пугачев, Радин, Межиріччя, Сарнаки, Мельник, Високолитовськ, Каменець, Пружани, Вигановське озеро. Подрібно установлятиме границю мішана комісія після етнографічних відносин із узглядненям бажань населення. 3) На випадок, якби Українська Народна Республіка мала мати границі ще з якою іншою державою Почвірного союзу, застерігаються щодо того окремі умови» [5, с. 138].

Центральною Радою 6 березня 1918 р. прийнято закон «Про адміністративно-територіальний поділ України», згідно з яким скасовувався поділ на губернії та уїзди [6, с. 181-182]. Територія УНР поділялась на 32 землі. До її складу повинні були увійти нові території – окремі повіти Мінської, Курської та Воронезької губерній. Але реалізувати цей закон на практиці, як і деякі інші закони Центральної Ради, було проблематично.

Поряд з цим, наближався до завершення період Центральної Ради. Так, 29 квітня 1918 р., у результаті військового перевороту, підтриманого Німеччиною та Австро-Угорщиною, до влади прийшов П. Скоропадський. Одним із першочергових завдань нової влади було укладення перемир'я з РСФРР, вирішення питання щодо українсько-російського кордону. Переговорний процес розпочався 23 травня 1918 року. Для наукового обґрунтування історичного кордону між двома державами була утворена експертна комісія. Члени комісії Д. Багалій, Л. Падалка, Г. Павлуцький, С. Шелухін на основі наукових джерел, керуючись етнографічним принципом, намагалися довести визначений кордон [7, арк. 37-42].

Проте російською стороною постійно затягувався переговорний процес. Закінчився він безрезультатно 7 жовтня 1918 року. У цей час різко змінилась як в Україні, так і за її межами ситуація, готувались до повстання члени Українського національного союзу, проводилась також підготовка до введення військ Радянської Росії в Україну.

З приходом до влади Директорії УНР у грудні 1918 р., розпочався новий етап в історії українського державотворення. Це був досить складний період практично безперервних бойових дій. На території України діяли шість різних армій. І визначення кордонів і території залежало від успіхів на фронті.

Опинившись у досить складній ситуації, УНР 21 квітня 1920 р. уклала з Польщею Варшавський договір, згідно з яким відмовлялась від Східної Галичини в обмін на допомогу поляків у війні з більшовиками. Відповідно до умов договору між двома державами встановлювався такий кордон: «На північ від Дністра, вдовж р. Збруч, а далі вздовж бувшого кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вишегруцка, а від Вишегруцка на північ через взгір'я Кременецьке, а далі по лінії на схід від Здолбунова, потім вздовж східного адміністративного кордону Рівненського повіту, далі на північ вздовж адміністративного кордону бувшої губернії Мінської до схрещення його з р. Прип'яттю, а потім Прип'яттю до її устья» [8, арк. 1].

Однак реалізувати умови договору не було можливості, адже війська УНР і Польщі незабаром потерпіли поразку від радянських військ.

Не вдалося належним чином встановити кордони і в Західноукраїнській Народній Республіці. Задекларовані Українською Національною Радою 18 жовтня 1918 р. межі держави не збігалися з тими, які були в реальності, залежали як і за часів УНР від успіхів під час ведення військових дій.

Фактичне ж визначення кордонів України відбулося за часів УСРР (УРСР). При цьому Україна не мала статусу незалежної держави і була складовою, невід'ємною частиною СРСР як жорстко централізованої держави. Однак значним позитивним моментом було те, що в складі Радянського Союзу опинились практично всі етнографічні українські землі, а межі самої України були визначені.

У подальшому, під час проголошення незалежності у 1991 р., цей факт відіграв суттєву роль. Завдяки наявності визна-

чених кордонів України вдалось уникнути серйозних непорозумінь і можливого збройного протистояння з сусідніми державами. Поряд з іншими чинниками це сприяло також досить швидкому визнанню України як держави світовим співтовариством.

Становлення кордонів Радянської України відбувалось протягом тривалого періоду та було пов'язане з численними випробовуваннями, що випали на долю українського народу. При цьому прагнення українців до возз'єднання до уваги не бралося, а лише деклар увалось і використовувалось залежно від ситуації. Використовуючи одвічне прагнення українців до возз'єднання, керівні діячі комуністичної партії намагалися в першу чергу розширити межі СРСР.

Становлення кордонів Радянської України розпочалося незабаром після проголошення радянської влади в грудні 1917 року. Характерною особливістю було те, що за основу були взяті кордони, визначені Центральною Радою.

Однак у 1917-1920 рр. сталих кордонів України не існувало, адже це був досить складний період громадянського протистояння. Після остаточного утвердження радянської влади в Україні, з 1921 р. відбувався досить складний і тривалий процес визначення, уточнення кордонів між УСРР і РСФРР. Проходив він за активної участі керівних діячів КП(б)У і ВКП(б).

У 20-их роках XX ст. відбувались засідання численних комісій, метою яких було визначити межі двох республік. При цьому до уваги бралось, як правило, компактне проживання населення в тій чи іншій місцевості. Однак у деяких випадках керувалися іншими критеріями, і встановлення кордонів відбувалося не на користь України.

У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України зберігається «Справа по розгляду питання про встановлення зовнішніх кордонів УРСР». У матеріалах справи є «Адміністративна карта України масштабом 1 : 1050000 (в одному дюймі – 25 верст), складена картографічним відділом наркомату внутрішніх справ» [9, арк. 6]. Наголошується, що карта була складена на основі матеріалів, отриманих з місць, у зв'язку з новим районуванням України, затвердженим II сесією ВУЦВК на засіданні від 12 квітня 1923 року. Технічна частина роботи була виконана землемірно-технічним відділом наркомзему.

На карті по лінії кордону між Україною та Росією червоним кольором позначені місцевості, де 51-100 % становлять українці, синім – росіяни. Позначення червоного кольору на білому фоні Росії – «украинские гнезда в русских поселениях». І позначені вони на карті не лише в межах кордону, а й вглибині території Росії певними «острівцями».

У подальшому питання розмежування кордонів було порушено ЦК КП(б)У в 1924 році. Зокрема 19 травня 1928 р. датовано рішення Політбюро ЦК КП(б)У «Про надіслання доповідної записки до ЦК ВКП(б) про врегулювання державного кордону між УСРР і РСФРР». У доповідній записці з приводу цього зазначалося: «Порушене ЦК КП(б)У в 1924 році питання щодо врегулювання кордонів знайшло лише часткове вирішення, обмежившись лише включенням до складу УСРР м. Путивля і декількох волостей Курської, Воронежської і Брянської губерній, при чому поруч з цим, до складу РСФРР було передано майже повністю два округи (Таганрозький і Шахтинський), тобто в результаті вказаної роботи ми маємо наступні цифри: приєднано до УСРР територію з 278.081 жителів, передано в РСФРР територію з 478.009 жителів. Таким чином до теперішнього часу в безпосередньо прилягаючій до УСРР території РСФРР залишилось українського населення більше 2 000 000 чоловік, яке розташоване компактними масами в Курській, Воронежській губерніях і Північно-Кавказькому краї» [10, арк. 32-37].

У доповідній записці приводили також дані перепису населення 1926 року. Поряд з цим наголошувалось, що «територія населена українцями цілком безболісно може бути включена до складу УСРР і ЦК КП(б)

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

У просить ЦК ВП(б)У прийняти з приводу цього принципове рішення з тим, щоб питання встановлення на основі етнографічних даних точних кордонів між УСРР та РСФРР було передано по радянській лінії в спеціально створену для цього змішану комісію з наданням останній двохмісячного строку для виконання покладеного на неї завдання» [11, арк. 37].

Однак перегляду кордонів у тих обсягах, як про це просив ЦК КП(б)У, не відбулося. Мало місце лише певне уточнення територій.

Наступний етап встановлення кордонів України був пов'язаний із подіями Другої світової війни. Унаслідок відомих подій український народ отримав можливість об'єднатися в межах однієї держави. Територія УРСР, яка була складовою і невід'ємною частиною СРСР, значно збільшилася.

З передачею до складу УРСР Кримського півострова в 1954 р., яке відбулось у повній відповідності з чинним на той час радянським законодавством, мало місце наступне суттєве збільшення її території. На сьогодні територія України становить 603,7 тис. км². Вона є однією з найбільших держав Європи і має загальну довжину кордонів 6 500 км.

Висновки

Становлення кордонів України відбувалося протягом тривалого періоду у XX столітті. Процес був започаткований за часів Центральної Ради, завдяки якій це питання в подальшому отримало відповідний розвиток і продовження.

На сьогодні до складу Української держави входить переважна більшість українських етнічних територій. Відповідно до ст. 2 Конституції, територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною. Ставити питання про зміну кордонів стосовно їх збільшення або зменшення є безвідповідальним і таким, що суперечило б українському законодавству, а також міжнародним зобов'язанням, які взяла на себе Україна. У зв'язку з цим досить слушною є думка професора В.І. Сергійчука, який зазначає: «Наша молода держава, підписавши Гельсінські угоди, свято дотримується принципу збереження післявоєнного устрою в Європі, цілісності територій і непорушності кордонів. У цьому, як відомо, запорука стабільності й миру» [1, с. 3].

Принцип непорушності кордонів є продовженням принципу територіальної цілісності держави. Він є однією з найважливіших основ безпеки європейських держав і закріплює непорушність тих кордонів, що склались у Європі за підсумками Другої світової війни. Його формулювання і закріплення було обумовлено насамперед тим, що переважна більшість конфліктів у Європі була пов'язана з порушенням територіальної цілісності держав.

Список використаних джерел

1. *Сергійчук В.І.* Етнічні межі і державний кордон України / В.І. Сергійчук. – Тернопіль : Тернопіль, 1996. – 184 с.

2. *Бойко О.Д.* Проблема визначення кордонів України в період Центральної Ради (1917-1918 рр.) / О.Д. Бойко // Український історичний журнал. – 2008. – № 1 – С. 31-46.

3. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в двох томах. Том. 1. (4 березня – 9 грудня 1917 року). – К.: Наукова думка, 1996. – 588 с.

4. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в двох томах. Том. 1. (4 березня – 9 грудня 1917 року). – К.: Наукова думка, 1996. – 588 с.

5. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в двох томах. Том. 2. (10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.). – К., Наукова думка, 1997. – 422 с.

6. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в двох томах. Том. 2. (10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.). – К., Наукова думка, 1997. – 422 с.

7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі − ЦДАВО України). − Ф. 3695. − Оп. 1. − Спр. 100.

8. ЦДАВО України. – Ф. 1429. − Оп. 2. − Спр. 29 а.

9. ЦДАВО України. – Ф. 2. − Оп. 3. − Спр. 1021.

10. Центральний державний архів громадських об'єднань України. − Ф.1. − Оп. 2. − Спр. 1813.

11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. − Ф.1. − Оп. 2. − Спр. 1813.

Функції спецслужб та основні напрями контррозвідувального захисту державних інтересів у Російській імперії на початку XX століття

Б.В. Бернадський,
кандидат історичних наук, доцент,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто основні напрями контррозвідувальної діяльності спецслужб Російської імперії напередодні Першої світової війни.

В статье рассмотрены основные направления контрразведывательной деятельности спецслужб Российской империи накануне Первой мировой войны.

The paper examines the main areas of counter-intelligence activities of special services of the Russian Empire on the eve of the First World War.

Ключові слова: *функції, напрями, контррозвідка, режим секретності, спецслужби, державна безпека.*

Постановка проблеми

Питання функцій і напрямів діяльності спецслужб невіддільні від проблеми їх реформування, визначення ролі та місця в державному апараті, відповідальності перед суспільством. Одним із методів вирішення цієї проблеми є історична ретроспекція.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

З огляду на зазначене напрями діяльності спецслужб Російської імперії викликають зацікавлення багатьох учених. Передусім варто відзначити праці О. Ярмиша, З. Перегудової, С. Жарова, Б. Старкова та С. Галвазіна.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Однак більшість авторів зосередилися на розгляді концептуальних проблем. Водночас, напрями власне контррозвідувальної діяльності, крізь призму функцій спецслужб, досліджені недостатньо.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розгляд основних напрямів контррозвідувальної діяльності спецслужб Російської імперії напередодні Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу дослідження

Сучасні вчені виділяють загальні та допоміжні функції в роботі спецслужб [1; 2]. До загальних відносять інформаційну, керівну, прогностичну, організаційну, координаційну та контрольну функції.

Інформаційна – одна з функцій будь-якої спецслужби, що дає можливість мати уявлення про характер і обстановку в країні та за кордоном, своєчасно приймати необхідні рішення щодо ліквідації загроз. Вона передбачає збирання, фіксацію, оброблення, аналіз інформації та передачу її відповідним органам. Прогностична функція означає прогнозування позитивних і негативних явищ, процесів у тій чи іншій діяльності, вірогідність настання тих чи інших результатів.

Організаційну функцію, за допомогою якої створювалася та формувалася контррозвідка, можна розглядати у двох аспектах: по-перше, як діяльність із побудови та вдосконалення структури відповідних органів; по-друге – як діяльність із вжиття відповідних заходів із боротьби з державними злочинами.

Керівництво характеризується як функція, за допомогою якої спрямовувалася

діяльність державних органів з метою досягнення запланованих результатів їхньої діяльності. Координація ж давала змогу узгоджувати їх дії при досягненні якихнебудь спільних цілей і виконанні спільних завдань. Варто вказати на неналежну організацію цієї функції саме стосовно контррозвідувальної діяльності, про що йтиметься нижче.

За допомогою контрольної функції визначався ступінь відповідності дій тих чи інших осіб нормам державної безпеки. Так, контрольний характер мало здійснення контррозвідувального нагляду, а також безпосереднього контролю за виконанням покарань за вчинення державних злочинів.

Допоміжні (обслуговуючі) функції не впливають безпосередньо на діяльність об'єкта управління (у цьому й полягає їх обслуговуючий і допоміжний характер). До них відносилися функції, пов'язані з адміністративно-господарським обслуговуванням: оформленням і розмноженням необхідних документів, здійсненням діловодства, забезпеченням господарськими засобами тощо.

Що ж до напрямів контррозвідувальної діяльності, то першочерговими об'єктами оперативного обслуговування стали військове та морське міністерства, внутрішніх справ (МВС), закордонних справ (МЗС), торгівлі та промисловості, юстиції, шляхів сполучення, фінансів, народної освіти, імператорського двору [3, с. 45].

З початку XX ст. світ активно рухався до війни. Тож, передусім, увага зверталась на військове відомство та захист військової таємниці, боротьбу з таким видом злочину, як військова зрада. Вивчення осіб потенційних секретоносіїв розпочиналося вже на стадії підготовки їх до вступу на військову службу. Це стосувалося не лише офіцерського, а й солдатського та матроського складу, передусім осіб, «котрі порушують клопотання про допущення їх до відбуття військової повинності на правах вільнонайманих» [4, с. 129-130; 5, арк. 37; 6, арк. 3].

Офіцерський корпус під особливий нагляд потрапив після російсько-японської війни. Командирам полків періодично надсилалися своєрідні «чорні списки», що складались по трьох лініях: Департаменту поліції, жандармській і особливій. Остання була створена В. Сухомлиновим у бутність його військовим міністром. Цей підрозділ оцінювався сучасниками досить неоднозначно. Украй негативну оцінку йому давали генерали А. Денікін і М. Духонін [7, с. 207-209]. Утім, погляд Духоніна є упередженим, оскільки він говорив про конкурентів, а Денікін славився повним нерозумінням ні розвідувальних, ні контррозвідувальних завдань. Однак діяльність цього підрозділу набула надмірного розголосу, у зв'язку з чим Сухомлинов зробив офіційне заперечення існування при Воєнному міністерстві особливого розшукового підрозділу.

Невдовзі у контррозвідувальному захисті військ відбулись істотні зміни. Фактично усунуто було від цієї діяльності політичну поліцію, оскільки з приходом у Корпус жандармів генерала В. Джунковського, з подачі Миколи II, заборонялась агентурна діяльність у військах [8, с. 110-111]. Хоча в інтересах контррозвідки ці заборони певною мірою можна було обходити, військова контррозвідка також істотно обмежувалась у своїх діях.

Систему режиму секретності так і не було створено. Документи у військах зберігались зі злочинною недбалістю. Повне нерозуміння необхідності дотримання таємниці було притаманне для вищих кіл. Навіть глава німецької військової розвідки В. Ніколаї висловлював щире нерозуміння того факту, що ряд німецьких офіцерів стали флігель-ад'ютантами царя. Звичним явищем були розголошувачі в генеральських погонах, і справжнім бичем – балакучість офіцерів [9, с. 55; 10, с. 77].

У сфері контррозвідувального захисту збройних сил зусилля Департаменту поліції та військової контррозвідки скеровувалися передусім на виявлення закордонних розвідувальних центрів та оперативне проникнення у них. Міжвідомча ж комісія 1909 р. визначила 22 категорії осіб-об'єктів контррозвідувальної діяльності, які з не-

значними змінами й увійшли в «Положення про контррозвідувальні відділення» та «Інструкцію начальникам контррозвідувальних відділень» 1911 року.

Цими об'єктами були, передусім, кадрові співробітники розвідувальних органів Німеччини й Австро-Угорщини, іноземні військові аташе, працівники посольств, консульств, місій, іноземні військові чини, що приїжджали до Росії. За агентурними даними, під спостереження потрапляли сім'ї та прислуга всіх перерахованих вище осіб, іноземці – жителі прикордоння та пунктів, що мають військове значення. Особливу увагу звертали на тих осіб, які за родом своєї діяльності стикалися з військовослужбовцями, представники закордонних воєнних заводів, підозрювані у частому перетині державного кордону без істотних причин. На обліку повинні були перебувати іноземні інженери, які працювали на російських заводах.

Серед російських підданих виділялися такі категорії: близькі контакти підозрілих іноземців, офіцери та класні чини – секретоносії, які жили не за засобами, підрядники та комісіонери військового відомства (особливо євреї). Загалом же підозрілими вважалися всі євреї, які обертались у військовому середовищі.

Під посиленим контролем рекомендувалося тримати книжкові магазини військового напряму та букіністів. Особливо часто відвідувані іноземцями.

З інших категорій російських підданих виділялися власники фотографічних апаратів, які здійснювали заміри, статистичні дослідження в місцях, важливих у військовому відношенні, службовці мобілізаційних відділень залізниць, інші залізничні службовці, особливо в прикордонних районах, помічені в частих контактах із військовослужбовцями, службовці та майстри військових і морських заводів та майстерень.

До категорії осіб, які безпосередньо підозрювались у шпигунстві; відновились жителі прикордонних районів, які часто отримували з-за кордону гроші, що не відповідали роду їх занять і способу життя; родичі вже заарештованих за шпигунство; особи, які викликають військовослужбовців для занять по публікаціях; особи, помічені у спостереженні за російськими розвідувальними органами.

З установ першочергову увагу звертали на мобілізаційні заклади [11, с. 32-34; 12, с. 90-92].

Щодо взаємодії спецслужб, то законодавець визначив лише координацію при забезпеченні контррозвідувального режиму в місцях розташування укріпрайонів [13, с. 8].

Загалом же шляхи взаємодії двох контррозвідувальних відомств (військової контррозвідки та політичної поліції) були висвітлені в навчальному посібнику для офіцерів Генерального штабу «Служба генерального штабу. Розвідувальні органи армії». Документ проголошував залежне становище контррозвідки щодо політичного розшуку, залишивши в її компетенції оперативну роботу. Усі процесуальні дії віддавалися жандармам. Хоча після здійснення жандармською владою ліквідації, начальник контррозвідувального відділення мусив бути в курсі як дізнання, так і попереднього слідства та судового розгляду, отримуючи корисну з точки зору контррозвідки інформацію [12, с. 92-93].

Однак практична діяльність політичного розшуку цим не обмежувалася. Якщо матеріали заслуговували на увагу та мали відношення до сфери особливо небезпечних карних діянь, що посягали на економічний і державний лад імперії, політичний розшук, як правило, доводив їх до кінця самостійно, не передаючи військовій контррозвідці. Залежне становище не змінилось аж до початку війни.

У сфері контррозвідки складовою частиною загального нагляду, що здійснювався лише політичною поліцією, були контрольно-дозвільні функції. Передусім, це стосувалося держслужбовців. Недопуск нелояльних службовців убезпечував від витоку інформації, що могла потрапити до них при виконанні службових обов'язків. Основним документом, що характеризу-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

вав особу, була «Довідка про політичну благонадійність» [1, с. 115].

Під ретельним оперативним наглядом перебували й вищі посадовці, що закономірно викликало нарікання. Утім за Миколи II цей нагляд ефективністю вже не вирізнявся. Хоча певні спроби зосередити увагу на державній лояльності службовців і робив П. Столипін [14, с. 158-182].

Інші обмеження безпосередньо були пов'язані із забезпеченням режиму секретності. Цивільним чиновникам заборонялася несанкціонована публікація власних творів щодо зовнішніх і внутрішніх зносин Російської імперії [15, ст. 726, 727, 529, 716]. Винних у порушенні притягали до адміністративної відповідальності.

Починаючи з 1906 р. важливим об'єктом нагляду жандармів стали депутати Державної думи. І недарма, адже інколи у пресі з'являлися відомості про результати обговорення таємних законопроектів.

Напередодні Першої світової війни різко зросла роль інформації про зовнішньополітичні плани країн. Це обумовило ще один напрям контррозвідувальної діяльності. При цьому керівництво МЗС Росії не робило майже жодних спроб створити комплексну систему захисту інформації. Більше того, чимало чиновників не розуміли необхідності дотримуватись елементарних правил щодо забезпечення недоторканності відомостей, що містять інформацію про плани й особливості проведення зовнішньополітичного курсу Російської імперії.

Однією з причин такого ставлення можемо назвати відсутність у державі чіткого переліку питань, які необхідно зберігати в таємниці. Кожен власник таємної інформації: уряд, МЗС, військове міністерство, Департамент поліції − на власний розсуд визначали перелік відомостей, що відносяться до державних секретів.

Певну роль у системі захисту відомостей, що становлять державну таємницю, відігравав контроль за в'їздом-виїздом російських підданих, у тому числі секретоносіїв. Навіть після полегшень 1881 р. необхідним було надати свідоцтво від поліції про відсутність законних перешкод до виїзду за кордон [16, с. 78].

Як елемент контррозвідувального режиму можна розглядати й паспортну систему, що передбачала посвідки на проживання та накладала певні обмеження на пересування територією імперії.

Департамент поліції у багатьох циркулярах (від 20 листопада 1888 р., 18 червня 1892 р., 20 липня 1893 р.), констатуючи «особливо посилений наплив до імперії іноземних, переважно німецьких і австрійських, військових розвідників», націлював підлеглих на встановлення «особливо пильного нагляду за іноземцями, які проживають на наших південно-західних та західних окраїнах та у місцевостях, що становлять особливу важливість у стратегічному відношенні». Тож іноземці, які прибували в Росію, повинні були мати паспорти, видані російськими місіями чи консульствами, або надати свої національні паспорти чи вандербухи (документ, у якому вказувалися рід занять власника та зміни ним роботи), завізовані російськими консульствами. Для проживання в Росії вони отримували від губернаторів посвідку на проживання строком на один рік. Встановлювались і режимні зони, у яких запроваджувався «особливий нагляд за іноземними підданими» [13, с. 315-325, 79, 120-122].

З кінця XIX ст. серйозну увагу звертали на використання з протиправною метою досягнень науки і техніки. Зокрема було вирішено впорядкувати роботу фотографів. Передусім, затверджувалися статути фотографічних товариств, вводились обмеження на фотографування в закритих зонах. Перелік об'єктів, у районі яких заборонена фотозйомка, визначався командувачами військових округів. Жандармерія, поліція у свою чергу слідкували за дотриманням установленого порядку [13, с. 122-123].

Чимало турбот викликав у військової влади та керівництва МВС розвиток повітроплавання, зокрема у зв'язку з можливістю вести фотозйомку стратегічно важливих об'єктів зі значної висоти. Додатко-

ві обов'язки жандармерії в цьому відношенні було закріплено в низці циркулярів Департаменту поліції. У другій половині 1909 – початку 1910 рр. при штабі Корпусу жандармів навіть діяла «Особлива міжвідомча комісія щодо засобів боротьби з можливим здійсненням злочинних намірів за допомогою повітроплавальних пристроїв» [1, с. 125]. Особливої актуальності ця проблема набула після балканських війн, коли й були продемонстровані можливості аеророзвідки. Як засіб протидії було введення закритих для польотів зон навколо значних фортифікаційних споруд.

Також із 1891 р. всі літальні апарати, що несанкціоновано перетинали державний кордон, конфісковували незалежно від наявності прямого умислу в діях винного. Самих повітроплавців затримували та пересилали у Варшаву, Київ і Вільно до генерал-губернаторів «для точного роз'яснення появи повітряних куль у наших межах» [17, с. 203].

Розвиток засобів телефонного зв'язку зумовив введення заборони на організацію в прикордонних районах телефонних ліній станцій і станцій безпровідного телеграфу, щоб утруднити організацію оперативного зв'язку шпигунів із спецслужбами противника. Відповідальність за це покладалася на Корпус прикордонної охорони міністерства фінансів, губернські жандармські управління та жандармські управління залізниць. У подальшому довелося з'ясовувати питання з утриманням поштових голубів і організацією безпровідного телеграфу в прикордонних районах.

Ще в лютому 1888 р. рішенням Держради ввезення голубів з-за кордону допускалося лише з особливого дозволу та за погодженням з міністром фінансів. Прикордонники, які піднімали питання протидії перехоплення інформації аж до 1906 р., отримали дозвіл стріляти по голубах. У результаті вжитих заходів протягом 1900-1910 рр. вдалося перехопити близько 200 розвіддонесень. Це, до речі, враховувалось і при написанні закону 1912 року. Хоча російська влада і в подальшому ставилася до контррозвідувальної роботи з легковажністю, про що писали військовий прокурор О. Рєзанов і генерал О. Брусилов [18, с. 90; 19, с. 44].

Ефективність контррозвідувального захисту державних інтересів неможливо оцінити, не розглянувши ефективність захисту каналів зв'язку. Тривалий час у цій сфері контррозвідка взагалі не була присутня. Тож захистити цілком секретну інформацію, що поширювалася за допомогою радіотелеграфних засобів, вона не змогла. Примітивну самонадійність продемонструвало вище військове керівництво.

Спроби розробити типову інструкцію по збереженню, обробленню та пересилці таємних документів виявилися малоуспішними. Навіть після створення відповідного документа в серпні 1912 р. Генштаб у ньому визнавав недосконалість каналів зв'язку [20, с. 37].

Відзначались випадки втрати конвертів із грифами «таємно» і «цілком таємно», надходження телеграм не за адресою. Поширеним явищем було, коли все листування з військовими агентами велось на офіційних бланках, із зазначенням на конверті повної адреси, посади та чину адресата.

Утім, гострі військово-політичні конфлікти вплинули на розвиток криптографії [21, с. 34, 40].

Іншим напрямом роботи був оперативний захист державного кордону. З цією метою в 1912 р. в системі МВС було створено Комітет з охорони і відновлення державного кордону. До нього прикомандировувалися також представники Генерального штабу, МЗС і Мінфіну (представники митної та прикордонної служб). Жандарми мали право вести роботу в прикордонній смузі, а прикордонники зобов'язувалися сприяти їм за заявами. Хоча сфера їх дій так і не була чітко розмежована. Однак тут відзначається солідарність у діяльності різних відомств, принаймні випадки гострої міжвідомчої конкуренції авторові невідомі.

Ситуація в прикордонні особливо ускладнилася напередодні Першої світової війни. Почастішали спроби вербувань місцевих жителів і прикордонників. Такі

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

випадки були зафіксовані у Велбнській і Хотинській прикордонних бригадах. У цій ситуації звертає на себе увагу правильна постановка проблеми. Отримавши вербувальну пропозицію, секретоносій, не боячись негативних для себе наслідків, доповідав по команді. Прикордонне керівництво також чесно інформувало спецслужбу, що й проводила заходи, спрямовані на припинення протиправної діяльності. У грудні 1912 р. стражник Волинської бригади К. Біловецький зірвав спробу підключення до російської телефонної лінії. Прикордонник отримав особисту нагороду від імператора [22; 17, с. 204].

Говорячи про захист таємниць у державних установах і каналів зв'язку, варто згадати й організацію власної безпеки в самих спецслужбах. Передусім, у політичній поліції. Загальні положення щодо кадрової безпеки були конкретизовані у відомчих нормативних актах – «Правилах» від 23 липня 1903 р. і «Положенні про прийом офіцерів у Окремий корпус жандармів», затвердженому шефом жандармів М. Маклаковим 24 грудня 1913 р. [23, арк. 146].

Однак революційний хаос не оминув і жандармів. Вони губили шифри в громадських місцях, показували їх членам сімей, таким чином грубо порушуючи вимоги захисту таємної інформації. Траплялися випадки, коли новими наказами вводились у дію нові ключі, що втратили свою конспіративність [23, арк. 3-9]. Це може свідчити як про роботу іноземних спецслужб, так і революціонерів, серед яких було чимало асів таємної війни. Втім іноспецслужби використовували революціонерів і навпаки. Найбільш ризикованими були зносини з губернаторами, в апараті яких знаходилося немало ворогів існуючого режиму.

У самому відомстві також вкрай недбало ставились до режиму секретності, службової документації. Інспекція Департаменту поліції виявила випадки, коли до справ підшивались оригінали шифротелеграм поряд із розшифрованим текстом [23, арк. 28]. У цілому з 1908 р. і до початку війни шифри змінювали ще 12 разів.

Особливого розмаху заходи із забезпеченням власної безпеки набули з приходом у департамент Єрьоміна, ідеєю фікс якого і був режим секретності. У 1910 р. в структурі особливого відділу він створює агентурний відділ, що займався розшуковою роботою в Росії та за кордоном і захистом режиму секретності в департаменті. Активізувалася робота з виявлення агентури революціонерів у політичній поліції. Ще більш ізольованими стали приміщення відділу, вводився суворий перепускний режим, більш жорсткі вимоги щодо листування та діловодства [3, с. 87, 95].

Як і в інших національних окраїнах Російської імперії, важливим напрямом діяльності жандармів в українських, особливо Правобережних губерніях була боротьба з національно-визвольним рухом. Украй небезпечним видавалося використання цих рухів з розвідувально-підривною метою.

Нарада 1909 р. відзначала, що оперативна обстановка в Південно-Західному краї, наприклад, ускладнюється майже переважаючою чисельністю «інороднього» населення. Це нібито дає підстави створювати справжні шпигунські гнізда [11, с. 31].

Головним же ворогом режиму жандарми проголошували український національно-демократичний рух. З метою дискредитації організацій подібного спрямування його називали «мазепинським». Причому, спецслужбам доводилось боротися з тим, чого вони не знали і не розуміли. Про це свідчить огляд українського руху за 1911 р. [24, арк. 25].

Як вкрай підозрілі, а в останні передвоєнні роки і як злочинні, розглядалися будь-які контакти росіян із греко-католиками. Ілюстрацією є випадок, коли А. Шептицький запросив волинського архієпископа Антонія до Львова, а той першого до Почаєва. Під тиском влади обидва від запрошень відмовилися, побоюючись звинувачень у неблагонадійності.

З початку XIX ст. починає формуватися так зване промислове шпигунство, що практично поєднується з військовим. Уряди іноземних країн активно підтримували це поєднання, не жалкуючи сил на викра-

дення промислових і військових секретів, використовуючи для цього навіть приватні компанії [25, с. 24]. Тож важливою складовою контррозвідувальної діяльності став захист економіки.

Зважаючи на специфіку державного ладу та політичного режиму в країні, застосування традиційних заходів з обмеження допуску іноземних громадян до відомостей, що містили державну таємницю, було утрудненим. Із підприємств з іноземним капіталом контррозвідка звертала увагу на заклади електротехнічної, металургійної, суднобудівної та військової промисловості, з виробництва і продажу сільськогосподарських машин, а також довідкової та страхувальної справи. Саме там працювала найбільш кваліфікована агентура інорозвідок.

Так, фактичним монополістом у справі виготовлення та установки електрообладнання серед військового кораблебудування був філіал німецького електротехнічного концерну «Російське акціонерне товариство Сіменс-Шуккерт». Хоча план кораблебудування добули все ж не вони, а А. Шептицький.

Безпосередньо напередодні Першої світової війни потік розвідувальної інформації з Росії до Німеччини та Австро-Угорщини зменшився. Відомості, в основному, йшли з центральних установ і закладів флоту. Інші дані були досить приблизні та розпливчасті. Вочевидь, причиною цього стало введення в 1912 р. жорсткої кримінальної відповідальності за будь-яку спробу розголошення або передачі іншій особі відомостей, що становлять державну таємницю. Це виявилось більш-менш ефективним як один із варіантів протидії явищу.

Говорячи про основні напрями контррозвідувальної діяльності, варто зазначити, що відповідні заходи не можуть бути ефективними при здійсненні пасивної оборони. Тому контррозвідувальні кроки варто поєднувати з розвідувальними. У цьому зв'язку можемо згадати підрозділ Департаменту поліції, очолюваний ротмістром М. Комісаровим і контррозвідувальні відділення військового міністерства.

Зважаючи на війну, що наближалася, політична розвідка тісно перепліталася з військовою. Так, улітку 1910 р. згідно з агентурними даними Люблінського ГЖУ австрійська розвідка приступила до організації складів зброї та підготовки спеціальних кадрів для диверсійних акцій на російській території у воєнний час. Одночасно з Києва надійшла інформація про активізацію генконсульства в середовищі українських націоналістів. Ці матеріали відразу були передані у військове міністерство. Після цього, за погодженням з прем'єр-міністром і військовим міністром, було скликано особливу нараду для відпрацювання заходів із протидії підривним і диверсійним акціям австрійців [17, с. 173].

Поєднання розвідувальної та контррозвідувальної роботи давало змогу втягувати противника в оперативні ігри, відволікаючи на незначні об'єкти, захищаючи таким чином державні секрети. Так, на початку століття військова розвідка отримала частину мобілізаційного плану XI корпусу австро-угорської армії, що стосувалася розвідроботи на території Правобережної України, та передала її до Департаменту поліції. Зважаючи на прийнятий в австро-німецьких спецслужбах порядок присвоювати агентам не псевдоніми, а номери, було встановлено, що тут знаходяться 28 завербованих агентів австро-угорської розвідки. Із них 10 були діючими, ще 18 – законсервованими на випадок війни. Діючі агенти перебували в Києві, Жмеринці, Кам'янець-Подільському, Житомирі, Бердичеві, Волочиську [26, арк. 1, 2, 4].

У результаті цієї операції австро-угорське командування отримало дезінформаційні матеріали щодо російської армії, розкрило об'єкти своїх устремлінь, було викрито низку іноземних агентів. Утім, із невідомих нам причин операцію не було доведено до кінця.

Головною перешкодою на шляху до підвищення результативності контррозвідувальної роботи була відсутність загальнодержавної системи протидії розвідувально-підривній діяльності іноземних спецслужб. Відсутність відпрацьо-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ваного механізму обміну інформацією з питань контррозвідки між МЗС, МВС і Військовим міністерством призводили до того, що чимало підозрілих осіб опинялися поза контролем влади. Проблемам організації контррозвідувальної служби присвячувалися міжвідомчі наради 1908 і 1911 рр., які хоча б намітили основні принципи співпраці між спецслужбами. Той факт, що військова контррозвідка комплектувалася переважно жандармськими офіцерами, які підпорядковувалися військовому командуванню та контактували з Департаментом поліції, призводив до численних сутичок. Усі начальники ГЖУ були впевнені в підпорядкованості їм контррозвідників.

Постійним головним болем для контррозвідки було все, пов'язане з установленням правильних службових відносин з працівниками прикордонних і митних служб, особливо з жандармськими та поліцейськими чинами. Як правило, військові не довіряли жандармам, і навпаки. Одним зі виявів недовіри було ігнорування повідомлень. З іншого боку, завдяки подвійному контролю військових і жандармів усі арешти були відносно нечисленними та обґрунтованими.

Спроби ж дати опис у нормативно правових актах усіх способів отримання конфіденційної інформації з диференціюванням кримінальної відповідальності за їх використання виявилися приреченими на провал. Неможливо було заздалегідь передбачити всі методи і засоби, що використовуються в таємній війні. Спроба регламентувати заходи з організації зберігання, оброблення та знищення матеріалів і документів, що містять держтаємницю, шляхом включення відповідальності за їх порушення в нормативно правові акти довела свою неефективність. Відсутність детального переліку відомостей, що становлять державну таємницю, унеможливила чітку градацію між таємними відомостями та відкритою інформацією. Тому в суді було важко довести факт того, що інформація обвинувачених містила державну таємницю.

Скажімо, у квітні 1912 р. за ст. 1035 Статуту Карного судочинства було притягнуто до відповідальності колишнього службовця контррозвідувального відділення КВО С. Постникова. Останній встановив конспіративні зносини з австро-угорською розвідкою та передав їй дані щодо російських спецслужб. Подальші каральні санкції свідчать про недосконалість російського законодавства, особливо в питаннях кваліфікації злочинів. Адже покараний він був за розголошення службової інформації, а не за державну зраду [27, арк. 2-8].

Були і більш кричущі випадки. У 1910 р. на процесі Хана головний військовий суд висловив думку, що «передача агентам іноземної держави всіх взагалі наказів по військовому відомству не підлягає покаранню», мотивуючи це тим, що в цих наказах містяться відомості, якими керуються у своїй діяльності всі чини військової частини, відповідно до цього такі документи не можуть бути таємними [18, с. 57].

Така думка викликала справедливу критику практиків, які зазначили, що загальнотеоретичні міркування є відірваними від життя. Ці накази також містять певну частку таємної інформації. Наприклад, дані про приховану мобілізацію є цілком таємними, однак їх можна отримати на основі аналізу наказів по військовій частині. Часто використовувався досвід російсько-японської війни.

Рішення військового суду було локалізоване роз'ясненням Сенату, який зазначив, що збір відомостей про кількість військ і назви військових частин у будь-якому пункті для передачі іноземній державі є кримінально карним діянням [18, с. 59].

Лише з прийняттям Закону від 5 липня 1912 р. влада спробувала розширити сферу заборон на збір інформації про оборонний потенціал імперії. Нове формулювання передбачало відповідальність не тільки за передачу державних таємниць, а й за збір нетаємної інформації. Це обумовило й більш чітке визначення напрямів роботи контррозвідувальних органів.

Висновки

Таким чином, на початку XX ст. контррозвідувальна діяльність набула системних ознак. Основними її напрямами стали захист органів влади та управління, дипломатичних представництв і структур, вивчення та перевірка осіб, які оформлюються для допуску до державної таємниці, забезпечення власної безпеки, контррозвідувальне забезпечення економічного, інформаційного, науково-технічного потенціалу, оборонно-промислового і транспортного комплексів та їх об'єктів, систем зв'язку, збройних сил, дипломатичних установ.

Здавалося, що системі спецслужб, які довели ефективність своєї діяльності щодо захисту державного режиму, забезпечене досить тривале життя. Однак уже невдовзі урядові довелося вносити до неї істотні зміни, обумовлені двома основними причинами: новим революційним підйомом у країні та «обставинами воєнного часу».

Як підсумок, можна навести слова А.С. Рєзанова, сказані ним через рік після початку Першої світової війни: «Після цілого ряду років розбещеності в цій галузі необхідним був певний проміжок часу, щоб прищепити військовим чинам звичку вдумливого ставлення до поняття військової таємниці та військової скритності». На жаль, слова військового прокурора так і залишилися побажанням. Звичку «вдумливого відношення до поняття військової таємниці і військової скритності» змогли прищепити суспільству тільки в радянські часи.

Список використаних джерел

1. *Ярмиш О.Н.* Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / О.Н. Ярмиш. – Харків : Консум, 2001. – 288 с.

2. *Омельченко І.К.* Політична поліція Російської імперії і Україна (середина XIX ст.) / І.К. Омельченко. – К. : Інститут держави і права НАН України, 2007. – 146 с.

3. *Перегудова З.И.* Политический сыск России (1880-1917 гг.) / З.И. Перегудова. – М. : РОССПЭН, 2000. – 432 с.

4. Краткий систематический свод действующих законоположений и циркулярных распоряжений, относящихся до обязанностей чинов губернских жандармских управлений по наблюдению за местным населением и по производству дознаний / Сост. полковник Добряков. – С.-Пб., 1903. – 688 с.

5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3876.

6. Волинський обласний державний архів. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1124.

7. *Деникин А.И.* Путь русского офицера / А.И. Деникин. – М. : Прометей, 1990. – 304 с.

8. *Ченцов В.* Політичний розшук у царській Росії. Жандармерія і охранка / В. Ченцов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2001. – № 2. – С. 5-280.

9. *Сейдаметов Д., Шляпников Н.* Германо-австрийская разведка в царской России / Д. Сейдаметов, Н. Шляпников. – М. : Госвоениздат, 1939. – 69 с.

10. *Самойло А.* Две жизни / А.А. Самойло. – М. : Военное издательство министерства обороны, 1958. – 256 с.

11. *Галвазин С.Н.* Охранные структуры Российской империи : формирование аппарата, анализ оперативной практики / С.Н. Галвазин. − М. : Совершенно секретно, 2001. – 192 с.

12. *Никитинский И.* Из истории русской контрразведки : Сборник документов / И. Никитинский. – М. : УГА НКВД СССР, 1946. – 310 с.

13. Законы о полиции / Составил Н. Волков. – М., 1910. – 848 с.

14. Мобилизация реакции в 1906 году // Красный архив. – 1929. – № 1(32). – С. 158-182.

15. Устав о службе по определению от правительства и положение об особых преимуществах гражданской службы в отдаленных местностях / Сост. Н.Н. Широков. – С.-Пб., 1910. – 362 с.

16. *Белявский Н.Н.* Полицейское право (административное право) / Н.Н. Белявский. – Пг., 1915. – 409 с.

17. *Старков Борис*. Охотники на шпионов. Контрразведка Российской империи 1900-1914 / Б. Старков. – С.-Пб. : Питер, 2006. – 304 с.

18. *Резанов А.С.* Немецкое шпионство / А.С. Резанов. – Пг., 1915. – 336 с.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

19. *Брусилов А.А.* Мои воспоминания / А.А. Брусилов. – М. : Воениздат, 1983. – 256 с.

20. *Гуз А.М.* Історія захисту інформації в Україні та провідних країнах світу : Курс лекцій / А.М. Гуз. − К. : Видавництво НА СБ України, 2006. – 208 с.

21. *Ботвінкін О.В.* Історія охорони державної таємниці в Україні / [О.В. Ботвінкін, В.М. Шлапаченко, В.П. Ворожко, А.С. Пашков]. – К. : Науково-видавничий відділ НА СБ України, 2008. – 155 с.

22. *Плеханов А.М.* Разведывательная служба Отдельного корпуса пограничной стажи / А.М. Плеханов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: // www. fsb.ru / history / read 1998 / plehanov. html

23. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 2154.

24. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 861. – Спр. 259, ч. І.

25. *Князєв С.О.* Генезис системи охорони державної таємниці на території України / С.О. Князєв, О.В. Ботвінкін, О.А. Колєснік. – К. : Видавництво НА СБ України, 2005. – 88 с.

26. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 594.

27. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3094.

Проблеми тлумачення правових норм як способу встановлення наявності та вирішення конкуренції правових норм

В.В. Бойко
аспірант кафедри теорії та філософії права,
Львівський національний університет
ім. Івана Франка

Науковий керівник:
В.М. Косович
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та філософії права,
перший заступник декана,
заступник із наукової роботи,
Львівський національний університет
ім. Івана Франка

У статті запропоновано визначення тлумачення правових норм як способу встановлення наявності та вирішення конкуренції правових норм, проаналізовано найефективніші для цього способи тлумачення. Запропоновано алгоритм дій для вирішення конкуренції правових норм при одночасній дії змістовного та темпорального принципів застосування правових норм.

В статье предложено определение толкования правовых норм как способа установления наличия и решения конкуренции правовых норм, проанализированы самые эффективные для этого способы толкования. Предложен алгоритм действий для решения конкуренции правовых норм при одновременном действии содержательного и темпорального принципов применения норм права.

This article offers a definition of interpretation of the legal norms, as a way to determine whether there is a competition of legal norms and as a way to solve it. Also the most effective methods of such interpretation are analysed and the algorithm of solving of the legal norm competition in the case of simultaneous action of content-oriented and temporal principles is being introduced.

Ключові слова: *тлумачення правових норм, конкуренція правових норм, змістовний і темпоральний принципи застосування правових норм.*

Постановка проблеми

Конкуренція правових норм є ситуацією нетипового правозастосування, коли на нього претендують дві або більше правові норми, які перебувають між собою у функціональному зв'язку та відрізняються за обсягом дії. Правильне встановлення наявності такої нетипової ситуації правозастосування, а також її вирішення є запорукою ефективного досягнення цілей праворегулювання. Тлумачення є одним із способів виявити зв'язки між конкуруючими нормами, а також за допомогою з'ясування змісту статей – вирішити наявну конкуренцію правових норм. При вирішенні цієї конкуренції постає проблема вибору принципу застосування – змістовного чи темпорального.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Юридична доктрина не приділяла значної уваги проблематиці конкуренції правових норм і зокрема способам її встановлення, усунення чи вирішення. Однак тут варто виділити дослідження А.Е. Арзуманяна, який присвятив один із розділів своєї дисертації проблематиці механізму вирішення конкуренції правових норм [1, с. 139-175]. Питання тлумачення правових норм активно досліджується як вітчизняними, так і російськими вченими. Це, зокрема, А.В. Поляков, А.Ф. Черданцев, С.С. Алєксєєв, В.В. Діаконов, В.Н. Хропанюк, Ю.С. Болонін, Н.А. Власенко та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Оскільки поняття «конкуренція правових норм» недостатньо висвітлене в науковій літературі, питання щодо її розв'язання, зокрема за допомогою тлумачення змісту норм права, досі залишаються

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

невирішеними. Не встановлено, які способи тлумачення є найефективнішими для встановлення наявності та вирішення конкуренції правових норм, а також у доктрині немає однозначного підходу щодо пріоритету темпорального чи змістовного підходів до застосування правових норм.

Формулювання цілей статті

Мета статті – встановлення змісту поняття «тлумачення правових норм» у значенні способу встановлення наявності та вирішення конкуренції правових норм і визначення видів тлумачення, які найефективніше можуть виконати це завдання, а також визначення застосування темпорального чи змістовного принципів, що є найбільш ефективним при вирішенні конкуренції правових норм.

Виклад основного матеріалу дослідження

Конкуренція правових норм – це різновид юридичної колізії, що полягає у формі співвідношення двох або більше різних за обсягом (об'ємом дії) правових норм, які регулюють одне й те ж коло суспільних відносин, і передбачена правотворчим органом з метою більш повного та ефективного врегулювання суспільних відносин. Крім цього, конкуренція є випадком нетипового правозастосування. Так, у своєму дисертаційному дослідженні О.К. Марін відносить конкуренцію правових норм саме до нетипових ситуацій правозастосовного процесу, як надмір правового регулювання, який поділяється на 1) колізію правових норм, при якій норми суперечать одна одній та 2) конкуренцію правових норм, при якій зв'язок між нормами не має суперечливого характеру [2, с. 27-28], і зазначає, що «…з'ясування родового поняття для конкуренції правових норм – нетипові ситуації правозастосовного процесу – дає змогу визначити конкуренцію норм права, як нетипову ситуацію правозастосовного процесу, сутність якої полягає в наявності в законодавстві надміру правового регулювання за відсутності суперечності приписів норм права».

І хоча ми вважаємо конкуренцію правових норм не надміром правового регулювання, а нормальним процесом і наслідком конкретизації та спеціалізації в праві, нетиповість правозастосовного процесу за її наявності часто вимагає глибокого усвідомлення змісту правових норм і визначення їх взаємозв'язку. Саме для цього необхідне тлумачення правових норм, що допомагає не лише встановити чи наявна конкуренцію правових норм, а й знайти способи її вирішення.

Як відомо, тлумачення правових норм – це мисленнєвий процес, який включає в себе два аспекти: внутрішній (з'ясування змісту норм права самим суб'єктом, що здійснює тлумачення) і зовнішній (роз'яснення змісту правової норми для інших осіб). Це складне явище інтелектуально-вольового характеру, спрямоване на пізнання та роз'яснення змісту правової норми з метою найбільш правильної її реалізації. Так, А.В. Поляков зазначає, що у прикладному, правореалізаційному значенні тлумачення являє собою «індивідуальний інтелектуальний процес, спрямований, по-перше, на встановлення змісту правових текстів щодо поведінки правових суб'єктів, а по-друге, на роз'яснення цього змісту іншим суб'єктам правової комунікації» [3, с. 804]. Подібної думки дотримується й А.Ф. Черданцев, який під тлумаченням права розуміє «з одного боку, певний мисленнєвий (пізнавальний процес), спрямований на пояснення знакової системи, а з іншого – результат цього процесу, виражений у сукупності висловлювань природної мови, що надає вказаній системі визначене значення (смисл)» [4, с. 5].

Тлумачення правових норм як діяльність для встановлення та вирішення конкуренції правових норм є наслідком того, що в самій природі правової норми часто закладена необхідність її інтерпретації. Слідуючи принципу законодавчої економії, законодавцем створюється максимально місткий і короткий законодавчий текст. Із теорії інформації відомо, що будь-яка передача інформації пов'язана з неминучою втратою певної її частини. Текст правової

норми завжди недостатній для отримання всієї закладеної в ній інформації, яка тому повинна бути розкрита іншими засобами, – зокрема, за допомогою інтерпретації або тлумачення [5, с. 54]. Тому законодавцем закладається лише потенція конкуренції правових норм у законодавстві, а правозастосувач шляхом змістовного системного тлумачення «приводить її в життя», перетворює з потенції в реальну існуючу правозастосовну ситуацію, яку потрібно вирішити.

Тому тлумачення правових норм як способу встановлення наявності та вирішення конкуренції правових норм – це діяльність уповноважених суб'єктів із уяснення та роз'яснення змісту загальної норми та спеціальної норми і функціонального зв'язку між ними, а також визначення пріоритетності їх застосування.

З приводу видів тлумачення правових норм у юридичній науці існують різноманітні точки зору. Більшість учених погоджуються з тим, що можна виділити такі види (способи) тлумачення правових норм, як граматичний, логічний, систематичний та історичний. Дослідник А.Ф. Черданцев додатково виділяє функціональний спосіб, зазначаючи, що функціональне пізнання – це роз'яснення з урахуванням умов, у яких ця норма реалізується, та обставин, що на неї впливають. При цьому мають значення такі фактори, як правосвідомість, юридична практика та мораль [6, с. 5].

Хабрієва Т.Я. звертає увагу на особливий вид тлумачення правових норм – конституційне тлумачення, що постає як «особливий вид правової діяльності вищого судового органу, спрямований на оцінку правових актів, охорону Основного закону, забезпечення всіх форм реалізації права, на попередження всіх видів правопорушень» [7, с. 25].

Цікавий розподіл видів тлумачення залежно від засобів пропонує у своєму дисертаційному дослідженні А.Г. Манукян: «Закон може бути витлумачений як на основі засобів, що містяться в ньому самому, так і на основі даних, що знаходяться поза ним. Залежно від цього, за характером засобів тлумачення в теорії права виділяють: граматичне, логічне і системне тлумачення, з одного боку, та історичне і доктринальне – з іншого» [8, с. 34]. Перші три види тлумачення не виходять за рамки діючого законодавства та вважаються найбільш достовірними. Якщо за допомогою граматичного, логічного та системного тлумачення вдається з'ясувати дійсний зміст норми, йому слід надавати перевагу перед результатами інших видів тлумачення.

Виходячи з розуміння конкуренції правових норм як різновиду юридичної колізії, що полягає у формі співвідношення двох або більше різних за обсягом (об'ємом дії) правових норм, які регулюють одне й те ж коло суспільних відносин, та яка передбачена правотворчим органом з метою більш повного й ефективного врегулювання суспільних відносин, можна констатувати, що найефективнішими видами тлумачення для встановлення її наявності та вирішення є логічне і системне тлумачення.

Логічне тлумачення передбачає з'ясування змісту правової норми шляхом співставлення її змісту зі змістом інших чинних правових норм. Логічне тлумачення вимагає використання певних логічних прийомів, зокрема, законів формальної логіки (тотожності, непротиріччя, виключення третього, достатнього обґрунтування), а також логічних операцій (аналіз і синтез, побудова силогізмів, узагальнення, конкретизація тощо).

Питання щодо логічного тлумачення в юридичній науці вважається спірним. Так, деякі вчені обмежують сферу логічного тлумачення лише самим змістом норми, що піддається тлумаченню, а коли йдеться про порівняння її з іншими правовими приписами, то таке тлумачення називають систематичним [9, с. 304, 145, 237].

На нашу думку, логічне тлумачення не може обмежуватися лише застосуванням логічних прийомів до змісту окремої правової норми. Її логічність або нелогічність може бути зрозумілою та витлумаченою лише у зв'язку з іншими нормами, що

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

містяться в законодавстві. Особливо актуальним це є для встановлення наявності конкуренції правових норм, коли логічне та систематичне тлумачення обов'язково застосовують взаємопов'язано. Так, у сучасному законодавстві, особливо його кодифікованих галузях, окремий правовий припис, як правило, не виражає думку законодавця повністю, а тому для з'ясування його дійсного змісту необхідним є співставлення декількох правових норм.

Систематичне тлумачення з'ясовує дійсне значення змісту правових норм шляхом дослідження їх місця в тій чи іншій системі права, тобто завдяки встановленню структурних і функціональних зв'язків між правовими нормами, правовими інститутами, галузями права. Якщо предметом логічного тлумачення є зв'язок змісту правових норм, то предметом систематичного – визначення суті їх зв'язків між собою. Залежно від того, у якій галузі права, у загальній чи особливій частині законодавчого акта, у якому розділі чи главі нормативного акта розміщується ця норма, вона набуває різного змісту і значення.

Системне тлумачення передбачає, що правовій нормі надається той зміст, який відповідає її розміщенню в системі права. При встановленні та вирішенні конкуренції правових норм особливого значення набуває визначення галузевої приналежності норми, оскільки конкурувати можуть лише ті норми, що регулюють спільне коло суспільних відносин. Зокрема, норми цивільного та господарського права, які хоча є різними за галузевою приналежністю, але однаково регулятивними щодо того ж кола суспільних відносин, у цьому разі – майнових.

При застосуванні системного способу тлумачення для встановлення наявності конкуренції правових норм необхідно зважати на такі особливості:

- конкуруючі норми можуть закріплюватися законодавцем у примітках до відповідних статей, а також посиланнях;
- у преамбулі чи перших статтях закону, що містить норму, яка тлумачиться, можуть міститися реквізити нормативно-правових актів, наділених системними зв'язками з цим законом;
- норма, яка містить формулювання «..якщо інше не передбачено законом», «..якщо інше не зазначено в законодавстві», вказує на можливі норми-винятки, на які необхідно зважати при її тлумаченні.

При проблемі вирішення конкуренції правових норм за допомогою системного тлумачення важливим є співвідношення змістовного та темпорального принципів застосування правових норм. У доктрині існує правило про те, що спеціальна норма, прийнята пізніше, має пріоритет у застосуванні перед загальною. Проблема полягає ж у ситуації, коли спеціальна норма була прийнята раніше, ніж загальна і вони одночасно є чинними. У такому разі підлягає застосуванню спеціальна правова норма чи загальна?

Потрібно зауважити, що ієрархічний принцип має пріоритет над іншими. Загальна норма, що міститься в нормативному акті вищої юридичної сили, матиме пріоритет у застосуванні над спеціальною нормою, яка міститься в нормативному акті з нижчою юридичною силою. Щодо співвідношення змістовного та темпорального принципів досі триває дискусія.

Зокрема, Н.А. Власенко вважає, що перевагу має змістовний принцип, тобто більш загальна норма, прийнята пізніше, не скасовує дії прийнятої раніше спеціальної норми. Це пояснюється тим, що законодавець виходить із мети збереження стабільності системи права, необхідності стабільно регулювати суспільні відносини [10, с. 93].

Протилежної думки дотримується С.П. Погребняк: «При збігу темпоральної та змістовної колізії, що виникає внаслідок більш пізнього введення в дію загальної норми, пріоритет віддається спеціальній нормі, хоча її і прийнято раніше» [11, с. 12].

Законодавець у свою чергу намагається вирішити певні темпоральні та змістовні неузгодженості шляхом вказівки в самому нормативно-правовому акті: «Закони та інші нормативно-правові акти, прийняті

до набрання чинності цим законом, діють у частині, що не суперечать цьому закону». Таке положення міститься і в Конституції України (Розділ 15 «Перехідні положення»), і в інших нормативно-правових актах, наприклад, законах України «Про ветеринарну медицину» (ч. 2 Прикінцевих положень), «Про телебачення і радіомовлення» тощо.

Один із декількох проектів Закону України «Про закони і законодавчу діяльність» від 22 травня 2005 р. № 3265-4 у ст. 40 передбачав, що в разі суперечностей між законами, які мають однакову юридичну силу, застосовується закон чи окремі положення закону, які набрали чинності останніми, а при одночасному набранні чинності законами, що суперечать один одному, застосовуються відповідні положення Конституції України або закону вищої щодо них юридичної сили, а за відсутності таких положень застосовується закон, предметом якого є спеціальне регулювання цього кола суспільних відносин [12].

Аналіз наукової літератури показує, що багато вчених схиляються до пріоритету темпорального принципу. Так, В. І. Шишкін та Н. І. Хавронюк при перерахуванні правил вирішення колізій розташовують темпоральний принцип після ієрархічного, однак перед змістовним [13, с. 9].

Крім викладених вище підходів, А.М. Мірошниченко звертає увагу на третій підхід, який у науковій літературі мало представлений, однак втілюється на практиці в Туреччині [14, с. 25]. Цей підхід полягає в запереченні заздалегідь встановленої ієрархії між змістовним і темпоральним принципами. «У правовій доктрині Туреччини прийнято вважати, − зазначає вчений, − що прийнята пізніше загальна норма може не скасовувати дію попередньої спеціальної в силу принципу lex specialis. Між тим, даний принцип не може бути автоматично застосований в усіх справах. Колізія вирішується судом відповідно до «уявного наміру законодавця». Суддя повинен з'ясувати намір законодавця, для цієї мети може використати історичний метод тлумачення».

То ж який підхід є правильним? На думку, А.М. Мірошниченка, між темпоральним і змістовним принципами подолання колізій відсутнє заздалегідь визначене абсолютне відношення підпорядкування. У кожній конкретній ситуації необхідно з'ясовувати зміст дійсної волі законодавця та, залежно від контексту, віддавати перевагу або змістовному, або темпоральному принципу.

Досліджуючи це питання, ми дійшли висновку, що дійсно заздалегідь встановлювати пріоритет одного принципу над іншим (ідеться про змістовний і темпоральний) було б недоцільно. З одного боку, законодавець може змінити встановлене ним раніше рішення, а отже, встановивши нову загальну норму, скасувати попередні спеціальні. З іншого боку, якщо немає прямої вказівки на те, що такі норми скасовуються, то немає достатніх підстав вважати їх такими, а вирішення конкуренції правових норм відбуватиметься за пріоритетом спеціальної норми, хоча загальна була прийнята пізніше. Однак так званий третій підхід теж має свої недоліки. Оцінка в кожному окремому випадку пріоритетності того чи іншого принципу призведе до неоднакового застосування закону на території України, адже скільки суддів, стільки й думок. Крім того, така оцінка вимагає високих теоретичних знань, системного знання законодавства, чого часто бракує суб'єктам застосування права. Ідеться, звичайно, не про суддів чи прокурорів, а про співробітників органів місцевого самоврядування, виконавчої влади, які уповноважені видавати нормативні акти.

Видається, що за таких умов особлива роль повинна бути закріплена за вищими судовими інстанціями, які з метою уніфікації застосування законодавства щодо певних категорій справ приймають рекомендації для правозастосовних органів. Важливого значення також набуває підготовка кадрів усіх рівнів, які у своїй роботі можуть зіткнутися з вирішенням питань пріоритетності змістовного чи темпорального принципів.

Ми ж пропонуємо такий алгоритм дій за

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

наявності складної правозастосовної ситуації, що може бути вирішена як за темпоральним, так і за змістовним принципами:

- спершу необхідно при можливості застосувати ієрархічний принцип, тобто обрати ту норму права, яка міститься в нормативно-правовому акті, що має вищу юридичну силу;

- якщо норми містяться в однопорядкових нормативно-правових актах (з однаковою юридичною силою) і в них не вказано, чи скасовуються попередні правові норми з цього питання, то слід із урахуванням практики застосування, роз'яснень вищих судових органів та слідуючи логіці законодавця обрати в конкретній ситуації пріоритетний принцип, керуючись при цьому таким:

1) несуперечність основоположним принципам верховенства права;

2) несуперечність нормам суспільної моралі, загальнолюдським принципам;

3) відповідність Конституції України та міжнародним договорам України;

4) дотримання духу закону, яким регулюються спірні правовідносини;

5) застосування принципу з метою ефективного врегулювання суспільних відносин для захисту прав і свобод людини та громадянина.

Вищенаведений пункт при цьому застосовується з приматом темпорального принципу. Змістовний принцип застосовується у виняткових обставинах, коли виявляється, що дотримання попередньо зазначених правил неможливе із застосуванням темпорального принципу.

Висновки

Тлумачення правових норм як способу встановлення наявності та вирішення конкуренції правових норм – це діяльність уповноважених суб'єктів із уяснення та роз'яснення змісту загальної норми та спеціальної норми і функціонального зв'язку між ними, а також визначення пріоритетності їх застосування. Наявність конкуренції правових норм може бути виявлена за допомогою логічного та системного способів тлумачення, що застосовуються спільно, у взаємозв'язку. При здійсненні тлумачення з метою виявлення конкуренції необхідно звертати увагу на форму викладу правової норми (чи містить вона примітки, посилання), а також на формулювання її змісту, що можуть вказувати на місце розташування іншої норми, з якою вона може мати зв'язки конкуренції.

При вирішенні конкуренції правових норм необхідно керуватися принципом про перевагу спеціальної норми над загальною. Якщо ж спеціальна норма була прийнята раніше загальної та вони одночасно є чинними (темпоральний і змістовний принципи накладаються один на одного), то пропонується вищевказаний алгоритм вирішення такої ситуації.

Список використаних джерел

1. *Арзуманян А.Э.* Конкуренция норм в русском праве : дис. … канд. юрид. наук / Арам Эдвардович Арзуманян. – Саратов, 2009. – 176 с.

2. *Марін О.К.* Конкуренція кримінально-правових норм : дис. … канд. юрид. наук / Олександр Костянтинович Марін. – Львів, 2001. – 235 с.

3. *Поляков А.В.* Общая теория права. Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного похода : Курс лекций / А.В. Поляков. − С.-Пб.: Изд. Санкт-Петербургского гос. ун-та, 2004. – 472 с.

4. *Черданцев А.Ф.* Толкование советского права / А.Ф. Черданцев. − М., 1979. – 168 с.

5. *Грязин И.Н.* Текст права : Опыт методологического анализа конкурирующих теорий / И.Н. Грязин. − Таллин: Ээсти Раамат, 1983. – 187 с.

6. Там же.

7. *Хабриева Т.Я.* Толкование Конституции Российской Федерации : теория и практика / Т.Я. Хабриева. − М., 1998. – 245 с.

8. *Манукян А.Г.* Толкование норм права : Виды, система, пределы действия : дис. … канд. юрид. наук / Артём Генрихович Манукян. − С.-Пб., 2006. – 177 с.

9. *Алексеев С.С.* Общая теория права.: курс в двух томах. Т.2 / С.С. Алексеев – М.: Юрид. лит., 1982. – 359 с.

10. *Лившиц Р.З.* Теория права. Учебник/ Р.З. Лившиц. – М.: Изд. «БЕК», 1994. – 224 с.

11. *Спиридов Л.И.* Теория государства и права / Л.И. Спиридонов. – СПб, 1995. – 302 с.

12. *Власенко Н.А.* Коллизионные нормы в советском праве / Н.А. Власенко. – Иркутск : Изд-во Ирк. ун-та. − 1984. – 99 с.

13. *Погребняк С.П.* Колізії у законодавстві України та шляхи їх переборення : автореф. дис. … канд. юрид. наук., спец. 25.00.01. «Теорія та історія державного управління» / С.П. Погребняк. – Х.: НЮА ім. Ярослава Мудрого, 2001. – 19 с.

14. Проект Закону України «Про закони і законодавчу діяльність» № 3265-4 від 22.05.2005 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу://http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=12103

15. *Шишкин В.* Отрасли права и система законодательства Украины : современное состояние и перспективы / В. Шишкин, Н. Хавронюк // Предпринимательство, хозяйство и право. − 1996. − № 1. – С. 7 – 16.

16. *Мірошниченко А.* Співвідношення темпорального та змістовного принципів вирішення правових колізій / А. Мірошниченко // Право України. – 2008. − № 5. – С. 24 – 28.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Реформування прокуратури України – вимога сьогодення

І.Р. Вітик
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та
історії держави і права,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті йдеться про необхідність реформування української прокуратури відповідно до європейських стандартів. Проаналізовано законопроект про прокуратуру, сформульовано окремі зауваження та пропозиції до його тексту.

В статье говорится о необходимости реформирования украинской прокуратуры в соответствии с европейскими стандартами. Проанализирован законопроект о прокуратуре, сформулированы отдельные замечания и предложения к его тексту.

The article is about the need to reform the Ukrainian prosecution according to European standards and analyzed the law on prosecution and formulated some comments and suggestions to its text.

Ключові слова: *Конституція України, прокуратура, Венеціанська комісія, Рада Європи, закон, Верховна Рада України.*

Постановка проблеми

Необхідною передумовою демократизації українського суспільства та держави є формування системного законодавства, у тому числі в правоохоронній сфері. З прийняттям у 2012 р. нового Кримінального процесуального кодексу [1, с. 8-23] в Україні розпочато процес кардинального реформування системи досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Наступним кроком у цьому процесі є необхідність прийняття нового закону «Про прокуратуру».

Як відомо, на сьогодні прокуратура, крім повноважень, визначених ст. 121 Конституції України [2, с. 141], відповідно до перехідних положень продовжує виконувати функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів (так званого загального нагляду) і функцію попереднього слідства.

Таким чином, 17 років поспіль, замість передбачених Основним Законом чотирьох завдань, прокуратура продовжує виконання ще дві перехідні функції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У юридичній літературі дослідженню окремих питань діяльності прокуратури присвятили свої праці зокрема В.Л. Костюк, Я.І. Василькевич, А.А. Кожем'якін, А.Г. Гаркуша, Т.В. Столяр, В.Г. Пилипчук, В.С. Крутов та інші.

Разом з цим, у цих дослідженнях вивчались та аналізувались питання лише фрагментарного удосконалення законодавства України з питань діяльності органів прокуратури [3, с. 34]. Всього було внесено понад 30-ть змін до чинного закону «Про прокуратуру».

У цих роботах не приділялося належної уваги необхідності цілісного реформування прокуратури України, вимогам Парламентської Асамблеї Ради Європи та Венеціанської комісії зі зміцнення демократії та верховенства права, а також вимог сьогодення.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Чинний Закон України «Про прокуратуру» було прийнято ще в 1991 р. [4, с. 12].

У 1996 р. при вступі до Ради Європи Україна взяла на себе зобов'язання виконати рекомендації ПАРЄ та Венеціанської комісії зі зміцнення демократії та верховенства права щодо створення прокуратури європейського зразка, зокрема в частині загального нагляду, посилення незалежності прокурорів і переміщення акцентів у її статусі, функціях і повно-

важеннях від виконавчої до судової гілки влади, а саме: роль та функції Генеральної прокуратури будуть змінені (особливо відносно здійснення загального контролю за дотриманням законності), трансформуючи цей інститут в орган, який відповідатиме стандартам Ради Європи (Висновок №190 (1995) ПАРЄ щодо заявки України на вступ до Ради Європи).

З цього часу у Верховній Раді України було зареєстровано низку законопроектів щодо оновлення законодавчої бази діяльності прокуратури. Однак ці законодавчі ініціативи, за висновками європейських експертів, були визнані такими, що не мають на меті реформування існуючої системи прокуратури, яку Україна успадкувала з радянських часів. Так, наприклад, Венеціанська комісія неодноразово зазначала, що прокуратура залишається потужним інститутом, функції якої значно перевищують обсяг функцій, виконуваних прокурором у демократичній правовій державі.

Слід зазначити, що з самого початку роботи над цим законопроектом він перебував під пильною увагою членів цієї високоповажної міжнародної організації.

Важливим кроком стало внесення до Верховної Ради України VI скликання проекту Закону України «Про прокуратуру», реєстр. № 2491 від 16 травня 2008 р. за ініціативою народних депутатів України В.Д. Швеця, Ю.В. Прокопчука, В.Л. Сівковича.

Цей законопроект 14 квітня 2009 р. було прийнято в першому читанні за основу (Постанова Верховної Ради України № 1252-VI). Зазначений проект було доопрацьовано з урахуванням зауважень і пропозицій суб'єктів права законодавчої ініціативи та внесено на розгляд парламенту у другому читанні.

За результатами доопрацювання законопроекту реєстр. № 2491 його зареєстровано під реєстр. № 0886 [5, с. 1-56].

Цей документ загалом оцінений органами державної влади та науковими установами як такий, що відповідає курсу України на євроінтеграцію та міжнародним стандартам діяльності органів прокуратури.

Зокрема, таку позицію висловили Міністерство юстиції України, Служба безпеки України, Академія адвокатури України, Міністерство внутрішніх справ, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Законопроект узгоджується з резолюціями ПАРЄ № 1244 (2001) «Виконання обов'язків і зобов'язань, взятих Україною при вступі до Організації», № 1466 (2005) «Про виконання обов'язків та зобов'язань України», № 1549 (2007) «Функціонування демократичних інституцій в Україні».

Проект закону містить комплекс нормативних положень, які визначають правовий статус і порядок організації та діяльності прокуратури, її працівників, повноваження прокурорів різних рівнів, правову природу актів прокурора, правове та фінансове забезпечення діяльності прокуратури, що повною мірою узгоджується із завданням прокуратури у контексті забезпечення захисту від протиправних посягань на суспільний і державний лад, на права і свободи людини та громадянина.

Так зокрема, законопроектом передбачено: 1) повну реорганізацію системи прокуратури: пропонується створення окружних і регіональних прокуратур, відтак, досудове розслідування в усіх кримінальних провадженнях з метою забезпечення конституційного принципу рівності всіх перед законом стане предметом відання окружних прокуратур; 2) регіональні прокуратури будуть відповідальними тільки за представлення інтересів держави в апеляційних судах, а Генеральна прокуратура – у касаційних судах і Верховному Суді України; 3) основним завданням прокурорів стане процесуальне керівництво досудовим розслідуванням і підтримання державного обвинувачення в суді, а також представлення інтересів держави і окремих категорій фізичних осіб у суді; 4) встановлення чіткої підстави для відповідальності прокурора, відкриту і змагальну дисциплінарну процедуру, що здійснюватиметься новою інституцією – Дисципліні-

нарною комісією суддів і прокурорів; 5) зайняття посади прокурора, призначення на посаду в іншу прокуратуру, у тому числі на посаду Генерального прокурора України, здійснюватиметься у відкритий спосіб і виключно на конкурсних засадах за участю новоствореного державного органу – Кваліфікаційної комісії суддів і прокурорів, що повинна бути створена на основі реорганізації нинішньої Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, створення системи прокурорського самоврядування, складовими частинами якого є: збори прокурорів кожної прокуратури, Рада прокурорів України, всеукраїнські конференції працівників прокуратури.

Водночас, і цей законопроект не має перспективи бути прийнятим.

Формулювання цілей статті

За результатами аналізу законодавства Європейських держав і демократичних держав світу у правоохоронній сфері свідчить про те, що в них повною мірою функціонують демократичні принципи, які є правовою основою для діяльності правоохоронних органів, зокрема прокуратури.

На сьогодні прокуратура України повинна бути реформована відповідно до європейських стандартів. Таке реформування має бути спрямоване на позбавлення прокуратури України невластивих їй функцій, як то передбачено Конституцією України. Вкрай важливо наблизити прокуратуру до громадянина.

Відтак, метою статті є науково-теоретичне дослідження питань діяльності Прокуратури України через призму її реформування відповідно до міжнародних стандартів і вирішення завдань у правоохоронній сфері відповідно до вимог сьогодення.

Виклад основного матеріалу дослідження

Свій варіант законопроекту про прокуратуру підготувала і робоча група Адміністрації Президента України [6, с. 1-87]. За результатами аналізу нової редакції законопроекту про прокуратуру, підготовлену цією робочою групою і направлену 2 серпня цього року до Венеціанської комісії, слід зазначити подібність її окремих положень із законопроектом № 0886 у частині визначення функцій і системи прокуратури, засад її діяльності, повноважень прокурорів, їх прав та обов'язків, питань, що стосуються здійснення прокурорського самоврядування. Така подібність простежується у більшості його статей.

Водночас, поряд із позитивними сторонами у законопроекті, розробленому робочою групою, свідомо закладені непомітні на перший погляд, глибинні правові механізми, що характеризують його як європейський, прогресивний, а насправді, за своєю суттю та змістом зберігають прокуратуру радянського типу.

На це, зокрема, звернули увагу члени Венеціанської комісії на спільній робочій зустрічі з народними депутатами України, що відбулася 6 вересня 2013 року.

Їх занепокоєння викликали такі положення законопроекту.

На переконання членів Венеціанської комісії положення ст. 14, якими Генеральному прокурору пропонується надати право визначати кількісний склад і структуру органів прокуратури не узгоджується з приписами, закладеними у Конституції України, згідно з якими чисельність і структуру правоохоронного та військового сектору держави затверджує Верховна Рада України. У контексті реформування системи кримінальної юстиції України запровадження такого принципу й щодо формування органів прокуратури є одним із важливих шляхів парламентського контролю за їх діяльністю. Тому, на думку членів комісії, чисельність і структура прокуратури також повинна затверджуватися Верховною Радою України.

Водночас, вбачається за доцільне в проекті передбачити право Генерального прокурора затверджувати чисельність і структуру місцевих прокуратур.

Особливої уваги заслуговують статті 17 і 24 законопроекту. Про це наголосив секретар Венеціанської комісії Томас Маркерт. Його стурбованість викликало те, що у ст. 17, що визначатиме [7, с. 67] питання

підпорядкування прокурорів і виконання ними наказів, закладено імперативні норми щодо права прокурорів вищого рівня видавати накази та давати вказівки прокурорам нижчого рівня, які є обов'язковими до виконання. Взагалі, положення цієї статті проекту виписані таким чином, що буде нівельована будь-яка процесуальна незалежність прокурора нижчого рівня перед прокурором вищого рівня.

Відповідно до запропонованої редакції ст. 24, що регулює питання здійснення представництва інтересів громадянина або держави в суді, прокурора пропонується озброїти всім арсеналом загального нагляду ще до початку захисту цих інтересів у суді, надавши йому право безперешкодно входити у приміщення органів державної влади; витребовувати за письмовим запитом документи та матеріали органів державної влади та органів місцевого самоврядування, мати безоплатний доступ до їх інформаційних баз даних; ініціювати проведення різноманітних перевірок чи ревізій органів державної влади та органів місцевого самоврядування та отримувати відповідні пояснення тощо.

Це свідчить про повне збереження у законопроекті концепції загального нагляду радянського типу. Крім того, практична реалізація цієї статті в запропонованій редакції зведе нанівець принцип рівності сторін (наприклад, з адвокатом) у судовому процесі.

Справжнє обурення військовослужбовців Збройних сил, Служби безпеки, працівників органів внутрішніх справ і зауваження членів Венеціанської комісії спричинила редакція ст. 86 проекту, що визначає заробітну плату прокурора. Зокрема, це стосується надбавок за класний чин прокурора. Згідно з проектом класні чини прокурорів пропонується прирівняти до військових звань. Так юрист 3 класу, що відповідатиме військовому званню лейтенант, за класний чин отримуватиме 770 грн, тоді як лейтенант за військове звання сьогодні отримує і отримуватиме 120 гривень. Різниця між армійським званням полковник і радником юстиції у геометричній прогресії ще більша і становитиме 2-3 тис. грн, а різниця між званням генерал і державним радником юстиції взагалі становитиме більш як у десять разів, що є неприпустимим, оскільки суперечить положенням Конституції та законодавству України щодо рівності всіх перед законом, соціальній справедливості, конституційним принципам функціонування державної служби.

Також проектом пропонується запровадити право прокурорів на пенсію за вислугу років незалежно від віку за наявності у них загального стажу 20 і більше років. Так, згідно з проектом прокурору достатньо мати лише 15 років спеціального стажу та 10 років загального стажу для отримання прокурорської пенсії. Відтак прокурор матиме право отримувати пенсію не за віком, а за вислугою років, причому досить незначною, і така пенсія у десять, а то й більше разів перевищуватиме мінімальні пенсії за віком, які отримують мільйони українців. Прокурори в разі прийняття такої редакції матимуть можливість не тільки отримувати такі пенсії, а й далі працювати на прокурорських посадах до досягнення ними 70-річного віку. Тому члени Венеціанської комісії зауважили, що практична реалізація цього положення гальмуватиме прихід на прокурорські посади в Україні дійсно проєвропейськи налаштованих прокурорів, оскільки на своїх пригрітих і захищених зв'язками посадах, у тому числі корупційних, [8, с. 21] перебуватимуть прокурори радянського зразка.

Окремо слід зазначити те, що практична реалізація цих положень законопроекту не тільки призведе до ще більшої диспропорції у грошовому та пенсійному забезпеченні між різними категоріями державних службовців, а й стане наслідком значних витрат Державного бюджету України.

Те, що реалізація законопроекту потребуватиме значних видатків із державного бюджету також яскраво можна продемонструвати на прикладі майбутньої діяльності Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів та кваліфікаційно-дисциплінарних комісій прокурорів, які

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

пропонується створити в кожній області та які за своїми функціями доповнюватимуть діяльність одна одної. На прикладі діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів, яка без регіональних відділень справляється зі своєю роботою, відсутня необхідність у створенні регіональних кваліфікаційно-дисциплінарних комісій прокурорів, як те пропонується у проекті. Тим більше, що фінансування їх діяльності, як і інших органів прокурорського самоврядування, проектом пропонується здійснювати з державного бюджету. Як варіант, вважається можливим створення таких комісій у містах Києві, Львові, Харкові, Одесі.

У перехідних положеннях проекту закладено ручний механізм набрання чинності законом, тобто не через рік чи два після його прийняття, а лише через 3 місяці після оголошення Вищою спеціалізованою дисциплінарною комісією прокурорів України та Радою прокурорів України про готовність розпочати свою діяльність, про що повинно бути опубліковано в газеті «Голос України». Сьогоднішня практика державного будівництва країни свідчить, що їх створення може затягнутися на довгі роки.

І, наостанок, що стосується виборів дисциплінарних комісій та органів прокурорського самоврядування, то з цього питання члени Венеціанської комісії вважають, що порядок висунення кандидатів і порядок персонального голосування стосовно їх членства повинен бути таємним, а не відкритим, як те пропонується проектом. Таємність голосування забезпечить об'єктивність оцінки діяльності того чи іншого кандидата, а тому дасть змогу формувати ці органи якісним і професійним прокурорським складом. Можна навести й ряд інших зауважень до законопроекту, висловлених членами Венеціанської комісії, але вони повинні бути предметом розгляду іншої статті.

Висновки

1. Слід констатувати, що доопрацювання законопроекту про прокуратуру в контексті висловлених до нього зауважень і пропозицій надасть дієвого імпульсу європейському реформуванню української прокуратури, а відтак, усієї правоохоронної системи нашої держави.

2. Метою такого реформування повинна стати впевненість громадянина України в тому, що його права будуть належним чином захищені, а також наближення громадянина до справедливого правосуддя.

3. Усе це дасть практичну можливість створити в Україні прокуратуру європейського зразка, що буде пересторогою відходу від тих демократичних процесів, що нині проходять у країні.

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : за станом на 13 квітня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. − № 9-10, № 11-12, № 13. – Ст. 88.

2. Конституція України : за станом на 1 лютого 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. − № 30. – Ст. 141.

3. Кримінальний кодекс України : за станом на 16 травня 2013 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. − № 25-26. – Ст. 131.

4. Закон України «Про прокуратуру» : за станом на 14 травня 2013 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. − № 53. – Ст. 793.

5. Проект Закону про прокуратуру (реєстр. № 0886), підготовлений Комітетом Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності [Електронний ресурс]. − Режим доступу : http://zakon. gov.ua

6. Проект Закону про прокуратуру, підготовлений робочою групою Адміністрації Президента України [Електронний ресурс]. − Режим доступу : http://zakon. gov.ua

7. Статус поліції : міжнародні стандарти і зарубіжне законодавство / О. Банчук. – К. : Центр політико-правових реформ, 2013. – 584 с.

8. Статус органів публічного обвинувачення : міжнародні стандарти, зарубіжне законодавство і пропозиції щодо реформування в Україні / Центр політико-правових реформ. – К. : «Атіка», 2012. – 620 с.

Особливості правового статусу монастирського землеволодіння у Візантійській імперії

В.В. Омельчук
кандидат історичних наук,
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

У статті визначено особливості правового статусу монастирського землеволодіння у Візантійської імперії. Зроблено висновок про специфіку прав монастирів щодо володіння нерухомістю в системі візантійського церковно-канонічного права.

В статье определены особенности правового статуса монастырского землевладения в Византийской империи. Сделан вывод о специфике прав монастырей относительно владения недвижимостью в системе византийского церковно канонического права.

The features of legal status of monasterial landownership are determined at the Byzantium empire. Drawn conclusion about the specific of rights for monasteries in relation to a domain the real estate in the system Byzantium church canonical rights.

Ключові слова: *Церква, монастир, землеволодіння, власність, розпорядження, привілеї.*

Постановка проблеми

Візантійська імперія здавна привертала до себе увагу дослідників історії держави та права, що було зумовлено як унікальністю правової культури цієї держави, так і її впливом на формування сучасної української юриспруденції. Насамперед це стосується норм церковно-канонічного права, які виступали важливою складовою системи державного управління ромеїв. Серед нормативно-правових актів візантійської влади, що регламентують монастирське землеволодіння – укази імператорів стосовно надання їм земель, різноманітних прав і привілеїв, розпорядження чиновників, рішення судів різних рівнів у судових суперечках між монастирями та світськими землевласниками, органами державного управління, окремими монастирям. Формування інституту приватної власності в аграрній сфері, вкрай актуального для монастирського землеволодіння, відображає «Землеробський закон», який дійшов до нас у різних версіях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Характеризуючи рівень наукового розроблення проблеми, відзначимо наявність значної кількості праць, дотичних їй. Це насамперед роботи Г.Г. Літаврина, Ф.І. Успенського, К.В. Хвостової. Візантиністи К.Н. Успенський, П.Я. Яковенко, Г. Острогорський розкривають особливості монастирських адміністративно-судових і фінансово-податкових прав та привілеїв. Відмінність статусу церковного і монастирського землеволодіння зауважив Г.Л. Курбатов, погодившись із доцільністю відмови у його розгляді як єдиного явища. Питанням правового статусу монастирів у Східно-Римській імперії неодноразово приділяв увагу І.П. Медведєв, який звернув увагу на особливості форми та змісту документів, що регламентували надання монастирям нерухомого майна, закріплення щодо нього привілеїв адміністративно-судового та фінансово-податкового характеру, особливості оформлення земельних правовідносин [1, с. 36]. Правовий статус великої провінційної власності у Візантії

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

XI – XIII ст. проаналізував М.А. Морозов, спираючись на матеріали приватних актів візантійських монастирів [2]. Правових особливостей монастирського землеволодіння торкався автор цього дослідження, розглядаючи його у системі правового статусу монастирів [1], привілеїв Церкви та монастирів [3], правових гарантій церковно-монастирського землеволодіння Візантійської імперії [4].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Залишається нерозв'язаним проблема ролі та правового характеру монастирського землеволодіння в церковно-канонічному законодавстві як важливої складової системи державного управління Візантії.

Формулювання цілей статті

Метою статті є з'ясування особливостей еволюції правового статусу монастирського землеволодіння в системі церковно-канонічного права Візантійської імперії.

Виклад основного матеріалу дослідження

Імператорські акти (хрисовул чи простагма) містили перелік володінь, наданих монастирю, або підтверджували попередні надання. Монастирі мали особливі привілеї. У візантійських імунітетних грамотах XIII – XIV ст. міститься перелік повинностей, від яких звільнявся імунований монастир. У грамотах найчастіше зустрічається 28 основних повинностей. При цьому в кожній грамоті зустрічаються не всі одразу, а лише окремі з них. Навіть в одночасних грамотах, що стосувалися тих самих володінь одного імуніста, переліки привілеїв могли відрізнятися. Це пояснюється як випадковим пропуском, так і спеціальним скороченням переліку привілеїв, уведенням загальної формули звільнення від усіх повинностей. Особливо часто в клаузулах звільнення візантійських імунітетних грамот пізнього часу зустрічається звільнення від сітаркії, кастроктісії, оріки, мітата, енномія, аіра (тобто згадуються привілеї, що надавалися порівняно рідко та вважалися особливою милістю). Якісний аналіз 11 імунітетних грамот Хіландарського монастиря кінця XIII–XIV ст. дає змогу встановити, що привілеї з 4 із них становлять основні компоненти податкового імунітету такої юридичної особи, надаючи йому певну цілісність. Повинності, згадувані в одній з грамот, є позасистемними, характерними лише для окремих володінь імунітету, що вирізнялися особливими локальними умовами.

Опіка держави зумовлювала зростання монастирського майна. Унаслідок цього у найбільших землевласників перетворилися три монаші громади на горі Афон. Монастир Неамоні, де перебувало 500 монахів, володів п'ятою частиною острова Хіос. Монастир Патмос − однойменним островом і землями на Криті. Хрисовул Никифора III Вотаніата від липня 1079 р. підтверджує попередні імператорські розпорядження, зокрема дарування василевсом Романом III Аргіром у 1031 р. монастирю Мелана острова та ста париків і дулопариків, зі звільненням острова від регулярних державних податків, а ще сотні париків і дулопариків за рахунок дітей і нащадків першої сотні.

Акти закріплювали дарування монастирям володінь з боку чиновників нижчого рівня, священиків і приватних осіб. Окремим актом 1420 р. з архіву Діонісіївського монастиря оформлено дарування Марією Агіорітиссою церкви 40 мучеників у Фессалоніці Діонісіївському монастиреві. Іншим документом з цього самого архіву, датованим 1430 р., оформлено дарування Діонісіївському монастиреві ієромонахом Феодулом церкви святого Миколая у м. Котцінон на Лемносі [3, с. 52-53]. Будь-яка передача (дарування) земель монастирям з боку третіх осіб підтверджувалося імператором. За принципом юридичної аналогії імператором підтверджувалися надані попередниками податкові привілеї, що зумовлювало існування права прецедентів [5, с. 129].

У хрисовулі, датованому червнем 1060 р., імператор Костянтин X Дука підтверджує чинність хрисовулів Костянтина VII Ба-

грянородного і Костянтина IX Мономаха щодо лаврського метоха Святого Андрія Перістер поблизу Солуні. Монахам лаври на території згаданого проастія надається екскуссія вільних від податків ста париків і дулопариків (за винятком стратіотів, дімосіаріїв і екскуссатів дрома). Митрополиту Солуні заборонялося втручатися у справи обителі Святого Андрія, а сама лавра, прийнята під покровительство одного з імператорських чиновників, звільняється від зобов'язань щодо дуки, катепана, стратига і судді Волерана, Стримона і Солуні та взагалі від усіх зборів (*епірій)*, зокрема й *мітата*. Згідно з хрисовулом, наданим монастирю Богородиці Милостивої, йому дарується 12 париків з правом володіння та розпорядження як вільними від податків і повинностей, насамперед державних (зевгологія, енномія, ампелопакта, меліссоенномія, аерикона).

Екскуссія монастирям надавалася й на певну кількість худоби. Хрисовул імператора Олексія Комніна монастирю Богородиці Милостивої на Струмиці визначає екскурсію на: «150 овечок, 40 волів, яких виганяють на пасовище, 10 кобил і 6 пар волів». Вона давалася назавжди на цю кількість худоби від зевгологія, аерикона та всякого іншого податку, який збирався з худоби, що обробляла землю, і худоби, яку виганяли на пасовище. У пізніх екскуссіях XIII – XIV ст. простежується тенденція до уникнення надмірної деталізації привілеїв. Держава починає обережніше ставитися до обмеження свого фінансово-податкового й адміністративно-судового суверенітету на певній території.

Окремо регламентувався захист монастирських землеволодінь, прав монастиря як землевласника чи орендаря в ході розгляду земельних справ. Так, у травні 1048 р. було ухвалено рішення щодо нанесення за 5 номісм збитків монахами Дометієвого монастиря пристані та споруд при ній, двома перебуваючи ми тут кораблями, які належали монастирю Ксилурга. Ця пристань і прилеглі споруди були збудовані на землях, що належали ігуменові Дометієвого монастиря Григорію, після видання останнім відповідного дозволу, завіреного протом та іншими афонськими ієрархами, що передбачав надання монастирю Ксилурга території у 8 оргій довжини і ширини за 6 номісм [3, с. 52-53].

Залежно від більшого монастиря разом зі своїми володіннями (будинками, землями, виноградниками, вітряками) перебували метохи – невеликі монастирі. У імператорських хрисовулах при перерахуванні метохів використовується переважно формула щодо їхньої приналежності монастирям «з усіма правами, привілеями і володіннями». За метохами закріплювали привілеї та майнові права. Метох Святого Георгія, який належав Філофеєвому монастирю, мав у Фессалоніці місце, де проходив ярмарок. Зографський монастир володів у Фессалоніці 30 лавками [6, с. 17-19]. Основою для звільнення переданих монастирям та їхнім метохам володінь від сплати платежів була наявність привілеїв у попереднього власника. Це ми спостерігаємо при передачі імператорською постановою у 1334 р. лаврському метоху в Константинополі земель і париків, які належали великому друнгарію Стефану Палеологу [1, с. 38].

Попри принцип невідчуження земельної власності монастирів, земельно-правова практика Візантії дає нам численні приклади оренди, міни і продажу земель монастирями. Так, у 1034 р. ігумен богородичного монастиря у Плакія Герман і його брат монах Петро продали за 20 золотих монет цілинну землю ігумену Есфігменського монастиря Феоктисту [7, с. 50]. Запродажний акт 993 р. оформив продаж монахами Козьмою та Лукою острова Гімнопелагісія, запустілого та закинутого внаслідок нападів сарацин, ігуменові лаври Афанасію. Акт на купівлю 1034 р. фіксує продаж ігуменом монастиря Кацарі запустілого місця [8, с. 127-128].

Існував такий вид надання в умовне землеволодіння на умовах утримання в належному стані монастиря і сплати податків як харістікій. Питання щодо харістікія як світської влади над монастирями відповідало інтересам оточення Мануїла I, про-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

те викликало спротив монашества. Ще за Олексія І Комніна проти харістікія рішуче виступив Антіохійський Патріарх Іоанн V Оксит. Останній бачив у харістікарних монастирях шлях до знищення монастирів, до перетворення їх у проастії приватних осіб. Іоанн Оксит підкреслив, що харістікій передбачає привласнення не лише монастирського майна, а й самих храмів, зауваживши юридичну сумнівність цього акта, оскільки імператор і Патріарх роздають те, що належить не їм, а Богові [9, с. 69].

Івірський монастир здавав окремі свої володіння в оренду великим орендарям, які проводили меліоративні роботи і, своєю чергою, здавали їх у суборенду дрібним суборендарям, удвічі збільшивши орендну платню. Підвищення орендної платні у зв'язку зі зростанням доходів від земельної ділянки засвідчує еволюції відносин оренди [10, с. 106]. Так, Статут Бачковського монастиря, забороняючи продаж чи здачу монастирської землі стороннім особам, допускає паричну оренду. Статут Пандократора згадує землі, які перейшли монастирю міною. У документах ідеться за земельні спори між окремими монастирями [7, с. 50]. Разом з тим, імператори, зокрема Ісаак Комнин (1057 – 1059 рр.) у разі потреби конфісковували землі окремих монастирів [11, с. 432].

У пізній Візантії систему майнових взаємин держави та монастирів визначало право прецедентів, будучи публічним правом [5, с. 129]. Усупереч застереженням, які містяться в Дігестах і Василиках щодо неправомірності повторення правових казусів та їхнього перетворення на систему, подібна практика набула поширення. Так, у хрисовулі Стефана Душана монастирю лаври Святого Афанасія від 1347 р. спочатку за монастирем підтверджується половина доходів з певної території, а згодом, за юридичною аналогією, передається інша половина. Роль права прецеденту в пізній Візантії, який підтверджував чи розширював попередні надання, зумовлюється заплутаністю земельних відносин, порушенням прав і привілеїв з боку третіх осіб, втратою документів. Зазначимо розкиданість і віддаленість монастирських володінь, їхнє перемішання, невизначеність кордонів. Окрім того, надані імператором привілеї та землі про «вічний» характер надання могли відбиратися, змінюватися чи замінюватися на інші. Факт можливості та правомірності відібрання навічно наданих привілеїв і володінь – характерна риса візантійського права прецедентів [5, с. 131-132]. Грамоти фіксують земельні спори між окремими монастирями [7, с. 50]. Останні постійно висували претензії до володінь своїх сусідів, намагаючись привласнити їхні землі. Візантійський публіцист XII ст. Євстафій Солунський пише, що вторгнення варварів не завдають такої шкоди, як монастирі своїм сусідам [9, с. 67]. Постійними були й зіткнення між світськими феодалами, їхніми париками та монастирями за земельні угіддя. Через ці суперечки власники спірних угідь Ірина Комніна Врана та її зять Феодор Комнін Філ у 1259 р. змушені були їх пожертвувати монастиреві. У 1192 р. Василь Влаттер, родич доньки Гунаропула, подає скаргу на париків Смірнської церкви про насильницьке захоплення ними поля в місцевості Демосіон. У цій справі рішення було ухвалено фемним суддею про повернення земель дітям – спадкоємцям Гунаропула. У 1194 р. інша донька Гунаропула, вдова Констомара, служилого власника, скаржиться на утиски з боку монастиря Пантократора, який обклав податками її землі і відібрав виморочні ділянки, які вона отримала за правом близькості. При цьому вдова Констомара отримала захист і була відновлена у своїх правах. У 1233 р. виник спір між монастирем Лемвіотисси та Іоанном Равдоконакі щодо земель у Демосії. Для вирішення справи сюди прибув «царський брат» Димитрій Комнін Торнік. Монастир при розгляді справи заявив, що спірна земля належала монастиреві разом із париками, які сиділи на ній. Тому продає її Гунаропулами монастир розцінював як «брехливу і безглузду», оскільки продана земля знаходиться «під парикією». Окрім приватних (спадкових) земель Влаттер мав

у Демосії ще пронію, яку отримав у 1208 р. за службу царською простагмою. Гунаропули ставали париками пронії служилої людини Влаттера, яка згодом царським указом перейшла дружині Влаттера, а згодом від неї у спадщину Равдоконакі. Проте в 1228 р. ця пронія перейшла монастиреві Лемвіотисси, який отримав відповідні права на всі ці землі. У 1230 р. нова простагма підтвердила за Равдоконакі його володіння. Це суттєво ускладнювало розгляд справи. Лише в 1232 р. Іоанн III вигнав вдову Равдоконакі з монастирських земель. Проте і після цього тяганина за спірні володіння продовжувалася. Равдоконакі надав купчі Гунаропулів на підтвердження своїх володінь [12, с. 41-42].

Активно зростали монастирські володіння у XIII – XIV століттях. Головну роль стали відігравати вже не державні (імператорські) надання, а приватні дарування з релігійних мотивів, передачі землі за заповітами, а також скупівля монастирями земель і залучення до них залежного населення. Землі відбиралися у проніарів і передавалися монастирям і навпаки. У ході нового наступу на позиції монастирів візантійська влада з 1371 р. здійснює секуляризацію частини їхніх земель. Її об'єктом стала насамперед Південна Македонія, де у солунських та афонських монастирів відібрали половину їхніх маєтностей. Після цього отримані у державний фонд землі роздали у пронії світським феодалам [1, с. 39].

Разом з тим, при використанні земельних ресурсів монастирі рахувалися з правовими нормами Візантії. Зокрема, парики на їхніх землях могли набувати права міцного (вічного) володіння орендованою ділянкою після 40 років безперервного володіння орендованою землею (на землях світських феодалів цей термін становив 30 років). Візантійський правник XI ст. Євстафій Ромей підкреслив, що умовами цього є добросовісне внесення платні. Щоправда, й після цього парик чи його правонаступники не припиняли виплати. Платня орендаря церковних земель фіксувалася в угоді. Щодо парика вона залежала від звичаю місця або моральних якостей власника. Полководець Григорій Бакуріані написав у типіці заснованого монастиря, щоб не переобтяжували своїх париків при його будівництві. Михаїл Внески від париків слід підвищувати зі зростанням добробуту останніх. Монастирі могли не лише змінювати обсяги платні за оренду, а й форми (види) повинностей селян. Так, Бакуріані, звільнивши одного з париків від інших обов'язків, примусив його обслуговувати будинок для гостей при монастирі. Часто монастирі переселяли своїх париків на нові землі. Про такі переселення з перенесенням будинків говорить типік монастиря Богородиці Космосотири (середина XII ст.). Це було зумовлено потребою не допустити набуття париками права вільного спадкового володіння та збереження можливостей вільної зміни умов париків. Розселяючи париків, монастирі могли захоплювати чужі, насамперед казенні землі. Так, монастир Богородиці Милостивої розселив на казенних землях своїх париків, які не мали власних господарств. Згодом він домігся від імператора акта дарування на ці землі. Коли землі вже мали свого власника, процедура захоплення землі ускладнювалася. Так, лавра Св. Афанасія, яка розселила своїх париків на землі громади Адрамері, була притягнута до суду і програла процес. Щоб викупити у громади землі, зайняті її париками, лавра змушена була сплатити громаді 72 номісми. Самі парики до участі в процесі не долучалися навіть як свідки. Соборне визначення 1073 р. чітко передбачало, щоб церковні землі не передавалися нікому, «окрім своїх париків і кліриків». Такий же припис зробив Бакуріані у типіці заснованого ним монастиря [13, с. 5, 9-11].

Висновки

Проблеми монастирського землеволодіння Візантії не достатньо повно висвітлені в науковій літературі. Потребують додаткового аналізу питання, пов'язані з поглибленням розуміння ключових засад нормативно-правового врегулювання інституту монастирського землеволодіння. Наявні документи підкреслюють гнуч-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

кість нормативно-правової бази Візантійської імперії, яка, попри загальний курс на збереження недоторканності монастирських землеволодінь, змушена була передбачати певні винятки, які уможливлювали б позбавлення права власності на майно, володіння яким тягло збитки для власника. Нового звучання набувають інститути оренди та міни як такі, що давали можливість без позбавлення права власності отримувати додаткові прибутки. У ході еволюції монастирського землеволодіння простежується посилення його регламентації.

У процесі розгляду земельних справ регламентувався (як канонічними, так і церковними актами) захист монастирських землеволодінь, прав монастиря як землевласника, землерозпорядника чи орендодавця. Разом з тим, монастирі змушені були зважати на норми, що захищали землеволодіння світських феодалів, а також права париків, які мешкали на їхніх землях. На статус монастирського землеволодіння суттєво вплинули прецеденти, що мали місце у правовій практиці Візантії, а також урядові рішення стосовно секуляризації. Обмеженням монастирського землеволодіння виступає інститут харістікія, а також контроль з боку Константинопольського Патріарха та єпископів.

Окремого дослідження потребують особливості правового статусу метохів та їхніх володінь.

Список використаних джерел

1. *Омельчук В.В.* Особливості еволюції правового статусу монастирів у Візантійській імперії / В.В. Омельчук // Університетські наукові записки : Часопис ХУУП. – № 1 (45). – 2013. – С. 36-42.
2. *Морозов М.А.* Крупная провинциальная собственность в Византии в XI – XIII вв. (По материалам частных актов византийских монастырей) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / М.А. Морозов ; С.-ПбГУ. – М., 1999. – 197 с.
3. *Омельчук В.В.* Податкові та адміністративні привілеї церкви і монастирів Візантійської імперії / В.В. Омельчук // Наукові записки ІЗ ВР України. – 2012. – Вип. 5. – С. 52-54.
4. *Омельчук В.В.* Церковно-монастирське землеволодіння у Візантійській імперії та його правові гарантії / В.В. Омельчук // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – Вип. 2 (206). – С. 7-11.
5. *Хвостова К.В.* Византийская цивилизация как историческая парадигма / К.В. Хвостова. – С.-Пб. : Алетейя, 2009. – 207 с.
6. *Поляковская М.А.* Монастырские владения в Фессалонике и ее пригородном районе в XIV – нач. XV вв. / М.А. Поляковская // АДСВ. – Свердловск : Изд-во Уральского государственного ун-та, 1965. – Вып. 3. – С. 17-46.
7. *Каждан А.П.* Византийский монастырь XI – XII вв. как социальная группа / А.П. Каждан // ВВ. – Т. 31. – 1971. – С. 48-70.
8. *Медведев И.П.* Дипломатика частного византийского акта / И.П. Медведев // Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья : Сборник статей и материалов [под ред. В.И. Рутенбурга]. – Л. : Наука, Ленинград. отд., 1979. – С. 124-147.
9. *Каждан А.П.* Византийский публицист XII в. Евстафий Солунский (2. Социальные воззрения. 3. Этические принципы) / А.П. Каждан // ВВ. – Т. XXVIII. – 1968. – С. 60-84.
10. *Хвостова К.В.* Аграрно-правовые отношения в Византии XIII – XV вв. / К.В. Хвостова // История Византии. – В 3 т. – Т. 3 [отв. ред. Г.Г. Литаврин]. – М. : Наука, 1967. – С. 97-108.
11. *Нефедов С.А.* Факторный анализ исторического процесса. История Востока / С.А. Нефедов. – М. : Территория будущего, 2008. – 752 с.
12. *Морозов М.А.* Монастыри средневековой Византии : Хозяйство, социальный и правовой статусы / М.А. Морозов. – С.-Пб. : Изд-во СПбГУ, 2005. – 174 с.
13. *Литаврин Г.Г.* Парик и арендатор / Г.Г. Литаврин // ВВ. – Т. 52: К XVIII Международному конгрессу византинистов. – 1991. – С. 3-12.

Деякі питання праворозуміння в умовах реформування вищої школи

В.І. Попіль
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії,
історії та конституційного
права,
Український державний
університет фінансів та
міжнародної торгівлі

У статті розглянуто проблемні питання праворозуміння у навчальному процесі в умовах здійснення реформи вищої школи.

В статье рассмотрены проблемные вопросы правопонимания в учебном процессе в условиях реформирования высшей школы.

The article addresses the problematic, issue of the understanding of low in higher education.

Ключові слова: *право, праворозуміння правосвідомість, правова культура.*

Постановка проблеми

Наявність серед учених-юристів різних думок щодо поняття права та його сутності спричиняє неоднозначне тлумачення праворозуміння, що шкодить якісній підготовці фахівців у вищих навчальних закладах України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання праворозуміння є дискусійними, і вони часто обговорюються на різних наукових зібраннях. Окремі аспекти праворозуміння були об'єктом вивчення таких учених, як С.І. Алаіс [1], В.В. Копєйчиков [2], П.М. Рабінович [3], О.Ф. Скакун [4], Кельман [5] та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на численні дослідження проблем праворозуміння, воно й досі не отримало свого чіткого визначення. Тому детальний аналіз цього правового явища видається актуальним, оскільки слугуватиме передумовою для правильного тлумачення права викладачами вищої школи в навчальному процесі.

Формулювання цілей статті

Метою статті є спроба автора проаналізувати проблемні питання праворозуміння та їх правильного використання в ході підготовки майбутніх юристів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Праворозуміння – це наукова категорія, притаманна загальній теорії держави і права та філософії права. Вона відображає процес розумової діяльності людини і його результати. Сутність цього процесу полягає в пізнанні права, його оцінці й ставленні до нього як соціально-правового явища. Отже, суб'єктами праворозуміння виступають конкретні люди, зокрема: а) ученіюристи (люди, які професійно займаються вивченням права і мають певний обсяг знань) у цій царині; б) юристи-практики (люди, які спроможні вільно тлумачити і застосовувати норми відповідних галузей права); в) громадяни, які мають мінімальні знання в галузі права і змушені звертатися в разі необхідності по юридичну допомогу

Набуття юридичних знать громадянами нині відбувається за двома основними напрямами: перший – через участь викладачів вишів у діяльності юридичних клінік, що існують при вищих навчальних закладах і благодійних фондах із надання безоплатної юридичної допомоги. Скажімо у Києві – це фонди «Правозахисник», «Київський правозахисний альянс» тощо. Завдяки цим фондам незахищені верстви населення мають змогу отримати відповідну юридичну консультацію чи допомогу в складанні звернень до органів державної влади або позовів до суду.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Другим напрямом є підготовка висококваліфікованих фахівців у галузі юриспруденції. Відповідно до вимог Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України навчальними планами з підготовки фахівців неюридичних спеціальностей усіх форм навчання передбачено вивчення курсу «Правознавство» та інших спеціальних курсів з юридичних дисциплін. Метою викладання цих дисциплін є здобуття студентом достатнього обсягу знань і практичних навичок у галузі законодавства та його застосування. Тобто, у всіх студентів має бути сформовані розуміння соціальної сутності права, належні правова свідомість і правова культура, як чинники законослухняної поведінки. Вирішення цих завдань ускладнюється тим, що на викладання «Правознавства» відведено мало часу. Гадаємо, що недостатній обсяг годин на цю дисципліну треба компенсувати додатковим часом при вивченні інших юридичних предметів з урахуванням специфіки кожного факультету та спеціальності. Наприклад, головна увага студентів, що навчаються на спеціальності «Банківська справа», повинна зосереджуватися на вивченні фінансового, банківського, комерційного права, а майбутні медики повинні акцентуватися на оволодінні основами медичного права.

Безумовно, при цьому мають бути відведені години й на вивчення таких ключових галузей права, як конституційне, адміністративне, трудове тощо. Студенти економічних спеціальностей повинні вивчати й кримінально-виконавче право, яке нині викладається лише на юридичних факультетах. Норми цього права регулюють діяльність установ із виконання покарань. Структурними підрозділами цих установ є спеціальні підприємства, що виробляють певну продукцію. Фахівців для роботи на таких підприємствах готують навчальні заклади Державної пенітенціарної служби, де викладається дисципліна «Економіка підприємства виправних установ і організація роботи осіб, засуджених до позбавлення волі». Однак, як свідчить практика, зазначених фахівців не вистачає. Тому частина випускників економічних факультетів вищих навчальних закладів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України теж працює на вказаних підприємствах. Ось чому економістам також потрібно давати основи кримінально-виконавчого права. Вони повинні знати специфіку цієї галузі права, систему установ із виконання покарань, особливості праці осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, їх пенсійне забезпечення тощо. Сказане цілком стосується такої навчальної дисципліни, як «Кримінологія». Ця наука вивчає особу злочинця, дає відповіді на механізм кримінальної поведінки, мотивацію злочинів, проблеми ресоціалізації та багато інших питань, необхідних для роботи з контингентом засуджених.

Об'єктом праворозуміння виступає саме право. Нині у вітчизняній науці існує багато підходів до розуміння права, зокрема державно-організаційний (позитивізм); соціологічний; психологічний; нормативістський; аксіологічний; інтеграційний.

Не претендуючи в рамках цієї статті однозначно вирішити складні питання праворозуміння, лише зазначимо, що наведені вище підходи мають право на існування, але така їх кількість, водночас, заважає суб'єкту праворозуміння чітко визначитися з поняттями права та його галузей.

Розуміння права та його застосування в навчальному процесі вищої школи повинно розглядатися відповідно до сучасного трактування закону, оскільки він є зовнішньою формою вираження права. Наявність зовнішньої форми права дає можливість визначитися з його внутрішньою формою, якою є норми певної галузі права, що містяться в самому законі. Таким чином, на нашу думку, право є джерелом закону, а не закон – джерелом права. У різні часи існували навіть абсурдні закони, однак право завжди залишалося незмінним. Узагалі, право з'явилося раніше, ніж закон (правила поведінки). Пізніше закон закріпив це право у письмовій формі для багаторазового використання.

Нині розвинені держави світу встанов-

люють механізм контролю за законами. Ті закони, що не відповідають конституційним положенням, не є законами, а тому не приймаються або скасовуються. Це закріплено і в ст. 60 Конституції України, де зазначено, що ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні накази чи розпорядження.

Висновки

Вищесказане дає змогу зробити певні висновки щодо праворозуміння, а саме: по-перше, праворозуміння це наукова категорія, яка відображає процес і результат діяльності людини, що полягає в пізнанні права, його сприйнятті (оцінці) й усвідомленні його як цілісного соціального явища; по-друге, суб'єктами проворозуміння є відповідне коло громадян, які мають мінімальний рівень знань у галузі права і з метою їх набуття навчаються у вищих навчальних закладах; по-третє, об'єктом праворозуміння є така категорія, як «право»; по-четверте, на сьогодні існує проблема неоднозначного тлумачення права, що ускладнює суб'єктам праворозуміння адекватне його сприйняття та усвідомлення як цілісного соціального явища;

по-п'яте, в умовах реформування нашої вищої школи необхідна переорієнтація праворозуміння в напрямі вивчення сутності права як багатоаспектного явища, що має різноманітні форми прояву, та вміння застосування цих знань на практиці.

Список використаних джерел

1. *Алаіс С.І.* Проблема праворозуміння в основних школах права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : за спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / С.І. Алаіс ; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 20 с.

2. Загальна теорія держави і права : навч. посібн. / За ред. В.В. Копєйчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.

3. *Рабінович П.М.* Основи загальної теорії права і держави : навч. посібн. Видання 5-те зі змінами / П.М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.

4. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права : Підручник / пер. з рос. / О.Ф. Скакун. − Харків, Консул, 2009. – 520 с.

5. *Кельман М.С.* Загальна теорія держави і права / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К., Кондор, 2006. – 477 с.

6. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Формування головних заходів Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, спрямованих на протидію тероризму наприкінці XIX століття

О.В. Філонов
декан факультету права,
Донецький юридичний
інститут МВС України

Статтю присвячено науковому аналізу формування системи заходів Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, спрямованих на протидію терористичній діяльності ліворадикальних партій і угруповань наприкінці XIX століття.

Статья посвящена научному анализу формирования системы мероприятий Министерства внутренних дел Российской империи, направленных на противодействие террористической деятельности леворадикальных партий и группировок в конце XIX столетия.

The article is devoted to the scientific analysis of forming of the system of measures of Ministry of Internal Affairs of the Russian Empire, which were directed on counteraction terrorist activity of left-radical parties and groupments at the end of XIX c.

Ключові слова: *поліція, жандармерія, охоронне відділення, філер, агент, екстремізм, тероризм, боротьба.*

Постановка проблеми

Боротьба з тероризмом, попередження та припинення терористичних актів завжди були однією з головних функцій органів внутрішніх справ. Така діяльність може бути успішною лише за умови цілеспрямованості та ретельного планування. У останній третині XIX ст. Російська імперія зіткнулася з серйозною загрозою ліворадикального тероризму, який здійснювали партії та організовані екстремістські угруповання. Це потребувало концентрації зусиль і ресурсів, розроблення системи заходів протидії тероризмові.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вивченню діяльності поліції, жандармерії та спеціальних служб Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст., спрямованої на боротьбу з тероризмом, присвячено порівняно велику кількість наукових фахових публікацій, публікацій мемуарного та автобіографічного характеру. Серед них роботи таких науковців, як З.І. Перегудова, О.Н. Ярмиш, Л.П. Менщиков, В.М. Морозов, С.І. Посохов, Р.С. Мулукаєв, М.І. Сизиков, І.А. Ісаєв; співробітників правоохоронних органів Російської імперії О.І. Спиридовича, Л. Тимофєєва, В.Ф. Джунковського, О.В. Герасимова та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На нашу думку, дослідження в цій сфері ґрунтуються на історичному зв'язку основних заходів із виявлення, попередження та припинення терористичних актів у Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст. з безпосередньою генезою цих явищ у конкретних історичних умовах існування держави.

Формулювання цілей статті

Метою статті є спроба наукового аналізу формування системи заходів Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, спрямованих на протидію терористичній діяльності ліворадикальних партій та угруповань наприкінці XIX століття. Для досягнення зазначеної мети ставляться завдання дослідити створення єдиної системи антитерористичних органів Російської імперії в рамках МВС, формування ко-

ординації антитерористичної діяльності, спрямованість головних заходів, метою яких було попередження та ліквідація терористичної активності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Виконання завдань боротьби з тероризмом, що були поставлені перед органами поліції, жандармерії та спеціальними службами Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст., конкретна реалізація функцій цих органів знаходили свій прояв у низці практичних заходів.

Повстання декабристів, ряд замахів на особу імператора та вищих посадових осіб імперії виявили складність для органів поліції та жандармерії здійснювати ефективну протидію проявам екстремізму в рамках організаційно-правової моделі та методів, які склалися протягом першої половини XIX століття. Це й зумовило необхідність докорінного реформування державних органів, що протистояли протиправним діям, насамперед, тероризмові.

Керівник Верховної розпорядчої комісії М.Т. Лоріс-Меліков, (1825 – 1888), який одночасно обіймав посади Міністра внутрішніх справ Російської імперії та начальника Третього відділення, 1 серпня 1880 р. у записці на ім'я імператора визначив сутність і принципи реформування поліцейських органів, підкреслюючи, що розроблення цих заходів ведеться спеціальною комісією, яка була сформована при МВС. Головною причиною, яка, на думку Лоріс-Мелікова, викликала необхідність здійснення реформ у поліцейській системі, була неузгодженість заходів поліції та місцевої влади. Це призводило до недосконалості проведення розшукових заходів у справах про тероризм і політичні злочини. Таким чином, цей державний діяч вважав за доцільне об'єднати всі поліцейські та адміністративні органи з метою кращої координації заходів, спрямованих на протидію екстремізму в Російській імперії. Водночас, він із занепокоєнням ставився до можливості підпорядкування поліцейських сил імперії земським органам, виходячи з того, що протидія тероризму повинна включати досить жорсткі та оперативні заходи [1].

Однак, безпосередні заходи, що розроблялися зазначеною комісією МВС Російської імперії, враховували не лише думку представників державного апарату та фахівців у сфері діяльності поліції, а й точку зору представників громадськості, органів місцевого самоврядування та навіть окремих громадян.

Так, у столиці регулярно проводилися наради начальника Верховної розпорядчої комісії М.Т. Лоріс-Мелікова з представниками міського громадського управління столиці Росії. У підсумкових документах цих заходів зазначалося, що керівник комісії сприяв формулюванню представниками міського управління власного бачення причин, що уможливлюють зухвалі замахи на посадових осіб та інші дії, які здатні похитнути державний порядок і громадський спокій; заходів, що можуть, на їх думку, сприяти попередженню та припиненню подібних замахів.

Пропозиції громадськості стосувалися організації органів поліції, усунення процесуальних недоліків і проведення низки заходів соціальної спрямованості. Так, наголошувалося на необхідності об'єднання діяльності різних поліцейських органів; прискорення руху справ за звинуваченнями у державних злочинах; пом'якшення адміністративної висилки осіб, особливо тих, які належать до студентської молоді; поліпшення житлового становища молоді; встановлення більш зручного режиму роботі торговельних установ [2].

Отже, серед заходів, покликаних забезпечити ефективність протидії держави тероризму, комісією пропонувалося організувати розшукову частину в політичних справах. На засіданні 24 березня 1880 р. було виголошено доповідь про організацію в Санкт-Петербурзі розшукової частини у політичних справах. Суть викладених заходів полягала в зосередженні розшукових дій, які раніше здійснювали дві самостійні установи – Третє відділення та Секретне відділення при управлінні Санкт-Петербурзького градоначальника – в одній

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

установі. З цією метою з компетенції Третього відділення було вилучено та передано до поліцейських органів, які підпорядковувалися градоначальникові столиці, секретне спостереження по столиці. При цьому секретне відділення, залишаючись підлеглим градоначальникові, отримало характер постійної установи, відповідальної за виконання функцій щодо попередження антидержавних злочинів.

Важливим заходом було встановлення зазначеною комісією МВС Російської імперії порядку відносин між Третім відділенням і секретними відділеннями, які підпорядковувалися градоначальникам. Отже, Третє відділення було зобов'язане повідомляти градоначальникові всі відомості, що стосувалися розшуку політичних злочинців або нагляду за ними, градоначальник, у свою чергу, мав повідомляти Третє відділення про здійснення та результати будь-яких процесуальних дій, що стосувалися справ про політичні злочини. Якщо певна стадія політичного злочину або особа-співучасник мали відношення до столиці імперії, координація заходів щодо дізнання входила до компетенції градоначальника Петербурга.

Однак головним заходом поліпшення антитерористичної діяльності поліції, жандармерії та спеціальних органів Російської імперії, на думку керівників держави та МВС, повинна була стати концентрація поліцейських повноважень у одному державному органі, який здійснював би координацію цієї сфери правоохоронної діяльності. На проведення організаційних заходів щодо передачі повноважень була асигнована досить значна на той час сума – 61 тисяча рублів [3].

Комісія МВС Російської імперії вела збір та узагальнення пропозицій щодо боротьби з тероризмом від громадських діячів, науковців і пересічних громадян імперії.

Досить цікава пропозиція надійшла від відомого українського громадського діяча, ученого-правознавця, професора Харківського університету І.В. Платонова (Холмогорова) (1805-1890), який 20 березня 1881 р. направив записку міністру внутрішніх справ із обґрунтуванням необхідних, на його думку, заходів боротьби з революційним рухом. Найголовнішим він вважав зміну правового статусу власників будинків. За його пропозицією, будь-якого власника нерухомості, який використовував її у комерційних цілях, потрібно було вважати службовцем органів поліції. Він повинен був виконувати функції спостерігача, знати про все, що здійснюється в межах його володінь, у разі здійснення протиправних дій або підготовки до них – негайно доносити поліції. За невиконання цієї вимоги його вважали б співучасником злочинних дій і притягли до кримінальної відповідальності [4].

Згідно з приписом МВС від 19 березня 1883 р., який направлявся губернаторам, градоначальникам і обер-поліцмейстерам, найдієвішими оперативними заходами для попередження державних злочинів вважалися систематичні перевірки документів осіб, які прибували до столиць на тимчасове проживання. Зазначений документ встановлював, що в ході подібної перевірки обов'язково проводилися контакти відділень по охороні порядку при Управліннях Санкт-Петербурзького та Московського обер-поліцмейстерів з поліцейськими установами тих місцевостей, із яких особа виїхала до столиці. Очевидно, що цей захід міг бути результативним лише за умови своєчасного надання місцевою поліцією столичним охоронним відділенням необхідних довідок [5].

Безумовно, концентрація всіх сил і засобів по боротьбі з терористичною діяльністю в одному відомстві (Міністерстві внутрішніх справ Російської імперії), впорядкування компетенції та повноважень органів поліції, жандармерії та спеціальних органів позитивно позначилися на якості заходів, що вживалися цими органами.

Дуже велике значення для боротьби з тероризмом мало узагальнення відомостей про вчинені злочини політичного характеру, їх підготовку та результативність заходів поліції, жандармерії та спеціальних органів Російської імперії. Так, Депар-

тамент поліції намагався проводити аналіз даних про дії терористичних угруповань та ефективність заходів протидії проявам тероризму в Російській імперії. Такий аналіз викладався у оглядах діяльності Департаменту поліції.

Зокрема, зазначалося, що після невдалих спроб вчинення замаху, які відбувалися протягом 1879 р., терористичні угруповання продовжили підготовку вбивства голови держави. Так, планувалося здійснити підрив динаміту під Кам'яним мостом під час проїзду царя, робилися спроби закладки вибухівки на вулицях Петербурга, де міг слідувати царський кортеж, терористи тренувалися метати ручні бомби.

У цих умовах найбільш дієвим практичним заходом протидії тероризму вбачалося проведення арештів осіб, причетних до ліворадикальних терористичних організацій, революціонерів, терористів та осіб, які підозрювалися в причетності до таємних екстремістських організацій. Ці заходи було здійснено навесні та влітку 1880 року.

Протягом січня 1881 р., було проведено низку арештів керівників і рядових членів «Народної волі». У документах Департаменту поліції висловлюється думка, що саме ці події вплинули на рішення терористів прискорити вчинення царевбивства [6]. З таким висновком, на нашу думку, можна частково погодитися. Слід ураховувати, що в умовах реформування поліцейські органи не могли діяти з повною ефективністю та попередити замах на царя. Виходячи з цього, керівники поліцейського відомства шукали виправдання недостатньої ефективності поліції. Після вбивства голови держави протягом року були знайдені та затримані майже всі керівники терористів-народовольців, які знаходилися в межах Росії. Після цього «Народна воля» практично припинила своє існування як терористична організація.

З метою спрощення процедури введення в губерніях надзвичайного положення або посиленої охорони 14 серпня 1881 р. було затверджено «Положення про заходи до охорони державного порядку і суспільного спокою». Міністр внутрішніх справ в умовах, коли «суспільний спокій у якій-небудь місцевості буде порушений злочинними посяганнями проти існуючого державного ладу, або безпеки приватних осіб і їх майна або підготовкою таких», отримував право оголосити в губернії так званий стан посиленої охорони. При цьому права адміністративно-поліцейських органів значно розширювалися. Положення спочатку було поширене на території десяти губерній повністю і двох − частково.

Антитерористичних характер, на наш погляд, мало прийняття та реалізація в Російській імперії у 1880-х роках низки нормативно-правових актів, що регламентували різні сторони суспільного життя країни. Серед них закон про політичний нагляд від 12 травня 1882 р., що визначив положення адміністративно засланих; активізація діяльності цензури (прикладом якої може служити припинення на вісім місяців видання газети «Голос»); заснування Верховної комісії у справах друку і видання «Тимчасових правил про друк», затверджених 27 серпня 1882 року; створення в 1882 р. за ініціативою міністра внутрішніх справ М.П. Ігнатьєва міжвідомчої комісії під головуванням І.Д. Делянова для розроблення заходів щодо посилення нагляду за молоддю.

Вивчення оперативної інформації, а також особистих свідчень терористів, отриманих у ході допитів, сприяли усвідомленню співробітниками поліції, жандармерії та спеціальних служб Російської імперії цілей і мотивів антидержавницької діяльності. У результаті правоохоронні органи стали вести боротьбу з тероризмом планомірно, глибоко вивчаючи не тільки зовнішні прояви екстремізму, а й заглиблюючись у його ідейну сутність.

Так, у листі О.Г. Булигіна (1851-1919), який на той час займав посаду помічника московського генерал-губернатора, міністру внутрішніх справ В.К. Плеве про заходи боротьби з тероризмом від 22 березня 1902 р. повідомляється, що другий випадок невдалого замаху на життя

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

генерал-майора Д.Ф. Трепова, що стався 21 березня 1902 р., указує на збуджений настрій певної частини суспільства, спроби терористів здійснювати психологічний вплив на населення з метою пропагування своїх ідей та отримання співчуття.

У цих умовах одним із головних мотивів терористів, на думку О.Г. Булигіна, був розголос відомостей не тільки про сам факт вчинення теракту, а й про особистості тих, хто його вчинив, бажання терористів популяризувати революційну романтику. У зв'язку з цим пропонувалося у якості профілактичного заходу в повідомленнях про замахи не згадувати ім'я та прізвище особи, яка вчинила злочин [7].

Важливим напрямом боротьби з тероризмом на українських землях Російської імперії на початку XX ст. були заходи з нейтралізації та протидії Бойової організації партії соціалістів-революціонерів. Підставою було отримання жандармерією відомостей про створення в містах Києві та Одесі осередків Бойової організації [8]. Сутність заходів, що проводилися на території України, полягала в спробах затримання найбільш відомих і впливових у терористичних колах членів зазначеної ліворадикальної партії.

Перед органами поліції ставилося завдання проведення аналогічних заходів з метою ліквідації підривної агітаторської діяльності на залізницях та у військових підрозділах, які були розквартировані в українських землях [9].

Проведення оперативних і процесуальних заходів, здійснення вивчення видань революційних організацій вимагало збільшення чисельності штатів поліцейських і жандармських органів. Так, поліція м. Ніжин була посилена двома приставами та 15 вартовими, крім того, її начальник наполягав у зв'язку зі складною оперативною обстановкою відрядити у його розпорядження досвідчених філерів з інших міст – Києва, Одеси, Білостока, Лодзі [10].

Висновки

Таким чином, спроба концентрації керівництва антитерористичними заходами в межах компетенції одного органу, унормування правил здійснення цих заходів давала змогу вести в цілому успішну роботу з попередження та припинення терористичних дій на території Російської імперії.

Форми та методи політичного розшуку, прийоми виявлення підготовлюваних злочинів проти державного ладу або правопорядку, відшукання доказів винуватості злочинців склалися в більшості європейських держав у XIX – на початку XX ст. і практично не відрізнялися один від одного. Проте кожна держава, у тому числі Російська імперія, шукала свої способи обмеження цих методів правовими нормами.

Разом з тим, слід з'ясувати джерела, обсяги та механізм фінансування кожного конкретного заходу, що й може бути напрямом подальшого наукового дослідження в цій сфері.

Список використаних джерел

1. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 569. Оп. 1. – Сп. 65. – Арк. 5-20.
2. ДАРФ. – Ф. 569. – Оп. 1. – Сп. 37. – Арк. 7-8.
3. ДАРФ. – Ф . 569. – Оп. 1. – Сп. 37. – Арк. 13-16.
4. ДАРФ. – Ф . 569. – Оп. 1. – Сп. 45. – Арк. 1-1 (зв.).
5. ДАРФ. – Ф. 102. – Оп. 260. – Сп. 112. – Арк. 34.
6. ДАРФ. – Ф. 102. – Оп. 253. – Сп. 346. – Арк. 196.
7. ДАРФ. – Ф . 102 Ос. від. 1902 р. – Сп. 171. – Арк. 16-16 (зв.).
8. ДАРФ. – Ф . 102 Ос. від 1905 р. – Сп. 80. – Арк. 53-54.
9. ДАРФ. – Ф. 102. – Оп. 260. – Сп. 280. – Арк. 1.
10. ДАРФ. – Ф . 102 Ос. від. 1905 р. – Сп. 1938. – Арк. 28-29.

Сутнісна характеристика та основні вимоги до якості законів

Н.В. Червінська
здобувач кафедри теорії та історії держави і права; історії політичних і правових вчень,
Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАНУ

Науковий керівник:
Н.М. Оніщенко
доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, член-кореспондент Національної Академії Правових Наук України, Відмінник освіти України

У статті здійснено аналіз категорії «якість закону» через осмислення філософського, економічного, соціологічного та філологічного її значення. Обґрунтовано, що поняття «якість закону» складається з обумовлених завдань всебічного вдосконалення демократичних процесів, що знаходять свій вияв у основних вимогах як до змісту законодавства, так і його форми. Взявши за основу працю Лон Л. Фуллера «Мораль права», зроблено спробу визначити основні вимоги до якості закону та запропонувати можливі шляхи та засоби поліпшення їх якості.

В статье осуществлен анализ категории «качество закона» через осмысление философского, экономического, социологического и филологического ее значения. Обосновано, что понятие «качество закона» состоит из обусловленных задач всестороннего совершенствования демократических процессов, которые находят свое выражение в основных требованиях как к содержанию законодательства, так и его форме. Взяв за основу работу Лон Л. Фуллера «Мораль права», сделана попытка определить основные требования к качеству закона и предложить возможные пути и средства улучшения их качества.

This article analyzes the category of «quality of law» through philosophical reflection, economic, sociological and philological its value. Proved that the concept of «quality of law» consists of specified tasks comprehensive improvement of democratic processes that are manifested in the essential requirements as to the content of the legislation and its shape. Based on the work of Lon L. Fuller's «moral rights», an attempt to define the basic quality requirements of the law and propose ways and means of improving their quality.

Ключові слова: *закон, властивості закону, якість закону, вимоги до якості закону.*

Постановка проблеми

Питання, пов'язані з дослідженням якості закону неодноразово привертали увагу науковців. Як відомо, якість соціального життя багато в чому визначається якістю законів. А це ставить особливі вимоги до самого закону – він повинен сприяти соціальному прогресові і при цьому бути справедливим, обґрунтованим, чітким, зрозумілим.

Актуальність обраної проблематики визначається й тим, що вдале її вирішення сприяє створенню досконалих за змістом і формою та ефективно діючих законів, забезпечення законності та правопорядку і значною мірою залежить від оптимального співвідношення стабільності та динамізму системи законодавства нашої держави. Тому необхідно з'ясувати питання про основні шляхи та засоби поліпшення якості законів.

Як не раз зазначали вітчизняні науковці та практики, найважливіша проблема – це системність і якість законів.

Якість будь-якого конкретного закону визначається його змістом. Зовнішнім виявом такої якості може виступати стабільність закону. Якщо він протягом тривалого часу стабільний і не зазнає помітних змін, то, як правило, зміст відповідає реаліям громадського життя та потребам регульованих ним суспільних відносин, що й є найкращий доказ його належної якості.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Російські науковці ще на початку 90-х років активно вживали термін «якість закону» у загальнотеоретичному та галузевому аспектах. Наприклад, В. Прозоровим досліджено якість та ефективність господарського законодавства, В. Ігнатенком – якість законів про адміністративні правопорушення. У теоретико-правовому напрямі проведено дослідження Ю. Тихомировим і С. Поленіною. У працях до проблем якості закону зверталися такі російські вчені: М. Байтін, А. Венгеров, Д. Керімов, В. Кудрявцев, В. Лазарєв, В. Лапаєва, Г. Мальцев, В. Нікітинський, А. Пашков, І. Самощенко, Ф. Фаткуллін, Р. Халфіна, Л. Явич та інші.

Серед вітчизняних учених, публікації яких пов'язані з дослідженням якості закону як основи його ефективності, можна назвати таких, як Т. Андрусяк, С. Бобровник, В. Головченко, О. Зайчук, М. Козюбра, Н. Оніщенко, П. Рабінович, В. Селіванов, В. Сіренко, О. Скакун, Ю. Шемшученко та інші. В останні роки провідні правничі школи України проводять спеціальні наукові конференції, на яких обговорюються питання підвищення якості права загалом і галузевого законодавства зокрема [1]. Попри значний інтерес з боку фахівців і вагомий науковий доробок, низка проблемних питань, пов'язаних із забезпеченням якості законів, потребує додаткового аналізу.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на підвищений інтерес як вітчизняних, так і зарубіжних вчених до обраної проблематики, у сучасній науці поки що не сформувалось єдиного розуміння якості законів. Залишається невирішеною також низка питань щодо цілісного комплексного уявлення про вимоги до якості законів.

Формулювання цілей статті

Основним завданням статті є розгляд та аналіз категорії «якість закону», визначення основних вимог до якості закону, можливих шляхів і засобів поліпшення його якості.

Виклад основного матеріалу дослідження

У категоріальному значенні термін «якість» уперше з'являється у філософії Аристотеля. «Якістю я називаю те, – пише він, – завдяки чому предмети визнаються так чи інакше якісно визначеними» [2, с. 23].

У вітчизняній філософській літературі існують різні визначення категорії «якість». Одні автори вважають, що якість предмета (процесу) визначається завдяки його властивостям [3, с. 256]; інші вказують, що саме якість визначає сутність об'єкта, робить його тим, чим він є. Якість завжди є системою важливих, необхідних властивостей, що, у свою чергу, виражають такий бік предмета, який зумовлює його відмінність або схожість з іншими предметами й виявляється у відношенні предмета до них [4, с. 86].

Спробу визначити якість процесів та явищ роблять і представники економіки, соціології, філології та інших наук. Так, економісти розуміють якість як внутрішню визначеність явища, яка становить специфіку, що відрізняє його від усіх інших; ступінь вартості, цінності, придатності чого-небудь для його використання за призначенням; та чи інша характерна ознака, властивість, риса кого-, чого-небудь [5, с. 1647]. У соціології якість пов'язується з результатом або процесом, організація якого потребує певних умов, що робить якість категорією відносною [6, с. 15].

Важливим для розуміння аналізованої категорії є також її філологічне тлумачення. Так, у тлумачному словнику української мови «якість» визначається як внутрішня визначеність предмета, яка становить специфіку, що відрізняє його від усіх інших; ступінь вартості, цінності, придатності чого-небудь для його використання за призначенням. У свою чергу «вартість» – це позитивна якість, цінність, а «придатний» – здатний робити, виконувати щонебудь [5, с. 76, 930].

Таким чином, у різних сферах знань визначення якості предмета, процесу, явища пов'язується з сукупністю загальних

ознак, що становлять позитивну якість, цінність і здатність виконувати поставлені завдання.

У науковій літературі сформувалося два підходи до визначення терміну «якість закону». Одні автори пов'язують цей термін зі здатністю відповідати економічним та іншим соціальним реаліям. Так, якість закону розуміється як його відповідність суспільним потребам і здатність забезпечити регулювання суспільних відносин відповідно до поставлених завдань [7, с. 38]. Якість законодавства визначається насамперед його соціальним змістом, відповідністю суспільним потребам та інтересам [8, с. 513], тобто акцент робиться на змісті.

Другий підхід до проблеми якості закону передбачає, що вихідною основою є філософська категорія «якості». Якість розглядається як сукупність загальних ознак, що становлять якість будь-якого явища, процесу природи, суспільства або мислення [9, с. 12].

Необхідно вказати, що ці два підходи не заперечують один одного, а знаходяться у прямому зв'язку та взаємодоповнюються. При дослідженні якості закону у співвідношенні з економічними, політичними та іншими явищами можна говорити про якість змісту норм права та їх соціальну обумовленість. Другий підхід передбачає дослідження якості форми закону, належних йому ознак як джерелу права і форм викладу норм права в тексті закону [10, с. 43.]. Адже зміст завжди втілюється у певну форму, при цьому форма закону не є пасивною. Саме від її досконалості залежить простота закону, логічне розміщення статей у главах, чіткість формулювань, зрештою, його зрозумілість і доступність. Нечіткість формулювань статей закону, складність їх граматичної побудови, відсутність легальних визначень понять, інші недосконалості форми закону – це потенційне джерело порушень законодавства. Отже, поняття «якість закону» складається з обумовлених завдань всебічного вдосконалення демократичних процесів, що знаходять свій вияв у основних вимогах як до змісту законодавства, так і його форми.

Цікавим є висновок про те, що якість безпосередньо пов'язана з кількістю, тобто сукупністю властивостей, які визначають величину предмета, його розмір. Зв'язок між кількістю і якістю закріплений мірою, що вказує межу, після якої зміна кількості має наслідком зміну якості, або межу, після якої зміна якості впливає на зміну кількості [10, с. 67].

Доцільно, на нашу думку, професор Н.М. Оніщенко виділяє два компоненти якості законодавства – соціальний, пов'язаний зі змістом права, і юридичний, пов'язаний із його формою. По-перше, зміст нормативно-правового акта повинен відповідати основним напрямам розвитку суспільства. По-друге, не менш важливою є відповідність закону реальним умовам життя та відповідна його ресурсозабезпеченість. По-третє, законність нормативно-правового акта, тобто відповідність Конституції України та іншим актам. По-четверте, закони повинні бути правовими. Верховенство права не можна, як свідчить практика, забезпечити лише застосуванням прямої дії конституційних норм або норм міжнародного права в разі невідповідності законів цим нормам. Закони повинні відповідати принципам демократії та соціальної справедливості, а також нормам моралі. По-п'яте, гармонійний взаєморозвиток закону та правової системи в сучасних умовах, її взаємозумовленість з економічною, політичною та соціальною системами. По-шосте, слід розглянути дефініції. Сформульоване юристами Давнього Риму положення, відповідно до якого «право може і повинно бути визначеним» (дигести Юстиніана), є актуальним для будь-якої правової системи. Принцип визначеності, точності, однозначності правової норми вважається гарантією міцного правопорядку, оскільки, якщо кожному членові суспільства зрозумілі його права й обов'язки, він має певну свободу дій і рішень у межах правового простору. Правовий простір, у свою чергу, заданий словом, тими мовними формами, які використовуються законодавцем для виражен-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ня загальнообов'язкових правил поведінки в певному суспільстві [11, с. 3-6].

За основу визначення вимог до якісного закону доцільно взяти працю Лон Л. Фуллера «Мораль права» [12, с. 123-126], що присвячена дослідженню взаємозв'язку моралі та права, проблем правової моралі, законності та законодавства, справедливості й ефективності законів.

Лон Л. Фуллер запропонував вісім різновидів правової досконалості, до якої може прагнути та чи інша система правил, а саме:

1) загальність права. Повинна існувати певна система правил, кожне спірне питання не може вирішуватися на підставі принципу ad hoc;

2) промульгація (обнародування) законів: право не зможе існувати, якщо всі закони триматимуться в таємниці;

3) незворотність дії законів у часі: право не зможе існувати, якщо всі закони матимуть зворотну силу в часі;

4) ясність законів: правила повинні бути зрозумілими;

5) норми не повинні суперечити одна одній;

6) закон не повинен вимагати неможливого;

7) незмінність законів упродовж тривалого часу;

8) узгодженість між декларованими правилами та їхнім практичним застосуванням, зокрема, відповідність дій посадових осіб задекларованим правилам.

Більшість виокремлених Фуллером вимог до права та законів знаходимо на рівні окремих положень Конституції України. Зокрема, це положення статей 57, 58, 22 тощо.

Отже, серед основних вимог до якості закону слід виділити:

1. Закон повинен застосовуватися на практиці, що, на жаль, не властиве українському законодавству. Якість закону можна розглядати як категорію оцінки. Якщо закон ухвалений, то він повинен працювати, втілюватися в правовій поведінці громадян і діяльності посадовців, у якій застосовується право. Адже синонім слова «якість» – придатність до чого-небудь. Якщо закон відповідає праву, але не придатний для реалізації, то його не можна називатися якісним.

2. Зміст нормативно-правового акта повинен відповідати основним напрямам розвитку суспільства.

3. Не менш важливою є відповідність закону реальним умовам життя та відповідна його ресурсозабезпеченість. Так, М.І. Козюбра зазначає, що юридичні норми, що недооцінюють, а то й просто ігнорують реальні умови, не витримують випробування життям. Юридичні норми не можуть виходити за рамки тих соціальних умов, які складалися на конкретному етапі суспільного ладу. Тобто норми права повинні повністю задовольняти об'єктивно виправдані інтереси суб'єктів [13, с. 8].

4. Законність нормативно-правового акта, тобто відповідність Конституції України та іншим актам.

5. Закони повинні бути правовими. Верховенство права не можна, як свідчить практика, забезпечити лише застосуванням прямої дії конституційних норм або норм міжнародного права в разі невідповідності законів цим нормам. Закони повинні відповідати принципам демократії та соціальної справедливості, а також закріплені в законах правові норми повинні гармоніювати з морально-етичними нормами суспільної моралі, погоджуватися з рівнем організаційної зрілості суспільства, його культурою, бути економічно обґрунтованими.

6. Ясність і зрозумілість для людини. Адже, відповідно до ст. 68 Конституції України, «кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності». Тобто вимога ясності законів становить одну з найсуттєвіших складових верховенства права. «Інколи, – як пише Лон Л. Фуллер, – найкращим способом досягти ясноті є використання та втілення в законі критеріїв оцінки, продиктованих здоровим глуздом, що виникли у

звичайному житті поза стінами законодавчих органів» [12, с. 123-126]. Право здатне встановлювати певні орієнтири лише тоді, коли воно саме є зрозумілим. Це зумовлює вимогу семантичної однозначності правових норм: вони повинні чітко визначати, які особи та в яких ситуаціях є суб'єктами юридичної відповідальності, а також чітко вказувати на правові наслідки певного діяння (ідеал «виваженості» права).

7. Закон повинен бути логічним. Це зумовлює ще одну важливу вимогу щодо правил викладення нормативного акта: текст акта слід подавати таким чином, аби по можливості уникати варіанта, коли розуміння однієї норми чи статті можливе тільки на основі інших норми чи статті, які йдуть далі за змістом акта. Для повного та правильного застосування норм необхідно таке їх викладення, яке забезпечило б єдине тлумачення їх у системі з іншими діючими нормами.

8. Доступність, тобто закон повинен бути належним чином опублікований, щоб його можна було досить легко і недорого віднайти за потребі.

9. Гармонійний взаєморозвиток закону та правової системи в сучасних умовах, її взаємозумовленість з економічною, політичною та соціальною системами.

10. Принцип визначеності, точності, однозначності правової норми вважається гарантією міцного правопорядку, оскільки, коли кожному членові суспільства зрозумілі його права й обов'язки, він має певну свободу дій і рішень у межах правового простору.

11. З проблемою правової визначеності пов'язане питання дотримання й захисту прав людини. У зазначеному аспекті важливою є юридико-технічна якість законодавства як одна з гарантій правової визначеності. Адже саме закони встановлюють права, свободи й обов'язки особи, визначають межі та підстави обмеження прав і свобод державою. Останнім часом, моніторингові дослідження науковців і практиків діяльності у сфері дотримання прав людини, зокрема в Україні, зосереджуються переважно на виявленні й усуненні конкретних порушень прав людини внаслідок незаконності (тобто невідповідності закону) втручання держави в реалізацію прав і свобод особи.

Висновки

Поняття «якість закону» характеризується сукупністю властивостей і зв'язків, якими повинен володіти будь-який якісно довершений закон і, відповідно, які повинні надаватися йому ще на стадії проектування.

На нашу думку, для покращення якості законів необхідно, по-перше, на фракціях розглядати не лише політичну доцільність ухвалення проекту, але і його юридичний зміст. Це може бути досягнуто без додаткового правового регулювання, виключно через створення парламентської традиції, створення в апараті фракції юридичної служби, яка займалась би аналізом проектів і мала право слова на засіданні фракції. По-друге, впровадити обов'язкову юридичну експертизу, без якої неможливий подальший розгляд проекту. По-третє, для підготовки якісних законодавчих актів потрібно створювати тимчасові проблемно-тематичні законотворчі колективи, до складу яких доцільно залучати: народного депутата (або групу депутатів), який супроводжуватиме проект у відповідному комітеті й доповідатиме на пленарному засіданні; представників від науково-експертного, юридичного та організаційного управлінь, редакційного відділу Секретаріату Верховної Ради; представників і фахівців відповідних державних органів і установ; спеціалістів профільних наукових установ і організацій, представників громадських та інших організацій. Центральною ланкою законодавчої діяльності повинні стати відповідні комітети (підкомітети) парламенту.

Слід чітко усвідомити, що кількість прийнятих законодавчих актів не може автоматично перейти в їх якість. Законодавчо визначена система й технологія правотворення, професіоналізм його суб'єктів, удосконалення юридичної техніки повинні стати одним із головних чинників правотворчого процесу в Україні.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Виходячи із загальних вимог, що висуваються до законів, випливає необхідність дослідження основних проблем: вимог до структури закону, що сприятиме придатності його застосування, вимог до термінології закону, що надає йому чіткості й точності, та вимог до мови закону, що забезпечуватиме ясність і доступність викладених норм.

Список використаних джерел

1. Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 травня 2009 р. / ред. кол. В.І. Борисов (голов. ред.) [та ін.]. – Харків, 2009. – 304 с.

2. *Аристотель*. Сочинения : В 4-х т. Т. 4. / [пер. с древнегреческого] ; [общ. ред. А.И. Довтура] / Аристотель. − М. : Мысль, 1984. − 830 с.

3. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка / ред. Л.И. Рахманова, А.Г. Виноградова. – М. : Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1955. – Т. 2. – 780 с.

4. *Радугин А.А.* Философия : курс лекций / А.А. Радугин. – М. : Центр, 1997. – 272 с.

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. − К. ; Ірпінь : Перун, 2007. − 1736 с.

6. *Плахова О.М.* Якість життя населення України в умовах трансформації (соціологічний аналіз) [Текст] : Автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / О.М. Плахова ; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. − Харків, 2005. − 20 с.

7. *Поленина С.В.* Качество закона и эффективность законодательства / под. ред. Я.А. Куник. – М. : Изд-во ИГиП РАН, 1993. − 56 с.

8. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов / [Н.В. Варламова, В.В. Лазарев, В.В. Лапаева и др.] ; под общ. ред. проф. В.С. Нерсесянца. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1999. – 832 с.

9. *Игнатенко В.В.* Правовое качество законов об административно-правовых нарушениях : Монография. − Иркутск, 1998. – 176 с.

10. Законодательная техника : научно-практическое пособие / Под ред. Ю.А. Тихомирова. – М. : Городец, 2000. – 272 с.

11. *Оніщенко Н.* Гармонізація правової системи України : основні напрями та тенденції / Н.М. Оіщенко // Юридична газета. − № 18/78. − 28 вересня 2006 р. – С. 3-6.

12. *Фуллер Лон Л.* Мораль права / Пер. з англ.– К. : Сфера, 2004. – 232 с.

13. *Козюбра М.І.* Прискорення соціально-економічного розвитку і теоретичні проблеми вдосконалення правового регулювання / М.І. Козюбра // Право України. – 1997. – № 1. – С. 8.

Розділ 2

Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Міжнародне право. Господарське право, господарсько-процесуальне право

The principles of radioactive waste management in international law

Anna Zaporozchuk
Postgraduate student
Institute of international relations
Kyiv National Taras Shevchenko University

Науковий керівник:
І.М. Забара
кандидат юридичних наук, доцент,
Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено дослідженню принципів поводження з радіоактивними відходами, виробленими МАГАТЕ та Міжнародною Комісією з радіологічного захисту. Проаналізовано та систематизовано такі норми, визначено їх характер і місце в міжнародному праві.

Статья посвящена исследованию принципов обращения с радиоактивными отходами, разработанных МАГАТЭ и Международной Комиссией по радиологической защите. Проанализированы и систематизированы такие нормы, определен их характер и место в международном праве.

The article is devoted to the study of principles of radioactive waste management elaborated by IAEA and International Commission of radiological protection. Author analyzes and systematizes these rules, defines their nature and place in international law.

Ключові слова: *радіоактивні відходи, основні принципи безпеки МАГАТЕ, Міжнародна комісія з радіологічного захисту, принцип захисту майбутніх поколінь, залежність між виробленням радіоактивних відходів та поводженням із ними, захист навколишнього середовища, оптимізація захисту.*

Introduction. The beginning of the twentieth century gave birth to the discovery of nuclear energy that is widely applicable in research, medicine, industry and in generation of electricity. These practices generate waste that requires management to ensure the protection of human health and the environment now and in the future, without imposing undue burdens on future generations. Radioactive wastes may also result from the processing of raw materials that contain naturally occurring radionuclides. ***Radioactive waste*** *means radioactive material in gaseous, liquid or solid form for which no further use is foreseen by the Contracting Party or by a natural or legal person whose decision is ac-*

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

cepted by the Contracting Party, and which is controlled as radioactive waste by a regulatory body under the legislative and regulatory framework of the Contracting Party (article 2 (h) of Joint Convention on the Safety of Spent Fuel Management and on the Safety of Radioactive Waste Management [1]).

Responsible radioactive waste management requires the implementation of measures that will afford protection of human health and the environment since improperly managed radioactive waste could result in adverse effects to human health or the environment now and in the future.

The main purpose of this article is to study the principles of radioactive waste management elaborated in international law, compare the work of IAEA and ICRP in this field and to underline the legal status of these principles.

International Commission on radiological protection (ICRP) [2] elaborated a system of principles of radioactive waste management in the form of recommendations that are subject to periodic review. There are three fundamental principles among them [3, 60]:

- No practice shall be adopted unless its introduction produces a positive net benefit;
- All exposures shall be kept as low as reasonably achievable, economic and social factors being taken into account;
- The dose equivalent to individuals shall not exceed the limits recommended for the appropriate circumstances by the Commission.

ICRP published a list of no less important principles. The first one is **protection of the environment.** The necessity of adoption of such a rule was specified by evidence that large doses of radiation are damaging to the health of all living creatures. Radiation is the most damaging to the more biologically sophisticated organisms. Human appears to be one of the categories most sensitive to radiation and protection measures for human will therefore also generally protect other species in the environment [3, 61].

Principle of protection of future generations consists of two elements: future generations should be afforded at least the same degree of radiation protection as given to the public today and the safety of radioactive waste should not depend on active maintenance of the disposal system by future generations beyond a period of active surveillance. Both rules derive from idea that significant risks, burdens and constraints should not be imposed on future generations after time when institutional control of waste repository is relinquished. Taking into account that doses and risks of radiation can't be forecast, the protection of future generations should be achieved primarily by passive measures at the repository development stage and should not rely duly on active measures in the future [4, 23]. The generations that produce the waste have to seek and apply safe, practicable and environmentally acceptable solutions for its long term management. The generation of radioactive waste must be kept to the minimum practicable level by means of appropriate design measures and procedures such as the recycling and reuse of material [5, 12].

The next principles are **principle of protection of individual members of the public and principle of protection of the general population [3, 62-63].** They guarantee that nobody will be exposed to an unacceptable risk to heath from radiation. The limits of radiation should be applied to all members of the public but is of particular relevance to the protection of the group known as the «critical group». This is a group of people who live in the area where radiation exposures are likely to be the highest. The radioactive waste should be managed in such way to guarantee the acceptable level of health protection. The particular attention should be paid to the surveillance over the radioactive waste sources. The states must guarantee that ionizing radiation doesn't exceed the level fixed by national safety rules. They also take into account the safety standards elaborated by IAEA and ICRP when adopting such a safety rules at the national level.

The fourth **principle** is **optimization of protection**. Protection must be optimized to provide the highest level of protection. The safety measures that applied to facilities and activities that give rise to radiation risks are considered optimized if they provide the highest level of safety that can reasonably be

achieved throughout the lifetime of the facility or activity without unduly limiting its utilization. The interdependences between related actions and their associated risks must be taken into account. There are some factors that influence a system of protection: the number of people (workers and public) who may incur a risk, the likelihood of incurring exposures, the magnitude and distribution of radiation doses received, radiation risks arising from foreseeable events, economic, social and environmental factors.

The optimization of protection also means using good practices and common sense to avoid radiation risks as far as is practical in day to day activities.

Principle № 5 is **radiological assessment** [4] of disposal system to consider various possibilities for human exposure. Processes, which could lead to human exposures, have to be identified on a site-specific basis. Some natural processes (corrosion, seismic events etc.) may result in a gradual release of radionuclides to the environment. So states must take in account all environmental and natural factors, the likelihood of above-mentioned natural processes at different stages of radioactive waste management (especially at the stage of site selection).

Human actions may also disrupt a waste disposal system. A human action affecting repository integrity and potentially having radiological consequences is known as human intrusion. The states must take all necessary steps to prevent such human intrusion.

IAEA improved and extended the system of principles of radioactive waste management. In general it is the following:

Principle 1 Protection of Human Health Principle 2 Protection of the environment
Principle 3 Protection beyond national borders
Principle 4 Protection of future generations
Principle 5 Burdens on future generations Principle 6 National legal framework
Principle 7 Control of radioactive waste generation
Principle 8 Radioactive waste generation and management interdependencies
Principle 9 Safety of facilities

As you may see some principles are the same as in the system of principles introduced by ICRP. Let's focus on other, so-called newly developed principles.

Principle of protection beyond national borders means that the radioactive waste should be managed in such a manner to assure that the possible impact on the health of population and environment beyond the national border is taken into consideration. It is based on terms that each state is obligated to act responsibly and not to cause to the health of population and environment of other state more harmful effects than those within its own territory.

The next principle is **national legal framework**. Radioactive waste shall be managed within an appropriate national legal framework including clear allocation of responsibilities and provision for independent regulatory functions. The states producing or using radionuclides have to develop a legal framework that includes laws, regulations and directives concerning radioactive waste management having in mind national strategies of radioactive waste management. Powers of each party or organization involved should be exactly defined. The separation of regulatory function is also necessary to ensure safe nuclear facility operation. Such a separation can make it possible to carry out independent control and surveillance over the activity connected with radioactive waste. The legal basis must set up the way of separation of powers.

Principle of interdependencies between radioactive waste generation and radioactive waste management provides that interdependency between radioactive waste generation and radioactive waste management should be taken into account. The main steps of radioactive waste management are preprocessing, processing, conditioning, storage and disposal. There is an interdependence between them. Activities at one stage may prevent from some actions at another stage and may have opposite, negative effect. That is why national bodies and officials responsible for each step of radioactive waste and materials management are

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

advisable to admit interactions and interconnections between stages and thus effectiveness and safety of radioactive waste management.

The next **principle** is **control of waste generation**. It means that generation of radioactive waste shall be kept to the minimum practicable. It includes selection and control over materials, reprocessing and reuse of materials, introduction of respective management procedures. Different types of waste and materials should be separated to reduce their volume and improve the methods of their management.

Safety of facilities and equipment principle provides that during site selection, design, construction, putting into operation, operation, deactivation or closing of storage all steps to ensure safety should be taken. It includes accidents prevention. The special features of relief, distance to population centers, closeness to water and other resources must be taken into account during site selection. The proper level of population, staff and environment protection must be ensured and kept (if it is possible) during design, construction, operation and decommissioning of waste management facilities.

Moreover International Atomic Energy Agency worked out «Fundamental Safety Principles» which range in scope from engineering safety to transport and waste safety and assist member states. One of the most urgent issues of international nuclear law is a legal status of such rules. The Statute of International Atomic Energy Agency has no definition of their legal character, but it is quite obvious that documents elaborated by experts and published by Agency have no obligatory force for member-states. They come into legal force only when incorporated into bilateral or multilateral agreements of states or their national legislation. We may talk about obligatory force (rather of technical character) of «Fundamental Safety Principles» that is determined by the means of application of such rules by Agency concerning its actions and their consequences in the member-states. Safety principles became more urgent in the field of harmonization of current technical rules, in filling of gaps caused by the absence of legal rules or their desuetude [7].

«Fundamental Safety Principles» repeat and extend some of above mentioned and considered principles. But there are also some necessary rules which IAEA worked out. Principle № 1 is **responsibility for safety. The prime responsibility for safety must rest with the person or organization responsible for facilities and activities that give rise to radiation risks.** The licensee is responsible for establishing and maintaining the necessary competences, providing adequate training and information; establishing procedures and arrangements to maintain safety under all conditions, verifying appropriate design and the adequate quality of facilities and activities and of their associate equipment; ensuring the safe control of all radioactive material that is used, produced, stored or transported, ensuring the safe control of all radioactive waste that is generated.

The next principle touches upon the **role of government**. An effective legal and governmental framework for safety including an independent regulatory body must be established and sustained. The government is responsible for the adoption within its national legal system of such legislation, regulations and other standards and measures as may be necessary to fulfill its national responsibilities and international obligations effectively and for the establishment of an independent regulatory body. Government authorities have to ensure that arrangements are made for preparing programmes of actions to reduce radiation risks. Government authorities have to provide for control over sources of radiation for which no other organization has responsibility, such as some natural sources, orphan sources and radioactive residues from some past facilities and activities.

The regulatory body must have adequate legal authority, technical and managerial competence, be effectively independent of licensee and of any other body so that it is free from any undue pressure from interested parties; set up appropriate means of informing the public and other interested parties, mass

media about the safety aspects of facilities and activities. Governments and regulatory bodies thus have an important responsibility in establishing standards and establishing the regulatory framework for protecting people and environment against radiation risks. However, the prime responsibility for safety rests with the licensee.

Principle № 3: **Leadership and management for safety**. Safety has to be achieved and maintained by means of an effective management system. This system has to integrate all elements of management so that requirements for safety are established and applied coherently with other requirements. The management system also should ensure the promotion of safety culture, the regular assessment of safety performance. The safety assessment involves the systematic analysis of normal operation and its effects, of the ways in which failures might occur and of the consequences of such failures. The process of safety assessment for facilities and activities is repeated in whole or in part as necessary later in the conduct of operations in order to take into account changed circumstances.

Despite all measures taken accidents may occur. The precursors to accidents have to be identified and analyzed, and measures have to be taken to prevent recurrence of accidents. The feedback of operating experience from facilities and activities is a key means of enhancing safety.

The next **principle** is **prevention of accidents**. It means that all practical efforts must be made to prevent and mitigate nuclear or radiation accidents. To ensure that the likelihood of an accident having harmful consequences is extremely low, the following measures have to be taken:

- To prevent the occurrence of failures or abnormal conditions;
- To prevent the escalation of any such failures or abnormal conditions;
- To prevent the loss or the loss of control over radioactive source.

The primary means of preventing and mitigating the consequences of accidents is ‘defence in depth’. Defence in depth is implemented primarily through the combination of a number of consecutive and independent levels of protection that would have to fail before harmful effects could be caused to people or to the environment. If one level of protection or barrier were to fail, the subsequent level or barrier would be available. When properly implemented, defence in depth ensures that no single technical, human or organizational failure could lead to harmful effects, and that the combinations of failures that could give rise to significant harmful effects are of very low probability. The independent effectiveness of the different levels of defence is a necessary element of defence in depth.

The principles of international environmental law are also applied. First of all the states are obligated to take all necessary steps govern and regulate the sources of global environmental pollution or transboundary damage within its territory and jurisdiction. The second principle is «polluter pays» principle that means that injured party is entitled to obtain compensation for damage caused and resulted from the activity of other states within their jurisdiction. The third principle of environmental law applied in radioactive waste management is the principle of equal access and non-discrimination. It means that international issues should be settled in the spirit of mutual cooperation on the basis of equality of all states.

Conclusions. Thus the entire system of principles of radioactive waste management consists of four different mutually dependent and mutually complementary systems of principles existing at international level. Namely they are an array of rules elaborated by experts of IAEA and ICRP. Such rules are often the results of common practice, cut and try method. The fundamental safety rules are also applied. Besides that radioactive waste management is an issue of international environmental law concern and principles native to that field of law are also applicable. Thanks to their prestige and universality they come into effect in international treaties, mostly universal conventions elaborated under the aegis of IAEA.

References

1. Joint Convention on the Safety of Spent Fuel Management and on the Safety of Radioactive Waste Management [Electronic document] – Mode of access: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/infcirc546.pdf

2. International Commission on radiological protection (ICRP) [Electronic document] – Mode of access: http://www.icrp.org

3. Radioactive Wastes Management: An IAEA Source book. – V.: IAEA, 1992. – 276 p.

4. *Roger H. Clarke*. Radiological protection: Recommendations on radioactive waste management from International Commission on radiological protection//IAEA Bulletin, 42/3/2000. – 22-24 pp.

5. Fundamental safety principles : safety fundamentals. – Vienna : International Atomic Energy Agency, 2006. – 24 p.

6. The Principles of Radioactive waste Management. – V.: International Atomic Energy Agency, 1995. – 18 p.

7. Radioactive waste management: status and trends- Number 4. – V.: Atomic Energy Agency, 2005. – 56 p.

До питання становлення товариства з обмеженою відповідальністю в Україні

В.В. Іванюшенко
кандидат юридичних наук,
доцент,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Г.С. Гресь
студентка ОКР «Магістр»
юридичного факультету,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглянуто питання становлення товариства з обмеженою відповідальністю як одного з видів господарських товариств і формування його законодавчого закріплення.

В статье рассмотрены вопросы становления общества с ограниченной ответственностью как одного из видов хозяйственных обществ и формирование его законодательного закрепления.

The questions of becoming of the limited liability company are examined in the article, as one of the types of economic societies and its legislative fixing

Ключові слова: *корпорація, товариство з обмеженою відповідальністю*

Постановка проблеми

Європейський вибір України передбачає створення конкурентної ринкової економіки. Для оптимального вирішення поставленого завдання необхідно враховувати як світові традиції нормативно-правового регулювання діяльності підприємницьких структур, так і власний історичний досвід. Вивчення історії становлення вітчизняних господарських товариств може виявитися повчальним і корисним для сучасної економічної та господарсько-правової думки України. В економічній сфері України, товариство з обмеженою відповідальністю – є одним з найпоширеніших видів господарських товариств.

Закон України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 року, який є правовою основою діяльності господарських товариств в Україні, створювався без аналізу практики функціонування цих товариств, в умовах відсутності традицій підприємництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми правового регулювання діяльності господарських товариств були предметом аналізу таких авторів, як – О. Беляневич, О. Вінник, С. Грудницької, Н. Галіциної, В.Кравчука, Л. Нецької, В. Січевлюка, В. Щербини та ін.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

З огляду перспективи прийняття окремого закону України «Про товариства з обмеженою відповідальністю» є доцільним проаналізувати деякі історичні аспекти становлення товариства з обмеженою відповідальністю.

Формулювання цілей статті

З огляду на зазначене, метою статті є, передусім, проведення аналізу становлення та розвитку товариства з обмеженою відповідальністю.

Виклад основного матеріалу дослідження

Господарські товариства займають значне місце в середовищі суб'єктів господарювання нашої держави, оскільки у формі господарського товариства в Україні створюється переважна більшість корпоративних підприємств. У світовій практиці підприємницькі товариства іменуються по-різному – як господарські чи як торгові товариства, компанії, корпорації, партнерства тощо. Наприклад, в Англії товариства називають переважно компаніями, в США – корпораціями або компаніями, у Франції – торговими товариствами, в Росії, Україні та ще ряді держав – господарськими товариствами.

В науці цивільного та господарського права дискусія з проблем ідентифікації правової природи господарських товариств продовжувалася достатньо довгий час і триває по сьогоднішній день, що можна пояснити складною правовою природою як внутрішніх відносин у господарських товариствах, так їх зовнішніх зв'язків з державою, з учасниками та з іншими суб'єктами господарювання.

Визначення господарського товариства приведене у статті 113 ЦК України, у статті 1 Закону України «Про господарські товариства», де зазначено, що *господарським товариством* є юридична особа, статутний (складений) капітал якої поділений на частки між учасниками [1,2].

Створення ідеї юридичної особи, як самостійного суб'єкта цивільного права, самостійного центру господарського життя є безсумнівною заслугою римського права. Тільки через нього ця юридична форма увійшла в обіг нового європейського права. Але в самому Римі ця форма союзної організації вироблялася повільно і протягом усієї римської історії.

Разом з тим уже в стародавні часи відомі в Римі різні приватні корпорації, зокрема союзи релігійного характеру, професійні союзи різних ремісників. Подібні приватні корпорації уже згадують Закони XII таблиць. Такі приватні корпорації створювалися без дозволу держави, аби їх діяльність не суперечила діючому праву, і в період республіки їх вже було чимало, наприклад корпорації нижчих службовців при магістратах, корпорації взаємодопомоги (похоронні корпорації). Ці корпорації звичайно мали певну організацію, певне спільне майно – загальну касу, проте майно юридично розглядалося або як власність усіх окремих членів у певних долях, або як майно одного з них -того, хто був скарбником. Однак названі корпорації як єдність, як окрема юридична особа не виступали, і треті особи мали справу тільки з їхніми окремими членами [3, с.57].

У період другої половини республіки у складі Римської держави виявилося багато нових одиниць, за якими було визнано право на внутрішнє самоуправління. Це - міські общини, муніципії. За муніципіями визнавалась господарська самостійність. Претор у своєму едикті визнавав за муніципіями право позивати і відповідати на суді через своїх представників – муніципальних магістратів або спеціальних представників, які призначалися декретом муніципального сенату. Цим була визнана в принципі цивільна і процесуальна правоздатність муніципій як особливих суб'єктів прав, самостійної юридичної єдності, здатної нарівні з приватними особами володіти правами і захищати їх у звичайних формах суду.

Рішучий крок був зроблений - юридична особа була створена, хоч на перших порах вона ще не володіла усіма атрибутами, які набула згодом.

Отже, період пізньої республіки і на початку імперії муніципії та приватні корпорації були визнані як юридичні особи.

Ідеї римської цивілістики стали основою розвитку інституту юридичної особи в німецькому праві. Стрімка індустріалізація країни та активізація господарських та негосподарських об'єднань потребували чіткого юридичного оформлення організації, як самостійного суб'єкта права.

Товариство з обмеженою відповідальністю як вид господарського товариства виникло у Німеччині в кінці XIX століття шляхом модифікації акціонерної компанії. Нове товариство перебрало на себе кращі її риси і повністю втілило принцип обмеженої відповідальності, під яким розумілася майнова відповідальність до певної наперед визначеної і заявленої межі.

Загальний правовий статус товариства з обмеженою відповідальністю встановлює Закон ФРН «Про товариства з обмеженою відповідальністю», прийнятий 20 травня 1892 р. Останні зміни в цей нормативний акт, що діє вже протягом 110 років, були внесені 13 липня 2001 р.

Ідея зазнала запозичення даного інституту Австрією, а згодом Росією, США, Англією тощо [4, с.16].

Так, одним з перших нормативно-правових актів Австрії, який би врегульо-

вував таку особливу організаційно-правова форму суб'єкта господарювання як товариство з обмеженою відповідальністю був закон від 6 березня 1906 р., який вступив в силу з 15 червня 1906 р. Він мав досить широку структуру, регулював порядок створення та ліквідації таких товариств, можливість відкриття ними філій. Регулював також правові відносини між засновниками, порядок внесення вкладів, зміну розміру статутного фонду, управління таким товариством, повноваження його органів, внесення змін в установчі документи та інше.

Об'єднуючи німецький та австрійський закони, наявними рисами такого товариства є:

– відокремлене майно;
– наявні самостійні права та обов'язки;
– належність до торгових товариств;
– наявна можливість бути позивачем / відповідачем у суді.

Запозичити таку форму, як товариство з обмеженою відповідальністю хотіла ще царська Росія, але перешкодою стала Редакційна комісія з створення Цивільного Уложення. Обґрунтуванням такого рішення, була саме «обмежена відповідальність», що допускалась лише, як участь капіталіста внесенням майнового вкладу, але ніяк не веденням особистої справи. Але, дана форма саме і потребувала особистої участі (персональності), але на той час це було неможливо, оскільки «обмежена відповідальність» вважалась - привілеєм.

Л.С. Нецька зазначає, що хоч дана форма у Росії не була визнана законом, широко застосовувалась на практиці. Договори про створення товариств не мали узгодження з жодним торговим товариством, які передбачалися в законодавстві, передусім важелем цього було бажання обмеження відповідальності, як не всіх, то хоча б учасників, що активно вели справи [4, с.20].

У Росії та Україні товариства з обмеженою відповідальністю появились після встановлення радянської влади, у період нової економічної політики (1921-1927 рр.). Узаконене дане товариство було Цивільними кодексами РРФСР і УРСР у 1922 році.

Так, товариство з обмеженою відповідальністю в Цивільному кодексі РРФСР у 1922 році визначалося товариством – учасники якого відповідають особистим майном за своїми зобов'язаннями, в однаковому для всіх членів товариства кратному відношенні до суми внеску.

Зважаючи на централізовану державну систему управління економікою в Союзі Радянських Соціалістичних Республік, законодавство про господарські товариства не знаходило широкого застосування.

Цивільне законодавство СРСР було зосереджене на державно-колгоспних, міжколгоспних та інших державних кооперативних організаціях. У період з 1990 по 1991 рік, відбулося реформування законодавства про господарські товариства. Були прийняті закони «Про власність», «Про підприємства», «Про підприємництво»; постанова Ради Міністрів СРСР від 13 червня 1990 року «Про затвердження положення про акціонерні товариства та товариства з обмеженою відповідальністю». Але перелічені нормативні акти не вирішували більшості питань з якими стикалися учасники товариства.

На сьогодні діяльність товариства з обмеженою відповідальністю регулюється положеннями Цивільного кодексу України, Господарського кодексу України та Закону України «Про господарські товариства». На даний час механізм регулювання діяльності такого товариства не відповідає сучасним вимогам щодо його гнучкості та ефективності, а саме має, зокрема, ряд недоліків, основними з яких є:

права учасників товариств не достатньо врегульовані або взагалі відсутній механізм їх реалізації та захисту;

відсутній правовий механізм виключення учасника з товариства, що призводить до формування атмосфери взаємної недовіри та конфліктів між учасниками товариства;

відсутні норми щодо створення в товаристві наглядової ради, що істотно знижує

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

рівень інвестиційної привабливості для іноземних інвесторів;

відсутній дієвий механізм здійснення контролю за діяльністю виконавчого органу та притягнення до відповідальності його членів, що призводить до надмірного втручання учасників товариства в управлінські процеси або до збільшення кількості випадків зловживання посадовими особами товариства тощо.

Зазначене призводить до уповільнення розвитку малого та середнього бізнесу, ліквідації наявних підприємств у разі виникнення відносно незначних конфліктів між учасниками товариства, незаконного набуття контролю над товариством та незаконного вилучення активів, а отже, до зниження темпів розвитку підприємництва та уповільнення інвестиційних процесів.

З огляду на наведене існує необхідність запровадження сучасного ефективного механізму правового регулювання діяльності товариств.

Висновки

Підсумовуючи, можна стверджувати, що процес формування товариства з обмеженою відповідальністю, як одного із видів господарських товариств, має історичний характер.

Витоки походять ще з Стародавнього Риму, де існували господарські товариства, що іменувалися – корпораціями. Розвиток торгівлі та мореплавства, був суттєвою ознакою розвитку, і тим самим виникненню торгівельних гільдій, морських та гірських товариств тощо.

Основоположницею виникнення саме товариства з обмеженою відповідальністю стала Німеччина.

В СРСР широкого застосування товариства з обмеженою відповідальністю не мало, орієнтація держави була спрямована на колгоспи та кооперативи.

В незалежній Україні, діяльність товариства з обмеженою відповідальністю регулюється положеннями Цивільного кодексу України, Господарського кодексу України та Законом України «Про господарські товариства».

Винесені на розгляд Верховної Ради України законопроекти у сфері товариства з обмеженою відповідальністю, є доцільним кроком на шляху удосконалення механізму правового регулювання створення, провадження діяльності та припинення товариств, приведення законодавства у відповідність із нормами та концептуальними підходами, що визначені законодавчими актами Європейського Союзу та країн-членів ЄС.

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс України від 16 жовтня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40 – 44.– Ст. 356.

2. Закон України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 49. – Ст. 682.

3. Римське право: Підручник / О.А. Підопригора, Є. О. Харитонов. − К.: Юрінком Інтер, 2006. − 512 с.

4. *Нецька Л.С.* Правовий статус товариства з обмеженою відповідальністю (цивільно-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Нецька Любов Степанівна – К., 2001. – 173 с.

5. *Січевлюк В.А.* Господарське право України / В.А. Січевлюк. – К. : УІРФР, 2010. – 474 с.

6. *Новицкая Т.В.* Гражданский кодекс РСФСР / Т.В. Новицкая – М.: ИКД «Зеркало-М», 2002. – 224 с.

7. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 144.

Вимоги до апеляційної скарги в цивільному процесі України

О.В. Батрин
аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін,
Навчально-науковий інститут права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ

Науковий керівник:
О.В. Синєгубов
заступник директора з навчально-методичної роботи,
Навчально-науковий інститут права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті охарактеризовано вимоги, що пред'являються до апеляційної скарги в цивільному судочинстві. З'ясовано, що додержання процесуальної форми та змісту апеляційної скарги є однією з обов'язкових вимог цивільного процесуального законодавства, яке забезпечує виникнення апеляційного провадження та подальший розгляд справи судом апеляційної інстанції. Запропоновано шляхи вирішення окремих спірних питань, що виникають на практиці, при поданні апеляційної скарги.

В статье охарактеризованы требования к апелляционной жалобе в гражданском судопроизводстве. Выяснено, что соблюдение процессуальной формы и содержания апелляционной жалобы является одним из обязательных требований гражданского процессуального законодательства, обеспечивает возникновение апелляционного производства и дальнейшее рассмотрение дела судом апелляционной инстанции. Предложены пути решения отдельных спорных вопросов, возникающих на практике, при подаче апелляционной жалобы.

The article described the requirements to appeal in civil proceedings. It was found that the observance of procedural form and content of appeal is a mandatory requirement of civil procedural law, which provides the appearance of the appeal proceedings and the subsequent trial appeal. The author of this article suggested the ways of resolving certain disputes that arise in practice, when filing an appeal.

Ключові слова: *апеляційна скарга, цивільний процес, судове рішення, апелянт.*

Постановка проблеми

Важливе значення для перегляду судового рішення в порядку апеляційного провадження мають форма і зміст апеляційної скарги. Значною мірою від того, які доводи і мотиви викладено у скарзі та які вимоги висуваються апелянтом, залежать наслідки апеляційного провадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання процесуальної форми та змісту апеляційної скарги розглядалося в наукових працях Є.А. Борисової, О.М. Перунової, О.С. Смагіної, В.І. Тертишнікова, П.І. Шевчука, М.Й. Штефана та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Аналіз зазначених робіт дає підставу стверджувати, що більшість із них стосується загальної характеристики вимог, що пред'являються до апеляційної скарги в цивільному процесі. Зважаючи на те, що дотримання форми та змісту апеляційної скарги є обов'язковою вимогою цивільного процесуального законодавства, що забезпечує подальший розгляд справи судами другої інстанції, більш детального дослідження потребують питання щодо вимог, які пред'являються до апеляційної скарги в цивільному судочинстві, та проблем, що виникають на практиці, при поданні апеляційної скарги.

Формулювання цілей статті

Метою статті є з'ясування процесуального значення форми та змісту апеляції для виникнення апеляційного провадження в цивільному процесі України та вирішення окремих спірних питань, що

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

виникають на практиці при поданні апеляційної скарги.

Виклад основного матеріалу дослідження

Апеляційна скарга – це встановлена законом форма звернення до апеляційного суду за новим розглядом справи по суті, продовження процесу першої інстанції, сконцентрованому на тому ж предметі й тих же правовідносинах між сторонами в спірній справі [1, с. 130]. Для здійснення права апеляційного оскарження, поряд із суб'єктивними та об'єктивними передумовами, необхідним є додержання низки формальних умов, однією з яких є відповідність апеляційної скарги зазначеним у законі вимогам.

Так, О.С. Смагіна, Є.О. Борисова вважають, що апеляційна скарга повинна містити загальні та спеціальні реквізити [2, с. 112-113; 3, с. 83]. Загальні реквізити встановлюються до будь-яких заяв на адресу суду, мають вступний характер. Вони дають змогу суду вирішити питання про допустимість порушення апеляційного провадження за скаргою конкретної особи, про компетенцію відповідного суду апеляційної інстанції щодо розгляду скарги [2, с. 113]. До загальних реквізитів учені відносять назву суду, якому адресовано апеляцію (тобто її адресата), відомості про особу, яка подає апеляцію, вказівку на рішення, що оскаржується, посилання на суд, який ухвалив рішення в справі, дату ухвалення та підпис апелянта. Спеціальні реквізити безпосередньо визначають зміст апеляції. До них відносять обов'язкову вказівку на те, у чому полягає незаконність та (або) необґрунтованість рішення, межі оскарження, прохання апелянта та докази, якими він обґрунтовує свої вимоги, перелік доданих до апеляції документів та інших матеріалів. Загальні реквізити перевіряються місцевим судом безпосередньо, а розгляд спеціальних реквізитів відноситься до компетенції апеляційного суду, оскільки суд першої інстанції встановлює лише їх формальну наявність.

У юридичній літературі існують різні погляди щодо структури апеляційної скарги. Так, П.Д. Хохряков зазначав, що будь-яка апеляція складається з двох частин: доводів і міркувань про неправильність рішення, а також вимог про скасування всього або лише окремої його частини [4, с. 4]. В.В. Назаров стверджує, що апеляція складається з чотирьох частин: вступної, описової, мотивувальної та резолютивної [5, с. 430]. Утім, переважна більшість учених справедливо вважає, що апеляція структурно повинна складатися з трьох частин: вступної, описово-мотивувальної (мотивувальної) та резолютивної [6, с. 171; 7, с. 98].

Реквізити апеляційної скарги складають її зміст, внутрішню форму. Крім того, внутрішня форма повинна мати й зовнішню форму, що відображається у формальностях, без яких апеляційна скарга може бути залишена без руху [8, с. 144]. Разом з цим, О.М. Перунова наголошує, що такі категорії матеріалістичної діалектики, як форма і зміст апеляційної скарги, становлять нерозривну єдність, у якій зміст є вирішальним [1, с. 130].

Перелік основних вимог, які повинна містити апеляційна скарга, визначений у ст. 295 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України). Звернення до суду за захистом порушеного чи оспорюваного права або охоронного законом інтересу повинно бути відображено у формі та змісті апеляційної скарги і подано до суду у вигляді як рукописного тексту, так і тексту, виготовленого з допомогою друкарських засобів. Тобто апеляційна скарга повинна подаватися тільки в письмовій формі (ч. 1 ст. 295 ЦПК України) [9]. Слід зазначити, що у Стародавньому Римі (період Імперії) допускалося подання як письмової, так і усної апеляції після ухвалення рішення. Відповідно до Статуту цивільного судочинства апеляційна скарга також могла бути подана як в усній, так і в письмовій формі. Водночас апеляція прокурора подавалася тільки письмово. Усна апеляція заносилася до протоколу секретарем судового засідання або його помічником, черговим суддею (членом суду), головою відповідного суду з дотриманням

стосовно її змісту всіх правил, встановлених для письмових скарг [10, с. 1166].

В апеляційні скарзі вказується повна назва апеляційного суду, до якого скарга подається. Офіційні назви апеляційних судів, що діють на території України, визначені в Указі Президента України «Питання мережі місцевих загальних та апеляційних судів» № 591/2011 від 20 травня 2011 р. [11]. Відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 295 ЦПК України в апеляційній скарзі повинно бути зазначено найменування суду, до якого подається скарга [9]. Утім, варто зазначити, що скарга подається до апеляційного суду (адресується йому), однак через місцевий суд, який ухвалив оскаржуване судове рішення. Тому судом, до якого подається скарга, завжди буде відповідний апеляційний суд. Така вимога цивільного процесуального законодавства не є надмірною формальністю. Вказівка на найменування суду в апеляційній скарзі свідчить про позицію особи, яка оскаржує судове рішення суду першої інстанції, з приводу адресної спрямованості скарги. За відсутності найменування суду в тексті апеляційної скарги суд не повинен визначати адресну спрямованість скарги лише за змістом цього документа.

Особа, яка подає апеляційну скаргу, повинна вказати своє прізвище, ім'я та по батькові (найменування, якщо апелянтом є юридична особа), місце проживання (перебування). Номер засобу зв'язку, адреса електронної пошти вказується за умови їх наявності. Крім цього, в апеляційній скарзі зазначається точна назва інших осіб, які беруть участь у справі, їх місце проживання або знаходження (п. 2, 3 ч. 2 ст. 295 ЦПК України). Відсутність хоча б однієї з цих складових у скарзі є підставою для залишення її буз руху та надання строку для усунення недоліків (ч. 2 ст. 297 ЦПК України).

В апеляційній скарзі необхідно вказати, яке саме судове рішення оскаржується, яким судом воно ухвалене, дату його ухвалення, особу, щодо якої ухвалено рішення. Також викладається короткий зміст рішення суду першої інстанції, яке оскаржується, наводяться витяги з мотивувальної частини, з яким не погоджується апелянт (п. 4 ч. 2 ст. 295 ЦПК України) [9].

Апеляційна скарга повинна містити прохання апелянта, сформульоване з урахуванням того, які рішення суд апеляційної інстанції вправі ухвалювати за результатами розгляду, вказівку на те, у чому полягає незаконність чи необґрунтованість оскаржуваного рішення (неповнота встановлення обставин, які мають значення для справи та (або) неправильність установлення обставин, які мають значення для справи, внаслідок необґрунтованої відмови у прийнятті доказів, неправильного їх дослідження чи оцінки, неподання доказів з поважних причин, неправильне визначення відповідно до встановлених судом обставин правовідносин) (п. 5 ч. 2 ст. 295 ЦПК України) [9].

Важливе значення має структура апеляційної скарги, оскільки це забезпечує правильне її сприйняття та полегшує аналіз аргументів. Якщо рішення оскаржується з кількох підстав, то доводи доцільно викладати послідовно:

1) зазначити конкретну правову норму закону, порушену судом першої інстанції, зміст норми, її аналіз і тлумачення;

2) вказати помилки суду першої інстанції при ухваленні судового рішення, під час застосування (або незастосування) конкретної норми закону норму;

3) визначити несприятливі наслідки, на думку апелянта, що спричинили ухваленням судового рішення судом першої інстанції.

Таким чином, особа, яка подає апеляційну скаргу, зобов'язана зазначити, які існують підстави для скасування або зміни судового рішення, навести обґрунтування своєї правової позиції. У процесуальній літературі справедливо зазначається, що всі фактичні доводи повинні бути обґрунтовані з посиланням на матеріали справи, зокрема, на журнал судового засідання, а також на наявні в справі та додатково подані матеріали з посиланням на аркуші справи, на яких ці матеріали знаходяться. Усі юридичні доводи про допущені в спра-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ві порушення матеріального та процесуального закону необхідно обґрунтовувати посиланнями на відповідні нормативно-правові акти, які, на думку апелянта, суд повинен був застосувати при вирішенні справи, а також вказувати процесуальні акти та дії, за якими мали місце порушення закону [7, с. 100].

Варто зазначити, що обов'язковою умовою при поданні апеляції в Стародавньому Римі (період Імперії) була необхідність пояснення, якими обставинами та законами спростовується рішення суду першої інстанції. Артикул 25 глави 8 «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. також містив перелік випадків недопустимості прийняття апеляційної скарги, зокрема, коли апелянт не наводив жодних мотивів до неї [12, с. 547].

Обґрунтування апеляційної скарги зумовлено межами перевірки законності й обґрунтованості рішення суду першої інстанції, а також відомостями щодо дослідження доказів та обставин, установлених судом першої інстанції, та новими фактами чи засобами доказування. Під такими обставинами розуміють юридичні факти, які визначають спірні правовідносини, міру цивільно-правової відповідальності. Апеляційна скарга, подана без указівки на її обґрунтованість, підлягає поверненню. Такий підхід є доцільним, оскільки дає змогу апеляційному суду більш правильно уявити характер спірних правовідносин і детальніше вивчити обставини справи. Законність судового рішення цілком залежить від правильного формулювання правової норми, яку суд застосовує у судовому рішенні.

Відповідно до п. 6 ч. 2 ст. 295 ЦПК України в апеляційній скарзі повинні бути зазначені нові обставини, що підлягають встановленню, докази, які підлягають дослідженню чи оцінці, обґрунтування поважності причин неподання доказів до суду першої інстанції, заперечення проти доказів, використаних судом першої інстанції [9]. Ці відомості зазначаються в тому разі, якщо підставою оскарження є необґрунтованість судового рішення. Усунути помилки суду першої інстанції можна лише шляхом повторного дослідження доказів або встановлення нових обставин, що мають значення для справи, які суд першої інстанції не встановив.

Особа, яка оскаржує судове рішення, повинна чітко вказати в апеляційній скарзі на обставини, що слід встановити, та обґрунтувати, чому вони входять до предмета доказування в справі. Необхідно зазначити, по-перше, які саме докази необхідно додатково дослідити під час апеляційного розгляду; по-друге, які докази подаються апелянтом додатково; по-третє, поважні причини, з яких вони не були подані до суду першої інстанції. Крім цього, якщо суд першої інстанції неправильно оцінив докази, порушив правила допустимості та належності доказів, то в апеляційній скарзі наводяться відповідні заперечення апелянта. Так, О.М. Перунова переконана, що вказівка на подання нових обставин і фактів повинна бути чітко зазначена в апеляційній скарзі та суд апеляційної інстанції не повинен досліджувати додаткові матеріали при розгляді справи, якщо про них не було заявлено в скарзі. На думку науковця, таке положення значно скоротить строки перегляду рішення в апеляційному порядку [1, с. 132].

Утім, автор статті категорично не погоджується з таким твердженням, оскільки на практиці досить часто виникають ситуації, коли особа просить суд дослідити нові обставини та факти, які вона не могла подати чи про них заявити в апеляційній скарзі. Тому цілком обґрунтованою є позиція суду про дослідження додаткових доказів при апеляційному розгляді справи. За таких обставин особі гарантується дотримання права апеляційного оскарження в цивільному судочинстві.

Таким чином, кожна апеляційна скарга повинна містити в собі вказівку й детальне викладення фактичних та (або) юридичних підстав. Під юридичними підставами апеляції слід розуміти порушення судом першої інстанції норм матеріального та процесуального права, розгляд і вирішення справи неповноважним судом тощо,

а під фактичними – неповне з'ясування судом обставин, що мають значення для справи, невідповідність висновків суду фактичним обставинам справи. Цим юридичним і фактичним підставам повинні відповідати висновки й вимоги апелянта про скасування, зміну або ухвалення нового судового рішення.

У резолютивній частині апеляційної скарги особа, яка оскаржує судове рішення, повинна зазначити, що вона просить у апеляційного суду. Зміст клопотання не повинен виходити за межі повноважень апеляційного суду, зазначених у ст. 307 ЦПК України. Апелянт має право заявити клопотання процесуального характеру, а саме, про виклик свідків, про витребування додаткових доказів, про забезпечення позову, про призначення експертизи. Ці клопотання, як правило, викладаються в окремих заявах, що додаються до апеляційної скарги.

Разом з цим, до апеляційної скарги повинні додаватися матеріали, на які посилається апелянт, але яких немає у матеріалах справи. У скарзі наводиться перелік усіх доданих матеріалів (п. 8 ч. 2 ст. 295 ЦПК України). Також до апеляційної скарги додаються копії скарги та доданих до неї письмових матеріалів відповідно до кількості осіб, які беруть участь у справі (ч. 5 ст. 295 ЦПК України) [9]. У разі неподання таких копій або подання їх у недостатній кількості після надходження скарги до апеляційного суду суддя-доповідач повинен залишити апеляційну скаргу без руху, визначивши строк для усунення зазначеного недоліку. Таке положення є дуже важливим для гарантування права апеляційного оскарження в цивільному судочинстві, оскільки дає можливість особам підготуватися до судового розгляду, окреслити свою правову позицію стосовно доводів і нових доказів, наведених у скарзі, викласти свої заперечення в письмовій формі, зібрати та надати суду додаткові докази, що спростовують викладені в апеляційній скарзі аргументи.

Крім цього, апеляційна скарга повинна бути підписана особою, яка її подає, або представником такої особи, який додає довіреність або інший документ, що посвідчує його повноваження, у разі неподання таких документів у суді першої інстанції (ч. 3, 4 ст. 295 ЦПК України) [9]. Таке положення не є формальністю, оскільки вказує на заінтересованість і належність конкретної особи до цієї справи. Для апеляційного суду підпис скарги є гарантією відповідальності за викладені в цьому документі процесуально-матеріальні вимоги, юридичний і фактичний зміст справи та за нові матеріали, викладені в апеляційній скарзі.

Якщо апеляційна скарга за формою та змістом не відповідає вимогам, установленим ст. 295 ЦПК України, перелік яких є вичерпним, то суддя-доповідач відповідно до частини другої ст. 297 ЦПК України застосовує положення ст. 121 ЦПК України та ухвалою залишає апеляційну скаргу без руху [9]. Варто відмітити, що на практиці нерідко виникають ситуації, коли надходить апеляційна скарга, яка не оформлена відповідно до вимог ст. 295 ЦПК України, або ж не сплачено (сплачено не в повному обсязі) судовий збір і одночасно скарга подана після закінчення строків, установлених ст. 294 ЦПК України без порушення питання про поновлення строку чи із зазначенням підстав для поновлення строку, які є неважливими.

Якщо ці недоліки є одночасними й вони вказані в ухвалі, то яке процесуальне рішення слід прийняти судді: визнавати скаргу неподаною чи відмовляти у відкритті провадження? Відповідно до роз'яснень, наданих у п. 2 інформаційного листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 4-183/0/4-12 від 13 лютого 2012 р., рекомендовано судам з метою оперативності відправлення правосуддя та дотримання розумних строків розгляду справи у разі наявності двох недоліків апеляційної скарги одночасно (пропуск строку на оскарження та невідповідність скарги за змістом вимогам закону або несплати суми судового збору) залишати апеляційну скаргу без руху для усунення

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

цих двох недоліків одночасно. При цьому в разі, наприклад, несплати судового збору протягом п'яти днів з дня отримання копії ухвали (ч. 1 ст. 121 ЦПК України), апеляційна скарга може бути визнана неподаною лише після вирішення питання про поновлення строку на апеляційне оскарження (тридцять днів з дня отримання ухвали). Коли визнано, що наведені підстави для поновлення строку є неповажними, суддя-доповідач відмовляє у відкритті провадження у справі. У цьому разі питання повернення сплаченого судового збору вирішується відповідно до вимог ст. 7 Закону України «Про судовий збір» [13].

Утім, при одночасному залишенні з двох підстав апеляційної скарги без руху нівелюється сенс надання особі, яка подала апеляційну скаргу, що не відповідає вимогам ст. 295 ЦПК України або не оплачена судовим збором, терміну для усунення недоліків – 5 днів, оскільки необхідно чекати виконання вимог ухвали про залишення скарги без руху в частині зазначення причин пропуску строку на апеляційне оскарження.

Для оперативності відправлення правосуддя, дотримання розумних строків розгляду справ, а також для спрощення процесу доцільним є законодавче врегулювання питання щодо залишення апеляційної скарги без руху у зв'язку з пропущенням строку на оскарження таким чином, щоб строк для подання заяви про поновлення строку або для зазначення інших підстав для поновлення строку не перевищував п'яти днів з дня отримання ухвали.

Висновки

Таким чином, додержання процесуальної форми та змісту апеляційної скарги є однією з обов'язкових вимог цивільного процесуального законодавства, що забезпечує виникнення апеляційного провадження та подальший розгляд справи судом апеляційної інстанції. Утім, їх недотримання тягне за собою негативні процесуальні наслідки для особи, яка оскаржує судове рішення суду першої інстанції. Вказівка в ЦПК України на обов'язкові вимоги, що пред'являються до форми та змісту апеляційної скарги, повинна допомогти суду апеляційної інстанції розглянути апеляцію лише тієї особи, яка користується правом на апеляційне оскарження, оцінити позицію та доводи цієї особи, дослідити підстави оскарження рішення суду першої інстанції та доводи апелянта з цього приводу.

Перспективним у подальшому є наукове розроблення питання, пов'язаного з характеристикою строку апеляційного оскарження судового рішення, оскільки строк, як форма та зміст апеляційної скарги, є однією з обов'язкових вимог цивільного процесуального законодавства, що забезпечує виникнення апеляційного провадження в цивільному судочинстві України.

Список використаних джерел

1. *Перунова О.М.* Форма і зміст апеляційної скарги / О.М. Перунова // Право і безпека. – 2004. – № 3. – С. 129-133.

2. *Смагина Е.С.* Апелляционное производство в гражданском процессе : учебник / Е.С. Смагина. – М. : Юрлитинформ, 2007. – 192 с.

3. *Борисова Е.А.* Апелляция в гражданском и (арбитражном) процессе / Е.А. Борисова. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Городец, 2000. – 288 с.

4. *Хохряков П.* Об апелляционном рассмотрении уголовных дел в мировом съезде / П. Хохряков // Юридический вестник. – 1872. – кн. 10, № 10-12. – С. 1-30.

5. *Назаров В.В.* Кримінальний процес України : підручник / В.В. Назаров, Г.М. Омельяненко. – К. : Юридична думка, 2005. – 548 с.

6. *Вільчик Т.Б.* Організація роботи адвокатури в Україні : навчальний посібник / за ред. Н.В. Сібільової, Т.Б. Вільчик. – Харків : Вапнярчук Н.М., 2006. – 304 с.

7. *Теремецький В.І.* Право особи на апеляційне оскарження вироку в кримінальному процесі України : монографія / В.І. Теремецький. – Харків : Харків юридичний, 2010. – 228 с.

8. *Тертишников В.И.* Гражданський процес : конспект лекцій / В.И. Тертишников. – Харьков : Консул, 2002. – 239 с.

9. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40-41, 42. – Ст. 492.

10. *Фукс В.Я.* Апелляционное производство / В.Я. Фукс // Право. – 1901. – № 41. – С. 1765-1770.

11. Указ Президента України «Питання мережі місцевих загальних та апеляційних судів» від 20 травня 2011 р. № 591/2011 із змінами, внесеними згідно з Указом Президента України 5 липня 2012 р. № 437/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/591/2011

12. Права, за якими судиться малоросійський народ // Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, від. ред. Ю.С. Шемшученко. – К. – 1997. – 547 с.

13. Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Щодо деяких спірних питань застосування процесуальних норм у зв'язку зі змінами до Цивільного процесуального кодексу України» від 13 лютого 2012 р. № 4-183/0/4-12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0183740-12.

Механізм забезпечення дотримання Протоколу про воду та здоров'я до Конвенції ЄЕК ООН про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер

С.М. Вихрист
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
конституційного,
адміністративного та
міжнародного права,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»,
член Комітету
з дотримання Протоколу
про воду та здоров'я

У статті розкрито механізм забезпечення дотримання Протоколу про воду та здоров'я до Конвенції ЄЕК ООН про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер, його організаційно-правові форми, порядок розгляду справ та повноваження Наради Сторін Протоколу та Комітету з дотримання у цій сфері.

В статье раскрывается механизм обеспечения соблюдения Протокола по проблемам воды и здоровья к Конвенции ЕЭК ООН по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер, его организационно-правовые формы и полномочия Совещания Сторон Протокола и Комитета по соблюдению в этой сфере.

The article describes the compliance review mechanism under the Protocol on Water and Health to the UNECE Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes, its institutional arrangements and competences of the Meeting of the Parties to the Protocol and the Compliance Committee in this field.

Ключові слова: *попередження, обмеження і зниження рівня поширення захворювань, пов'язаних з водою; механізм забезпечення дотримання; подання, звернення, повідомлення; Нарада Сторін; Комітет з дотримання.*

Постановка проблеми

Проблема забезпечення доступу до чистої питної води та адекватних умов санітарії дедалі стає гострішою. Більшість фахівців застерігають, що вже у найближчому майбутньому ці проблеми можуть стати одними з найбільш актуальних у світі. Натомість універсальних міжнародно-правових норм, спрямованих на створення ефективних механізмів попередження, обмеження і зниження рівня поширення захворювань, пов'язаних з водою, забезпечення рівного доступу до питної води та адекватних санітарних умов для кожної людини немає. У регіоні Європейської економічної комісії Організації Об'єднаних Націй (ЄЕК ООН) діє перший міжнародний договір, присвячений цій проблематиці – Протокол про воду та здоров'я до Конвенції ЄЕК ООН про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер. Проте, як і щодо інших міжнародно-правових норм охорони навколишнього середовища, існує проблема підвищення ефективності реалізації його положень. Саме на це спрямовано механізм забезпечення дотримання Протоколу про воду та здоров'я, розкриття сутності якого дозволить сформулювати пропозиції з вдосконалення норм міжнародного права навколишнього середовища та підвищити рівень їх реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематиці забезпечення дотримання міжнародних зобов'язань у радянській та пострадянській юридичні літературі

приділялося чимало уваги. Серед праць вітчизняних теоретиків і практиків, які досліджували окремі аспекти проблеми реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища та особливостей механізмів забезпечення дотримання міжнародних зобов'язань, слід виділити роботи: Є.А. Алєксєєвої, В.І. Андрейцева, А.О. Андрусевича, Н.І. Андрусевич, М.О. Баймуратова, М.І. Бездєнєжної, М.Г. Булгакової, М.В. Буроменського, В.Г. Буткевича, В.Н. Денисова, С.М. Кравченко, М.О. Медведєвої, О.М. Мелень-Забрамної, О.З. Мельник, Д.В. Скрильнікова, Л.Д. Тимченка, Л.О. Тимченко та Ю.С. Шемшученка. Водночас, фундаментальні комплексні дослідження механізму дотримання Протоколу про воду та здоров'я до Конвенції ЄЕК ООН про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер українськими фахівцями не проводилися.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Потребують предметного аналізу організаційно-правові форми механізму забезпечення дотримання Протоколу про воду та здоров'я, пов'язані з цим повноваження Наради Сторін Протоколу та Комітету з дотримання. Важливим уявляється суб'єктний склад права звернення до Комітету з дотримання, порядок розгляду справ, процесуальні права сторін та вимоги до подання, звернення і повідомлення до Комітету з дотримання. На окрему увагу заслуговують заходи, які можуть вживатися Комітетом з дотримання та/або Нарадою Сторін у випадках встановлення фактів недотримання Протоколу про воду та здоров'я, а також наступний моніторинг реалізації рішень Наради Сторін.

Формулювання цілей статті

Метою дослідження є розкриття сутності механізму забезпечення дотримання Протоколу про воду та здоров'я до Конвенції ЄЕК ООН про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер, виявлення його організаційно-правових форм, встановлення суб'єктів права подання, звернення та повідомлення до Комітету з дотримання Протоколу, визначення порядку розгляду справ Комітетом з дотримання та з'ясування повноважень Наради Сторін Протоколу та Комітету з дотримання у сфері забезпечення дотримання Протоколу про воду та здоров'я.

Виклад основного матеріалу дослідження

Протокол про воду та здоров'я до Конвенції ЄЕК ООН про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер 1992 року [1] (далі – Протокол) було підписано 17 червня 1999 року у Лондоні. Протокол набрав чинності 4 серпня 2005 року. Україна ратифікувала Протокол 9 липня 2003 року.

Мета Протоколу полягає у тому, щоб на всіх відповідних рівнях, як у загальнодержавному масштабі, так і у транскордонному та міжнародному контексті, сприяти охороні здоров'я та благополуччю людей на індивідуальній та колективній основі згідно з принципами сталого розвитку шляхом удосконалення управління водними ресурсами, включаючи охорону водних екосистем, а також шляхом попередження, обмеження і зниження рівня поширення захворювань, пов'язаних з водою [2]. Сторони Протоколу, зокрема, зобов'язані вживати усіх належних заходів з метою забезпечення: адекватного постачання повноцінної питної води, яка не містить будь-яких загроз для здоров'я людей; адекватних санітарно-профілактичних заходів, які забезпечують належну охорону здоров'я людей та навколишнього середовища; ефективної охорони водних ресурсів, що використовуються як джерела питної води, та їхніх відповідних водних екосистем від забруднення з інших джерел, включаючи сільське господарство та промисловість; належного захисту здоров'я людей від пов'язаних з водою захворювань, які виникають у результаті використання води для рекреаційних цілей або для рибного та сільського господарства; ефективних систем моніторингу та реагування на спалахи та загрози виникнення захворювань, пов'язаних з водою [2].

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Переслідуючи цілі забезпечення «доступу до питної води для всіх» [2] та «надання санітарного забезпечення для всіх» [2], кожна Сторона зобов'язана встановити та опублікувати цільові показники, вжити заходів задля їх досягнення та сформувати ефективно діючу програму моніторингу. Такі цільові показники мають періодично переглядатися і повинні встановлюватися за участі громадськості на засадах відкритості і справедливості та із забезпеченням належного врахування результатів такої участі. Сторони Протоколу зобов'язані забезпечити створення систем відстеження та раннього попередження, планів дій у надзвичайних ситуаціях та можливостей реагування на виникнення захворювань, пов'язаних з водою, інформувати громадськість з питань, що регулюються Протоколом, та співпрацювати на міжнародному рівні для досягнення цілей Протоколу.

Відповідно до статей 15 та 16 Протоколу, а також Рішення I/2 Наради Сторін [3], органами, котрі здійснюють контроль за дотриманням Протоколу, є: Нарада Сторін та Комітет з дотримання.

Нарада Сторін – вищий орган Протоколу. Чергові сесії Наради Сторін скликаються через регулярні інтервали, що визначаються Сторонами, але не рідше, ніж раз на три роки. Сторони проводять позачергові засідання у тому разі, коли вони приймають рішення про це на черговому засіданні або ж на письмове прохання однієї Сторони за умови, що це прохання буде підтримано не менш, ніж однією третиною Сторін протягом шести місяців з моменту повідомлення всіх Сторін. Згідно зі статтею 16 Протоколу на своїх сесіях Нарада Сторін постійно контролює виконання Протоколу та з урахуванням цієї мети:

- переглядає політику та методологічні підходи з попередження, контролю та зниження поширення захворювань, пов'язаних з водою, заохочує їх узгодження та зміцнює транскордонне і міжнародне співробітництво;
- оцінює прогрес у виконанні Протоколу на основі інформації, що надається Сторонами згідно з керівними принципами, визначеними Нарадою Сторін;
- запитує, у разі необхідності, послуги відповідних органів ЄЕК ООН та Європейського регіонального бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ);
- визначає умови для участі інших компетентних міжнародних урядових та неурядових органів у всіх нарадах та інших видах діяльності, пов'язаних з досягненням мети Протоколу;
- розглядає необхідність ухвалення додаткових положень про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ громадськості до судового та адміністративного перегляду рішень у рамках Протоколу у світлі досвіду, набутого з цих питань в інших міжнародних форумах;
- розробляє програму роботи, включаючи проекти для спільного впровадження відповідно до Протоколу, та засновує будь-які органи, необхідні для її виконання;
- розглядає і приймає керівні принципи та рекомендації, які сприяють виконанню положень Протоколу;
- розглядає та приймає пропозиції про внесення змін та доповнень до Протоколу;
- розглядає та вживає будь-які додаткові заходи, необхідні для досягнення мети Протоколу [2].

Згідно з Рішенням I/2 Наради Сторін про розгляд дотримання [3] Комітет з дотримання складається з дев'яти членів, котрі виконують свої функції у особистій якості та з усією об'єктивністю у найкращих інтересах здійснення Протоколу. Членами Комітету можуть бути особи, котрі мають високі моральні якості та визнану компетентність з питань, яких стосується Протокол, у тому числі правову та/або технічну. Вони обираються Нарадою Сторін з поміж кандидатів, запропонованих Сторонами з урахуванням будь-яких пропозицій кандидатів, зроблених країнами, що підписали Протокол, або неурядовими організаціями, які мають відповідну компетенцію або виявляють інтерес до тих питань, яких стосується Протокол.

Вибори до складу Комітету з дотри-

мання ґрунтуються на принципі справедливого географічного розподілу; також враховується необхідність забезпечення різнобічності досвіду і компетенції членів Комітету. На своїй першій сесії Нарада Сторін обрала п'ять членів Комітету на повний термін та чотирьох членів Комітету на половину терміну. Надалі Нарада Сторін обирає на повний термін нових членів Комітету замість тих, чий термін перебування збіг. Якщо з будь-якої причини один з членів Комітету не може більше виконувати свої обов'язки члена Комітету, Президія Наради Сторін призначає іншого члена, який відповідає встановленим критеріям, на термін повноважень, що залишився, за умови затвердження його кандидатури Комітетом. Повний термін перебування на посаді починається наприкінці чергової сесії Наради Сторін і триває до другої наступної чергової сесії Наради Сторін (наразі цей термін складає 6 років). Члени Комітету виконують свої обов'язки не більше двох термінів поспіль.

Комітет обирає свого Голову та заступника Голови, а також затверджує свої правила процедури. Комітет, якщо ним не буде ухвалено іншого рішення, проводить засідання не рідше одного разу на рік.

Комітет докладає всіх зусиль для ухвалення своїх рішень і рекомендацій шляхом консенсусу, тобто за відсутності будь-якого офіційно висловленого заперечення з боку хоча б одного з його членів. Якщо консенсус не досягнуто, то рішення та рекомендації ухвалюються шляхом голосування більшістю у дві третини голосів присутніх та тих, що беруть участь у голосуванні, членів Комітету або п'ятьма членами Комітету залежно від того, яка кількість голосів більше.

Суб'єктами, повноважними звертатися до Комітету з дотримання, є:

а) Сторони Протоколу у вигляді подання;

б) Спільний секретаріат у вигляді звернення. Функції секретаріату Протоколу про воду та здоров'я здійснюються спільно ЄЕК ООН та Європейським регіональним бюро ВООЗ;

в) громадськість у вигляді повідомлення.

Варто також зазначити, що положення п. 12 Рішення I/2 Наради Сторін про те, що «Комітет може вивчати питання дотримання та в міру необхідності належним чином виносити відповідні рекомендації або застосовувати заходи» [3] інтерпретується окремими фахівцями як право Комітету з дотримання розпочинати процедуру розгляду дотримання *proprio motu*, тобто з власної ініціативи.

У всіх зазначених випадках предметом розгляду Комітетом є недотримання Стороною одного чи більше положень Протоколу. Зокрема:

а) загальна нездатність Сторони вжити обов'язкових законодавчих, регуляторних, інституційних, адміністративних, операційних, бюджетних/фінансових, технічних, інфраструктурних, управлінських, примусового характеру та інших заходів, необхідних для впровадження Протоколу, способом, який відповідає його цілям і положенням;

б) невідповідність таких законодавчих, регуляторних, інституційних, адміністративних, операційних, бюджетних/фінансових, технічних, інфраструктурних, управлінських, примусового характеру та інших заходів вимогам положень Протоколу;

в) конкретні події, дії, бездіяльність або ситуації, котрі демонструють нездатність державних органів дотриматися або примусово виконати Протокол;

г) конкретні випадки порушення передбачених Протоколом прав індивідів [4].

Подання може скеровуватися Комітетові будь-якою Стороною, якщо вона дійде висновку про те, що, незважаючи на усі вживані нею зусилля, вона не здатна чи не буде здатна повністю дотримуватися своїх зобов'язань, передбачених Протоколом. Таке подання направляється у письмовій формі до Спільного секретаріату та має містити, зокрема, пояснення стосовно особливих обставин, які на думку цієї Сторони, є причиною недотримання нею своїх зобов'язань. Спільний секретаріат невідкладно передає подання на розгляд

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Комітету з дотримання навіть якщо це подання є неповним чи йому бракує деякої інформації.

Подання може також скеровуватися Комітетові однією чи більше Сторонами, якщо вони мають застереження щодо дотримання іншою Стороною своїх зобов'язань, передбачених Протоколом. Таке подання направляється у письмовій формі до Спільного секретаріату та підтверджується відповідною інформацією. Спільний секретаріат впродовж двох тижнів після отримання такого подання скеровує його екземпляр Стороні, дотримання зобов'язань якої є під питанням. Будь-яка відповідь та підтверджуюча інформація надаються Спільному секретаріату та зацікавленим Сторонам впродовж трьох місяців, але у будь-якому випадку не пізніше, ніж через шість місяців. Спільний секретаріат передає подання, відповідь та всю підтверджуючу інформацію на розгляд Комітету з дотримання.

Якщо Спільному секретаріатові після розгляду доповідей, направлених згідно з викладеними у Протоколі вимогами щодо надання звітності, стає відомо про можливе недотримання будь-якою Стороною своїх зобов'язань, передбачених Протоколом, він може звернутися до відповідної Сторони з проханням надати необхідну інформацію з цього питання. Якщо впродовж трьох місяців, але у будь-якому випадку не пізніше, ніж через шість місяців, жодної відповіді не надходить чи питання залишається невирішеним, Спільний секретаріат передає це питання на розгляд Комітету з дотримання.

Якщо Спільному секретаріатові стає відомо про можливе недотримання будь-якою Стороною своїх зобов'язань, передбачених Протоколом, з джерела, іншого, ніж національна доповідь, він не має права звернутися до Комітету з дотримання зі зверненням, проте може поінформувати Комітет з дотримання про зміст такої інформації.

Повідомлення від громадськості – це документоване ствердження представника громадськості про те, що Сторона не дотримується Протоколу про воду та здоров'я, будучи нездатною ефективно впровадити або забезпечити виконання своїх зобов'язань, передбачених Протоколом [5].

Будь-який представник громадськості, тобто будь-яка фізична чи юридична особа або група осіб можуть скеровувати повідомлення до Комітету з дотримання. Повідомлення також може скеровуватися неурядовою організацією, включаючи екологічну або правозахисну організацію. Не вимагається, щоб особа, яка скеровує повідомлення, була громадянином відповідної держави-Сторони Протоколу, або, у випадку організації – перебувала на території відповідної держави-Сторони Протоколу. Для того, щоб представник громадськості скерував повідомлення, не вимагається, щоб він чи вона були потерпілими. Відсутня необхідність представлення інтересів особи, яка скерувала повідомлення, адвокатом, як і підготовлення повідомлення за допомогою юристів. Проте, юридично грамотне повідомлення може підвищити ефективність його розгляду.

Представник громадськості може скеровувати повідомлення щодо держави, яка принаймні один рік є Стороною Протоколу та яка не скористалася правом відкладення механізму дотримання з розгляду повідомлень від громадськості. Сторона користується правом відкладення механізму з розгляду повідомлень від громадськості, коли вона повідомляє Генерального Секретаря ООН про те, що вона впродовж періоду до чотирьох років не приймає розгляд повідомлень громадськості. Інформація про держави, котрі скористалися таким правом, доступна на веб-сайті Протоколу. На момент публікації статті жодна зі Сторін не скористалася таким правом.

Таке повідомлення може стосуватися лише дій, бездіяльності, подій або ситуацій, котрі мали місце тоді, коли відповідна держава мала юридичні зобов'язання, передбачені Протоколом, тобто після того, як вона стала його Стороною. Проте, це не забороняє Комітетові розглядати повідомлення, що стосуються подій або ситуацій, котрі, будучи представлені після того,

як відповідна держава стала Стороною, виникли до того, як ця держава стала Стороною Протоколу. Повідомлення не має стосуватися проблем, котрі є вже вирішеними або більше не є актуальними з будь-яких інших причин.

Скеровуючи повідомлення, що стосуються встановлення цільових показників або контрольних строків у змісті статті 6 Протоколу, та/або повідомлення, що стосуються систем відстеження та раннього попередження, планів дій у надзвичайних ситуаціях та можливостей реагування у змісті ст. 8 Протоколу, особа, яка їх подає має брати до уваги часові рамки, передбачені зазначеними положеннями (відповідно два і три роки з моменту набрання чинності Протоколу для відповідної Сторони) [2].

Повідомлення до Комітету слід скеровувати у письмовому вигляді. Спеціальних вимог до формату повідомлення не існує. Разом з тим, у додатку до Керівництва з повідомлень від громадськості [5] зазначено контрольний перелік інформації, яку потрібно відобразити у повідомленні. Насамперед, повідомлення має містити інформацію про особу, яка скеровує повідомлення. Це прізвище, ім'я особи або осіб чи повна назва організації, що звертається, постійна адреса та адреса для листування, телефон, факс, адреса електронної пошти. Якщо інформація скеровується групою осіб, потрібно зазначити одну контактну особу. Для організацій потрібно зазначити прізвище, ім'я та посаду контактної особи, котра уповноважена представляти організацію у цій справі. Далі у повідомленні потрібно чітко зазначити Сторону, дотримання якої є предметом повідомлення. Якщо особа бажає звернути увагу Комітету на те, що він або вона вважає недотриманням Протоколу декількома Сторонами, щодо кожної з таких Сторін потрібно скеровувати окреме повідомлення.

У повідомленні, бажано у зворотному хронологічному порядку, викладаються факти та обставини, на яких воно ґрунтується. Варто пояснити, як на думку автора викладені факти та обставини демонструють порушення положень Протоколу, та визначити, чи стосується повідомлення конкретного випадку недотримання, включаючи ситуацію, в наслідок якої порушені права людини, чи воно стосується загальної нездатності відповідної Сторони належним чином перенести, впровадити або забезпечити виконання (окремих) положень Протоколу. Необхідно також якомога точніше перелічити положення (статті, пункти, підпункти) Протоколу, яких, як стверджується, не дотримується держава.

У повідомленні варто зазначити, чи використовувалися будь-які внутрішньодержавні процедури для розгляду конкретного випадку недотримання, що є предметом повідомлення (наприклад, адміністративний чи судовий розгляд або процедури звернення до органів державної влади, судів, трибуналів, омбудсмену тощо) та зазначити, які процедури були використані, коли і які скарги подавалися та які були результати. Якщо до внутрішньодержавних засобів захисту не зверталися, варто зазначити чому. Необхідно, також, зазначити, чи застосовувалися будь-які інші міжнародні процедури для врегулювання питання, що є предметом повідомлення, і якщо так, то описати які кроки було вжито, коли і які були результати. Незважаючи на те, що Комітет не висуває жорстких вимог про те, щоб усі внутрішньодержавні механізми захисту прав були вичерпані, особам, що скеровують повідомлення, наполегливо рекомендується звертатися, насамперед, до компетентних національних органів та використати доступні внутрішньодержавні способи відновлення порушених прав. Комітет може вирішити не продовжувати розгляд повідомлення по суті, якщо вважатиме, що особа, яка скерувала повідомлення, не достатньо дослідила можливості вирішення питання за допомогою національних адміністративних або судових процедур.

Копії усіх документів, що безпосередньо стосуються повідомлення, включаючи: відповідне національне законодавство з виділенням найбільш важливих положень, що стосуються справи; рішення або

результати інших процедур; будь-яка інша документація, що підтверджує інформацію, надану на умовах конфіденційності; матеріали відповідного листування з органами влади, – мають надаватися як підтверджуючий матеріал для сприяння роботі Комітету. Разом з тим, не варто додавати зайву, непотрібну, надлишкову документацію, а якщо потрібно додати об'ємний документ, потрібно виділити ті частини, що є суттєвими для справи. Повідомлення має бути наскільки це можливо лаконічним, уникаючи включення інформації, що не є необхідною для встановлення випадку недотримання. У процесі розгляду Комітет може звернутися до особи, яка скерувала повідомлення, з проханням надати додаткову інформацію. Проте, така інформація не буде розглядатися Комітетом, якщо вона надійшла менш ніж за чотири тижні до його наступного засідання.

До повідомлення потрібно також додати коротке резюме всіх фактів, що мають відношення до справи, на одній-трьох сторінках. Повідомлення та/або допоміжні документи можуть надаватися будь-якою з офіційних мов Протоколу (англійською, французькою, німецькою або російською) [2]. Разом з тим, рекомендується скеровувати повідомлення англійською мовою, оскільки це суттєво прискорює його розгляд. Повідомлення потрібно підписати та поставити дату. Якщо повідомлення скеровується організацією, його має підписати особа, яка уповноважена підписати його від імені організації.

Якщо особа, котра скерувала повідомлення, не звернулася з проханням про конфіденційність, уся інформація, що міститься у повідомленні, вважатиметься неконфіденційною. Тому якщо така особа має підстави вважати, що її або інших осіб можуть піддати покаранням, гонінням або переслідуванням у зв'язку з тим, що вона звернулася з повідомленням до Комітету, вона може звернутися з проханням про збереження конфіденційності інформації, що міститься у її повідомленні, включаючи інформацію про її особу або інформацію про особу інших людей. Варто чітко зазначити, на яку саме інформацію необхідно поширити конфіденційність та врахувати, що якщо прохання про конфіденційність поширюватиметься на занадто великий обсяг наданої інформації, це може ускладнити розгляд справи, тому що Комітет буде змушений розглянути питання про те, чи є обсяг неконфіденційної інформації достатнім для змістовної дискусії з відповідною Стороною у процесі розгляду.

Варто також враховувати, що неприйнятними до розгляду є такі повідомлення: анонімні; ті, що є зловживанням права на звернення; явно безпідставні або несумісні з Протоколом та його процедурою розгляду недотримання [3].

Повідомлення скеровується до Комітету через Спільний секретаріат. Необхідно чітко зазначити: «Повідомлення до Комітету з дотримання Протоколу про воду та здоров'я» [5].

Повідомлення не повинні скеровуватися окремим членам Комітету або його Голові. Одночасно зі скеруванням повідомлень до Комітету, особам, які скеровують повідомлення, також рекомендується відсилати їх копію державним органам відповідної Сторони. Наскільки це можливо, повідомлення варто скерувати електронною поштою разом з додатками. Крім того, підписаний екземпляр повідомлення на папері, разом з будь-якими підтверджуючими матеріалами, варто скерувати рекомендованим листом або іншим способом доправити до Спільного секретаріату.

Жодних спеціальних вимог щодо форми подання або звернення не встановлено. Проте рекомендації, сформульовані Комітетом з дотримання щодо форми та змісту повідомлення від громадськості, містять елементи, які стануть у нагоді при підготовці подання або звернення.

Розгляд справи (на прикладі повідомлення від громадськості) відбувається наступним чином. Після отримання повідомлення Спільний секретаріат реєструє його та електронною поштою або, якщо це неможливо, рекомендованим листом повідомляє довідковий номер особі, яка

скерувала повідомлення. Якщо повідомленню бракує деякої суттєвої інформації, Спільний секретаріат, на власний розсуд, може спробувати з'ясувати незрозумілості безпосередньо з особою, яка скерувала повідомлення. Проте, якщо у розумні строки, зазначені у супровідному листі, але не пізніше 15 днів з моменту звернення, особа, яка скерувала повідомлення, не надає відповіді та належним чином підготовлене повідомлення, справа далі не розглядається. У цьому випадку вважається, що повідомлення взагалі не скеровувалося, і Спільний секретаріат відповідним чином інформує про це Комітет не пізніше ніж на його наступному засіданні. Потім Спільний секретаріат готує інформаційний лист про повідомлення для розміщення на веб-сайті Комітету. Відповідь, що надійшла із запізненням, розглядається як нове повідомлення.

Після цього належним чином підготовлене повідомлення, разом з допоміжною інформацією, скеровується Комітетові, котрий попередньо розглядає питання про його прийнятність. Якщо виникають сумніви, Комітет може звернутися до особи, яка скерувала повідомлення, за подальшими роз'ясненнями.

Якщо Комітет з дотримання встановлює, що повідомлення є попередньо неприйнятним, він не розглядає його далі і відповідно повідомляє про це особу, яка скерувала повідомлення. Таке рішення публікується на веб-сайті Комітету.

Якщо Комітет з дотримання встановлює, що повідомлення є попередньо прийнятним, він доводить його до відома відповідної Сторони. Потім повідомлення разом з допоміжною документацією розміщується на веб-сайті без редакційних правок або доповнень. Потрібно врахувати, що це не означає підтримки його змісту Комітетом з дотримання або Спільним секретаріатом.

Тим часом Комітет може звернутися з низкою запитань до особи, яка скерувала повідомлення. Такі запитання передаються цій особі листом від Спільного секретаріату разом з підтвердженням попередньої прийнятності.

Коли відповідна Сторона отримує листа від Спільного секретаріату, вона має якомога швидше, але у будь-якому випадку не пізніше ніж через п'ять місяців, надати письмові пояснення або заяви з цього питання. Відсутність відповіді від Сторони через п'ять місяців з моменту скерування їй повідомлення тягне за собою підтвердження його прийнятності.

Якщо відповідна Сторона оскаржує прийнятність повідомлення, Комітет розглядає це, і особі, яка скерувала повідомлення, надається можливість надати зауваження або додаткову інформацію. Якщо Комітет підтверджує прийнятність повідомлення, він розглядає його по суті.

Обговорення справи з метою встановлення відповідних фактів відбувається у відкритих засіданнях. Спільний секретаріат повідомляє представника(ів) відповідної(их) Сторони(ін) та/або особу, яка скерувала повідомлення, про дату і місце засідання, під час якого обговорюватиметься справа, та про їх право брати участь у цьому обговоренні. Якщо Комітет вважає, що наявної у нього інформації недостатньо для розгляду усіх обставин справи, він може здійснити подальший збір інформації.

На підставі встановлених фактів та інших елементів, під час закритої сесії, Комітет визначає, чи дійсно Сторона, про яку йдеться у поданні, зверненні чи повідомленні, не змогла або нездатна дотриматися вимог Протоколу. Якщо Комітет визначає, що відповідна Сторона не дотримується вимог Протоколу, він розглядає, які заходи є відповідними у конкретних обставинах. Комітет бере до уваги усі обставини справи, включаючи причину та частоту недотримання, а також соціально-економічні умови і потенціал відповідної Сторони впровадити Протокол.

Комітет не зобов'язаний торкатися усіх питань, точок зору або аргументів, викладених у поданні, зверненні чи повідомленні, або у процесі їх розгляду. З іншого боку, Комітет вправі торкатися питань, пов'язаних з повідомленням, які не обов'язково безпосередньо випливають з

точок зору або аргументів, викладених у повідомленні.

Проект висновків, проект рішень про заходи і проект рекомендацій Комітету направляються для надання зауважень відповідній(им) Стороні(ам) та/або особі, яка скерувала повідомлення. Такі зауваження беруться до уваги Комітетом при ухваленні остаточного рішення по справі.

Остаточні висновки Комітету, рішення про заходи та/або рекомендації направляються відповідній(им) Стороні(ам) та/або особі, яка скерувала повідомлення. Вони також стають доступними громадськості на веб-сайті Комітету [4].

Згідно з п. 34 Рішення I/2 Наради Сторін [3] Комітет з дотримання може ухвалити рішення про застосування одного або декількох з наступних заходів:

- надати консультативну допомогу та сприяти наданню допомоги окремим Сторонам з питань, що стосуються дотримання ними Протоколу, яка може включати допомогу у пошуку, за необхідності, підтримки з боку спеціалізованих установ та інших компетентних органів;
- запропонувати відповідній Стороні розробити план дій із забезпечення дотримання Протоколу у строки, що підлягають узгодженню між Комітетом та відповідною Стороною, або, за необхідності, надати цій Стороні допомогу з цього питання;
- запропонувати відповідній Стороні надавати Комітетові звіти про зусилля, що вона вживає з метою дотримання своїх зобов'язань, передбачених Протоколом;
- винести попередження; та
- у випадку повідомлень, отриманих від громадськості, сформулювати для відповідної Сторони рекомендації щодо конкретних заходів з вирішення порушеної представником громадськості проблеми [3].

Зазначені заходи Комітет з дотримання може застосувати власним рішенням, яке є остаточним і не потребує будь-якої попередньої згоди Сторони, щодо якої воно ухвалюється, чи наступного затвердження рішенням Наради Сторін для набрання ним чинності [4].

Проте, очевидно, що зазначеними повноваженнями Комітет з дотримання наділено виключно для того, щоб не зволікаючи часу (тобто не чекаючи поки спливе трирічний термін до наступної чергової сесії Наради Сторін) Комітет міг сприяти належному виконанню та дотриманню положень Протоколу його Сторонами. Тому, якщо, незважаючи на вжиті Комітетом заходи, відповідна Сторона не продемонструє належного прогресу у прагненні виконати положення Протоколу або проігнорує рішення Комітету, останній найімовірніше буде змушений звернутися до Наради Сторін зі звітом про ситуацію та рекомендаціями вжити заходи, передбачені п. 35 Рішення I/2 Наради Сторін.

Згідно з п. 35 Рішення I/2 Наради Сторін [3] після розгляду звіту та будь-яких рекомендацій Комітету з дотримання Нарада Сторін може, залежно від конкретного питання, що нею розглядається, та з урахуванням причин, виду, міри та частоти недотримання положень Протоколу, вирішити застосувати один або декілька наступних заходів:

- надати консультативну допомогу та сприяти наданню допомоги окремим Сторонам з питань, що стосуються дотримання ними Протоколу, яка може включати допомогу у пошуку, за необхідності, підтримки з боку спеціалізованих установ та інших компетентних органів;
- запропонувати відповідній Стороні розробити план дій із забезпечення дотримання Протоколу у терміни, що підлягають узгодженню між Комітетом та відповідною Стороною, або, за необхідності, надати цій Стороні допомогу з цього питання;
- запропонувати відповідній Стороні надавати Комітетові звіти про зусилля, що вона вживає з метою дотримання своїх зобов'язань, передбачених Протоколом;
- винести попередження;
- у випадку повідомлень, отриманих від громадськості, сформулювати для відповідної Сторони рекомендації щодо конкретних заходів з вирішення порушеної представником громадськості проблеми;

- рекомендувати Сторонам надати фінансову та технічну допомогу, забезпечити підготовку кадрів та вжиття інших заходів щодо укріплення потенціалу, а також сприяти передачі технології;

- сприяти наданню фінансової допомоги та забезпечити технічну підтримку, підготовку кадрів та вжиття інших заходів з укріплення потенціалу за умови затвердження відповідного фінансування, включаючи пошук, за необхідності, підтримки з боку спеціалізованих установ та інших компетентних органів;

- зробити заяву про наявність факту недотримання;

- надати особливого розголосу випадкам недотримання;

- тимчасово позбавити згідно із застосовуваними нормами міжнародного права, що стосуються зупинення дії будь-якого договору, відповідну Сторону особливих прав і привілей, наданих цій Стороні відповідно до Протоколу; або

- вжити таких інших неконфронтаційних, несудових і консультативних заходів, які можуть бути доцільними [3].

Рішення Наради Сторін направляються безпосередньо відповідній(им) Стороні(ам) та/або особі, яка скерувала повідомлення, та оприлюднюються на веб-сайті Комітету [4].

Нарада Сторін може ухвалити рішення про надання Комітету з дотримання повноважень з моніторингу реалізації її рішень. У випадку наділення такими повноваженнями Комітет з дотримання, у свою чергу, доповідає про їх виконання Нараді Сторін.

Висновки

Таким чином, механізм забезпечення дотримання Протоколу про воду та здоров'я до Конвенції ЄЕК ООН про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер є дієвим засобом впливу на Сторони Протоколу та спонукання їх до реалізації його положень.

Мета механізму забезпечення дотримання полягає у полегшенні, сприянні та забезпеченні дотримання Сторонами їх зобов'язань за Протоколом. Механізм та будь-які заходи, вжиті у його рамках, або у результаті процедури розгляду питань дотримання, за своїм характером є неконфронтаційними, неконфліктними, несудовими й консультативними.

Організаційно-правовими формами механізму є сесії Наради Сторін та засідання Комітету з дотримання Протоколу про воду та здоров'я.

Важливою передумовою незалежності та неупередженості Комітету до Сторін Протоколу та суб'єктів права подання, звернення та повідомлення до Комітету з дотримання є та обставина, що його члени виконують свої обов'язки у особистій якості.

Процедура обрання членів Комітету передбачає врахування будь-яких пропозицій кандидатів, зроблених країнами, що підписали Протокол, або неурядовими організаціями, які мають відповідну компетенцію або виявляють інтерес до тих питань, яких стосується Протокол. Проте, надання зазначеним суб'єктам права безпосередньо вносити кандидатури членів Комітету на розгляд Наради Сторін було б додатковою запорукою незалежності Комітету.

Суб'єктами права звернення до Комітету з дотримання є Сторони Протоколу, Спільний секретаріат та громадськість. Існує також думка, що Комітет наділено правом розпочинати процедуру розгляду дотримання *proprio motu*, тобто з власної ініціативи.

Право громадськості звернутися до Комітету з повідомленням про недотримання Протоколу Стороною(ами) є одним із найбільш дієвих засобів підвищення ефективності реалізації вимог Протоколу про воду та здоров'я. Іншим дієвим засобом є прозорість процедури розгляду справ Комітетом з дотримання та запровадження чітких критеріїв і правил щодо конфіденційності інформації.

Важливою складовою ефективності механізму забезпечення дотримання Протоколу про воду та здоров'я є закріплення переліку заходів, які Комітет з дотримання може застосувати власним рішенням, що є остаточним і не потребує будь-якої по-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

передньої згоди Сторони, щодо якої воно ухвалюється, чи наступного затвердження рішенням Наради Сторін для набрання ним чинності.

Врахування зазначених переваг механізму забезпечення дотримання Протоколу про воду та здоров'я до Конвенції ЄЕК ООН про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер у процесі створення механізмів забезпечення дотримання в рамках інших міжнародних договорів з питань навколишнього середовища суттєво сприятиме більш ефективній реалізації їх положень та розвиткові галузі міжнародного права навколишнього середовища в цілому.

Список використаних джерел

1. Конвенція про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер від 17 березня 1992 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.unece.org/env/water/text/text.htm

2. Протокол про воду та здоров'я до Конвенції про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер від 17 червня 1999 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.unece.org/env/water/text/text_Protocol.htm та http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_030

3. Рішення I/2 про розгляд дотримання // Додаток до Звіту Наради Сторін Протоколу про воду та здоров'я від 3 липня 2007 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.unece.org/env/documents/2007/wat/wh/ece.mp.wh.2_add_3.e.pdf

4. Правила процедури Комітету з дотримання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.unece.org/env/water/meetings/CC/Rules_of_procedure_Compliance_Committee_revised_clean.pdf

5. Керівництво з повідомлень від громадськості [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.unece.org/env/water/meetings/CC/RU_Guidelines_on_communication.doc

Місце соціальних та економічних прав людини в праві Світової організації торгівлі

О.М. Домбровська
аспірант відділу міжнародного права та порівняльного правознавства,
Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Науковий керівник:
О.І. Мельничук
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу міжнародного права та порівняльного правознавства,
Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

У статті особливу увагу приділено розкриттю основних теорій взаємодії права СОТ і міжнародного права захисту прав людини. Проаналізовано питання впливу права СОТ на дотримання соціальних та економічних прав людини.

В статье особое внимание уделено раскрытию основных теорий взаимодействия права ВТО и международного права защиты прав человека. Проанализированы вопросы влияния права ВТО на соблюдение социальных и экономических прав человека.

The article focuses on the disclosure of the major theories of the WTO law and international law of human rights interaction. The questions of the impact of the WTO the law to comply with social and economic rights are analyzed.

Ключові слова: *світова організація торгівлі, соціальні права, економічні права, угоди СОТ, Орган врегулювання суперечок.*

Постановка проблеми

Однією з основних галузей вивчення міжнародного публічного права є дослідження системи міжнародного захисту прав людини. Актуальність цього правового питання пов'язана з тим, що через глобальні закономірності й тенденції, активізацію участі міжнародних торговельних організацій, інтернаціоналізацію внутрішнього права все більшого значення набувають завдання безпеки людини. Адже ці процеси сприяють активній взаємозалежності між різними галузями міжнародного права та внутрішніми правовими системами держав, формують нові юридичні відносини, інститути, норми, тому актуалізують питання ефективного аналізу місця соціальних та економічних прав людини в праві Світової організації торгівлі. Ураховуючи, що в сучасних умовах глобальний торговельний простір є взаємопов'язаною системою відносин між країнами-членами СОТ і між країнами-членами ООН, потребує свого подальшого дослідження посилення ролі правової системи Світової організації торгівлі як основного елементу створення внутрішнього законодавства учасників, що вступили до неї.

Так, лібералізація міжнародної торговельної політики країнами-членами СОТ впливає на зниження тарифних і нетарифних перешкод, усунення митних бар'єрів, проведення політики заохочення конкуренції, також позначається на цінах, зайнятості, бюджетних надходженнях [1]. Хоча зменшення обмежень на міжнародну торгівлю здебільшого сприяє економічному розвитку країн-членів СОТ, але водночас може неоднозначно впливати на дотримання соціальних та економічних прав людини державами. А досягнення цілей стійкого та справедливого розвитку неможливе без покращення становища громадян країн-членів СОТ. Недостатня договірна база в праві Світової організації торгівлі в напрямі захисту соціальних та економіч-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

них прав людини, неоднакове розуміння суті та завдань захисту цих прав різними державами-членами, плутанина в термінології, доволі розгалужена і не завжди узгоджена між собою система домовленостей СОТ не сприяють їх достатньому правовому захисту в рамках останньої. Ураховуючи вищенаведене, ця тематика свідчить про актуальність визначених питань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вітчизняні вчені оминули увагою проблематику правової охорони соціальних та економічних прав у рамках СОТ. Лише окремим теоретичним аспектам цього питання присвятили свої праці такі вчені міжнародного права, як зокрема В.Н. Денисов, М.В. Буроменський, В.Г. Буткевич, С.В. Ісакович, П.О. Недбайло, І.І. Лукашук, Ю.М. Колосов. Значно краще це питання висвітлено іноземними дослідниками, в цьому контексті варто виділити наукові праці Е.-У. Петерсманна, Д. Марсо, Д. Загел, Х. Лім, С.Х. Клівленда, Л. Бартелза.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Найбільш складною проблемою в дослідженні місця соціальних та економічних прав людини в праві СОТ є його теоретичне визначення. Існує декілька теорій взаємодії права Світової організації торгівлі та міжнародного права захисту прав людини. Кожна з них має як переваги, так і недоліки. Усі зазначені різнопланові теорії спонукають до висновку про неоднозначність цієї проблеми, що вимагає теоретичного вивчення й аналізу.

Формулювання цілей статті

Таким чином, метою дослідження є висвітлення місця соціальних та економічних прав людини в праві СОТ. Завданням статті є наукове узагальнення різноманітних теорій взаємодії права СОТ і міжнародного права захисту прав людини, визначення місця соціальних та економічних прав людини в правовій системі Світової організації торгівлі, аналіз правових джерел останньої щодо впливу на соціальні та економічні права людини.

Виклад основного матеріалу дослідження

Пакет СОТ (перелік угод, що розглядаються як єдиний загальний результат Уругвайського раунду, тобто застосовується принцип єдиного пакета) має основоположне значення для формування, становлення інструменту дотримання міжнародного права у сфері захисту прав людини її учасниками. Наприкінці 90-их років XX ст. спостерігається тенденція взаємозалежності положень міжнародного права у сфері захисту прав людини з нормами права СОТ. Юристи міжнародного права порушують питання про врахування впливу міжнародної торгівлі на права людини [2].

Проаналізувавши праці науковців, що стосуються теорій взаємодії права СОТ і міжнародного права захисту прав людини, необхідно зазначити, що фахівці дотримуються різних точок зору стосовно сутності цього питання. Ми вважаємо, що умовно можна виділити три групи.

Охарактеризуємо зміст положень кожної з них. У працях першої групи науковців, що стосуються взаємодії права СОТ і міжнародного права захисту прав людини, можна прослідкувати використання *«теорії окремих галузей»*. Ця теорія полягає у тому, що міжнародне право захисту прав людини та право СОТ слід чітко розділити. Автори цієї теорії не спростовують важливість захисту прав людини, натомість стверджують, що право СОТ – це правова система, яка не може регламентувати відносини, що стосуються захисту прав людини.

Американський учений К. Джонс, наприклад, зазначає, щоб розширити Пакет СОТ для закріплення прав людини, в тому числі соціальних та економічних, потрібно пройти довгий і важкий процес, включаючи нові правила та процедури. Також ця дія може підірвати всю суть угод СОТ. Оскільки остання «є організацією, яка створена для лібералізації торгівлі без торговельних санкцій, то це могло б спри-

чинити перекручення принципів для створення нових правил з метою примушування учасників СОТ, які не згідні з певними вирішеннями питань, з використанням торгівлі як зброї» [3].

Американський професор права Д.П. Келлі не заперечує об'єднанню міжнародного права захисту прав людини з правом СОТ. Він вважає, що це стане можливим тоді, коли дадуть згоду всі 153 члени Світової організації торгівлі на прийняття єдиного підходу щодо взаємодії міжнародного права захисту прав людини і права СОТ. Тому, вчений стверджує, що неможливо поєднати ці дві галузі міжнародного права [4].

Прихильники «теорії окремих галузей» (Д.П. Келлі, М.Д. Фінгер) рекомендують таке вирішення цієї проблематики: для дотримання прав людини існують організації, які спеціально створенні для вирішення цих проблем, або за потреби варто сформувати інші міжнародні організації для подолання нових ускладнень [4; 5].

У працях другої групи вчених використовується термін *«теорія чіткого поєднання»*. Автори цієї групи прагнуть включити положення захисту прав людини у право СОТ. Першим серед науковців-міжнародників, хто висунув таку теорію, був Е.-У. Петерсманн – італійський професор міжнародного права. Він розвинув так званий конституційний підхід до міжнародного права захисту прав людини і права СОТ. У контексті «теорії чіткого поєднання» ці галузі розвиваються серед інших галузей міжнародного права. Вони сформовані на однакових цінностях: свободі особистості та відповідальності; принципі відмови від дискримінації; доступі до судів та вирішенні суперечок судами тощо [6]. Тобто, через те, що право СОТ і міжнародне право захисту прав людини формуються в межах міжнародного права не відокремлено один від одного, то в цьому разі, як наголошує Е.-У. Петерсманн, конституційний підхід необхідний. Тому в право СОТ необхідно включити положення щодо захисту прав людини, у тому числі соціальні та економічні, щоб узаконити існування СОТ, її діяльність. З цього випливає, що торговельні проблеми та питання захисту прав людини повинні регулюватися на однаковому рівні, а міжнародні договори, що стосуються захисту прав людини, можуть обмежувати вільну торгівлю, як і вільна торгівля може обмежувати права людини [7].

Третя група вчених, прихильники *«теорії нечіткого поєднання»*, виділяють дві позиції: права людини, хоча не чітко, але включені в деякі угоди СОТ; право СОТ не може тлумачитися в повній ізоляції від інших галузей публічного міжнародного права, у тому числі міжнародного права захисту прав людини.

На нашу думку, «теорія нечіткого поєднання» в більшій мірі відповідає реаліям міжнародного публічного права, оскільки застосовувалася на практиці, знайшла закріплення в міжнародних договорах, наприклад, у рішенні Органу врегулювання суперечок (далі − ДСБ) «Компенсаційні заходи щодо деяких товарів з ЄС» 2003 року. Тому торкнемося більш детально аспектів «теорії нечіткого поєднання».

У прихильників цієї теорії існує думка, що деякі права людини все-таки включені в певні положення Пакету СОТ, хоча вони неконкретизовані. Підтвердження цього аргументу можемо знайти в ст. XX Генеральної угоди з тарифів і торгівлі 1947 р. (далі − ГАТТ) [8]. Зокрема С.Х. Клівленд стверджує, що ці норми можуть і повинні використовуватися для захисту прав людини в процедурах урегулювання суперечок у межах права СОТ. Це припущення базується на ідеї, що такий підхід при тлумаченні необхідний для лібералізації торгівлі з метою послідовного розвитку норм основних прав людини та відповідає більш широким вимогам міжнародної правової системи [9].

Поряд з цим у працях прихильників «теорії нечіткого поєднання» оперується положення, засноване на ідеї, що Пакет СОТ не може інтерпретуватися ізольовано від інших інструментів міжнародного публічного права. Підставу для цього припущення можемо віднайти в Домовленості

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

про правила і процедури врегулювання суперечок 1994 року. Згідно зі ст. 1.1 згаданої домовленості «правила та процедури застосовуються до суперечок, які подаються на розгляд відповідно до положень про консультації та врегулювання суперечок тих угод, які перелічено у Доповненні 1 до цієї Домовленості, (які у цій Домовленості іменуються «охоплені угоди»)». «Охоплені угоди» включають: Угоду про заснування Світової організації торгівлі; багатосторонні Угоди з торгівлі товарами; Генеральну угоду про торгівлю послугами; Угоду про торгові аспекти прав інтелектуальної власності; багатосторонні Угоди з обмеженою кількістю учасників Питання застосовування правової норми розтлумачено в ст. 7 цієї домовленості: група експертів має право «вивчати у світлі відповідних положень (...), справу, яку було подано до ДСБ», і «вивчати відповідні положення у будь-якій охопленій угоді або угодах, на які посилаються сторони суперечки» [10]. У публікаціях більшості авторів міститься думка про те, що ця стаття враховує інші норми міжнародного публічного права, які можуть застосовуватися на доповнення до Пакету СОТ, у тому числі й положення міжнародних договорів, що регулюють захист прав людини [11; 12; 13].

Ми погоджуємося з думкою вчених про врахування норм міжнародного публічного права при тлумаченні норм права СОТ. При цьому вважаємо за потрібне, звернути увагу на такі аргументи, що підтверджують нашу точку зору:

1) група експертів і Апеляційний орган у своїх рішеннях вказують на те, що ст. 7 Домовленості про правила і процедури врегулювання суперечок 1994 р. включає в себе загальні принципи права, звичаєве міжнародне право, і «не-СОТ договори» [14];

2) ст. 3.2 цієї домовленості закріплює положення про те, що охоплені угоди повинні бути розтлумачені «…відповідно до звичайних правил тлумачення міжнародного публічного права» [10];

3) угоди СОТ є договорами міжнародного публічного права, які за визначенням не можуть бути застосовані незалежно від інших норм міжнародного публічного права.

Отже, вищенаведене підтверджує думку про те, що в торговельній політиці країн-членів СОТ і в торговельних суперечках, можуть і повинні використовуватися положення міжнародного публічного права при тлумаченні норм Пакету СОТ.

Аналізуючи питання впливу права Світової організації торгівлі на дотримання соціальних та економічних прав людини, зазначимо, яких саме прав людини міжнародна торгівля може стосуватися: право на здоров'я, право на достатній життєвий рівень, що включає достатнє харчування, права у сфері праці.

Зокрема, одним з основних соціальних прав людини, яке може опинитися під загрозою в системі СОТ, є *право на здоров'я*. Товари для здоров'я, зокрема, основні лікарські засоби є особливо взаємозалежні від забезпечення права інтелектуальної власності, що регулюється Угодою про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності 1994 р. (Угодою ТРІПС). Оскільки це право може серйозно ускладнити доступ до них. Безпосереднє відношення до проблеми охорони здоров'я мають норми Угоди ТРІПС, що впорядковують питання патентів у рамках СОТ. Угода ТРІПС обмежує доступ до ліків і медичного обладнання таким чином:

1) *доступність ліків і зростання цін на них* – Угода ТРІПС вимагає від членів СОТ однаково захищати патентами всі сфери технологій, тобто країни повинні видавати патент на фармацевтичну продукцію, процеси строком на 20 років. Патент надає його власнику виключні права у перешкоджанні третім сторонам, які не мають дозволу власника, виробляти, використовувати, пропонувати до продажу, продавати або імпортувати для цих цілей зазначений продукт. Такі положення сприяють створенню монополій, що призводить до зростання цін на медикаменти та зменшує кількість їх закупівель або припиняє закупівлі;

2) *виробництво генериків* (непатенто-

ваних лікарських препаратів, які є копією або аналогом оригінального препарату, на діючу речовину якого закінчився термін патентного захисту) – для членів СОТ, які характеризуються відповідним технічним потенціалом для виробництва лікарських засобів у формі генериків, Угода ТРІПС передбачає обмеження на проведення інженерного аналізу, збільшуючи період очікування для отримання дозволу на виробництво генериків до закінчення терміну патентного захисту;

3) *стимулювання наукових досліджень* – наявність патентного захисту дало потужний поштовх розвитку фармацевтичної промисловості в розвинених країнах, забезпечивши необхідними стимулами організацію подальших досліджень. Такий механізм патентного захисту, як Угода ТРІПС, не стимулює проведення першочергових досліджень у галузі захворювань, на які в основному хворіють бідні верстви населення.

Іншим суттєвим негативним впливом права СОТ є проблема дотримання *права на достатній життєвий рівень, що включає достатнє харчування*. Порушення цього права може здійснюватися в результаті прямої дії держав-членів СОТ, що ратифікували Угоду про сільське господарство 1994 року. У країнах, що розвиваються, завжди використовувався цілий комплекс заходів щодо забезпечення безпеки харчових продуктів та інших завдань аграрного розвитку. Однак склад і практика реалізації окремих розділів Угоди про сільське господарство 1994 р. (особливо норми у сфері тарифів, підтримки вітчизняних виробників та експортних субсидій) спричинили звуження можливостей використання заходів державного впливу. Ця обставина вплинула по-різному на членів СОТ, що відносяться до країн, що розвиваються, залежно від того, чи є вони країнами імпортерами або експортерами продовольства. Неоднаково впливають норми цієї угоди й на положення в тих країнах, де аграрна продукція становить значну частку зовнішньої торгівлі, а також у тих країнах, які не залежать від імпорту значного обсягу продовольства, однак для яких характерні істотні обсяги торгівлі товарною аграрною продукцією. Беручи до уваги таку дію Угоди про сільське господарство 1994 р., вважаємо можливим перерахувати наслідки негативного впливу на дотримання права на достатній життєвий рівень, що включає достатнє харчування:

1) *зростаючий дефіцит торгового балансу* продовольства в країнах, що розвиваються – при стрімких темпах розвитку зовнішньої торгівлі зростає залежність країн, що розвиваються, від імпорту продовольства. Це вливає на занепад національного виробництва продовольства, неможливість збільшення експорту і залежність від імпорту. Скорочення або припинення національного виробництва за рахунок заміни імпортом може знизити доступність продуктів харчування в довгостроковій перспективі, особливо якщо імпорт скоротиться;

2) *зростання цін продуктів харчування* – поступова лібералізація цін на продовольство збільшує доступність ринків промислово розвинутих країн для країн, що розвиваються, однак одночасно спричиняє втрату деяких переваг. Результатом зменшення субсидій є забезпечення чистої конкуренції на міжнародних ринках, що призводить до зростання цін на сільськогосподарські товари або/і зменшення вітчизняної продукції [15].

На нашу думку, погіршення стану вітчизняного виробництва продовольства внаслідок лібералізації торгівлі досить сильно позначається на забезпеченні доступності харчових продуктів, соціальних зв’язках у сільських громадах, рівні доходів, зайнятості, статусі жінок тощо.

Наступними правами людини, що підпадають під негативний вплив правової системи СОТ, є економічні, а саме *права у сфері праці*. Втрата роботи у зв’язку з посиленням іноземної конкуренції внаслідок лібералізації торгівлі може поставити під загрозу виживання місцевого населення. Слід нагадати, що в преамбулі Угоди про заснування СОТ 1994 р. визначається, що відносини країн-членів СОТ

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

«…в галузі торгівлі та економічного підприємництва повинні бути спрямовані на підвищення рівня життя, забезпечення повної зайнятості й значного та постійного зростання реального доходу й ефективного попиту» [16]. Тому при застосуванні норм права СОТ слід керуватися цим положенням, зокрема, щодо повної зайнятості та підвищення рівня життя, які можуть розглядатися як такі, що значною мірою включають права у сфері на праці в праві СОТ.

Слід відзначити, що ідея необхідності гарантування трудових прав була сформульована в 1996 р., коли профспілкові організації до проведення першої Конференції на рівні міністрів країн-членів СОТ у 1996 р. наполягали на включення до Пакета СОТ захисного зауваження щодо основних прав у сфері праці. Світова організація торгівлі виходить з позиції, що кожна її держава-член повинна неухильно дотримуватися прав у сфері праці, закріплених Декларацією МОП основних принципів і прав у сфері праці 1998 р.: забезпечення свободи об'єднання та права на ведення колективних переговорів, гарантування дієвої відмови від примусової праці, заборона дитячої праці та недопущення дискримінації в галузі праці [17].

Висновки

Отже, з огляду на вищевикладене можна констатувати, що країни-члени СОТ, формуючи торговельні правові документи, не намагалися створити своє окреме ставлення до прав людини. У процесі заснування Світової організації торгівлі питання включення конкретних прав людини, у тому числі соціальних та економічних, не бралося до уваги, оскільки не було першочерговим завданням. При цьому учасники СОТ надали правам людини в більшості випадків універсального значення. Незважаючи на певні позитивні зрушення в межах СОТ, усе ж принципи лібералізації міжнародної торгівлі, що залишаються основою права цієї організації, багато в чому не відповідають визнаним міжнародною світовою спільнотою стандартам прав людини.

Список використаних джерел

1. *Бекетов Н.В.* Глобализация как процесс формирования информационно-экономического пространства : социальные аспекты развития мировой и национальной экономических систем / Н.В. Бекетов // Век глобализации, 2009. – № 1. – С. 28-32.

2. *Aaronson Susan A.* Seeping in Slowly: how human rights concerns are penetrating the WTO // World Trade Review, Vol. 6, 2007. – № 3. – P. 416.

3. *Jones Kent.* The WTO core agreement, non-trade issues and institutional integrity // World Trade Review, Vol. 1, 2002. – № 3. – P. 261, 266.

4. *Kelly J. Patrick.* Judicial Activism at the World Trade Organization: Developing Principles of Self-Restraint // Northwestern Journal of International Law & Business, Vol. 22, 2002. – PP. 354-355.

5. *Finger Michael J.* Implementing the Uruguay Round Agreements: Problems for Developing Countries // The World Economy, Vol. 24, 2001. – № 9. – PP. 1104-1107.

6. *Petersmann Ernst-Ulric* . The WTO Constitution and Human Rights // Journal of International Economic Law, Vol. 3, 2000. – № 1. – P. 19.

7. *Petersmann Ernst-Ulrich.* Bridging Foundations, Human Rights and International Trade Law: Defining and Connecting the Two Fields, in: Thomas Cottier, Joost Pauwelyn, Elisabeth Bürgi // Human Rights and International Trade, Oxford University Press, Oxford, 2005. – PP. 29-94.

8. Генеральна угода з тарифів і торгівлі від 30 жовтня 1947 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 84. – С. 29-89.

9. *Cleveland Sarah H.* Human Rights Sanctions and International Trade: a Theory of Compatibility // Journal of International Economic Law, Vol. 5, 2002. – № 3. – P. 133.

10. Домовленість про правила і процедури врегулювання суперечок від 15 квітня 1994 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 84. – С. 29-89.

11. *Lorand Bartels.* Applicable Law in WTO Dispute Settlement Proceedings // Journal of World Trade, Vol. 35, 2001. – № 3. – PP. 499-519.

12. *Marceau Gabrielle.* WTO Dispute Settlement and Human Rights // European Journal of International Law, Vol. 13, 2002. – № 4. – PP. 753-814.

13. *Pauwelyn Joost.* Human Rights in WTO Dispute Settlement, in: Thomas Cottier, Joost Pauwelyn and Elisabeth Bürgi // Human Rights and International Trade, Oxford University Press, Oxford, 2005. – PP. 205-231.

14. Canada – Term of Patent Protection, Appellate Body Report adopted by DSB, WT/DS170/AB/R (Sep. 18, 2000).

15. Agriculture, Trade and Food Security: Issues and Options in the WTO negotiations from the perspective of the developing countries. Vol. 1, FAO, Rome, 2000.

16. Угода про заснування СОТ від 15 квітня 1994 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 48. – С. 970.

17. Декларація МОП основних принципів та прав у сфері праці 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993 _260#Public

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Перспективи інвестиційних проектів промислових підприємств на території Чорнобильської катастрофи: правові аспекти

В.Ф. Дутчак
аспірант кафедри правового регулювання економіки,
Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Науковий керівник:
Ю.В. Журик
кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри правового регулювання економіки,
Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

У статті проведено аналіз чинного законодавства України стосовно інвестиційної політики держави для відродження та розвитку промислових підприємств на території Чорнобильської катастрофи. Визначено правові аспекти створення інвестиційного клімату для мотивації інвесторів щодо реалізації інвестиційних проектів промислових підприємств у цьому регіоні. Запропоновано положення, які доцільно закріпити в нормативно-правових актах з метою врегулювання питання інвестиційної привабливості території Чорнобильської катастрофи.

В статье проведен анализ действующего законодательства Украины относительно инвестиционной политики государства в отношении возрождения и развития промышленных предприятий на территории Чернобыльской катастрофы. Определены правовые аспекты создания инвестиционного климата для мотивации инвесторов в реализации инвестиционных проектов промышленных предприятий в данном регионе. Предложены положения, которые целесообразно закрепить в нормативно-правовых актах с целью урегулирования вопроса инвестиционной привлекательности территории Чернобыльской катастрофы.

The paper analyzes the current legislation of Ukraine concerning the investment policy regarding the revival and development of industrial enterprises in the territory of Chernobyl disaster. The paper defined the legal aspects of the investment climate to motivate investors to investment projects of industrial enterprises in this region. The author proposed provisions appropriate to consolidate the regulations on the settlement of investment attractiveness of the territory of the Chernobyl disaster.

Ключові слова: *господарська діяльність, правове регулювання, територія Чорнобильської катастрофи, інвестиційні проекти.*

Постановка проблеми

Відновлення та розвиток господарської діяльності на території Чорнобильської катастрофи, що стала придатною для господарства, потребують фінансової підтримки суб'єктів господарювання цього регіону. На сьогодні таке фінансування існує тільки з боку держави, країн-донорів «Великої вісімки» та міжнародних організацій, кошти яких спрямовані на розвиток неприбуткової господарської діяльності. Невирішеною частиною окресленого питання є проблема відсутності приватних інвестицій у розвиток підприємництва на території Чорнобильської катастрофи. Залучення інвестицій у підприємництво має відбуватися за рахунок коштів фізичних осіб-інвесторів та суб'єктів господарювання. Воно повинно бути підтримане з боку держави, шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів щодо мотивації інвесторів. У свою чергу в інвесторів повинні виникати зобов'язання перед державою щодо їх участі у відповідних інвестиційних проектах на території Чорнобильської катастрофи. Між державою та суб'єктами господарювання (ін-

весторами) повинен діяти баланс інтересів, результатом якого стане соціально-економічний розвиток вищезазначеної території. Однак на сьогодні держава не надає достатніх правових гарантії стосовно впровадження інвестиційних проектів на території Чорнобильської катастрофи, існує слабкий інвестиційний клімат регіону. Вказані аспекти обґрунтовують актуальність досліджуваної теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

На сучасному етапі розвитку правової науки такі вчені-юристи, як І.О. Віхрова, П.В. Кикоть, Н.В. Мезенцева, А.В. Омельченко, М.І. Омелянець, В.Ф. Опришко, В.Г. Потапенко, І.М. Хоменко та інші досліджують питання правового регулювання подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, а саме у сфері господарсько-правової відповідальності щодо ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, організаційно-правових особливостей здійснення зовнішньоекономічної діяльності на такій території, засад надання Україні міжнародної фінансово-економічної допомоги для подолання наслідків аварії, міжнародного співробітництва тощо.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Потребують вирішення питання правового забезпечення підприємницької діяльності на території Чорнобильської катастрофи, у тому числі недостатнє дослідження правових аспектів стосовно перспективи впровадження та реалізації інвестиційних проектів промислових підприємств у такому регіоні.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз чинного законодавства України стосовно інвестиційної політики держави для відродження та розвитку території Чорнобильської катастрофи, визначення правових аспектів щодо перспективи впровадження та реалізації інвестиційних проектів промислових підприємств на такій території.

Виклад основного матеріалу дослідження

Перші спроби підтримки державою залучення інвестицій на території, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, були реалізовані в межах міста Славутич, збудованого в 1988 р. для працівників ЧАЕС, переселених із Чорнобиля та Прип'яті (місто знаходиться в зоні посиленого радіологічного контролю на відстані 46 км від Чорнобиля та 49 км від Прип'яті) [1]. Прийняття Верховною Радою України відповідно до умов Меморандуму «Про взаєморозуміння між Урядом України та Урядами країн «Великої сімки» і Комісії Європейського Співтовариства стосовно закриття Чорнобильської АЕС», Закону України «Про загальні принципи подальшої експлуатації та зняття з експлуатації ЧАЕС і перетворення четвертого енергоблоку цієї АЕС в екологічно безпечний стан» у 1999 р. було наступним логічним кроком удосконалення законодавства того часу в напрямі ліквідації минулої трагедії та попередження нового катастрофічного лиха [2]. Цей закон передбачав перетворення ЧАЕС в екологічно безпечний об'єкт; та систему пільг і заохочень для працівників, які вивільнялися з електростанції при виведенні її з експлуатації; також передбачав прийняття Закону України «Про спеціальну економічну зону «Славутич» як акта, що мав на меті залучення інвестицій для створення нових робочих місць у місті Славутич та забезпечення працевлаштування працівників Чорнобильської АЕС.

Тому 3 червня 1999 р. Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про спеціальну економічну зону «Славутич» [3]. Положення цього закону були спрямовані на «збільшення обсягів виробництва товарів (робіт) і послуг, постачання на внутрішній ринок високоякісної продукції та послуг, а також упровадження нових технологій, ринкових методів господарювання та розвиток інфраструктури спеціальної економічної зони «Славутич» (далі – СЕЗ «Славутич»), поліпшення використання природних і трудових ресур-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

сів» [3]. Закон встановив компетенцію органу господарського розвитку й управління СЕЗ «Славутич». Акцентував увагу на тому, що спеціальний правовий режим підприємницької діяльності поширювався на тих господарюючих суб'єктів, які брали участь у реалізації інвестиційних проектів на такій території кошторисною вартістю, еквівалентною не менше 200 тис. доларів. Якщо суб'єкт господарювання укладав відповідний договір з органом господарського розвитку і управління СЕЗ «Славутич» щодо такого проекту, то вищезазначений орган повинен був надати йому статус суб'єкта СЕЗ «Славутич» і за необхідності дозвіл на будівництво нового господарського об'єкта на її території. Статус суб'єкта господарської діяльності СЕЗ «Славутич» підтверджувало свідоцтво про реєстрацію, видане органом господарського розвитку й управління СЕЗ «Славутич». Таке свідоцтво підтверджувало право підприємця на отримання відповідних пільг [3].

У першій редакції вищевказаного закону ст. 9 визначала особливості оподаткування на такій території. Положення статті встановлювали спеціальний правовий режим підприємницької діяльності та надавали пільги щодо сплати ввізного мита, податку на додану вартість, податку на прибуток підприємств, збору на обов'язкове соціальне страхування на випадок безробіття і збору до Державного інноваційного фонду України та плати за землю [3]. Так, суб'єкти господарювання СЕЗ «Славутич» звільнялися від сплати ввізного мита не більше ніж на п'ять років за час реалізації інвестиційного проекту, якщо вони ввозили на територію СЕЗ «Славутич» для потреб власного виробництва матеріали, сировину, устаткування, обладнання, комплектуючі до них, транспортні засоби (перелік і порядок ввезення яких визначалися Кабінетом Міністрів України). Під час реалізації інвестиційних проектів перші три роки землекористувачі та власники земельних ділянок на території СЕЗ «Славутич» повністю звільнялися від сплати земельного податку, а наступні три роки мали право платити тільки 50 % діючої ставки оподаткування. Не підлягали ліцензуванню та квотуванню імпорт та експорт товарів та інших предметів для потреб власного виробництва на території СЕЗ «Славутич». Крім того ст. 7 закону містила положення, що передбачали можливість провадження на території СЕЗ «Славутич» всіх видів підприємницької діяльності, за винятком заборонених законами України.

Така модель спеціального правового режиму підприємницької діяльності була привабливою для інвесторів. Мотивація господарюючих суб'єктів щодо ведення господарської діяльності на території зони посиленого радіологічного контролю не була залишеною поза увагою навіть іноземних інвесторів. Наприклад, широко розгорнула свою інвестиційну програму на території СЕЗ «Славутич» Міжнародна група компаній «Світлові Технології» [4]. У 2006 р. в місті Славутич було завершено будівництво першої черги заводу з виробництва світильників компанії «Світлові Технології». У 2008 р. виробництво міста Славутич отримало сертифікат, що підтвердив відповідність системи менеджменту якості міжнародному стандарту ISO 9001:2000. Як зазначалося в засобах масової інформації, освоєно на заводі 90 % асортименту продукції, що реалізується в Україні [4]. Акцентуємо увагу на тому, що місто Славутич географічно потрапляє в 50-60 кілометрову зону епіцентру аварії, однак таке місцезнаходження не пов'язане з високим радіаційним забрудненням. Науковці вже в 2007 р. наголошували на тому, що за радіологічними показниками станом на 1 січня 2007 р. місто Славутич можна взагалі виключити зі списку радіоактивно забруднених земель [5]. Крім того, необхідно зазначити, що якби територія Славутича не була придатною для господарювання в силу радіаційного забруднення, про жодні стандарти ISO 9001:2000 не йшлося б.

Сприятливі умови інвестування призвели до позитивних тенденцій: протягом 1999-2005 рр. у місті було створено «Біз-

нес-інкубатор», зареєстровано 38 суб'єктів СЕЗ «Славутич», що брали участь в інвестиційних проектах [6]. Це стало початком відродження господарської діяльності на території Чорнобильської катастрофи. Однак прийняття Верховною Радою України Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів України» від 25 березня 2005р. скасувало ст. 9 Закону України «Про спеціальну економічну зону «Славутич», разом з тим – пільгові умови відповідного оподаткування [7]. Прийняття цього закону вкрай змінило зацікавленість господарюючих суб'єктів в участі в інвестиційних проектах. Якщо провести відповідний хронологічний аналіз реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності, то з 2005 р. спостерігається негативна динаміка. Розвиток СЕЗ «Славутич» було фактично призупинено [8]. Тільки завдяки Програмі підтримки малого підприємництва в місті залишається позитивним його розвиток у сфері обслуговування [8].

Необхідно зазначити, що інвестиційні проекти мають перспективу розвитку лише в тих регіонах, де існує сприятливий інвестиційний клімат, створений державною регуляторною політикою у сфері господарювання. Інвестиційним проектом є «сукупність поєднаних в одне ціле намірів і практичних дій з метою здійснення інвестиційних вкладень, з метою забезпечення визначених конкретних фінансових, економічних, виробничих і соціальних заходів з метою отримання прибутку» [9]. Отримання прибутку є головною метою інвестора, крім того він потребує відповідних гарантій здійснення інвестування та отримання від нього економічної вигоди. Положення щодо таких гарантій повинні бути закріпленні в чинному законодавстві. Процес здійснення господарської діяльності на промислових підприємства на території Чорнобильської катастрофи потребує також обов'язкового підґрунтя нормативно-правового забезпечення щодо ведення екологічно безпечного виробництва, постійного радіологічного контролю за виготовленням екологічно чистої продукції. Така специфіка промислових підприємств і відсутність сприятливого інвестиційного клімату нині роблять вказані території не цікавими для інвестора. На прикладі Славутича ми спостерігаємо таку тенденцію: поки існували відповідні пільгові умови оподаткування здійснення господарської діяльності у СЕЗ «Славутич» інвестиційні проекти мали місце у своєму розвитку на даній території, підвищений фон радіації не перешкоджав інтересу інвесторів у розвитку господарської діяльності. Тому «сприятливий інвестиційний клімат» є головною умовою для здійснення підприємницької діяльності на території Чорнобильської катастрофи. «Інвестиційний клімат – це сукупність чинників економічного, політичного, правового та соціального характеру, які бере до уваги інвестор, ухвалюючи рішення щодо здійснення інвестицій» [10]. Приймаючи інвестиційне рішення інвестор потім виражає його в комплексі заходів і практичних дій, що є змістом інвестиційного проекту. Залежно від того, яких фінансових заходів йому необхідно вжити, визначається наскільки економічно вигідним є той чи інший інвестиційний проект і в яку галузь господарювання перспективно вкладати кошти. Інвестиційні проекти корисні тим, що вони є масштабними у своїх фінансових потоках і спрямовані здебільшого на розвиток не малого бізнесу (роздрібна торгівля тощо), а на розбудову сфери виробництва. Як вважає А.В. Бойко, «держава (за допомогою податкових стимулів) повинна створити умови для переорієнтації потоку іноземного інвестування зі сфери швидкого обігу капіталу (роздрібна торгівля) до сфери виробництва та інноваційної діяльності» [11, с. 742]. Такі умови можна реалізувати шляхом надання господарсько-придатній території Чорнобильської катастрофи статусу спеціального режиму господарювання території з пільговим режимом господарювання, на якій буде діяти позитивний інвестиційний клімат, що

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

полягає у введенні податкових, митних та інших пільг. Саме цей режим є запорукою інвестиційної привабливості для інвесторів. Найбільша зацікавленість інвесторів завжди полягає в податковій політиці держави (податкових пільгах). Таку політику на території Чорнобильської катастрофи можна створити за допомогою методів податкового стимулювання інвестиційної активності. До таких методів В.І. Кухар відносить: «зниження ставок оподаткування прибутку підприємств, податкові канікули, інвестиційну податкову знижку, скасування податків на реінвестиційний прибуток, інвестиційний податковий кредит, регресивну шкалу оподаткування прибутку» [12]. Найбільш вдалими методами стимулювання В.І. Кухар вважає «інвестиційний податковий кредит» і «регресивну шкалу оподаткування прибутку» – вони орієнтовані «на створення сприятливих фінансових передумов формування інвестиційного потенціалу» та «на результативне інвестування» [12].

Крім податкових пільг, важливою складовою позитивного інвестиційного клімату повинні стати державні субсидії, які доцільно надавати учасникам інвестиційних проектів промислових підприємств на території Чорнобильської катастрофи. Цільовий характер таких субсидій повинен бути спрямований на підтримку суб'єкта господарювання в розвитку екологічно безпечного господарювання на підприємстві, закупівлі інноваційного обладнання для виробництва, що мінімізує рівень радіації виготовленої продукції. Важливим є також спрощення процедури ліцензування, патентування та квотування в господарській діяльності учасників інвестиційних проектів, надання їм пільг стосовно експортних операцій тощо.

У свою чергу, інвестиційні проекти промислових підприємств на території Чорнобильської катастрофи повинні передбачати зобов'язання суб'єкта господарювання стосовно обов'язкового впровадження інноваційних технологій щодо виготовлення екологічно безпечної продукції, створення нових робочих місць, покращення інфраструктури прилеглих до підприємства територій.

Положення стосовно «території з пільговим режимом господарювання», як і норми щодо методів податкового стимулювання, зобов'язань учасників інвестиційних проектів, необхідно закріпити в чинному законодавстві України. Також держава повинна забезпечити гарантії інвестування в територію з пільговим режимом господарювання та впровадження в такому регіоні інвестиційних проектів, передбачити відповідні положення в законодавстві та донести їх до інвесторів.

На нашу думку, обов'язковими положеннями щодо врегулювання питання інвестиційної привабливості території Чорнобильської катастрофи є:

- гарантування державою суб'єктам господарської діяльності, що здійснюють інвестиції в територію з пільговим режимом господарювання; захист їхніх інвестицій відповідно до чинного законодавства України; надання пільгових умов господарювання на території Чорнобильської катастрофи;
- надання гарантованого державою права на вивезення прибутку та інвестицій за межі даної зони та межі України відповідно до закону;
- гарантування державою суб'єктам господарювання інформаційно-прозорої державної політики щодо території Чорнобильської катастрофи та забезпечення її реалізації, шляхом надання бажаної інформації для інвесторів щодо стану господарсько-придатної території Чорнобильської катастрофи.

Вищезазначені гарантії сприятимуть поліпшенню інвестиційної діяльності на території Чорнобильської катастрофи, створять перспективи залучення коштів для реалізації інвестиційних проектів у вказаному регіоні, забезпечать поступовий розвиток екологічно безпечного господарювання.

Висновки

Таким чином, проведене дослідження дає можливість автору дійти таких висновків:

1. Розвиток промислових підприємств на території Чорнобильської катастрофи має специфіку, що полягає не тільки в залученні інвестиційного капіталу, а й постійному радіологічному контролі виготовленої продукції.

2. Позитивний досвід СЕЗ «Славутич» у період 1999-2005 рр. підтвердив, що суб'єкти господарювання беруть участь у інвестиційних проектах не залежно від того, чи має територія, на якій здійснюється інвестиційна діяльність, підвищений рівень радіації, чи ні, головним для інвестора є економічна вигода від реалізації такого проекту.

3. З метою зацікавлення здійснення інвестицій у вказаний регіон учасникам інвестиційних проектів промислових підприємств необхідно надати пільгові умови господарювання на такій території, створити для них сприятливий інвестиційний клімат.

4. Створення такого клімату можливе в рамках «території з пільговим режимом господарювання» в регіоні Чорнобильської катастрофи, положення щодо якого, разом із визначеним переліком пільгових умов господарської діяльності, державних гарантій здійснення інвестицій тощо, необхідно закріпити в чинному законодавстві України.

5. Нормативно-правове забезпечення державної регуляторної політики у сфері інвестиційної діяльності на території Чорнобильської катастрофи обумовлює необхідність подальших досліджень щодо правових аспектів відродження та розвитку господарської діяльності в цьому регіоні.

Список використаних джерел

1. Міста України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mistaua.com.

2. Закон України «Про загальні принципи подальшої експлуатації та зняття з експлуатації ЧАЕС і перетворення четвертого енергоблоку цієї АЕС в екологічно безпечний стан» від 11 листопада 1998 р. № 309-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 4. – Ст. 33.

3. Закон України «Про спеціальну економічну зону «Славутич»» від 3 червня 1999 р. № 721-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 32. – Ст. 263.

4. Будівництво заводу з виробництва світильників у м. Славутич [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://07100.org.ua/page-id-549.html

5. Радіологічний стан територій віднесених до зон радіоактивного забруднення (у розрізі районів) / за ред. В. І. Холоші / Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи. – К., 2008, Державна служба України з надзвичайних ситуацій [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.mns.gov.ua/UserFiles/ File/2009/table_1.pdf

6. Хронологія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.slavutich.kiev.ua/stati/atomnyi-gorod/hronologija.html.

7. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів України» від 25 березня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 17, №18-19. – Ст. 267.

8. Програма підтримки малого підприємництва в м. Славутичі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// www.investing.org.ua/ progr_pidtrimki.

9. Інвестиційний проект / Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/....

10. Інвестиція / Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org / wiki.

11. *Бойко А.В.* Іноземні інвестиції в економіці регіонів України / А.В. Бойко // Економіка : проблеми теорії та практики : зб. наукових праць : у 4 т. – Д., 2004. – Вип. 195. т. 3. – С. 740-749.

12. *Кухар В.І.* Господарсько-правове забезпечення державної інвестиційної політики в Україні : монографія / В.І. Кухар. – Харків : Фактор, 2009. – 207 с.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Правова природа штрафів як фінансових санкцій

Н.Д. Когут
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджується фінансова та адміністративна природа штрафів. Автор приходить до висновку про адміністративний характер фінансових санкцій (штрафів), що мають каральну функцію, передбачені в різних галузях права та можуть накладатися тільки державними органами. Однак, законодавство передбачило фінансову відповідальність як окремий вид юридичної відповідальності, що зумовило встановлення декількох видів відповідальності за одне і теж правопорушення.

В статье исследуется финансовая и административная природа штрафов. Автор приходит к заключению об административном характере финансовых санкций (штрафов), которые имеют функцию наказания, предусмотрены в разных отраслях права и могут применяться только государственными органами. Однако, законодательство предусмотрело финансовую ответственность как отдельный вид юридической ответственности, что повлекло установление нескольких видов ответственности за одно и тоже правонарушение.

Financial and administrative nature of fines is researched in the article. The author came to the conclusion about administrative character of financial sanctions (fines), which are provided financial liability as absolutely independent form of juridical liability that sometimes leads to the applying of a few forms of responsibility for the same delinquency.

Ключові слова: *штраф, санкція, фінансова санкція, штрафна санкція, фінансова відповідальність, адміністративна відповідальність, грошові стягнення, пеня, правопорушення, податкове законодавство.*

Постановка проблеми

Юридична відповідальність у вигляді майнових стягнень є найпоширенішим видом юридичних санкцій. Майнові стягнення певною мірою передбачені в усіх галузях права. Цивільне законодавство передбачає можливість установлення договірних штрафних санкцій, відшкодування шкоди за делікти тощо, трудове законодавство передбачає матеріальну відповідальність працівника, природоресурсне законодавство також передбачає наявність відшкодування збитків, господарське законодавство встановлює оперативно-господарську відповідальність, у тому числі у вигляді штрафних санкцій, фінансове законодавство містить багато норм щодо застосування фінансових санкцій. Однак, які види майнових стягнень варто вважати штрафами та в яких галузях права та видах юридичної відповідальності вони передбачені, законодавство та наукова доктрина чітко не визначилися.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі аспекти фінансових та адміністративних санкцій у вигляді грошових стягнень були предметами досліджень таких науковців: М.Т. Білуха, М.І. Камлик, Р.Ф. Бруханський, П.Я. Хомин, С.С. Єсімов та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Наукова правова доктрина не виробила єдиного підходу до визначення правової

природи фінансових санкцій і фінансової відповідальності, а також чіткого понятійного апарату в цій сфері. Особливої уваги також заслуговують правові основи використання штрафів та інших заходів фінансової відповідальності в різних галузях права України.

Формулювання цілей статті

Метою статті є вироблення теоретичних підходів до розуміння правової природи штрафів як фінансових санкцій і співвідношення понять «штраф» і «фінансова санкція» в різних галузях права для однакового розуміння цих термінів у всіх галузях права.

Виклад основного матеріалу дослідження

На думку автора, майнові стягнення включають у себе грошові стягнення, а грошові стягнення включають у себе штрафи. З погляду чинного законодавства штрафні санкції є більш ширшим поняттям щодо поняття «штраф», і перше включає також пеню, відшкодування збитків тощо. Неустойку у відсотках від невиконаного чи неналежно виконаного зобов'язання на користь приватних осіб (фізичних і юридичних) у цивільно-правових і господарсько-правових відносинах варто розглядати як штрафні санкції, а не штрафи. На нашу думку, штрафом є вид юридичних санкцій у вигляді грошового стягнення тільки на користь держави (або окремого адміністративно-територіального утворення). Термін «фінансові санкції» не обов'язково вказує на вид юридичної відповідальності (фінансова відповідальність), а на характер санкції, що являє собою грошові (фінансові) стягнення. Так, Р.А. Усенко у своєму дисертаційному дослідженні обґрунтував, що «фінансові санкції виступають як захід адміністративної відповідальності в різних галузях права (в тому числі фінансовому праві)…» [1, с. 4]. Про фінансовий характер більшості санкцій адміністративного права зазначає також О.І. Остапенко [2, с. 316-317]. На користь необґрунтованості виділення окремого виду юридичної відповідальності у фінансовому праві виступають також В. Кротюк, А. Іоффе, Д. Лук'янець [3], С. Єсімов [4] та інші.

Штрафи переважно передбачені в Кримінальному кодексі України від 5 квітня 2001 р. [5] та Кодексі України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. [6]. Тобто в кодифікованих актах, що застосовуються при порушеннях прав певних приватних чи публічних осіб, правопорядку та законності в цілому, які передбачені в Конституції України від 28 червня 1996 р. [7], актах цивільного, господарського, природоресурсного та фінансового права. Тобто йдеться про відмінність законодавчих актів, у яких регулюються правовідносини від законодавчих актів, що регулюють відносини, право (закон) у яких уже порушено, вони завжди мають каральну функцію. Однак, на погляд автора, це не заважає передбаченим у цих законодавчих актах санкціям мати також правовідновлювальну функцію – однак лише стосовно держави та суспільства в цілому. Наприклад, кошти, отримані в рахунок адміністративних штрафів за порушення дорожньо-транспортного руху витрачаються на покращення якості доріг, розмітки та установку засобів слідження за рухом, тобто в широкому розумінні виконують правовідновлювальну функцію, але не щодо конкретного індивіда, а держави та суспільства в цілому.

Зважаючи на вищевикладене, на нашу думку, юридичні санкції у вигляді грошових стягнень на користь держави за всі правопорушення, що вчиняються у будь-яких суспільних відносинах, повинні бути передбачені лише в Кримінальному кодексі України або Кодексі України про адміністративні правопорушення. Існують правопорушення в екологічній, господарській, трудовій, природоресурсній, підприємницькій та інших сферах правового регулювання. Залежно від ступеня їх важкості правові санкції щодо них містяться в Кримінальному кодексі або Кодексі про адміністративні правопорушення. Тому автор не підтримує позицію деяких науковців, які вважають, що правопорушення

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

у фінансовій сфері настільки особливі, що санкції за них неможливо перенести [8; 9; 10], наприклад, із Податкового кодексу України від 2 грудня 2010 р. [11] до Кодексу України про адміністративні правопорушення. Каральні заходи мінімальні, якщо відносини врегульовані детально та продумано на основі тривалої практики правового регулювання певних суспільних відносин. Фінансове законодавство на теренах нашої держави є достатньо новим і швидкозмінним явищем, не вивірене часом. Саме тому уявляється складним перенести штрафні санкції з фінансового законодавства в Кримінальний кодекс України, або, підтримуючи політику декриміналізації фінансових правопорушень, у Кодекс України про адміністративні правопорушення.

До того ж, на нашу думку, подібний захід також сприятиме укріпленню реалізації права людини знати свої права (а ще важливіше − передбачену законом відповідальність), оскільки ознайомитися з різноманіттям нормативно-правових актів, у кожному з яких може бути передбачена якась міра відповідальності у вигляді фінансових стягнень на користь держави, є малодоступним навіть для фахівців у цій сфері, не говорячи вже про пересічних громадян. Крім того, майнові санкції, передбачені Митним кодексом України від 11 липня 2002 р. [12], хоч і не внесені в Кодекс України про адміністративні правопорушення, але були адміністративними (ст. 2 кодексу), і, що дуже важливо, процесуальний порядок та загальні положення цього кодексу застосовувалися при накладенні цих санкцій. Нова редакція Митного кодексу України від 13 березня 2012 р. [13], що вступила в силу 1 червня 2012 р., дублює положення Кодексу про адміністративні правопорушення в частині строків і порядку застосування відповідальності за митні правопорушення, називаючи її адміністративною. А от відповідальність у вигляді штрафних санкцій, відшкодування збитків у цивільному та господарському праві та матеріальна і дисциплінарна відповідальність в трудовому праві стосується відносин саме між приватними особами. Однак і тут держава дала можливість захищати передбачені законодавством права цих приватних осіб через судові органи. У Цивільно-процесуальному кодексі України від 18 березня 2004 р. [14] передбачена можливість накладення певних штрафів за порушення самих процесуальних норм, що відповідає публічно-правовій природі судових процесів.

Однак нині слід констатувати об'єктивно існуючу відокремленість фінансової відповідальності, санкції якої передбачені переважно в Податковому кодексі України, і її особливості полягають у таких відмінностях від інших видів юридичної відповідальності:

1) не передбачена в Кодексі України про адміністративні правопорушення, і на відміну від Митного кодексу України, немає посилань на застосування положень цього кодексу;

2) передбачає, крім штрафних (фінансових) санкцій, обов'язок по сплаті пені як різновиду фінансових санкцій;

3) передбачає інші строки оскарження, ніж Кодекс про адміністративні правопорушення, а також інші строки накладення штрафів;

4) пом'якшуючі та обтяжуючі обставини в податковому законодавстві не співпадають з відповідними обставинами, що передбачені в чинному Кодексі про адміністративні правопорушення;

5) фінансові санкції, крім каральної функції, здебільшого за адміністративні санкції, виконують також правовідновлювальну функцію;

6) передбачена також щодо юридичних осіб.

Застосування будь-якого виду юридичної відповідальності традиційно є наслідком вчинення певною особою якогось правопорушення (проступку, злочину), а обов'язковою ознакою правопорушення є наявність у його складі суб'єктивної сторони вини. Тому автор не погоджується з правомірністю встановлення фінансової відповідальності за відсутності вини, що

варто розглядати як порушення конституційних засад і принципів права. Податковий кодекс України не містить терміну «вина», і тим більше не передбачає порядок її доказування та обов'язковість її наявності для застосування до платника податків штрафних (фінансових) санкцій (приміром Податковий кодекс Російської Федерації апелює щодо поняття «винне протиправне податкове правопорушення» [15]). Застосування цивільно-правової відповідальності без наявності вини особи при використанні нею джерел підвищеної небезпеки вважаємо виправданим, оскільки йдеться про відшкодування шкоди, завданої одними приватними особами іншим, до того ж у цьому разі за наявності страхового полісу у власника джерела підвищеної небезпеки він може покрити всі завдані збитки. Фінансові ризики у вигляді ненадходження певних коштів у державний бюджет у рахунок податків і зборів наразі не є предметом страхування в Україні. Крім того, держава покликана захищати своїх громадян і відповідальність перед державою без вини є неприйнятним явищем, а інститут страхування існує для нейтралізації можливих фінансових ризиків саме у сфері приватноправових відносин.

Строк позовної давності, встановлений у Податковому кодексі України, відмінний від строку, встановленого в Кодексі про адміністративні правопорушення, на думку автора, також не був обов'язковою причиною виділення фінансової відповідальності в окремий вид юридичної відповідальності, оскільки і кримінальне, і цивільне законодавство вже містять диференційований підхід до встановлення строків позовної давності залежно від характеру правопорушення та суспільної цінності об'єкта, на який воно посягало.

Фінансові санкції передбачають штрафи і пеню, тобто це грошові стягнення. Цивільний кодекс України від 16 січня 2001 р. [16] дає визначення неустойки, різновидом якої є штраф у відсотках від суми неналежно виконаного зобов'язання. Аналізуючи різноманітні наукові на науково-правові джерела, автор дійшов висновку про подвійну природу поняття «штраф», яке слід розглядати в широкому та вузькому розуміннях. У широкому штраф розглядається як грошове стягнення, що накладається на фізичних і юридичних осіб у цивільному, кримінальному, адміністративному, податковому, митному та інших галузях права, як на користь держави, так і на користь приватних осіб, передбачене законом або угодою сторін, у деяких випадках також конфіскація майна, предметів (засобів вчинення злочину тощо). Штраф у вузькому розумінні (від нім. Strafe, – буквально «покарання») – це грошове стягнення, що накладається у вигляді покарання [17]. Каральні функції покладені тільки на державу, тому однією зі сторін у відносинах з приводу застосування штрафів, на думку автора, є орган державної влади. В більшості країн континентальної системи права, окрім Німеччини та Швейцарії, не допускається штрафний характер неустойки, тобто стягування неустойки понад збитки [18, с. 540]. У загальній системі права існує принцип, згідно з яким засоби цивільно-правового захисту можуть мати тільки компенсаційний характер, що виключає можливість стягнення будь-яких штрафів.

Податковий кодекс України передбачає багато штрафів, синонімічно вживаючи терміни «штрафна санкція», «фінансова санкція», «штраф», даючи їм у ст. 14.1.265 таке визначення: «штрафна санкція (фінансова санкція, штраф) – плата у вигляді фіксованої суми та/або відсотків, що справляється з платника податків у зв'язку з порушенням ним вимог податкового законодавства та іншого законодавства, контроль за дотриманням яких покладено на контролюючі органи, а також штрафні санкції за порушення у сфері зовнішньоекономічної діяльності». Зі ст. 111.2 Податкового кодексу України випливає, що законодавець не відносить пеню до штрафних (фінансових) санкцій. Господарський кодекс України від 16 грудня 2003 р. [19] до штрафних санкцій відносить штраф, неустойку і пеню (ст. 230). Цивільне законодавство розглядає штраф і пеню як

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

різновид неустойки. На нашу думку, варто було б привести понятійний апарат українського законодавства в більш універсальну форму для уникнення законодавчих колізій, тавтологій та інших непорозумінь. Наприклад, слово «пеня» походить від лат. poena – покарання, і нерідко штраф, неустойка, пеня визначаються одне через одне [20], що негативно впливає на правильне розуміння цих термінів, а всі вони мають свої відтінки мовної та змістової сутності.

Неустойка – «не устоять» з давньоруської означає «не дотримати обіцянки» та застосовувалася в договірних відносинах. Тому автор пропонує штраф застосовувати тільки до публічно-правових відносин, а неустойку – до приватноправових. Пеня може бути самостійним видом штрафних санкцій, способом забезпечення зобов'язань у цивільному та господарському праві, а також способом забезпечення обов'язку зі сплати податків і зборів та додатковим джерелом наповнення бюджету в податковому праві. Однак, на думку автора, на відміну від штрафу, пеня повинна бути не мірою відповідальності, а нараховуватися автоматично на суму боргу за податками та зборами без прийняття окремого податкового рішення-повідомлення, однак правильність і правомірність її нарахування може бути предметом оскарження.

На нашу думку, фінансові санкції (штраф, пеня) можуть застосовуватися за порушення в різних галузях права, однак фінансові санкції, що накладаються органами державної влади за своєю юридичною природою є адміністративними і оскарження рішень про накладення фінансових (адміністративних) стягнень повинно здійснюватися відповідно до Кодексу адміністративного судочинства України від 8 вересня 2005 р. [21].

Крім суто фінансових (грошових) та адміністративних санкцій, українське законодавство передбачає адміністративно-господарські санкції, наприклад, призупинення діяльності підприємства, зупинення операцій з бюджетними коштами. Усі адміністративно-господарські санкції мають на меті негайне припинення триваючого правопорушення і містяться в різних законодавчих актах, у тому числі в Господарському кодексі України, однак застосовуються тільки державними органами за наявності відповідних правомочностей відповідних органів у профільних законах. Адміністративно-господарська відповідальність застосовується незалежно від фінансової та адміністративної.

Конституційний принцип «ніхто не може бути двічі притягнутий до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення» компенсується розширенням видів відповідальності, і при схожості диспозиції статей Податкового кодексу та Кодексу про адміністративні правопорушення, за одне й те ж правопорушення особу можуть притягнути до відповідальності за різними видами відповідальності, що за логікою мала б бути єдиною.

Висновки

Штраф – це грошове стягнення, що накладається відповідними органами державної влади у вигляді покарання за правопорушення (адміністративні та фінансові проступки та злочини), вчинені фізичними особами, а також юридичними особами в частині фінансових правопорушень. Фінансові санкції за своєю правовою природою мають адміністративний характер. На переконання автора, виключний перелік видів юридичної відповідальності повинен бути передбачений у Конституції України. Розширення видів юридичної відповідальності (на сьогодні можна виділити цивільно-правову, адміністративну, кримінальну, дисциплінарну, фінансову, матеріальну, адміністративно-господарську відповідальність) подекуди призводить до встановлення двох-трьох видів відповідальності (у тому числі штрафів) за одне й те ж правопорушення, що потребує більш детальних досліджень щодо конкретних складів правопорушень і санкцій за них за всіма передбаченими законодавством видами відповідальності.

Список використаних джерел

1. *Усенко Р.А.* Фінансові санкції за адміністративним законодавством України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес ; фінансове право ; інформаційне право» / Р.А. Усенко / НАН України ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2007. – 19 с.

2. *Остапенко О.І.* Адміністративно-правовий захист встановленого порядку в Україні : Навчальний посібник / О.І. Остапенко, Л.О. Остапенко. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. – 345 с.

3. *Кротюк В.* Фінансові санкції та адміністративна відповідальність : проблема співвідношення / В. Кротюк, А. Іоффе, Д. Лук'янець // Право України. – 2000. – № 5. – С. 29-33.

4. *Єсімов С.С.* Процесуальні аспекти провадження у справах про порушення законодавства з фінансових питань / Проблемні питання адміністративно-правової та фінансово-правової наук / С.С. Єсімов // Митна справа. – 2011. – № 6 (78), частина 2, книга 1.

5. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.

6. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР, додаток до № 51. – Ст. 1122.

7. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

8. *Устинова І.П.* Юридичний зміст та ознаки фінансово-правової санкції / І.П. Устинова // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 1. – С. 133-135.

9. *Трипольська М.І.* Поняття фінансово-правової відповідальності / М.І. Трипольська // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 3. – С. 84-91.

10. *Тернова Л.В.* Налоговая ответственность – самостоятельный вид юридической ответственности / Л.В. Тернова // Финансы. – 1998 . – № 9. – С. 27-30.

11. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13-14, № 15-16, № 17. – Ст. 112.

12. Митний кодекс України від 18 березня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 38-39. – Ст. 288.

13. Митний кодекс України від 13 березня 2012 р. // Офіційний вісник України. – 2012. – № 32. – Ст. 1175.

14. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40-41, 42. – Ст. 492.

15. Налоговый кодекс Российской Федерации от 31 июля 1998 г. № 146 – ФЗ // Собрание законодательства РФ. – 1998. – № 31. – Ст. 3824.

16. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.

17. *Ушакова Д.Н.* Толковый словарь русского язика. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dict.t-mm.ru/ushakov/sh/shtr.html

18. *Савиньи Ф.К.* Обязательственное право: перевод с нем. – М.: Тип. А.В. Кудрявцевой, 1876, – 750 с.

19. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, № 19-20, № 21-22. – Ст. 141.

20. Википедия. Свободная энциклопедия. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/%CF%E5%ED%FF.

21. Кодекс адміністративного судочинства України від 8 вересня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 37. – Ст. 446.

Щодо можливості уніфікації інституту процесуальних строків у Судовому процесуальному кодексі

М.П. Курило
кандидат юридичних наук,
доцент, завідувач кафедри
правосуддя,
Сумський національний
аграрний університет

У статті розглянуто роль інституту процесуальних строків у регулюванні правовідносин різних галузей процесуального права, подано уніфіковане визначення поняття «процесуальний строк», наведено класифікацію процесуальних строків, доведено можливість уніфікації поняття «процесуальний строк» у єдиному Судовому процесуальному кодексі.

В статье рассмотрена роль института процессуальных сроков в регулировании правоотношений различных отраслей процессуального права, дано унифицированное определение понятия «процессуальный срок», предложена классификация процессуальных сроков, доказана возможность унификации понятия «процессуальный срок» в едином Судебном процессуальном кодексе.

The article considers the role of the institution of procedural terms in the regulation of legal relations in different branches of procedural law, gives unified definition of the concept of procedural term, presents classification of procedural terms, proves the possibility of unification of the concept procedural term in the Integrated Court Procedural Code.

Ключові слова: *строк, процесуальний строк, абсолютно визначені строки, відносно визначені строки, інстанційні строки.*

Постановка проблеми

Стабільність суспільних відносин, як відомо, залежить від швидкого й ефективного врегулювання конфліктів, які об'єктивно виникають між суб'єктами процесуальних правовідносин.

Звичайно, оперативне розв'язання важливих завдань будь-якого виду судочинства безпосередньо залежить від часової впорядкованості процесуальної діяльності. Не викликає сумніву, що затягненість судового процесу зумовлює негативні наслідки не тільки для осіб, які беруть участь у справі, а й для суспільства та держави в цілому.

Установлення та дотримання процесуальних строків є важливим засобом підвищення ефективності регулювання правовідносин різних галузей процесуального права, покращення дисципліни учасників правовідносин, уникнення затягування розгляду справ цивільної, господарської, адміністративної юрисдикції, стимулювання своєчасної реалізації прав і обов'язків учасників правовідносин. До того ж, існування інституту процесуальних строків упорядковує як самі процедури звернення до суду, так і процесуальний порядок реалізації права на судовий захист у цивільних, адміністративних, господарських правовідносинах засобами галузевого судочинства.

Значення процесуальних строків у процесі правового регулювання галузевих правовідносин, необхідність аналізу та вдосконалення норм чинного законодавства щодо цього питання зумовили актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Різні аспекти досліджуваної теми становили сферу інтересів таких відомих вітчизняних і зарубіжних учених-про-

цесуалістів, як О.В. Андрійчук, Л.Г. Вострикова, А.П. Гуляєв, О.В Ісаєва, А.Ф. Клейнман, К.Ю. Лебедєва, М.О. Сорока, В.І. Тертишніков, М.К. Треушніков, П.Я. Трубніков, Д.М. Чечет, С.Я. Фурса, М.С.Шакарян, М.Й. Штефан, К.С. Юдельсон, Т.М. Яблочков та інші.

Формулювання цілей статті

Метою дослідження є визначення сутності та змісту поняття «процесуальний строк» з метою його уніфікації в єдиному Судовому процесуальному кодексі.

Виклад основного матеріалу дослідження

На перший погляд поняття «процесуальні строки» є досить простим, а сам інститут відіграє допоміжну роль у правосудді. Проте, ми вважаємо, така думка є помилковою. Поняття процесуальних строків є предметом численних дискусій представників різних процесуальних галузей. Кожен науковець, дослідження якого стосуються процесуальних наук, незалежно від того, чи це цивільне, чи господарське, чи адміністративне процесуальне право, дає своє визначення цього поняття.

Так, К.С. Юдельсон [1, с. 176], М.С. Шакарян [2, с. 138] вважали, що процесуальний строк – це встановлений законом або судом час, протягом якого суд, сторони та інші учасники процесу вправі або зобов'язані вчинити певні процесуальні дії.

Інші дослідники, зокрема М.К. Треушніков [3, с. 84], С.Я. Фурса [4, с. 275] зазначають, що процесуальний строк – це проміжок часу, встановлений законом або судом для здійснення процесуальних дій судом та особами, які беруть участь у справі, у результаті чого настають певні правові наслідки.

Відомий дослідник цивільного процесуального права М.М. Ясинок вказує, що, визначаючи поняття «процесуальні строків», необхідно брати до уваги поняття «час» як категорії, що є об'єктивно незалежною. Час як необмежена природна категорія не може пов'язуватися з поняттям «процесуальні строки», оскільки перший пов'язується з природним рухом матерії, а процесуальні строки є штучною категорією. У зв'язку з цим процесуальні строки за своїм змістом є юридичними фактами, а за формою – установленими законом чи судом часовими обмеженнями, у межах яких суд, сторони, треті особи, заінтересовані особи повинні виконати певні процесуальні дії [5, с. 74].

У дисертації на тему «Процесуальні строки в цивільному процесуальному та арбітражному праві» О.В.Ісаєва визначає поняття «процесуальний строк» як «установлений законом і призначений судовим органом (суддею) а) вимірюваний роками, місяцями чи днями період часу або б) момент часу, визначений точною календарною датою чи вказівкою на подію, яка обов'язково має настати, – протягом якого чи до якого судовий орган (суддя) чи інші учасники процесу мають право або зобов'язані вчинити певну процесуальну дію чи сукупність таких дій» [6].

Процесуальним строком в адміністративному судочинстві М.О. Сорока вважає установлений законом або судом проміжок часу, початок чи закінчення спливання якого або настання якого зумовлює юридичні наслідки та в межах якого вчиняються процесуальні дії [7, с. 5-6].

Дослідник М.Й. Штефан зазначає, що категорія «строк» у ЦПК України визначається як момент часу (dies in guo, terminus) – останній день строку триває до 24-ї години (ч. 5 ст. 70 ЦПК України), і як проміжок часу (dies intra guem, dilatio) – строк обчислюється роками, місяцями і днями (ст. 68 ЦПК України). За його визначенням цивільно-процесуальні строки – це строки, встановлені ЦПК України для вчинення процесуальних дій судом і учасниками процесу в цивільному судочинстві [8, с. 179].

Таким чином, незважаючи на різні думки щодо змісту поняття «процесуальні строки», його визначення є однотипними, оскільки їх суттю є «проміжок», «період», «момент» процесуального часу, який встановлюється законом або судом для вчинення учасниками судового про-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

цесу процесуальних дій. Таке розуміння поняття «процесуальні строків» є характерним для всіх процесуальних галузей права, оскільки всі судові процеси є рухом процедури у просторі та часі. За словами К.Ю. Лебедєвої, час як правова категорія «з філософського погляду визначається як форма послідовної зміни явищ і стану матерії… Застосування строків регулювання суспільних відносин визнається способом використання часу у процесі правового регулювання; при цьому стимулювальний характер впливу строків на цивільні правовідносини зумовлений основними властивостями часу (загальністю, об'єктивністю, безперервністю, незворотністю)» [9]. Крім того, треба зазначити, що для процесуального права значення має не час взагалі, а строк – визначений проміжок часу або настання чи закінчення того чи іншого строку, які кваліфікуються юристами як юридичні факти чи елементи сукупності юридичних фактів. На нашу думку, поняття «час» і «строк» співвідносяться як загальне і часткове, бо строк є невіддільною частиною плину часу, виділення якої є суб'єктивним та умовним. Дійсно, час не можна уповільнити чи відновити, порівняно з процесуальною категорією, оскільки процесуальні строки – це певна умовність, яку прийнято в судочинстві з метою спонукання учасників судових процесів до певних дій, а в разі його ігнорування – до обмеження процесуальних прав.

Зрозуміло, що процесуальний строк є завжди визначеним часовим проміжком із чіткими межами, конкретним часовим параметром, що має свій початок і кінець. Якщо ж час (строк за М.Й. Штефаном) зупинити чи змінити неможливо, то можна змінити швидкість процесуальних дій у межах процесуальних строків. Це вже питання, яке залежить від сторін, суду, інших учасників судових процесів. Тому законодавець, установлюючи в законі процесуальний строк із зазначенням його меж, сподівається на те, що суб'єкт процесуальних правовідносин за умови його наполегливості вчинить усі необхідні процесуальні дії з тим, щоб мати можливість захистити своє право, свободу чи інтерес у суді. Таким чином, ми говоримо про те, що в межах дії процесуального строку за особою зберігається право на вчинення певних процесуальних дій.

Інша справа, скористається така особа своїм правом чи ні (принцип диспозитивності). Якщо ж позивач чи відповідач використає своє право, то отримає певний юридично-процесуальний результат. Якщо ж ні позивач, ні відповідач не скористаються своїм правом, то за межами процесуального строку вони втрачають своє право на вчинення процесуальних дій, а тому не матимуть процесуального результату.

Безумовно, час (строк) як фізична категорія не може зменшуватися чи збільшуватися. Ми у своєму дослідженні говоримо про процесуальний строк як статичну категорію, яка хоча і має свою плинність, але обумовлена судовим процесом, тому не може збігатися з реальним часом.

За нині чинною теорією процесуального права, незалежно від процесуальної галузі, процесуальні строки поділяються на ті, що встановлюються судом, і ті, що визначаються законом. Звернемо увагу на строки, що встановлюються судом, зокрема це подовження розгляду судової справи в розпочатому судовому процесі до 15 днів на підставі клопотання сторони, яке вирішується судом ухвалою (ч. 2 ст. 157 ЦПК), перенесення розгляду чи перерва в розгляді справи зі вказівкою дня нового судового засідання (ст. 191 ЦПК), встановлення судом строків проведення експертизи (ч. 1 ст. 144 ЦПК), перенесення попереднього судового засідання зі вказівкою нового дня судового засідання (ч. 8 ст. 130 ЦПК).

Таким чином, судом встановлюються лише ті процесуальні строки, які мають місце в розпочатому судовому процесі. Отже, вони і є процесуальними строками, оскільки мають місце в судовому процесі та пов'язані виключно з рухом справи чи певними процесуальними діями. Ці строки не пов'язані з конкретними днями, місяцями. Вони не мають уточнювального

характеру та встановлюються судом, виходячи з реальної доцільності.

Строки, що визначаються законом, з точки зору їх конкретики можна поділити на:

а) точні – абсолютно визначені;

б) неуточнювані – відносно визначені.

Під абсолютно визначеними строками розуміємо ті, що позначені цифрами. Разом з тим вони супроводжуються обов'язковими прив'язками, які вказують на певний юридичний факт, що сприймається як початок їх витоку.

Наприклад, відповідно до ч.1 ст. 129 ЦПК України «попереднє судове засідання повинно бути призначено і проведено протягом десяти днів з дня відкриття провадження у справі». «Заява про забезпечення доказів розглядається протягом п'яти днів з дня її надходження» (ч. 2 ст. 135 ЦПК). «Особи, які не мають можливості подати доказ, який вимагає суд… зобов'язані повідомити про це суд… протягом п'яти днів з дня отримання ухвали» (ч. 4 ст.137 ЦПК). «Суд розглядає справи протягом розумного строку, але не більше двох місяців з дня відкриття провадження у справі» (ч. 1 ст. 157 ЦПК).

Аналогічну технологію щодо встановлення точних – абсолютно визначених – строків мають як Господарський процесуальний кодекс, так і Кодекс адміністративного судочинства.

Так, ч. 1 ст. 69 ГПК України зазначає, що «спір має бути вирішено господарським судом у строк не більше двох місяців від дня одержання позовної заяви». У ч. 1 ст. 122 КАС передбачено, що «адміністративна справа має бути розглянута і вирішена протягом розумного строку, але не більше місяця з дня відкриття провадження у справі».

Отже, точні – абсолютно визначені строки – це такі строки, які встановлюються законом і відіграють роль конкретних процесуальних обмежень, що спонукають особу до вчинення певних процесуальних дій під страхом втрати процесуального права.

Неуточнені – відносно визначені – строки характеризуються неоднозначністю щодо назв і часу їх дії. Незважаючи на це, такі строки є швидкоплинними, вони як процесуальна пружина спонукають суд до обов'язкового їх дотримання, виходячи з логіки та змісту конкретної процесуальної норми. Неуточнені – відносно визначені – строки мають місце в усіх процесуальних галузях права. Наприклад, ч. 7 ст. 6 ЦПК України закріплює строк «негайно». Це ж має місце і в ч. 3 ст. 117, ч. 5 ст. 118, ч. 1 ст. 133, ч. 2 ст. 134 КАС України та у ст. 43-6 ГПК України. У ч. 1 ст. 104 та ч. 5 ст. 105 ЦПК вжито термін «не пізніше наступного дня», це ж має місце і в ч. 2 ст. 188 та ч. 1 ст. 189 КАС, а ч. 1 ст. 105 ЦПК передбачає «у день надходження». Такі неуточнені – відносно визначені – строки, як «під час розгляду» (ч. 3 ст. 8 ЦПК); «невідкладно» (ч. 4 ст. 108 та ч. 3 ст. 109 КАС) характеризують не стільки процесуальний час, скільки швидкість реагування суду та інших учасників судового процесу на ті чи інші процесуальні моменти.

Крім того, із точних – абсолютно визначених – строків необхідно виокремити інстанційні, які жодним чином не регулюють судовий процес і не впливають на його оперативність. Такі строки відіграють роль процесуальних шлюзів, через які поєднуються різні судові інстанції. Так, апеляційна скарга подається до суду впродовж 10 днів з дня проголошення рішення суду першої інстанції (ч. 1 ст. 294 ЦПК), касаційна скарга подається впродовж 20 днів після розгляду справи апеляційним судом (ч. 1 ст. 325 ЦПК).

Незважаючи на те, що такі строки є статичними та мають чітко визначену законом тривалість, у межах якої за особою зберігається право на виконання певних процесуальних дій, після закінчення таких строків особа втрачає таке право. Саме ці строки можуть бути подовженими. що має місце не лише в цивільному (ч. 3 ст. 294 ЦПК), а й у господарському (ч. 2 ст. 93 ГПК) та адміністративному (ч. 4 ст. 186 КАС) судочинстві. Такий підхід законодавця до можливостей продовження процесуально-інстанційних стро-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ків пов'язується з доступом особи до суду апеляційної та касаційної інстанції.

Як бачимо, усі процесуальні строки, встановлені законом:

а) завжди мають місце за межами процесуальної форми судових процесів;

б) указують суду, у межах яких строків суд повинен учинити певні процесуальні дії, але сам закон не регулює процесуальні строки, які стосуються безпосередньо судового процесу.

Таким чином, законодавець не втручається безпосередньо в судовий процес, надавши право його ведення виключно суду. Водночас через процесуальні строки законодавець контролює і спрямовує процесуальні дії суду. Такий підхід до регулювання процесуальних строків є логічним, а тому аналогічну концепцію процесуальних строків було застосовано в КАС і ГПК України.

Разом з тим у судових процесах існують неуточнені строки. Вони не визначаються шляхом точної вказівки на період часу та являють собою невидиму матерію судових процесів. Це ті процесуальні строки, у межах яких здійснюються певні процесуальні дії. Наприклад, законодавець не встановлює час для роз'яснення процесуальних прав сторонам, третім особам, їхнім представникам, також законодавець не визначає строки для дослідження доказів тощо. Разом з тим ми не можемо сказати про те, що такі та інші процесуальні дії не займають певного часу для їх проведення. Інша справа, що строки проведення процесуальних дій, як і самі дії, маючи послідовний характер, переходять від однієї дії до іншої безперервно, а тому створюють загальне враження єдиного процесу.

Усі вищезазначені поняття можемо узагальнити в понятті «розумні строки», які обмежені в цивільному та господарському процесі двома місяцями (ст. 157 ЦПК), а в адміністративному – одним місяцем.

Безумовно, уніфікація всіх видів процесуального законодавства можлива лише тоді, коли їх основоположні процесуальні принципи та процесуальні інститути аналогічні за формою та змістом чи збігаються за ознаками. Процесуальні строки – це один із основоположних процесуальних інститутів, що регулює плинність судових процедур, зберігає процесуальне право у своїх межах і обмежує процесуальне право із закінченням строку. Таким чином, ми говоримо про загальні процесуальні строки, що мають місце в судах першої інстанції незалежно від процесуальних галузей права.

Отже, можемо класифікувати процесуальні строки за їх функціями:

а) загальні процесуальні строки (такі, які встановлюються судом для всіх учасників судового процесу в межах процесуальної форми судових процесів);

б) точні – абсолютно визначені – строки, встановлені законом (такі, що встановлюються законом у цифровому вимірі);

в) неуточнені – відносно визначені – строки (такі, що не обумовлені в процесуальних нормах, але впливають на динаміку процесуальних дій і є їх часовим відображенням);

г) індивідуальні процесуальні строки (такі, що визначають загальний обсяг усіх процесуальних дій суду і кожного учасника судового процесу від початку до закінчення судової справи);

д) інстанційні процесуальні строки (такі, що пов'язані з переходом судового процесу від однієї стадії до іншої).

Висновки

Таким чином, можемо зробити висновок, що процесуальні строки – це проміжки процесуального часу, що обумовлені процесуальними нормами права чи на встановлення яких суд отримав законодавчий дозвіл, у межах яких здійснюється охорона процесуального права суб'єктів судового процесу та із завершенням яких така охорона закінчується.

Ураховуючи те, що зміст поняття «процесуальні строків» ідентичний у всіх процесуальних галузях права, вважаємо, що його можна уніфікувати в єдиному Судовому процесуальному кодексі. Безумовно, така уніфікація досліджуваного поняття покликана упорядкувати процесуальні правовідносини, забезпечити оперативність вчинення процесуальних дій.

Список використаних джерел

1. *Юдельсон К.С.* Советское гражданское процессуальное право / К.С. Юдельсон, В.П. Воложанин. – М. : Юридическая литература, 1965. – 470 с.

2. *Шакарян М.С.* Гражданский процесс : Учебник / Под ред. М. С. Шакарян. – М. : Юридическая литература, 1993. – 560 с.

3. *Треушников М.К.* Гражданский процесс : Учебник / И.П. Гришин, Н.М. Корсунов, Ю.Л. Мареев, М.К. Треушников / Под ред. М.К. Треушникова 2-е изд-во, перераб. и доп. – М. : Новый юрист, 1998. – 512 с.

4. Цивільний процес України : академічний курс / С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, О.В. Гетманцев, [та ін.] ; за ред. С.Я. Фурси. – К. : Видавець Фурса С.Я. : КНТ, 2009. – 848 с.

5. *Ясинок М.М.* Строки розгляду цивільних справ в окремому провадженні / М.М. Ясинок // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 27 листопада 2009 р., м. Донецьк – Донецьк, 2009. – С. 74-76.

6. *Исаева Е.В.* Процессуальные сроки в гражданском процессуальном и арбитражном процессуальном праве: автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 «Гражданский процес ; Арбитражный процес» ; Ин-т государства и права РАН / Е.В. Исаева. – М., 2004. – 32 с.

7. *Сорока М.О.* Поняття «процесуальний строк» в адміністративному судочинстві / М.О.Сорока [Електронний ресурс]. − Режим доступу : http:// www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/. ../22.pdf. – С. 5-6.

8. *Штефан М.Й.* Цивільне процесуальне право України : Академічний курс : Підручник [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / М.Й. Штефан. – К. : Ін Юре, 2005. – 624 с.

9. *Лебедева К.Ю.* Исковая давность в системе гражданско-правовых сроков : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 «Гражданский процес ; Арбитражный процес» ; Томский государственный университет / К.Ю. Лебедева. – Томск, 2003. – 24 с.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Теорії походження прав людини та їх вплив на розвиток концепції прав людини в міжнародному праві

Н.Б. Мушак
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
міжнародного права
та порівняльного
правознавства,
Київський університет
права НАН України

Статтю присвячено комплексному аналізові основних теорій походження прав людини – природно-правової та позитивістської, що становлять комплексне бачення сучасної концепції прав людини в міжнародному праві. Визначено, що на основі теорії природного права утворилося дві основні концепції розуміння прав людини – «концепція універсальності прав людини» та «концепція культурного релятивізму».

Статья посвящена комплексному анализу основных теорий становления прав человека – естественно-правовой и позитивистской, которые образуют комплексное видение современной концепции прав человека в международном праве. Установлено, что на основе теории естественного права образовались две основные концепции понимания прав человека – «концепция универсальности прав человека» и «концепция культурного релятивизма».

The article is devoted to the complex analysis of basic and significant theories of human rights origin – natural and legal and positive ones, that are considered to be the complex view of the modern concept of human rights in international law. The study stipulates that two essential and important concepts of human rights understanding have been set up on the basis of the natural law theory – the concept of universal human rights and the concept of cultural relativity.

Ключові слова: *права людини, концепція прав людини, природно-правовий підхід, позитивістський підхід, універсальність прав людини, культурний релятивізм.*

Постановка проблеми

Процес історичного становлення ідеї прав людини, згодом – прав людини, надалі – прав і свобод спричинив дуалістичне розуміння у філософсько-правовому плані основних теорій походження прав людини – природно-правової та позитивістської, що й становлять комплексне бачення сучасної концепції прав людини в міжнародному праві.

Зокрема, зміст природно-правового підходу до концепції прав людини полягає в тому, що права людини – це не дарунок держави чи уряду, вони не підкоряються вимогам будь-яких політичних режимів. Згідно з цією доктриною, права людини є природними, невід'ємними, орієнтуються на гуманні цінності, базуючись на рівності людей. При цьому уникається розрізнення за фізичними, економічними та політичними чинниками. Природні права людини пов'язуються лише з фактом її народження та існування, ці права держава повинна охороняти й не може ані обмежувати, ані скасовувати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Серед науковців, які досліджували питання природно-правової теорії походження прав людини, можна назвати М. Антонович, В. Васецького, С. Добрянського, В. Мицика, В. Муравйова, Н. Оніщенко, П. Рабиновича, С. Шевчука. Зокрема, на думку Н. Оніщенко, саме природно-правова доктрина, яка утвердила пріори-

тет прав людини та визначила нові параметри взаємовідносин між індивідами та владою [1, с. 44], справила великий вплив на процес становлення прав людини. По суті, особи, які раніше були залежними від держави, здобули право на невтручання останньої у сферу своєї свободи й отримали гарантії державного захисту в разі порушення власних прав і свобод. Підтримуючи цю думку, В. Мицик зазначає, що природні права людини є проявом загальних, вічних, незмінних вимог самої природи людини. Це, так би мовити, ідеальні, бажані права для всіх без винятку людей планети, які повинні враховуватися позитивним правом – чинним національним і міжнародним правом [2, с. 48].

Як зазначає щодо природно-правової теорії прав людини (засновниками якої були Вольтер, Шарль Луї Монтеск'є, Жан-Жак Руссо, Поль-Анрі Гольбах, Клод-Адріан Гельвецій, Дені Дідро) Г. Лаутерпахт, від самого початку вона була узагальненням практичного досвіду. Учений, високо оцінюючи роль природного права в розвитку норм у сфері захисту прав і свобод людини, тим не менше зазначає, що природне право ніколи не зможе замінити позитивних законів [3, с. 98]. Безперечно, Г. Лаутерпахт і Г. Кельзен стояли на докорінно відмінних позиціях щодо ролі природного права в юридичному тлумаченні: Г. Кельзен вважав за необхідне очищення права від політики, а Г. Лаутерпахт наполягав на необхідності включення в нього посилання на основоположні людські цінності.

Формулювання цілей статті

Мета цієї статті − здійснити системний огляд основних теорій походження прав людини – природно-правової та позитивістської, що становлять комплексне бачення сучасної концепції прав людини в міжнародному праві.

Виклад основного матеріалу дослідження

Теоретично обґрунтовуючи й підтверджуючи зміни, що відбуваються, С. Алексєєв визнає не тільки невідчуження основних прав людини, їх природно-правовий характер і безпосередню юридичну дію, а їх головну функцію – обмеження державної влади: «…уперше за всю історію людства право почало набувати такої нової якості, що дає йому можливість піднятися над владою і, зрештою, вирішити одну з головних проблем нашого життя, сьогоденне прокляття людства – проблему втихомирення та «приборкування» політичної державної влади» [4, с. 142].

У теорії права в контексті становлення прав людини природно-правовій доктрині протистоїть позитивістський підхід (представниками якого є Б. Бентам, Д. Остін, Г. Кельзен, К. Бергб, П. Лаванд, А. Есмен, Р. Ієрінг), а відтак найсуперечливішим питанням у науці є проблема визнання провідною однієї з теорій походження прав людини: природно-правової чи позитивістської. Існування цієї дилеми визнавалося не тільки в праві, а й у філософії права. Так, Іммануїл Кант пов'язує свою класифікацію прав людини з поділом права на природне та позитивне. На його думку, джерелом природного права є веління розуму. У свою чергу, позитивне, або статутне, право походить від волі законодавця. Тому свобода, за І. Кантом, – це незалежність від примусової волі (свавілля) іншого [5, с. 56]. Учення філософа про апріорність людського розуму можна також вважати доктринальною основою вчення про права людини як обґрунтування наявності існування певних прав останньої, що не залежать від будь-яких державних рішень, а тому й обмежують державну владу [6, с. 25].

Відтак з позицій правового позитивізму права людини розглядаються як права в юридичному сенсі: якщо це право не зафіксоване в позитивному, належно прийнятому юридичному документі, воно не є правом, а лише моральною вимогою, яку неможливо задовольнити правовими засобами, позаяк правовий позитивізм чітко розрізняє право та мораль. У межах цього підходу вважається, що права людини походять тільки від держави і, як наслідок, особа потрапляє в підпорядковане стосовно держави становище.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Водночас розбіжності природно-правового та позитивістського підходів до природи прав людини вимагають внесення певної ясності. Так, мета природно-правової доктрини – обмежити претензії держави на свій розсуд визначати обсяг прав і свобод людини, не враховуючи необхідного для нормальної життєдіяльності індивіда набору прав, що об'єктивно притаманні йому від народження та саме тому є невід'ємними, невідчужуваними, незалежними від волі держави [7, с. 23]. Держава не може не визнавати прав людини на життя, гідність, недоторканність власності, житла. І хоча ці права належать людині від народження, захищеність їм надає юридична форма, тобто форма закону. Тому ці права не можуть бути протиставлені державі, яка зобов'язана взяти на себе функцію не тільки їх захисту та забезпечення, а й законодавчого закріплення.

Утім, говорити, що природно-правовий підхід переважає позитивістський і навпаки, є недоцільним, оскільки на сьогодні більшість норм у законодавстві таких країн, як США, Франція, Італія втілюють природно-правову концепцію прав людини, тоді як позитивістський напрям закріплено в законодавстві Німеччини й Австрії. До того ж, практика держав, які визнають природно-правову доктрину походження прав людини, зовсім не заперечує позитивістського закріплення останніх. Як природно-правова, так і позитивістська доктрини в сучасному світі не виступають антиподами. Варто наголосити, що природно-правова доктрина зосереджується, головним чином, на витоках походження прав людини як умов її свободи, її невід'ємних, невідчужуваних ознак. Вона ставить права людини вище за державу. Тим часом представники позитивізму (А. Меркель, Д. Остін, К. Бергб), виступаючи проти природного права, стверджували, що джерелом права і прав людини визнається тільки держава.

У сучасному світі позитивістський підхід у сфері прав людини не повинен відходити від категорій моралі, свободи, справедливості, самоцінності індивіда, адже їх слід законодавчо виразити в певному каталозі прав людини. Набуваючи законодавчої сили, права людини отримують додаткову «енергію», а держава зобов'язує гарантувати та забезпечувати права та свободи [7, с. 25].

У свою чергу, на основі теорії природного права утворилися дві основні концепції розуміння прав людини, які на сьогодні у вітчизняній і зарубіжній літературі зустрічаються під назвами «концепція універсальності прав людини» та «концепція культурного релятивізму». Ця проблема – серед тих, що постійно перебувають у полі зору правників. По суті, йдеться про те, що визнані на міжнародному рівні як універсальні права людини, яких повинні дотримуватися всі та скрізь, у форматі регіонів під впливом різноманітних соціокультурних, національних традицій і звичаїв, релігійних чи інших факторів, втрачають ознаки та якості універсальності й, відповідно, набувають значення і статусу відносних.

Незважаючи на сьогоденні постійні колізії стосовно переважаючої концепції, що лежить в основі прав людини, під час прийняття Загальної декларації прав людини 1948 р. весь каталог прав, зазначений у цьому документі, був проголошений як універсальний. Не менш як 90 національних конституцій, прийнятих після 1948 р., містять перелік фундаментальних прав, які або відтворюють положення декларації, або включені під її впливом. Уся міжнародна спільнота вперше в історії міжнародних відносин визнала Загальну декларацію прав людини першим документом, який проголошував основні права та свободи людини. Очевидно, що декларацією було виражено цінності, без яких на той час унеможливлювалися нормальний розвиток суспільства, верховенство закону, прав людини. Відтак безпосередньо сама ідея універсальності прав людини, сформульована в декларації, визнавалася та приймалась як аксіома. Протягом багатьох років вона не викликала сумнівів щодо її застосування та реалізації в переважній більшості країн світу. Пояснення є доволі

простим: усі ідеї, покладені в основу Загальної декларації, виростали з елементів античної філософії, формувалися в епоху Відродження та буржуазних революцій, відображали особливості європейської цивілізації з її поняттями свободи, гуманізму та справедливості. Усі вони – універсальні, до їх визнання та виконання прагнуть усі народи та держави (згідно з преамбулою декларації). Деякі російські науковці, окрім Загальної декларації прав людини, при визначенні «універсальної концепції прав людини» говорять як про реальний факт сучасності та дієву глобальну систему сьогодення, викладену в Міжнародному біллі про права та в низці інших документів, ухвалених під егідою ООН, а також шляхом порівняння та пошуку спільного в регіональних і національних актах з прав людини [8, с. 210].

Прихильники ідеї універсальності прав людини наголошують на тому, що індивід у будь-якій частині земної кулі завжди залишається людиною, що дає підставу наполягати на загальному характері деяких прав, які йому належать, та на їхній універсальній природі. Права людини належать індивідам лише завдяки тому, що вони – люди, а не на підставі певних соціальних відмінностей. По суті, універсалізація прав означає визнання всеохоплюючого характеру прав людини та їх обов'язковості для всіх країн світу. Такого погляду дотримується й російський науковець М. Марченко, наголошуючи, що «універсалізація означає адекватне розуміння прав людини та їх однакове застосування як на глобальному, так і на кожному з регіональних рівнів, причому незалежно від того, розглядаються ці права, як і сама універсалізація, у вигляді вже усталених явищ – у статиці чи так само, як і в процесі свого формування та розвитку – у динаміці» [9, с. 66].

Положення про універсальність прав людини дістало підтвердження у Віденській декларації та Програмі дій, прийнятих на Всесвітній конференції з прав людини 1993 р., де зазначалося, що всі права людини «універсальні, неділимі, взаємозалежні та взаємопов'язані. Міжнародне співтовариство повинно ставитися до прав людини глобально, на справедливій і рівній основі, з однаковим підходом та увагою…» [10].

Поява універсальних прав людини є результатом міжнародного співробітництва та відмови від національно-культурної замкнутості. Знаходження компромісів, встановлення міждержавних домовленостей, спільне вирішення проблем є основою універсальності прав людини. Створення універсальних прав людини є формою втілення та захисту загальнолюдських цінностей. Завдяки їм особа відчуває повагу до своєї гідності. Визнання універсальних прав людини означає, що держава не може встановлювати правила поведінки, які обмежуватимуть такі права.

Водночас взаємодія та співробітництво між країнами, розвиток економічних, інформаційних, культурних, екологічних, міграційних зв'язків не могли не позначитися на сприйнятті ідеї прав людини, готовності побудувати нові суспільні відносини. По суті, те, що раніше було самоочевидним для європейської спільноти, на сьогодні важко сприймається народами багатьох регіонів і культур. Відтак «концепції універсальності прав людини» протистоїть «концепція культурного релятивізму».

Зокрема, серед прихильників доктрини культурного релятивізму побутує думка, згідно з якою різні традиції та культури держав по-різному впливають як безпосередньо на ціннісні орієнтири, так і на розуміння змісту універсальних цінностей. Так, С. Проскурін вважає, що для сучасного багатоваріантного світу важко сформувати універсальний підхід до прав людини [11, с. 49]. Дослідник Г. М. Даниленко зазначає, що сучасне міжнародне співтовариство поки що далеке від консенсусу стосовно прав людини [12, с. 30]. У свою чергу, це відображається у здійсненні різними державами світу іноді різної політики та практики у сфері захисту прав людини. У зарубіжній юридичній літературі зазначається, що хоча Конвенція та низка інших документів, на основі яких функці-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

онують європейські правозахисні органи та організації, включно з Європейським Судом з прав людини, і намагається зробити права людини як «універсальні», а їх бачення – як глобальне, насправді вони відбивають лише західне розуміння прав і свобод. У дійсності вони є «продуктом лише певної культури та історичного витоку», відображають «ідеологію, етику, естетичну чуттєвість та політичну практику виключно західного лібералізму зразка XIX–XX ст.» [13, с. 114]. До того ж, зазначається, що універсальний і «глобальний» зміст прав і свобод, які повинні бути «притаманні та зрозумілі будь-якій людині», відображені лише в Загальній декларації прав людини 1948 року. Адже саме права, зазначені в ній, на думку релятивістів, «не пов'язані жодною політичною чи іншою національною ідеологією» [14, с. 2-3].

По суті, більшість західних науковців схиляється до думки, що майже всі міжнародно-правові документи відображають не універсальний погляд чи підхід до прав людини, а, так би мовити, «регіональний», маючи на увазі передусім західну культуру, історичні традиції, політичні погляди, переконання, ідеологію тощо. Незважаючи на загальнодемократичний характер таких спільних цінностей, вони містять різноякісні за своїм політичним і соціально-економічним змістом формулювання й тлумачення. Тому універсальність прав, викладених у основоположних міжнародно-правових документах з прав людини, навіть для держав, які їх ратифікували, залежатиме від специфіки відповідної держави.

Вочевидь, прихильники теорії «відносних прав» – так званого культурного релятивізму – допускають і виправдовують усі можливі відступи чи обмеження, введення різних застережень щодо загальновизнаних стандартів з прав людини. Такий підхід у практиці міжнародних відносин, на думку А. Саїдова, характерний для країн Азії (зокрема, Китаю, Ірану тощо) [15, с. 162], де використовується політичними лідерами та юристами, які послуговуються ним як контраргументом у відповідь на критику з боку міжнародних організацій стосовно порушення прав людини в їхніх країнах.

Проте ми вважаємо, що під впливом глобалізаційних та інтеграційних процесів такий погляд підлягає сумніву. Універсальні права, серед яких – право на життя, право на особисту свободу та недоторканність, право на повагу до честі та гідності й інші права, є надбанням людства. І хоч би які культурні чи інші традиції були притаманні різним народам, для гідного існування людини є необхідними загальні умови. У цьому сенсі ідея необхідності існування універсальних прав є обов'язковою та глобальною для всього цивілізованого людства. До того ж, більшість фундаментальних прав людини вже викладено в Міжнародному біллі про права людини, Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р. тощо, ураховуючи ту обставину, що в їх закріпленні брали участь держави з абсолютно різними політичними, економічними, культурними та релігійними цінностями. Саме завдяки такому універсальному правовому комплексу й було встановлено міжнародні стандарти захисту прав людини, відхилення від яких є неприпустимим.

Тобто, під час взаємодії відбувається синтез ідей, поглядів, традицій, підходів до прав людини, у результаті якого утворюється «універсальне ядро»; навколо нього об'єднуються всі інші права людини. Отже, універсальні права займають провідну позицію в системі національних прав людини.

При цьому варто наголосити, що перелік прав не є вичерпним. В умовах глобалізаційних світових процесів, взаємодії народів з різними культурними та історичними спадщинами права людини постійно перебувають у процесі трансформації та набувають нового, сучасного змісту, а процес універсалізації стає основою розвитку нових поколінь прав людини.

Висновки

Таким чином, у процесі історичного становлення концепції прав людини виникло дві основні теорії її походження:

природно-правова та позитивістська. Якщо суть природно-правового підходу полягає в тому, що природні права виникають через сам факт народження та існування людини (тобто це ті права, які держава повинна охороняти), то положення позитивістської теорії докорінно відрізняються. У її межах вважається, що права людини походять тільки від держави та, як наслідок, особа потрапляє в підпорядковане стосовно держави становище. На сьогодні більшість норм у законодавстві зарубіжних країн утілюють обидві концепції прав людини.

Список використаних джерел

1. *Оніщенко Н.М.* Права людини : поняття та структура / Н.М. Оніщенко // Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / [за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко]. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 43-51.
2. *Мицик В.В.* Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту : [підручник для вузів] / Мицик В.В. – К. : Промені, 2010. – 722 с. – (Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин).
3. *Leino P.A.* European Approach to human Rights / P.A. Leino / Universality Explored // Nordic Journal of International Law. – 2002. – # 71. – P. 455-495.
4. *Алексеев С.С.* Восхождение к праву. Поиски и решения / С.С. Алексеев. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Норма, 2002. – 608 с.
5. *Кант І.* Критика практичного розуму / І. Кант. – К. : Юніверс, 2004. – 240 с.
6. *Шевчук С.* Судовий захист прав людини : Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – [2-е вид., випр. і доп.]. – К. : Реферат, 2007. – 848 с.
7. Общая теория прав человека / [рук. авт. кол. и отв. ред. Е.А. Лукашева]. – М. : НОРМА, 1996. – 520 с.
8. *Глухарева Л.И.* Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование) / Л.И. Глухарева. – М. : Юристъ, 2003. – 304 с.
9. *Марченко М.Н.* Проблемы универсализации прав человека в условиях глобализации / М.Н. Марченко // Права человека и современное государственно-правовое развитие. – М. : Проспект, 2007. – С. 64-72.
10. Итоговый документ Венской встречи 1986 года ппредставителей государств-участников Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе 15 января 1989 г. // Действующее международное право : в 3 т. / [под ред. Ю.М. Колосова] – М. : Изд-во Московского независимого ин-та междунар. права, 1999-2007. – Т. 1. – 1999. – 462 с.
11. *Проскурин С.Г.* Семиотика концептов. Вечные индоевропейские темы : вера, надежда, любовь / С.Г. Проскурин. – Новосибирск : Изд-во НГАСУ, 2008. – 256 с.
12. *Даниленко Г.М.* Международная защита прав человека. Вводный курс : [учеб. пособие] / Г.М. Даниленко. – М. : Юристь, 2000. – 256 с.
13. *Klebes H.* The Quest for Democratic Security in Europe / H. Klebes. – Washington : United States Institute of Peace, 1998. – 146 p.
14. An Interdisciplinary Discussion Held in Harvard Law School in December 1997. – Harvard, 1999. – 315 p.
15. *Саидов А.Х.* Общепризнанные права человека : [учеб. пособие] / А.Х. Саидов ; [ред. И.И. Лукашук]. – М. : МЗ Пресс, 2002. – 267 с.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Формування системи захисту інтелектуальної власності митними органами України

В.А. Свирида
здобувач кафедри управління безпекою та правоохоронної діяльності, Інститут права імені Володимира Великого МАУП

Науковий керівник:
В.О. Заросило
доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри управління безпекою та правоохоронної діяльності, Інститут права імені Володимира Великого МАУП

У статті розглянуто питання, пов'язані з особливостями формування системи захисту інтелектуальної власності митними органами України. На основі проведеного аналізу здійснено періодизацію цього процесу.

В статье рассмотрены вопросы, касающиеся особенностей формирования интеллектуальной собственности таможенными органами Украины. На основе проведенного анализа осуществлена периодизация этого процесса.

In this article the author consideres the question on peculiarities of the intellectual property system formation by custom authorities of Ukraine. On the basis of the analyries the author proposes the division of the proces into periods.

Ключові слова: *інтелектуальна власність, захист, митні органи.*

Постановка проблеми

Історіографія України, як зазначає Є.В. Додін, із посиланнями на торговельно-митні договори київського князя Олега з візантійським імператором 911 р. (за деякими даними – 914 р.), наступні торговельні угоди Русі з державами Півдня, Заходу та Півночі, універсали Богдана Хмельницького та інші документи, стверджує, що митна справа в Україні має давню історію. Це дійсно так, але, на жаль, вона здійснювалася за правилами та на користь держав, що панували тоді на цих теренах, більше того, митні органи входили до державного апарату цих держав. Отже, зародження митного законодавства України слід пов'язувати саме з історією її становлення як самостійної держави [1, с. 11-12].

Не оспорюючи той факт, що витоки вітчизняної митної справи можна знайти у X ст. або, вірогідно, ще більш ранньому історичному періоді, на наш погляд, їх слід вважати передумовою виникнення вітчизняної митної справи. Лише проголошення державного суверенітету та незалежності України зумовило становлення та розвиток митної справи та митної служби країни задля забезпечення належного захисту її економічних інтересів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі аспекти питань, пов'язаних із формуванням митної служби України, досліджували у своїх працях Є.В. Додін, А.В. Зименко, С.В. Ківалов, В.В. Ченцов та інші. З останніх публікацій у цьому напрямі відзначимо працю Є.В. Додіна [1], у якій досліджуються питання історії розвитку митного законодавства України, та роботу Ю.Д. Кунєва, у якій висвітлено питання сутності та особливості діяльності митної служби України [2].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Проте на сьогодні відзначаємо майже повну відсутність наукових досліджень,

які б комплексно висвітлювали питання формування національної митної справи загалом, і питання формування системи захисту інтелектуальної власності митними органами України зокрема.

Формулювання цілей статті

Мета статті – на основі аналізу нормативно-правових і доктринальних джерел визначити та охарактеризувати особливості формування системи захисту інтелектуальної власності митними органами України.

Виклад основного матеріалу дослідження

До здобуття незалежності нашої держави митна служба в Україні не мала власної нормативно-правової бази, системи відповідних органів державної влади та, можливо, головного – досвіду самостійного управління. Ураховуючи вищезазначене, всі питання, пов'язані з формуванням системи захисту інтелектуальної власності митними органами України, вважаємо, слід розглядати лише з моменту проголошення незалежності.

При цьому процес становлення та формування системи захисту інтелектуальної власності митними органами України відбувався протягом певного часу, поступово. Вважаємо, що весь цей процес доцільно розділити на два основні періоди.

До першого відносимо період з моменту проголошення незалежності України до 2001 року. У цей час відбулося становлення митної служби, створення системи державного управління митною сферою, формування основ правового регулювання державної митної справи України, зокрема й щодо захисту інтелектуальної власності митними органами.

Основу нормативно-правового регулювання митною справою було закладено в таких правових актах, як Закон України «Про митну справу в Україні» від 25 червня 1991 р., Закон України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р., Митний кодекс України (далі – МК України) від 12 грудня 1991 р., Закон України «Про Єдиний митний тариф» від 5 лютого 1992 р., Указ Президента України від 11 грудня 1991 р. № 1/1991 «Про утворення Державного митного комітету України», Указ Президента України від 11 червня 1996 р. № 412/1996 «Про створення Академії митної служби України» тощо.

На основі прийнятих у цей період нормативно-правових актів, відповідно до нових економічних, політичних, соціальних умов було започатковано створення системи митних органів України та встановлено, що керівним органом єдиної державної митної системи країни, що включає в себе митниці та підпорядковані підприємства й організації, з грудня 1991 р. є Державний митний комітет України [3], який з часу створення був відповідальним за реалізацію митної політики країни, забезпечення додержання законодавства про митну справу та ефективне функціонування всієї митної служби України. До кола завдань цього комітету входило й забезпечення участі країни в міжнародному співробітництві з питань митної справи, включаючи припинення незаконного обороту наркотичних засобів і психотропних речовин, зброї, предметів культурної та історичної спадщини, об'єктів інтелектуальної власності.

У 1996 р. відповідно до Указу Президента України від 29 листопада № 1145/1996 «Про Державну митну службу України» було здійснено кардинальну реорганізацію структури митної системи України, змінено принцип її побудови та управління з територіального на регіональний. На базі ліквідованого Державного митного комітету України, його територіальних митних управлінь, митниць та інших митних установ, було утворено Державну митну службу України та її органи – регіональні митниці, митниці, спеціалізовані митні управління та організації.

Перший період охарактеризувався й тим, що Україна як незалежна держава стає з 1992 р. повноправним членом Всесвітньої митної організації; приєднується до низки міжнародних актів, спрямованих на врегулювання відносин у сфері інтелектуальної власності – у грудні 1991 р. до

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Паризької конвенції про охорону промислової власності, у грудні 1991 р. до Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків, у квітні 1994 р. до Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності тощо.

У цей же період уперше було закладено основи правового регулювання захисту інтелектуальної власності, загалом, та захисту інтелектуальної власності митними органами України, зокрема. Найперше це стосується прийняття законів України: «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 р., «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» від 15 грудня 1993 р., «Про охорону прав на промислові зразки» від 15 грудня 1993 р., «Про охорону прав на сорти рослин» від 21 квітня 1993 р., «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» від 15 грудня 1993 р. тощо.

Із прийняттям Закону України від 5 квітня 2001 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення прав на об'єкти права інтелектуальної власності» відбулося, на наш погляд, завершення першого періоду формування системи захисту інтелектуальної власності митними органами країни. МК України було доповнено ст. 116-1, яка дістала назву «Переміщення через митний кордон України товарів або предметів, виготовлених з порушенням прав на об'єкт права інтелектуальної власності». Зазначеною статтею було встановлено, що переміщення через митний кордон України товарів або предметів, виготовлених з порушенням прав на об'єкт права інтелектуальної власності, що охороняється законом, тягне за собою накладення штрафу на громадян у розмірі від одного до п'ятисот офіційно встановлених на день вчинення порушення митних правил мінімальних розмірів заробітної плати з конфіскацією товарів, що є об'єктами правопорушення, а на службових осіб – від десяти до тисячі двохсот офіційно встановлених на день вчинення порушення митних правил мінімальних розмірів заробітної плати з конфіскацією зазначених товарів.

З часу прийняття зазначених змін до МК України, тобто з квітня 2001 р., в Україні розпочалося реальне вирішення практичних питань, пов'язаних із захистом інтелектуальної власності митними органами. Прийняття цих змін є точкою відліку завершення першого періоду – «періоду становлення системи захисту інтелектуальної власності митними органами» − та відліком початку другого періоду цього процесу, який ми визначаємо як «період удосконалення системи захисту інтелектуальної власності митними органами».

І якщо під час першого періоду відбулося становлення всієї системи державного управління митною справою України, становлення нормативно-правової бази щодо правового регулювання загальних питань, пов'язаних із діяльністю митної служби, то другий період, який розпочався з 2001 р. і триває донині, характеризується такими основними рисами. По-перше, створенням комплексу заходів, спрямованих на формування системи захисту інтелектуальної власності митними органами: створення відповідної нормативно-правової бази; утворення взаємодіючих структурних підрозділів, на які були покладені повноваження щодо безпосереднього здійснювання всіх дій, пов'язаних із захистом інтелектуальної власності митними органами; розроблення та впровадження організаційно-правового механізму реєстрації митними органами України прав на об'єкти інтелектуальної власності тощо; по-друге, постійним удосконаленням та оновленням системи захисту інтелектуальної власності митними органами України.

Зазначений висновок підтверджує й аналіз нормативно-правових актів, прийнятих у цей період, а також і практика їх застосування.

На виконання внесених у 2001 р. змін до МК України та вимог положень Угоди ТРІПС, вже 28 квітня 2001 р. постановою КМУ № 412 було затверджено Положення про порядок реєстрації та переміщення через митний кордон України товарів, що містять об'єкти інтелектуальної власності.

У положенні було визначено порядок реєстрації об'єктів інтелектуальної власності та ведення реєстру об'єктів інтелектуальної власності, зокрема встановлено, що правовласник або його представник має право звернутися до Держмитслужби з клопотанням про запровадження контролю за переміщенням через митний кордон України об'єктів інтелектуальної власності тощо.

Наказом Держмитслужби 1 березня 2001 р. було затверджено Положення про Управління захисту прав інтелектуальної власності, а безпосередні зміни у структурі регіональних митниць і митниць відбулися наприкінці 2001 р., коли для забезпечення виконання Положення про порядок реєстрації та переміщення через митний кордон України товарів, що містять об'єкти інтелектуальної власності, Держмитслужбою 15 листопада 2001 р. було видано наказ № 735 «Про організацію контролю за переміщенням через митний кордон України товарів, що містять об'єкти інтелектуальної власності». Згідно з вимогами цього наказу було виділено в межах затвердженої штатної чисельності в регіональних митницях по дві, а митницях – по одній чи дві посади (не нижче головного інспектора) для здійснення контролю за переміщенням товарів, що містять об'єкти інтелектуальної власності, та встановлено, що зазначені посади повинні бути укомплектовані досвідченими працівниками, з обов'язковим досвідом користування ПЕОМ і програмним забезпеченням Єдиної автоматизованої інформаційної системи Держмитслужби.

Вагому роль щодо створення системи захисту об'єктів інтелектуальної власності митними органами відіграло й прийняття в липні 2002 р. нового МК України [4], який з того часу визначав засади організації та здійснення митної справи та врегулював економічні, організаційні, правові, кадрові та соціальні аспекти діяльності митної служби України. У цьому кодексі ст. 11 було встановлено, що безпосереднє здійснення митної справи покладається на митні органи, які, реалізуючи митну політику країни, повинні сприяти захисту інтелектуальної власності учасників зовнішньоекономічних зв'язків, інших юридичних і фізичних осіб. Нововведенням у цьому кодексі було й виділення цілого розділу (розділ X), у якому законодавець визначив основні засади сприяння захисту прав інтелектуальної власності під час переміщення товарів через митний кордон України, передусім щодо порядку митного контролю та митного оформлення товарів, що містять об'єкти права інтелектуальної власності, а також питанням щодо ведення митного реєстру об'єктів права інтелектуальної власності та призупиненню митного оформлення товарів.

Другий період формування системи захисту інтелектуальної власності митними органами в Україні охарактеризувався й прийняттям таких основоположних щодо питання захисту інтелектуальної власності актів, як Концепція розвитку національної системи правової охорони інтелектуальної власності, затверджена розпорядженням КМУ від 13 червня 2002 р. № 321-р, Концепція розвитку державної системи правової охорони інтелектуальної власності на 2009 – 2014 роки, схвалена рішенням Колегії Державного департаменту інтелектуальної власності від 11 березня 2009 р. № 11, Програма розвитку державної системи правової охорони інтелектуальної власності в Україні на 2010 – 2014 роки, схвалена рішенням Колегії Державного департаменту інтелектуальної власності від 14 грудня 2009 р. № 14, Державна програма «Контрабанді – СТОП», затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2005 р. № 260 тощо.

Удосконаленню системи захисту інтелектуальної власності митними органами сприяли й зміни в системі митних органів. Так, згідно з виданим 9 грудня 2010 р. Указом Президента України за № 1085/2010 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади», у травні 2011 р. було затверджено нове Положення про Державну митну службу України [5]. Відповідно до нових реалій Держмитслужба України отримала статус центрального

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

органу виконавчої влади в галузі митної справи, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через міністра фінансів.

Зазначимо, що й нині митна служба України перебуває на етапі її реформування, – згідно з Указом Президента України від 24 грудня 2012 р. за № 726/2012 «Про деякі заходи з оптимізації системи центральних органів виконавчої влади», утворено нове міністерство – Міністерство доходів і зборів України шляхом реорганізації Державної митної служби України та Державної податкової служби України. Справді, формування нової економічної системи, розвиток зовнішньоекономічних зв'язків, проведення адміністративної реформи зумовлюють необхідність в удосконаленні нормативних та організаційних основ у галузі митної справи [6, с. 106].

Удосконаленню системи захисту інтелектуальної власності митними органами сприяло також оновлення митного законодавства, що відбувається останнім часом.

Передусім це стосується прийняття в березні 2012 р. нового МК України [7]. Його аналіз у порівнянні з попередньою редакцією засвідчує поступову зміну не лише кількості норм щодо захисту об'єктів інтелектуальної власності, але й якісну їх зміну. Так, Розділ XIV цього кодексу «Сприяння захисту прав інтелектуальної власності під час переміщення товарів через митний кордон України», вважаємо, є системним продовженням основ, закладених у попередніх редакціях МК України. Крім того, що законодавець у новому кодексі визначив порядок митного контролю і митного оформлення товарів, що містять об'єкти права інтелектуальної власності, питання щодо ведення митного реєстру об'єктів права інтелектуальної власності та призупинення митного оформлення товарів (як на підставі даних митного реєстру, так і за ініціативою митного органу), у ньому законодавець визначив: спрощену процедуру знищення товарів, митне оформлення яких призупинено за підозрою в порушенні прав інтелектуальної власності; питання, пов'язані зі зміною маркування на товарах та їх упаковці; розширив перелік об'єктів інтелектуальної власності (увійшли винаходи, корисні моделі та сорти рослин), наблизивши його до визначеного Угодою ТРІПС; встановив ст. 476 цього кодексу відповідальність за переміщення товарів через митний кордон України з порушенням прав інтелектуальної власності тощо.

У зв'язку з прийняттям нового МК України нині відбуваються суттєві зміни в митному законодавстві. Зокрема, 30 травня 2012 р. наказами Мінфіну України затверджено Порядок взаємодії підрозділів митниці при здійсненні митного контролю та митного оформлення товарів, що містять об'єкти права інтелектуальної власності [8], та Порядок реєстрації у митному реєстрі об'єктів права інтелектуальної власності, які охороняються відповідно до закону [9]; у червні 2012 р. наказом Мінфіну України № 737 затверджено Порядок прийняття, відкликання попереднього рішення про країну походження товару та форму попереднього рішення про країну походження товару [10] тощо.

Висновки

Процес становлення та формування системи захисту інтелектуальної власності митними органами України відбувався поступово. На наш погляд, цей процес складається з двох основних періодів: з 1991 по 2001 рр. – становлення системи захисту інтелектуальної власності митними органами України; з 2001 р. по теперішній час – період удосконалення системи захисту інтелектуальної власності митними органами.

Список використаних джерел

1. *Додін Є.В.* Систематизація митного законодавства сучасної України / Є.В. Додін // Митна справа. – № 3. – 2012. – С. 11-12.

2. *Кунєв Ю.Д.* Правова організація діяльності митної служби України : теоретичні та методологічні основи : автореф. дис. … докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і

процес ; фінансове право ; інформаційне право» / Ю.Д. Кунєв ; Харківський національний ун-т внутр. справ. – Харків, 2010. – 37 с.

3. Указ Президента України від 11 грудня 1991 р. № 1/1991 «Про утворення Державного митного комітету України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua.

4. Митний кодекс України від 11 липня 2002 р. № 92-IV [Електронний ресурс] / ВРУ. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua

5. Положення про Державну митну службу України, затверджено Указом Президента України від 12 травня 2011 р. № 582/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sips.gov.ua

6. *Корнева Т.В*. Проблеми упорядкування функцій митної служби України в умовах проведення адміністративної реформи / Т.В. Корнева // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 2. – С. 106.

7. Митний кодекс України від 13 березня 2012 р. № 4495-VI [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua

8. Наказ Мінфіну України від 30 травня 2012 р. № 647 «Про затвердження Порядку взаємодії підрозділів митниці при здійсненні митного контролю та митного оформлення товарів, що містять об'єкти права інтелектуальної власності» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua

9. Наказ Мінфіну України від 30 травня 2012 р. № 648 «Про затвердження Порядку реєстрації у митному реєстрі об'єктів права інтелектуальної власності, які охороняються відповідно до закону» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua

10. Наказ Мінфіну України від 19 червня 2012 р. № 737 «Про затвердження Порядку прийняття, відкликання попереднього рішення про країну походження товару, затвердження форми попереднього рішення про країну походження товару» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua

Вплив транснаціональних корпорацій на зовнішню торгівлю

А.В. Токунова
кандидат юридичних наук,
науковий співробітник,
Інститут економіко-правових досліджень
НАН України

У статті розглянуто питання, пов'язані з функціонуванням транснаціональних корпорацій. Особливу увагу приділено аспекту їх впливу на сферу зовнішньої торгівлі в Україні. Досліджено позитивні та негативні наслідки діяльності ТНК для країни. Здійснено низку пропозицій щодо посилення захищеності економіки України від несприятливих тенденцій, пов'язаних із функціонуванням транснаціональних компаній.

В статье рассмотрены вопросы, связанные с функционированием транснациональных корпораций. Особое внимание уделено аспекту их влияния на сферу внешней торговли в Украине. Исследованы позитивные и негативные последствия деятельности ТНК для страны. Осуществлен ряд предложений касательно усиления защищенности экономики Украины от неблагоприятных тенденций, связанных с функционированием транснациональных корпораций.

The article discussed a number of issues related to the functioning of multinational corporations. Particular attention is paid to their impact on the field of foreign trade in Ukraine. Examined the positive and negative features of MNCs for the country. Carried out a number of proposals on strengthening security of the Ukrainian economy from the adverse trends related to the operation of multinational corporations.

Ключові слова: *транснаціональні корпорації, ТНК, зовнішньоекономічна діяльність, зовнішня торгівля.*

Постановка проблеми

Зважаючи на активну інтеграцію України у світову економіку все частіше порушується питання про здатність країни гідно конкурувати у цій сфері та способи забезпечення захисту від негативних зовнішніх впливів. Безперечно, вирішення цього питання є одним із найбільш актуальних для нашої економіки. Зрозуміло, що особливу роль у процесах підсумкового визначення ролі України відіграватимуть саме рішення владних структур відносно вибору політики держави на міжнародному рівні. Важливе місце займатиме нормативний масив, що регулюватиме відповідні відносини. Проте наявним є також фактор, про який недоцільно забувати: вплив і взаємодія країни з найбільшими бізнес-гравцями світу – транснаціональними компаніями (далі – ТНК).

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Різним аспектам, пов'язаним із ТНК, було приділено увагу в науковій літературі. Так, відповідними дослідженнями займалися А. Бідило, О. Верченко, К. Гафарова, Б. Головаш, О. Грищенко, М. Дорожкіна, Л. Єфіменко, Г. Карпенко, Х. Кметик, К. Кондратчук, С. Контурова, А. Кутовенко, Ю. Мельник, О. Олейніков, Т. Орєхова, К. Панченко, А. Пехник, М. Прохорова, Л. Руденко, Є. Савченко, О. Сорока, Г. Сталінська, В. Томарева, І. Хоменко, М. Чорноусова, О. Швиданенко, О. Шнипко та інші. Питома вага проведених досліджень стосується функціонування ТНК у бізнес-середовищі, підвищення ефективності їх діяльності тощо.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Разом із тим, недостатньо вирішеними залишається значна кількість питань. Зокрема, це стосується аспектів мінімізації можливого негативного впливу, який, поряд із позитивним, можуть справляти ТНК на економічний суверенітет країни, розроблення відповідних механізмів захисту, формування системи взаємодії цих суб'єктів із державою для використання їх можливостей на користь національним інтересам України.

Формулювання цілей статті

Метою статті є визначення впливу ТНК на сферу зовнішньої торгівлі України та здійснення пропозицій щодо способів використання їх потенціалу для покращення стану захищеності нашої держави на міжнародній арені.

Виклад основного матеріалу дослідження

Згідно з позицією ООН ТНК – це «підприємства, що є власниками, або такими, що контролюють виробництво товарів чи послуг за межами країни, в якій вони базуються», при цьому ТНК можуть як набувати статусу корпорації, так і не мати його. За результатами аналізу найбільш суттєвих наукових визначень ТНК встановлено, що транснаціональна компанія – це підприємство, яке походить з однієї країни та вкладає ресурси в розширення своєї діяльності на міжнародному ринку шляхом заснування дочірніх компаній, відкриття філій в інших країнах з метою отримання найвигідніших умов господарської діяльності, що, у свою чергу, має результатом максимізацію прибутку компанії та підвищення економічного впливу компанії на національні економічні системи світу [1, с. 107-108].

ТНК повинна відповідати таким вимогам: мати філії або дочірні компанії, які повинні знаходитися не менше ніж у 6-ти країнах світу; річний оборот повинен становити понад 1 млрд. дол. США; 1/5-1/3 загального обсягу обороту компанії повинна походити із зовнішніх ринків відносно ринку країни базування; частка закордонних активів повинна становити 25-30 % у загальній вартості активів компанії. Компанії достатньо відповідати хоча б одному з цих критеріїв, щоб вважатися транснаціональною [2, с. 158].

Ядро світогосподарської системи становлять майже 500 ТНК, що мають практично необмежену економічну владу. Загалом у світі діють приблизно 60 тис. фінансово-промислових груп і ТНК, що мають до 250 тис. філій за межами країн базування [3, с. 253]. Світову економічну потужність сконцентровано в руках 100 найбільших ТНК (Microsoft, General Electric, Exxon Mobil, Wai Mart Stores, Citigroup, Johnson&Johnson, Royal Dutch/Shell, BP, IBM, Ford, Nestle, Phillip Morris тощо). Ринкова капіталізація окремих із них перевищує 500 млрд. дол., а щорічні обсяги їх продажів становлять 150-200 млрд. дол. Чистий прибуток будь-яких з найбільших ТНК є адекватним річному бюджету України, а обсяг їх товарно-грошового обороту нерідко перевищує ВВП декількох країн, разом узятих [4, с. 299].

В останні роки активно розвивають свою діяльність на світовому ринку транснаціональні корпорації індустріальних країн. Галузева структура ТНК достатньо широка. Так, 60 % міжнародних компаній зайняті у сфері виробництва (насамперед спеціалізуються на електроніці, автомобілебудуванні, хімічній і фармацевтичній промисловості), 37 % – у сфері послуг і 3 % – у видобувній промисловості та сільському господарстві [5, с. 108].

В Україні діє низка іноземних ТНК. Так, станом на 2012 р. на українському ринку присутні понад 30 світових ТНК. Їх капітал в основному зосередився у харчовій і тютюновій промисловості, торгівлі, фінансах, енергетиці, тобто в галузях зі швидкою оборотністю капіталу та забезпеченими ринками збуту [6, с. 64].

Загалом присутні на українському ринку іноземні корпорації можна умовно поділити на три групи. Перша – компанії, що виготовляють товари і надають послуги внутрішнього споживання. Це – McDonald's,

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Nestle, Philip Morris International, Kraft і компанії-оператори на ринку зв'язку. Мета їх приходу на український ринок – отримання прибутку. Їх прихід пов'язаний з тим, що у своїх країнах ринок уже давно сформований, обсяг прибутку є стабільним протягом багатьох років, і, по суті, він однаковий з кожної нової партії проданого товару. Перспективи збільшити обсяги продажів товарів є низькими. Тому навіть якщо невелика кількість населення України зможе купувати їхню продукцію, компанії мають змогу збільшити загальний обсяг своїх продажів.

Друга група – це категорія компаній, що ставлять за мету зайняти нішу на новому ринку, що може бути вигідним у перспективі, коли Україна ввійде в стадію стабільного економічного розвитку. До таких компанії належать компанії-трейдери, що будують переробні заводи, торговці засобами захисту рослин і сільгосппродукцією.

Третя група – компанії, що інвестують в українські ринки. Такі компанії в основному мають російське походження, що пояснюється фактом існування «географічної дистанції» [7, с. 143-144].

Стосовно значення ТНК на міжнародній арені та, відповідно, впливу, який вони можуть справляти, слід зазначити таке. На сьогодні ТНК контролюють до половини промислового виробництва у світі, дві третини міжнародної торгівлі, приблизно 4/5 патентів і ліцензій на нову техніку, технології та ноу-хау [8, с. 12; 9, с. 149].

Вражають також показники зайнятості та темпи їх зростання у ключових ТНК. Так, якщо в найбільшій за кількістю працівників корпорації показник зайнятості у 1998 р. вперше в історії перетнув мільйонну позначку, то у 2000 р. понад мільйон працівників налічували вже 4 найбільші ТНК. Якщо кількість працівників 500 найбільших ТНК світу в 1998 р. дорівнювала кількості населення Франції, Італії чи Німеччини, а у 100 найбільших ТНК працювало понад 15,5 млн. осіб, то вже у 2000 р. ця ж цифра відображала загальну кількість працівників лише 32 найбільших ТНК, а кількість працівників 50 найбільших ТНК становила 19 млн. осіб [10, с. 9].

У літературі все частіше висуваються припущення про те, що ТНК фактично вирішують питання нового економічного та політичного переділу світу, стоять на межі створення світового наднаціонального уряду [11, с. 43].

Отже, сучасні ТНК здійснюють значний вплив і певною мірою створюють систему наднаціонального регулювання, впливу на економіку. Не варто забувати, що передусім подібні утворення ставлять за мету задоволення власних інтересів. Це призводить до виникнення низки проблем і небезпечних ситуацій, що можуть виникнути для української економіки. Так, у літературі зазначається, що найбільшою небезпекою є те, що функціонування ТНК має наднаціональний характер і призводить до формування наддержавних зв'язків. Значна кількість ТНК настільки великі, що за обсягом обороту перевищують окремі країни. Це надає їм можливість вести справи безпосередньо з главами держав і здійснювати тиск на уряд приймаючої країни. Незгодні з політикою уряду ТНК можуть підкупити місцевих політиків і фінансувати змову проти нього. Зміна урядів у Європі та Азії, війни та державні перевороти у країнах Близького і Середнього Сходу, Латинської Америки безпосередньо пов'язані з інтересами ТНК, що збагатилися від цього на мільярди доларів [2, с. 160; 12, с. 72]. Для забезпечення корпоративної політики ТНК у зовнішній політиці реалізують свою дипломатію на основі власної корпоративної ідеології. Вони мають власні спецслужби і достатню кількість зброї для військових заворушень. Кінцева мета діяльності ТНК – максимізація прибутку, тому можлива ситуація, коли досягнення цієї мети призведе до негативних економічних і соціальних наслідків всередині держави, виснаження природних ресурсів. ТНК здатні лобіювати прийняття певних законів на свою користь у приймаючій країні. Крім того, іноземні інвестори найчастіше захоплюють перспективні та більш розвинуті напрями діяльності приймаючих країн і

можуть нав'язувати вітчизняним підприємствам застарілі й екологічно небезпечні технології [2, с. 160]. У літературі вказується на те, що сукупні валютні резерви ТНК у кілька разів перевищують сукупні резерви всіх центральних банків світу разом узятих [13, с. 11]. Тому переміщення лише 1-2 % маси грошей, що перебувають у їхньому володінні, цілком здатне змінити паритет національних валют [2, с. 160].

Аналізуючи наслідки діяльності ТНК, можна відзначити також той факт, що вони, експортуючи свої товари, перешкоджають розвиткові конкуруючого національного виробництва. Планування виробництва та торгівлі, що здійснюється в рамках ТНК, може вступати в протиріччя з програмами економічного розвитку приймаючих країн, негативно впливаючи на виконання цих програм [14, с. 141].

Крім того, ТНК створили специфічну форму переміщення капіталу за допомогою трансфертних цін, які встановлюються самими ТНК при постачанні продукції та наданні послуг своїм дочірнім компаніям і філіалам у рамках корпорацій. Тому трансфертні ціни на продукцію ТНК є однією з найбільших проблем приймаючих країн. Маніпуляція цінами при трансфертному ціноутворенні полягає в навмисному завищенні або заниженні цін на продукцію, що постачається материнською компанією своїм дочірнім підприємствам, на послуги, патенти, ліцензії [15, с. 435].

Часто ТНК намагаються обійти закони (приховування прибутків, вивіз капіталу з однієї країни в іншу тощо), встановлювати монопольні ціни, що дають можливість отримувати надприбутки за рахунок споживача [5, с. 108].

Так, О. Перелигіна поділяє загрози від діяльності ТНК на чотири групи: екологічні, економічні, правові та соціальні. До екологічних відноситься фактично неконтрольований процес викиду отруйних речовин від виробництва в атмосферу, забруднення водойм, питання очищення ґрунту та водойм від нафти та продуктів її переробки. Часто через лобіювання інтересів урядом ТНК дозволяють собі чинити екологічні злочини та не нести за це жодної відповідальності. Так, у ЗМІ не раз критикувалася діяльність нафтопереробної компанії «Shell». Наприклад, у 1970 р. в Нігерії стався прорив нафти, проте корпорація за це так і не відповіла. Економічні загрози являють собою низку економічних і виробничих факторів, які призвели або є наслідком діяльності ТНК. Так, наприклад, багатонаціональні корпорації порушують правила ведення чесної торгівлі, стаючи монополістами в галузі, нехтуючи правилами добросовісної конкуренції, унеможливлюють розвиток малого та середнього бізнесу в певній галузі. Серед правових злочинів ТНК автор виділяє тиск на політичну владу в країні приймання для лобіювання своїх інтересів, використання недоліків законодавств держав, що розвиваються, і таким чином уникнення податкових тягарів, здійснення влади над населенням малорозвинених держав і, як наслідок, легке уникнення відповідальності за численні правопорушення. Що стосується соціальних загроз, зазначається, що поміж усіх суб'єктів господарювання ведення соціально відповідального бізнесу найменш властиве ТНК. Нерідко облаштовуючи виробництво в малорозвинених державах Азії чи Африки, багатонаціональні корпорації не враховують соціальні інтереси працюючих, порушуючи трудове законодавство – присутня надмірна людська праця, дитяча праця. На таких підприємствах часто скоюються злочини проти прав людини. Так, наприклад, у 70-х роках минулого століття аргентинська компанія концерну «Ford» провадила жорстоку антипрофспілкову політику, а найбільш активних протестантів просто вбивали [16].

Одним із суб'єктів, який би міг протистояти впливу ТНК, теоретично могла б стати Світова організація торгівлі. Проте у все більшій кількості публікацій зазначається, що й вона останнім часом не має ефективних інструментів для здійснення таких повноважень.

Так, на думку окремих експертів, у сучасних умовах регіональні інтеграційні

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

об'єднання та СОТ не здатні протистояти діяльності ТНК у разі негативного впливу на країну базування [17, с. 23].

Доказом можуть слугувати наведені нижче ситуації, коли врегулювати прояви недобросовісної конкуренції з боку ТНК не змогли країни-лідери, більше того, навіть з допомогою СОТ, що спонукає до відповідних висновків стосовно країн з перехідною економікою. Так, широко відомою є слабка результативність застосування механізмів ГАТТ/СОТ у традиційному конкурентному протистоянні ЄС і США (ГАТТ – Генеральна угода з тарифів та торгівлі – авт.). Як приклад наводиться ситуація, коли у 2001 р. комісія з вирішення спорів СОТ винесла позитивне рішення щодо скарги ЄС, яка полягала у вимозі про стягнення штрафу з уряду США на суму понад 4 млрд. дол. за надання субсидій експортерам в особі ТНК, оскільки чинне законодавство США дозволяє американським ТНК засновувати дочірні підприємства в офшорних зонах, що дає змогу підтримувати низький рівень цін за рахунок низького рівня оподаткування. Такими пільгами користуються майже 6 тис. американських компаній, у тому числі такі ТНК, як «Майкрософт», «Боїнг» і «Дженерал Моторс». За останні роки СОТ визнає такі «податкові канікули» незаконними вже вчетверте, однак «канікули» тривають. Транснаціональні корпорації активно обстоюють інтереси країни походження, лобіюють прийняття законів, що запобігають небажаному для компанії вторгненню іноземних капіталів. Так, у Німеччині у 2003 р. прийнято закон, який захищає автомобільну ТНК «Фольксваген» від скуповування її акцій. При цьому головний мотив прийняття закону – не допустити скорочення робочих місць материнської компанії ТНК, хоча це й суперечить правилам Євросоюзу про вільний рух капіталів через національні кордони країн-членів ЄС [17, с. 28, 18, с. 14-15].

Більше того, на практиці мали місце факти зловживання нормами СОТ на користь ТНК. Так, ще під час переговорів ГАТТ, які призвели до створення СОТ, Сполучені Штати спробували об'єднати в одну законодавчу систему правила, передбачені Угодою про Північноамериканську зону вільної торгівлі (NAFTA) і правила СОТ. Інвестори мали б отримати більше прав та бути краще захищеними, а у свою чергу ТНК отримували право самостійно подавати скарги до суду СОТ, в обхід держав. Євросоюз також лобіював інтереси транснаціональних інвесторів. Проте спроби США та ЄС зазнали поразки через опір більшості країн. Надалі була спроба провести ці угоди всередині Організації Економічного співробітництва та розвитку (OECD). Кульмінацією цієї кампанії корпоративного лобізму стала спроба прийняти угоду MAI (Багатосторонню угоду з інвестицій, Multilateral Agreement on Investment), яка фактично передбачала добровільну відмову держав від будь-якої форми контролю за діяльністю приватного капіталу взагалі. Цей документ викликав обурення в Західній Європі, що спричинило його відхилення Європарламентом.

Проте нині інвестиційні угоди все більше обмежують права держав приймати заходи захисту, а приватні інвестори – передусім ТНК – отримують можливість у рамках міжнародного права звинувачувати держави, якщо ті вводять регулювання. Так, регіональна економічна угода NAFTA містить інвестиційну угоду, через яку Мексику було засуджено до виплати штрафу американському концерну, оскільки ця країна заборонила будівництво отруйного звалища поблизу охоронюваного заповідника [19].

Компанія Gerber ввозила до Гватемали дитяче харчування, яке потрібно було розводити водою. Однак через погану якість води, за даними ЮНІСЕФ, у цій країні щорічно вмирає близько 1,5 млн. дітей. Тому ще в 1981 р. Всесвітня організація охорони здоров'я ООН видала «Міжнародний кодекс з продажу продуктів, що заміняють материнське молоко», який містив заборону на ідеалізування штучного дитячого харчування та наказував наклеювати на дитяче харчування етикетки про переваги материнського молока. У 1988 р. в Гвате-

малі було прийнято відповідний закон, дитяча смертність значно знизилася, а ООН схвалила дії Гватемали як зразкові. Однак Gerber натиснула через США на Гватемалу, після чого Верховний Суд останньої вирішив, що цей закон поширюється виключно на харчування, вироблене в країні, – і, відповідно, не стосується продукції Gerber.

У Болівії після приватизації водопостачання в департаменті Кочабамба концерном Bechtel ціни підскочили так, що населення було змушене платити за воду близько чверті свого доходу. Населення збунтувалося і після піврічної «війни за воду» вигнало концерн. Після цього суд Світового банку (International Center for the Settlement of investment disputes) засудив Болівію до виплати Bechtel 25 млн. дол., що втричі перевищувало інвестиції концерну [20, с. 23-24].

Таким чином, можна констатувати ситуацію, коли норми міжнародного права, покликані захистити світ від негативного впливу транснаціональних утворень, застосовуються для цих утворень більш лояльно, ніж для інших учасників угод.

Разом із тим, використання форми ТНК дає змогу отримувати переваги не лише цим суб'єктам, а й економіці приймаючої країни. Так, відкриваючи свої філії в різних державах світу, корпорації сприяють зайнятості місцевого населення, включаючи висококваліфіковані кадри науково-технічних працівників, менеджерів тощо [6, с. 60].

Серед іншого, про аспекти взаємодії України зі світовими ТНК можна вести мову з огляду на динаміку прямих іноземних інвестицій, які є основною формою зарубіжної експансії ТНК [21, с. 222].

Участь ТНК в національній торгівлі дає змогу підвищити рівень міжнародної спеціалізації на базі взаємопроникнення капіталу, розширити інноваційну діяльність [1, с. 112].

Крім того, іноземні ТНК в Україні сприяють загостренню конкуренції, змушуючи національних виробників поліпшувати якість та асортимент власної продукції, приносять із собою нові технології [22, с. 30].

Серед позитивних наслідків діяльності ТНК виділяються також: зміцнення ресурсної та виробничої бази країни; розширення експортних можливостей; сприяння реструктуризації економіки; поширення передових технологій; поглиблення міжнародного розподілу праці; посилення процесів інтернаціоналізації та глобалізації [4, с. 300].

ТНК є достатньо потужним двигуном прогресу: їх розвиток пов'язаний з активною інноваційною діяльністю. У країнах ЄС дві третини всіх промислових досліджень здійснюються провідними ТНК з числом зайнятих працівників більше 5 тис. Концентрація витрат на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи (далі – НДДКР) значно перевищує концентрацію витрат в інших сферах економічної діяльності. У Великій Британії 70 % виробництва фармацевтичної промисловості сконцентровано у 20 компаніях, а 70 % витрат на НДДКР тільки в 4 компаніях. Харчовий концерн «Nestle» витрачає на НДДКР більше, ніж вся харчова промисловість Франції [11, с. 44]. Корпорації, здійснюючи прямі іноземні інвестиції в різних країнах світу, мають вплив на економічну структуру як країн-реципієнтів, так і країн-донорів. ТНК спрямовують не просто свій капітал у конкретну галузь, а й капітальні, технологічні, трудові ресурси, одночасно зменшуючи капіталовкладення й зайнятість у цій галузі у своїй країні. Необхідно звернути увагу на те, що ТНК інвестують у найбільш прибуткові проекти, які вони вважають важливими у своїй корпоративній стратегії та які на сучасному етапі пов'язані з НДДКР [11, с. 45; 23].

Не слід забувати про те, що підприємства ТНК несуть податковий тягар на користь приймаючої країни [24, с. 1488].

Отже, можна констатувати, що на сьогодні ТНК є дуже потужними та впливовими гравцями на світовому економічному полі. Аналіз того, які переваги може принести використання таких інструментів, дав змогу зробити висновок, що ТНК

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

можуть бути корисними для нашої економіки, тому категорично відсторонюватися від них недоцільно. Разом із тим значний перелік небезпек свідчить про необхідність обачності в процесі допуску таких суб'єктів на ринок України.

Одним із значних недоліків є те, що стан економіки нашої країни не завжди дає змогу ефективно та швидко відреагувати на вплив іноземної ТНК. Одним із способів захисту може бути створення власних ТНК.

На сьогодні серед національних ТНК необхідно першочергово назвати Фінансово-промислову групу СКМ, яка об'єднує понад 100 підприємств, переважно у сферах ГМК, енергетики, фінансів, телекомунікацій, нерухомості, медіа, сільського господарства, видобутку глин, транспорту, машинобудування, аптечного бізнесу тощо [25; 26], і Корпорацію «Індустріальний союз Донбасу», що входить у перелік 40-ка найбільших виробників сталі у світі [27]. Останнім часом набирає обертів робота створеної Д. Фірташем Group DF, основними напрямами діяльності якої є азотний, титановий, газовий, банківський бізнес тощо [28; 29]. Діалог із цими, а також низкою інших українських ТНК, може сприяти позитивним зрушенням у сфері захисту національної економіки.

Крім того, не варто забувати про таке утворення, притаманне нашій країні, як промислово-фінансові групи (далі – ПФГ), що уявляють собою об'єднання, до яких можуть входити промислові підприємства, сільськогосподарські підприємства, банки, наукові та проектні установи, інші установи й організації всіх форм власності, що мають на меті отримання прибутку, та яке створюється за рішенням Уряду України на певний термін з метою реалізації державних програм розвитку пріоритетних галузей виробництва та структурної перебудови економіки України, включаючи програми згідно з міждержавними договорами, а також виробництва кінцевої продукції [30]. Незважаючи на те, що на сьогодні закон, який регулює відносини у сфері ПФГ, втратив чинність, видається доцільним створити подібний нормативно-правовий акт, який, урахувавши досвід попереднього, міг би стати ефективним регулятором у сфері великого бізнесу та регулювати діяльність ТНК в Україні.

Важливим напрямом є приділення особливої уваги вдосконаленню антимонопольно-конкурентного законодавства в цій сфері.

Слід зазначити, що, як уже частково зазначалося, «технологія є ключовим, найбільш значимим фактором міжнародного розподілу праці. На передньому плані тут знаходяться провідні промислово розвинені країни, а їх ТНК – основне джерело нових технологій… Дослідницьку роботу організовано переважно так, що лише окремі її етапи здійснюються за кордоном, більша ж частина, особливо стратегічно важливі елементи науково-дослідницьких та дослідно-конструкторських робіт» [31, с. 262]. Таким чином, доцільно створити максимально сприятливі умови для розвитку саме інноваційної складової діяльності вітчизняних ТНК. При цьому особливу увагу варто приділяти законодавчому розвитку права інтелектуальної власності.

Крім того, можливим є створення з представників ТНК із вітчизняним корінням громадської ради (з власним фінансуванням), яка виконуватиме дорадчі функції в органах, перелічених у ст. 9 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» № 959-XII від 16 квітня 1991 р. (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Центральний орган виконавчої влади з питань економічної політики, Національний банк України, Державна митна служба України, Міжвідомча комісія з міжнародної торгівлі [32]). Наприклад, доцільним буде це здійснити при Міністерстві економічного розвитку і торгівлі України. Імовірність того, що ці представники дозволять захопити певний сектор зарубіжній ТНК, достатньо незначна, до того ж практики розуміються на тих аспектах, які держслужбовці можуть не побачити через брак спеціального досвіду. Подібну раду можна сформувати на базі торгово-промислової палати України,

яка є своєрідним «мостом» між державними органами та бізнесом і має значний вплив на організацію ведення зовнішньої торгівлі в Україні.

Висновки

Отже, у статті визначено позитивні та негативні аспекти діяльності ТНК для зовнішньої торгівлі України. Досліджено ступінь присутності ТНК – як зарубіжних, так і вітчизняних – на українському ринку. Для протидії негативному впливові іноземних ТНК запропоновано підтримання та створення власних корпорацій, переважно в наукоємних галузях, розвиток права інтелектуальної власності та антимонопольно-конкурентного законодавства. Запропоновано використання досвіду ПФГ для регулювання відносин у сфері діяльності ТНК в Україні.

Внесено пропозицію щодо створення за участю представників вітчизняних ТНК громадської ради (із власним фінансуванням), яка виконуватиме дорадчі функції в органах, перелічених у ст. 9 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» (наприклад, у Міністерстві економічного розвитку і торгівлі України). Створення такої структури запропоновано здійснити в межах Торгово-промислової палати України.

Щодо напрямів подальших наукових досліджень, доцільним буде розроблення процедурних питань реалізації виказаних вище пропозицій. Також перспективним є створення методичних засад механізму захисту економічного суверенітету України в разі негативного впливу ТНК.

Список використаних джерел

1. *Терехов Є.М.* Вплив транснаціональних корпорацій на розвиток національних економічних систем / Є.М. Терехов, О.В. Прокопенко // Вісник Сумського державного університету. Серія «Економіка». – 2010. – № 1. – С. 103-113.

2. *Мекшун П.В.* Вплив діяльності транснаціональних корпорацій на економічну безпеку держави / П.В. Мекшун // Науковий вісник Чернігівського державного інституту економіки і управління. Серія «Економіка» . – 2011. – Вип. 4. – С. 157-162.

3. *Македон В.В.* Формат взаємодії транснаціональних корпорацій та реального сектора національної економіки України / В.В. Македон // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. – 2012. – № 1 (5). – Том 1. – С. 250-258.

4. *Яковенко Ю.М.* Вплив транснаціональних корпорацій на економічний розвиток України / Ю.М. Яковенко, Т.І. Сичова // Науковий вісник Донбаської державної машинобудівної академії. – 2009. – 2 (5Е). – С. 298-302.

5. *Люльов О.В.* Вплив ТНК на світову економіку / О.В. Люльов, С.С. Плацинда // Економічні проблеми сталого розвитку : матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 20-річчю наукової діяльності ф-ту економіки та менеджменту СумДУ, м. Суми, 3-5 квітня 2012 р. / Відп. за вип. О.В. Прокопенко. – Суми : СумДУ, 2012. – Т. 2. – С. 106-108.

6. *Шабаліна Л.* Аналіз впливу транснаціональних корпорацій на економіку України / Л. Шабаліна, М. Корнейченко // Схід : аналітично-інформаційний журнал / Ін-т екон. промислов. НАН України ; Ін-т філософ. ім. Г.С. Сковороди НАН України ; Укр. культурологічний центр ; Запоріз. нац. ун-т. – Донецьк, 2012. – № 3 (117). – С. 59-64.

7. *Подлевський А.А.* Перспективи розвитку ТНК в Україні / А.А. Подлевський, К.М. Фесина // Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону : фінансова політика та інвестиції : Збірник наук. праць. – Рівне : НУВГП, 2009. – Вип.15, № 4. – С. 140-148.

8. *Владимирова И.Г.* Исследование уровня транснационализации компаний / И.Г. Владимирова // Менеджмент в России и за рубежом. – 2001. − № 6. – С. 12.

9. *Красавцева А.В.* Роль транснациональных корпораций в мирополитических процессах глобализирующегося мира : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / А.В. Красавцева ; С.-Петерб. гос. ун-т. – С.-Пб., 2007. – 171 с.

10. *Пехник А.В.* Механізм узгодження інтересів ТНК зі стратегічними пріоритетами національної економіки : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.05.01 / А.В. Пехник ; Терноп. акад. нар. госп-ва. – Т., 2005. – 20 с.

11. *Савицька С.О.* ТНК як фактор динамізації структурних зрушень / С.О. Савицька // Еконо-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

міка та підприємництво : збірник наук. праць молодих учених та аспірантів / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана» ; відп. ред. С.І. Дем'яненко. – 2008. – Вип. 20. – С. 42-47.

12. *Кузьменко А.М.* Транснаціональні корпорації як суб'єкти розвідувальної діяльності / А.М. Кузьменко // Юридичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 68-79.

13. *Бубенко П.Т.* Інституційна динаміка просторової організації економічного розвитку : Монографія / П.Т. Бубенко. – Харків : ХНАМГ, 2008. – 295 с.

14. *Овечкина О.А.* Регулирование деятельности ТНК снова актуально // О.А. Овечкина / Управління розвитком : збірник наукових праць. – Харьков : ХНЕУ, 2012. – № 11 (132). – С. 139-142.

15. *Денисова Е.Ю.* Практические аспекты функционирования ТНК в глобальной экономике / Е.Ю. Денисова // Вісник Донецького національного університету. Серія «Гуманітарні науки». – 2010. – № 3. – С. 433-436.

16. *Перелигіна О.В.* Недоліки та загрози діяльності транснаціональних корпорацій / О.В. Перелигіна // Современные проблемы и пути их решения в науке, транспорте, производстве и образовании '2011 : Сборник научных трудов по материалам международной научно-практической конференции. – 2011. – № 4. – Т. 23. – С. 44-45 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sworld.com.ua/index.php/uk/economy-411/world-economy-and-international-economic-relations-411/10781-411-0110 (станом на 20.04.2013).

17. *Гонта О.І.* Структуризація зовнішніх впливів на економіку регіонів України в умовах глобалізації / О.І. Гонта // Чернігівський науковий часопис. – 2011. – № 1 – С. 21-29.

18. *Жаліло Я.* Глобалізація та проблеми збереження економічного суверенітету України / Я. Жаліло // Вісник Тернопільської академії народного господарства. – 2002. – № 8-1. – С. 11-18.

19. *Ждановская А.* Что такое ВТО? В чьих интересах в ВТО принимаются решения? Чем опасна ВТО? / А. Ждановская // Скепсис : научно просветительский журнал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://scepsis.net/library/id_2546.html#a21 (станом на 20.04.2013).

20. Всемирная торговая организация. Что ждет Россию. Мировой опыт (Факты и цифры). – М., 2012. – 76 с.

21. *Медведкина Е.А.* Влияние ТНК на инвестиционно-инновационную деятельность Украины в контексте глобализации / Е.А. Медведкина, Л.Х. Ассиде // Вісник Донецького національного університету. Серія В «Економіка і право». – 2009. – Вип. 2. – С. 220-225.

22. *Карамбович І.М.* ТНК у системі світового господарства / І.М. Карамбович // Зовнішня торгівля : право та економіка. – 2008. – № 4. – С. 28-30.

23. *Курнышева И.* Условия инновационного развития / И. Курнышева // Экономист. – 2001. – № 7. – С. 9-18.

24. *Балашова О.В.* Сучасні тенденції розвитку світового ринку капіталу в умовах фінансової глобалізації / О.В. Балашова // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций : региональный аспект. – Сборник научных трудов. Донецк : ДонНУ, 2007. – С. 1485-1489.

25. СКМ : перелік активів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.scm.com.ua/business/list/ (станом на 20.04.2013).

26. СКМ : основні факти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.scm.com.ua/ru/about-us/main-facts/ (станом на 20.04.2013).

27. ИСД : о компании [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.isd.com.ua/company/profile/ (станом на 20.04.2013).

28. Group DF : місія та бачення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://groupdf.com/ru/about/mission-vision (станом на 20.04.2013).

29. Group DF : напрями бізнесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://groupdf.com/ru/businesses (станом на 20.04.2013).

30. Закон України «Про промислово-фінансові групи в Україні» від 21 листопада 1995 р. № 437/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 23. – С. 88.

31. *Шутаева Е.А.* Иностранные корпорации : сущность, направления деятельности и особенности функционирования в Украине / Е.А. Шутаева // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского : науч. журн. – Симферополь : ТНУ, 1995 – С. 258-269.

32. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16 квітня 1991 р. № 959-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 29. – Ст. 377.

Розділ 3

Трудове право; право соціального забезпечення. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право

Проблеми спростування судових преюдицій за законодавством України

М.Л. Бєлкін
кандидат юридичних наук, доцент кафедри бізнес адміністрування та управління проектами, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Розглянуто небезпеки прийняття незаконних судових рішень для третіх осіб у разі застосування цих рішень як преюдиційних. Особливу увагу приділено «роз'ясненням» різноманітних судових пленумів. На підставі аналізу процесуального законодавства та судової практики доведено, що особи, які не брали участі у справі, але до яких застосовано наслідки відповідних судових рішень, можуть вважатися такими, що отримали право на апеляційне оскарження, оскільки це рішення стосується їх прав. Обґрунтовано необхідність запровадження механізмів оскарження «роз'яснень» пленумів.

Рассмотрены опасности принятия незаконных судебных решений для третьих лиц в случае применения этих решений как преюдициальных. Особое внимание уделено «разъяснением» различных судебных пленумов. На основании анализа процессуального законодательства и судебной практики доказано, что лица, не участвовавшие в деле, но к которым применены последствия соответствующих судебных решений, могут считаться получившими право на апелляционное обжалование, поскольку данное решение касается их прав. Обосновывается необходимость внедрения механизмов обжалования «разъяснений» пленумов.

Considered risk taking illegal judgments for third parties in the event of the application of these solutions as prejudicial. Particular attention is paid to the «explanation» of the various plenary sessions court. Based on the analysis of procedural law and judicial practice proved that the person who did not participate in the case, but the effects are applied to which the relevant judicial decisions are considered to have the right to appeal against, because the decision as to their rights. The necessity of the introduction of an appeals mechanism «interpretations» plenums.

Ключові слова: *преюдиціальне рішення, апеляційне оскарження, доступ до судових рішень, вищий спеціалізований суд, Верховний Суд, постанова пленуму, інформаційний лист.*

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Постановка проблеми

Нині в Україні все більше усвідомлюється необхідність застосування судового прецеденту [1]. Однак якщо рішення суду чи «роз'яснення» пленуму є незаконним, то застосування такого прецеденту є шкідливим, оскільки продовжує ланцюг незаконних судових рішень [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Системні наукові дослідження щодо спростування використання судів на шкоду правам та інтересам фізичних чи юридичних осіб не проводяться. З цього приводу опубліковано одиничні праці [3-6]. Найбільш активне обговорення здійснюється на рівні спеціалістів-практиків [5; 7-10 та ін.]. Доробок [2; 11] у цьому напрямі належить авторові. Ця стаття є продовженням досліджень і судової практики автора.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Оскільки застосування судового прецеденту в Україні не стало систематичним, питання його спростування практично не обговорюються. Питання ж спростування незаконних «роз'яснень» з боку вищих спеціалізованих судів взагалі не порушувалося.

Формулювання цілей статті

Метою статті є узагальнення засобів і прийомів для спростовування судових рішень, у разі їх застосування як преюдиційних до третіх осіб.

Виклад основного матеріалу дослідження

Нині найбільш поширеними у судовій практиці є прагнення податкових органів отримати судові рішення про фіктивність, незаконність реєстрації тощо певних юридичних осіб, щоб потім використовувати ці рішення проти платників податків – контрагентів таких юридичних осіб [2-5; 11]. Однак практика свідчить, що такого роду рішення далеко не завжди законні та переконливі. Справа в тому, що відповідачі в таких справах, відчуваючи певний страх перед органами податкової служби, найчастіше визнають те, що визнавати й не слід було, проти позову не заперечують і в подальшому, як правило, судові рішення не оскаржують. Тому найчастіше місію оскарження вимушені брати на себе інші зацікавлені особи, доводячи при цьому свою зацікавленість саме застосуванням до них висновків цього суду.

Свою мету щодо скасування державної реєстрації підприємства податківці реалізують або через місцеві загальні суди або через місцеві адміністративні суди. У зв'язку з цим необхідно мати на увазі, що відповідно до ч. 1 ст. 292 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПКУ), сторони та інші особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не брали участі у справі, але суд вирішив питання про їхні права та обов'язки, мають право оскаржити в апеляційному порядку рішення суду першої інстанції повністю або частково. Аналогічні положення щодо права оскаржити в апеляційному порядку постанови суду першої інстанції особами, які не брали участь у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права та обов'язки, містить і ч. 1 ст. 185 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАСУ). Тобто, як тільки в акті перевірки платника податків з'являється вказівка (посилання) на певне судове рішення і стає зрозуміло, що підставою для прийняття органами ДПС рішення про стягнення з підприємства, яке перевірялося, штрафних санкцій стало саме це судове рішення, у підприємства є всі підстави для того, щоб спробувати оскаржити його в суді. Адже воно стосується вже і його прав і обов'язків. Інакше це рішення не можна застосовувати як преюдиціальне.

Так, в ухвалі Вищого адміністративного суду України (далі – ВАСУ) від 16 грудня 2009 р. № К-31164/09 [12] підтримана позиція скаржника-платника податків щодо правомірності оскарження постанови господарського суду Дніпропетровської області від 17 жовтня 2007 р., оскільки скаржник зазнав негативних наслідків у вигляді включення податковим органом

сум отриманих за реалізацію акцій, емітентом яких є ВАТ «Завод пневматичного обладнання», до складу валового доходу та у вигляді донарахування зобов'язання з податку на прибуток.

З метою оскарження джерелом інформації про текст рішення може бути: а) інформація з Єдиного державного реєстру судових рішень; б) безпосереднє ознайомлення з матеріалами справи в суді, який прийняв рішення, що планується оскаржити, на підставі ч. 1, 11 ст. 9 Закону України «Про доступ до судових рішень» (…забезпечується доступ осіб, зазначених у частині першій цієї статті, до матеріалів справи, що необхідні для оскарження судового рішення); в) витребування вказаного судового рішення безпосередньо в суді, де оскаржені рішення органів ДПС. З цього приводу досить конкретно висловився Донецький апеляційний господарський суд у постанові від 3 грудня 2007 р. у справі № 16/257-пд., зазначивши, що суд першої інстанції послався на рішення Господарського суду Донецької області по справі № 9/204-пд, однак це посилання зроблене судом з порушенням ст. 35 Господарського процесуального кодексу України, оскільки саме рішення в матеріалах справи відсутнє. Отже, всі судові рішення, на які, як на преюдиціальні, посилаються учасники справи, повинні бути представлені в матеріалах справи.

Судова практика свідчить, що оскарження судових рішень, які органи ДПС хочуть використати як преюдиціальні, досить успішні. Так, Апеляційний суд Одеської області розглянув апеляційну скаргу приватного підприємства «А» на постанову районного суду за позовом ДПІ до приватного підприємства «Т» і його засновника про визнання неправомірною діяльності підприємства «Т», визнання недійсним статуту підприємства, первинних бухгалтерських документів і свідоцтва про реєстрацію платника ПДВ. За результатами розгляду апеляційної скарги була винесена постанова [13] від 15 листопада 2006 р. у справі № 22а-1449/2006. Своє право на апеляційне оскарження підприємство «А» обґрунтувало тим, що воно мало тісні договірні відносини з підприємством «Т» і судове рішення щодо підприємства «Т» порушує його інтереси у сфері сплати податків та інших обов'язкових платежів.

Необхідно підкреслити, що дії підприємства щодо оскарження подібних рішень не повинні стримувати давність винесення судового рішення, а отже, судові терміни, що минули. За клопотанням скаржника терміни на оскарження можуть бути відновлені, якщо підприємство вкаже, що раніше воно не знало про таке рішення. Так, 15 червня 2006 р. було задоволено позов ДПА у м. Києві про визнання недійсним статутів ТОВ «М» і ВАТ «М». Ознайомившись із матеріалами справи в червні 2007 р. і не погодившись із судовим рішенням, акціонер ВАТ «М» – підприємство «Г» звернулося з апеляційною скаргою до Апеляційного суду м. Києва й одночасно заявило клопотання про поновлення строків на апеляційне оскарження. Це клопотання було задоволено.

Підставами для скасування сумнівних судових рішень, які органи ДПС хочуть використати як преюдиціальне, можуть бути:

1. Порушення правил підсудності. Так, після 1 вересня 2005 р. (з цього часу набув чинності КАСУ) справи за позовом органів ДПС повинні розглядатися не в порядку цивільного, а в порядку адміністративного судочинства. Розгляд у порядку цивільного судочинства є порушенням, яке відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 205, ч. 1 ст. 310 ЦПКУ тягне за собою скасування судового рішення із закриттям провадження у справі. Так, апеляційний суд м. Києва скасував рішення від 15 червня 2006 р. Деснянського районного суду м. Києва про скасування державної реєстрації акціонерного товариства, прийняте за позовом податкового органу, оскільки визнав, що такі справи після 1 вересня 2005 р. повинні розглядатися виключно в порядку адміністративного судочинства [2]. Ухвалою Верховного Суду України від 12 березня 2008 р. № 6-2931ск08 за цим рішенням відмовлено у відкритті касаційного провадження [14].

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

2. Неправильне обрання органом податкової служби предмета позову. Зокрема, податкові органи не мають права на подачу позову про визнання недійсними установчих документів і свідоцтва платника ПДВ, а також усіх виданих первинних документів. Так, Дніпропетровський апеляційний адміністративний суд (ухвала від 21 листопада 2007 р. у справі № 22-1256/07 [2]) визнав, що законом не передбачено право органів податкової служби на звернення до суду з вимогами про визнання недійсними установчих документів підприємства (статуту, свідоцтва про державну реєстрацію, довідки про включення до ЄДР), визнання недійсною реєстрації платника ПДВ, анулювання свідоцтва платника ПДВ, визнання недійсними всіх бухгалтерських документів та інших фінансово-господарських документів з моменту їх складання та реєстрації, тому суд першої інстанції прийняв законне й обґрунтоване рішення про відмову в задоволенні таких позовних вимог. Необхідно враховувати й те, що чинне законодавство не передбачає такого способу судового захисту, як визнання недійсними установчих документів і свідоцтва платника ПДВ, а також усіх виданих юридичною особою первинних документів.

3. Прийняття судами неналежних доказів. Рішення судів про визнання недійсними установчих документів і свідоцтва платника ПДВ, а також усіх виданих юридичною особою первинних документів ґрунтуються, як правило, на поясненнях засновників. У цих поясненнях зазначається, що засновники не мали наміру здійснювати підприємницьку діяльність, що вони підписали установчі документи за винагороду, за домовленістю з іншими особами, не мали відношення до формування статутного фонду тощо. Однак, наприклад, у постанові Харківського апеляційного адміністративного суду від 17травня 2007 р. у справі № 2-а-4/07 вказується [2], що судова колегія не бере до уваги відомості, наведені в показах особи та подані до суду позивачем у справі – ДПІ, оскільки свідчення ці давалися особою в підрозділі позивача – у податковій міліції. Крім того, було зазначено, що факт фіктивного підприємництва може встановлюватися виключно в порядку кримінального судочинства, а не цивільного чи господарського. Таким чином, лише визнання фізичних осіб, у тому числі й засновників, не можуть бути вичерпними доказами незаконності реєстрації підприємства.

Водночас, значно небезпечнішими для учасників судового провадження є незаконні «роз'яснення» вищих спеціалізованих судів, оскільки якщо рішення судів нижчого рівня суди при наступному розгляді справи можуть не брати до уваги, то позицію вищого спеціалізованого суду ігнорувати значно складніше, оскільки такий вищий суд, скоріше за все, буде розглядати касаційну скаргу відповідно до сформованої позиції. Так, згідно п. 4 ч. 1 ст. 32 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», вищий спеціалізований суд: надає методичну допомогу судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції та законів України у судовій практиці на основі її узагальнення та аналізу судової статистики; дає спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційні роз'яснення з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції. Згідно з п.п. 2, 6 ч. 2 ст. 36 згаданого закону, Пленум вищого спеціалізованого суду: узагальнює з метою забезпечення однакового застосування норм права при вирішенні справ відповідної судової юрисдикції практику застосування матеріального та процесуального закону; за результатами узагальнення судової практики дає роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування спеціалізованими судами законодавства при вирішенні справ відповідної судової юрисдикції. Однак мають місце непоодинокі випадки, коли пленуми замість роз'яснення вводять нові норми.

Так, у п. 2.11 Постанови Пленуму Вищого господарського суду України (далі – ВГСУ) від 21 лютого 2013 р. № 7 «Про деякі питання практики застосування розділу VI Господарського процесуального кодексу України», зазначено, що, якщо в

позовній заяві об'єднано дві або більше вимоги немайнового характеру, пов'язаних між собою підставами виникнення або поданими доказами, судовий збір сплачується окремо з кожної з таких вимог. Вказане «роз'яснення» є незаконним. Так, у пп. 2. п. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір» з цього приводу сказано дослівно таке: «За подання до господарського суду: позовної заяви немайнового характеру – 1 розмір мінімальної заробітної плати». Тобто, базою для обчислення судового збору є не вимога, а заява [15]. Очевидно, що при прийнятті цієї постанови ВГСУ керувався не нормами закону та багаторічною судовою практикою, а виключно принципом доцільності, а саме – вигадати додаткові підстави для стягнення з позивачів більше коштів. Аналогічної думки дотримуються й інші спеціалісти [16]. Водночас, практично суди вже користуються цим незаконним роз'ясненням пленуму.

За таких умов видається необхідним ввести механізм оскарження незаконних рішень пленумів вищих спеціалізованих судів. Адже виникає абсолютно парадоксальна ситуація: підзаконні нормативно-правові акти можна оскаржити в порядку адміністративного судочинства, закони, з певними застереженнями, – у порядку конституційного судочинства, а роз'яснення пленумів узагалі залишаються поза будь-яким зовнішнім контролем. Тому пропонується передбачити можливість оскарження сумнівних норм, уведених пленумами, до Верховного Суду України. Адже згідно зі ст. 125 Конституції України, саме Верховний Суд України є найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції. Порядок такого оскарження необхідно розробити окремо і закріпити в Законі України «Про судоустрій і статус суддів». Наприклад, у Німеччині діє судовий орган під назвою Об'єднаний великий сенат Федеральної судової палати, який приймає рішення в тому разі, якщо Великий сенат або Об'єднаний великий сенат бажає відхилитися від рішення іншої верховної судової установи чи Єдиного сенату [17, с. 73].

Висновки

Незаконне використання державними органами, зокрема, органами податкової служби, авторитету судів може бути спростоване оскарженням і скасуванням відповідних судових рішень, які зазначені органи намагаються використати як преюдиціальні, однак які, як правило, не відповідають вимогам законності й обґрунтованості і тому не витримують найменшого випробування оскарженням. Водночас, не менш гостро постає питання спростування незаконних «роз'яснень» вищих спеціалізованих судів. Запропоновано передбачити механізм їх спростування у Верховному Суді України.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямі є розроблення відповідних механізмів оскарження.

Список використаних джерел

1. *Бєлкін М.Л.* Значення та перспективи впровадження судового прецеденту у судочинстві України в контексті забезпечення єдності правозастосування / М.Л. Бєлкін // Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 13. – К., 2012. – С. 125-133.

2. *Бєлкін М.Л.* Спростування судових преюдицій як засіб захисту прав платників податків в адміністративному судочинстві / М.Л. Бєлкін // Адміністративне право і процес. – 2012. – № 1. – С. 96-105.

3. *Бєлкін Л.М.* Актуальні питання забезпечення безпеки бізнесу у випадках прийняття судових рішень про припинення державної реєстрації господарських товариств / Л.М. Бєлкін // Актуальні питання цивільного та господарського права. – 2010. – № 1 (20). – С. 78-87.

4. *Бєлкін Л.М.* Нарахування податків «заднім числом» як сумнівний винахід українського податкового адміністрування / Л.М. Бєлкін // Економіка та держава. – 2010. – № 11. – С. 107-110.

5. *Бєлкін Л.* Як держава намагається «заробити» на власних помилках / Л. Бєлкін // Юридична газета. – 16 лютого 2010 р. – № 7 (229). – С. 16.

6. *Бєлкін Л.М.* Проблема співвідношення законності та «державної доцільності» при прийнятті рішень адміністративними судами України / Л.М Бєлкін // Часопис Академії адвокатури України. – 2011. – № 4 (13). – Електронне наукове фахове видання. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/2011-4/11blmasu.pdf

7. *Поліводський О.*У продовження професійної дискусії : Співвідношення норм цивільного та податкового права в аспекті застосування статті 228 ЦК України / О. Поліводський // Юридична газета. – 10 травня 2011 р. – № 18-19 (280). – С. 1, 6-7.

8. *Поліводський О.* Коментар для «Юридичної газети» / О. Поліводський // Юридична газета. – 29 березня 2011 р. – № 13 (277). – С. 6.

9. *Забута І.* ВАСУ про тягар доказування щодо фіктивності (реальності) господарських операцій / І. Забута // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://4biznes.com.ua/2011/12/vasu-protyagar-dokazuvannya-shhodo-fiktivnosti-realnosti-gospodarskix-operacij/

10. *Пилипенко В.* Визнання нікчемності правочинів : Практичні поради підприємцям у випадку невизнання правомірності укладених угод органами державної податкової служби / В. Пилипенко // Юридична газета. – 22 листопада 2011 р. – № 47 (290). – С. 13.

11. *Белкин М.* Азбука обжалования (о пользе обжалования «чужого» судебного решения) / М. Белкин // Бухгалтерия. – 2008. – № 20 (799). – С. 66-69.

12. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// reyestr.court.gov.ua/Review/7274228.

13. Там само [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// reyestr.court.gov.ua/ Review/ 375007.

14. Там само [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// reyestr.court.gov.ua/Review/1810208.

15. *Бєлкін М.* Українські суди включилися у заробляння грошей на своє існування : Останні тенденції щодо сплати судового збору / М. Бєлкін // Юридична газета. – 30 квітня 2013 р. – № 18 (360). – С. 22-23.

16. *Чумак Р.* Зміна правової позиції Вищого господарського суду суперечить поняттю судового збору / Р. Чумак // Юридична газета. – 30 квітня 2013 р. – № 18 (360). – С. 22-23.

17. *Шишкін В. І.* Судові системи країн світу : Навчальний посібник [У 3-х кн.]. – Кн. 2. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 336 с. – ISBN 966-667-006-2.

Аспекти державного регулювання ринків похідних фінансових інструментів

В.Г. Кабанов
кандидат економічних наук, доцент,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

К.В. Цеков
магістрант,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто останні зміни в законодавстві, що стосуються ринків деривативів. Досліджено ситуацію в законодавстві України стосовно деривативів, запропоновано напрями його вдосконалення.

В статье рассмотрены последние изменения в законодательстве, касающиеся рынков деривативов. Исследована ситуация в законодательстве Украины по деривативам, предложены пути его усовершенствования.

In the article the latest changes in the legislation concerning derivatives markets are considered. Situation in the legislation of Ukraine on derivatives is researched, the ways of legislation improvement are proposed.

Ключові слова: *деривативи, регулювання ринків, похідні фінансові інструменти, обіг і функціонування деривативів, строковий ринок.*

Постановка проблеми

В останні кілька десятиріч стрімке зростання та розвиток ринків деривативів зумовили збільшення ризику виникнення кризових явищ. Водночас із поступовою глобалізацією кризове явище на окремо взятому ринку галузі чи країни може викликати значні проблеми на інших ринках і поставити під питання функціонування глобальної фінансової системи загалом. Тому одним із нагальних питань є регулювання позабіржових ринків деривативів, і це питання особливо гостро постає в Україні, де є значні проблеми із законодавством сфери фінансів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання розвитку та функціонування похідних фінансових інструментів і процеси фінансіалізації вивчали такі науковці, як Ф. Блек, М. Шоулз, П. Самюельсон, Дж. Маршалл, Е. Чізольм, Дж. Халл, Р. Кон, Є. Матановіч, Р. Колб, Дж. Сорос, Дж. Фостер, Р. Блекборн та інші. Ґрунтовні дослідження ринку деривативів також були проведені вітчизняними та російськими науковцями, серед яких можна назвати О.М. Сохацьку, І.О. Школьника, В.Г. Кабанова, А.Т. Головко, С.М. Лаптєва, І.О. Макаренко, Н.Г. Слав'янську, Г.І. Андрєєву, І.О. Остапенко та інших [1].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Попри поширеність похідних фінансових інструментів на світових фінансових ринках, усе ще не існує однозначного їх трактування. Також однією з нагальних проблем є законодавче регулювання позабіржових похідних фінансових інструментів. Хоча похідні фінансові інструменти не набули ще такої поширеності в Україні, як у більш розвинених країнах, законодавство першої щодо їх регулювання потребує значного вдосконалення.

Формулювання цілей статті

Метою статті є окреслення засад державного регулювання ринків похідних фінансових інструментів в Україні та за кордоном, висвітлення проблеми недостатнього державного регулювання похідних фінансових інструментів, аналіз можливих ризиків недостатнього регулювання.

Виклад основного матеріалу дослідження

Стрімкий розвиток ринків похідних фінансових інструментів зумовив необхідність створення системи стандартів та їх

правового регулювання. Похідні фінансові інструменти (далі – деривативи) відігравали ключову роль під час фінансової кризи 2008-2009 років. Катастрофічні наслідки цієї кризи продемонстрували, що потрібен прискіпливіший, більш детальний і контрольований нагляд за ринками деривативів.

На початку 2000-х років низькі відсоткові ставки центробанку США зумовили бум на ринку нерухомості та іпотечному ринку і, як наслідок, стрімке зростання цін на нерухомість. Це супроводжувалося процесами сек'юритизації (перетворення неліквідних або малоліквідних активів чи зобов'язань у ліквідні цінні папери) і збільшенням обсягу ринку кредитно-дефолтних свопів. Структуровані цінні папери (CDO – colletarized debt obligation), забезпечені іншими активами (іпотека, студентські стипендії, кредитні картки, автокредити тощо), у великому обсязі почали торгуватися на ринках. Відсутність можливості ефективного регулювання позабіржового ринку деривативів призвела до катастрофічних наслідків на фінансових ринках.

Перш за все, що ж взагалі таке «похідний фінансовий інструмент»? У тлумаченні терміну «дериватив» прослідковуються дві тенденції: розширене та вкорочене трактування. Інвестиційний банк JP Morgan у своєму глосарії наводить таке тлумачення: «Деривативний інструмент – це той інструмент, чия вартість змінюється зі змінами однієї чи більше змінних, які лежать в основі цього продукту, такі, як ціни товарів, відсоткові ставки чи курси валют. Базові деривативи включають в себе форварди, ф'ючерси, свопи, опціони, варранти та конвертовані облігації» [2].

Залежно від базового активу деривативи зазвичай поділяються на товарні та фінансові, а залежно від місця їх торгівлі – на біржові та позабіржові. Директива 2004/39/ЄС від 2004 р. проводить більш чітку класифікацію [3], що спрямована на вдосконалення законодавства похідних фінансових інструментів. З неї можна зробити кілька висновків:

- досі немає повної ясності в тому, які інструменти можуть бути віднесені до класу деривативів;
- відсутність стандартної уніфікованої загальноприйнятої термінології створює двозначність і, скоріше, дезорієнтує учасників ринку;
- очевидне використання надзвичайно популярної серед регуляторів практики використання розпливчатого формулювання «а також будь-які інші деривативи», що тим самим максимально розширює поле для тлумачення, що ніяким чином не конкретизує предмет.

Різноманітність деривативів, чи краще сказати, фінансових інструментів, яких до них відносять, ніяк не полегшує завдання щодо їх тлумачення. Стосовно пояснення деривативів можна сказати, що це контракти, за якими між датою укладення останнього та датою розрахунків проходить деякий час. Проте операції своп − це дві протилежні угоди з різними датами виконання. Угоди РЕПО подібні до свопів, але лише з тією різницею, що там однією стороною замість валюти на час угоди продаються цінні папери, як правило, облігації. Більше того, існує авторитетна професійна асоціація ISDA (International Swaps and Derivatives Association). Навіть із назви видно, що при її створенні розділено було два терміни: свопи і деривативи. Проте варто зазначити, що самі свопи значно відрізняються за економічною суттю. Існують валютні свопи (обмін валютою), процентні свопи (обмін процентними ставками), кредитні дефолтні свопи (один із інструментів кредитних деривативів). Усі вони різні за економічною суттю, особливо відрізняється останній. Зрештою можна зробити висновок, що навіть із трактуванням деривативів законодавство ще не до кінця врегульовано, більше того − взагалі не уніфіковано [3].

На організованих ф'ючерсних та опціонних біржах усі засади та умови регламентовані, обіг деривативів регулюється, ризики невиконання зобов'язань контрагентами мінімізований. Однак проблема в тому, що саме позабіржові деривативи становлять небезпеку стабільності фінан-

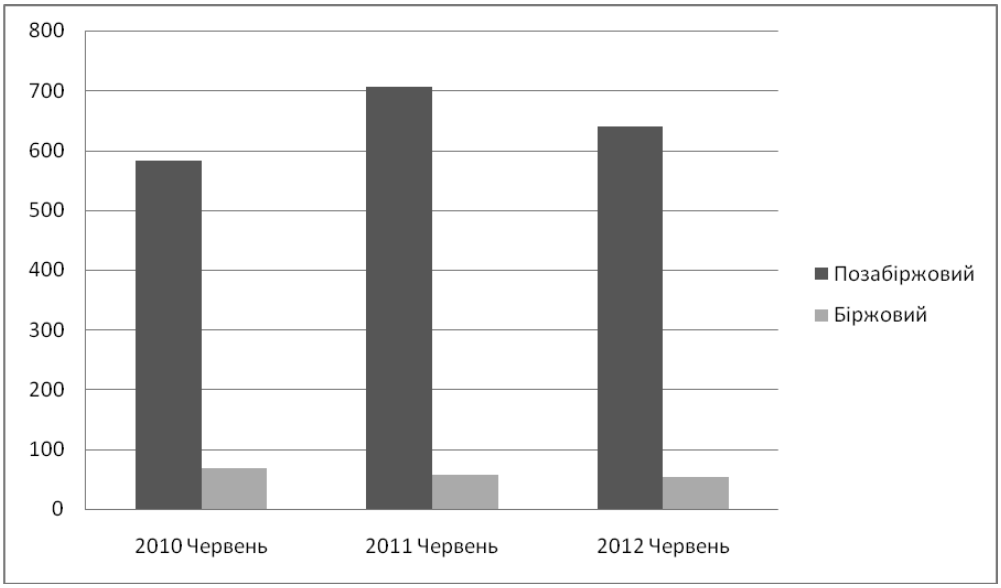

Рис. 1. Обсяг глобального біржового та позабіржового ринку деривативів, трлн доларів США [4]

сової системи через непрозорість ринку, можливе невиконання зобов'язань контрагентом, прийняття контрагентом на себе значного ризику. Більше того, обсяг позабіржового ринку деривативів значно більший, аніж обсяг їх біржового ринку (див. рис. 1).

На біржах торгуються ф'ючерси і опціони, проте найпоширеніший на сьогодні деривативний контракт – своп – торгується лише поза біржею. Хоча великий обсяг деривативних контрактів укладається поза біржами, усе ж таки значна частина з них – свопи, опціони та форварди на відсоткові ставки та валютні курси, які не несуть у собі значної небезпеки і є корисними для економік країн. Більше того, валютні свопи укладаються навіть центробанками провідних країн світу, що забезпечує їхні країни іноземною ліквідністю на короткий термін. Проте деякі з деривативів − кредитно-дефолтні свопи та свопи повного повернення − становлять велику небезпеку при неправильному використанні та непрозорості ринку. Загальна дискусія навколо обсягів торгівлі свопами та особливостей їх функціонування, зрештою, зумовила поступове перенесення місця їх торгівлі на біржові ринки.

Деривативам властиві такі основні ризики:

- відсутність прозорості;
- ризик того, що контрагент не виконає умови контракту (цей ризик є досить високим на позабіржовому ринку, на біржовому він практично усунутий);
- системний ризик, тобто якщо один великий гравець на ринку деривативів (наприклад, AIG, Merrill Lynch, Lehman Brothers) оголосить дефолт, це позначиться на кредитоспроможності контрагентів, що несе великий ризик для специфічного сектору чи економіки в цілому. Саме кредитні дефолтні свопи (CDS) найбільш уразливі до цього ризику. Складність і непрозорість цих фінансових продуктів практично унеможливлюють нагляд за розподіленням загрозливого ризику.

Фінансова криза 2007-2008 рр. виявила можливості виникнення кризових явищ деривативів з таких сторін:

- наводнення фінансової системи дешевими грошима, порушення диспропорцій між виробничим сектором і фінансовою сферою (наслідок фінансіалізації), наслідком чого є значний обсяг фіктивного

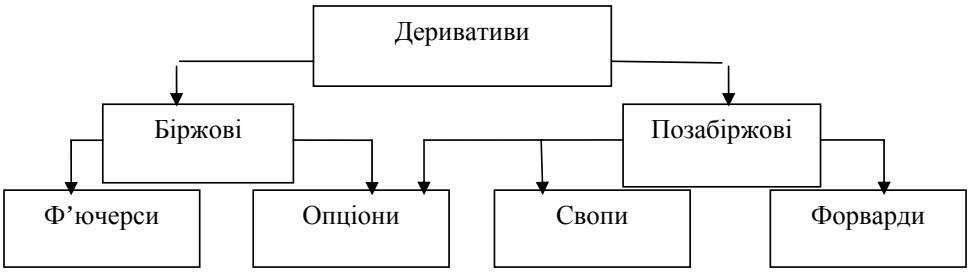

Рис. 2. Класифікація деривативів за місцем торгівлі

капіталу, що спричинило утворення «бульбашок»;

- фінансовий леверидж із високим рівнем спекулятивної складової (співвідношення власного та запозиченого капіталу);

- активний розвиток процесів сек'юритизації, поява та стрімкий розвиток кредитних деривативів, які поступово втратили своє першочергове призначення;

- нерозважлива поведінка інвесторів, які за прикладом більшості скуповували фінансові інструменті, економічної суті, механізмів роботи, переваг і недоліків яких вони не розуміли;

- ілюзія безпеки, яку надавали фінансові інструменти своїм користувачам, оскільки ризик нікуди не зникав, лише переходив до інших учасників ринку;

- фінансова інтеграція банківської та парабанківської системи, негативним наслідком якої є «ефект доміно».

У післякризовий період гостро постала проблема регулювання позабіржового ринку деривативів. США перші спробували зробити певні кроки в цьому напрямі. Закон Додда-Франка (The Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act) був прийнятий і підписаний 21 липня 2010 року. Він налічує понад 2300 сторінок, на яких розглянуто 4 основні питання:

1) посилення захисту прав споживачів;

2) підвищення прозорості позабіржового ринку похідних фінансових інструментів;

3) створення системи нагляду, що спрямована на мінімізацію ризиків для фінансової системи;

4) більш жорсткіші вимоги до капіталу та регулювання великих банків [5].

Щодо регулювання ринку позабіржових деривативів закон передбачає також: переміщення торгових операцій з похідними інструментами на біржі, збільшення необхідної суми забезпечення для проведення торгових операцій, максимально широке використання центрального контрагента в якості покупця та продавця, підвищення прозорості галузі за рахунок надання звітностей у центральні репозиторії. Структурні реформи банківської системи проводять органи влади найбільш розвинених країн (правило Волкера – США, правило Вікерса – Велика Британія, група Лііканена – ЄС). До цього можна додати «Базель III» − документ Базельского комітету за банківським наглядом, який містить методичні рекомендації у сфері банківського регулювання. «Базель III» посилює вимоги до капіталу банків, вводить нові нормативні вимоги з ліквідності, вводить показники левериджа, запроваджує більш ґрунтовну оцінку ризику контрагента.

У ЄС тривають перемовини щодо єдиного центрального банківського органу й утворення банківського союзу. Після наслідків кризи 2007-2008 рр. стало зрозуміло, що потрібні докорінні реформи банківської системи. «Базель III» є величезним кроком у цьому напрямі, однак сам документ передбачає, що перераховані в ньому вимоги будуть вводитися протягом 2013-2019 років. Наслідками прийняття цих законів і реформування банківської системи можуть бути:

- більший обсяг власного капіталу;

- більша ліквідність і буфер фінансування;

- заборона/розгалуження деяких видів

діяльності (наприклад, «Правило Волкера» в США, що роз'єднує інвестиційно-банківські послуги, приватний капітал і власні хедж-фонди фінансових установ).

Одним із останніх прийнятих у ЄС законів у банківській сфері є закон щодо обмеження максимальної суми премій для банкірів, що після імплементації закону становить 1:1 (максимальна сума премії банкіра може становити суму його річної заробітної плати). На думку авторів законопроекту і багатьох фінансових аналітиків, саме величезні премії інвестиційним банкірам заохочували роздування «бульбашки» на іпотечних ринках США, Великої Британії, Ірландії тощо. Прийняття закону супроводжувалося дискусіями про те, чи справді корисний цей закон? Адже США поки що не імплементують у себе подібний законопроект, що означає втрату конкурентоспроможності банківської сфері ЄС і відплив найкращих банківських менеджерів у США. Однак за прийняття цього закону виступили інвестори та власники банків, які мали недостатньо важелів впливу на топ-менеджерів своїх фінансових установ.

Ринок деривативів в Україні, перше за все, треба оцінювати в контексті фінансової системи країни. Низька розвиненість ринку деривативів це наслідок низької активності на фондовому ринку. Низька активність на фондовому ринку України пояснюється нерозвиненістю інфраструктури фондового ринку, недосконалою законодавчою базою щодо фондового ринку загалом і ринку деривативів зокрема, низьким інвестиційним рейтингом України, порушенням прав інвесторів тощо.

Однією з особливостей українського ринку деривативів є те, що загалом розвиваються ринки не фінансових, а товарних деривативів. Однак, на жаль, українське законодавство стосовно фондового ринку загалом і ринку деривативів зокрема не відпрацьоване. Особливо, якщо брати до уваги ринок деривативів. Зокрема, в «Законі України про цінні папери та фондовий ринок» у редакції від 1 листопада 2013 р., у розділі II, статті 15 записано: особливості емісії (видачі), обігу та обліку заставних, іпотечних сертифікатів, іпотечних облігацій, сертифікатів ФОН, приватизаційних, похідних, товаророзпорядчих цінних паперів і порядок розкриття інформації щодо них визначаються законодавством [6].

Відсутність навіть визначення деривативів у законі про фондовий ринок викликає запитання. Визначення деривативів і фінансових інструментів, що до них відносять, подано в першому розділі Податкового Кодексу України: дериватив – стандартний документ, що засвідчує право та/або зобов'язання придбати чи продати у майбутньому цінні папери, матеріальні або нематеріальні активи, а також кошти на визначених умовах. Стандартна (типова) форма деривативів і порядок їх випуску та обігу встановлюється законодавством. До деривативів належать: свопи, форварди, ф'ючерси, опціони [7]. У частині третій, ст. 195, пункті 3 Цивільного Кодексу України від 16 березня 2003 р. визначено групу похідних цінних паперів: похідні цінні папери, механізм розміщення та обігу яких пов'язаний із правом на придбання чи продаж протягом строку, встановленого договором, цінних паперів, інших фінансових та (або) товарних ресурсів [8].

Ураховуючи той факт, що Закону України про деривативи не існує, а у двох головних законах щодо цінних паперів та їх обігу сказано, що «обіг деривативів регулюється законодавством», можна зробити висновок що їх обіг регулюється Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку і самими біржами та не регулюються національним законодавством. Тобто механізмів регулювання позабіржового ринку деривативів майже немає. Можливо, саме такими величезними прогалинами в законодавстві й можна пояснити де-факто низьку розвиненість позабіржового ринку деривативів в Україні.

Проте помітним є певний прогрес у законодавстві, оскільки в Законі України «Про оподаткування підприємств» від 28 грудня 1994 р. (втратив чинність після набуття чинності Податкового кодексу Украї-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ни) було вказано лише 3 види деривативів: ф'ючерси, форварди та опціони [1, с. 337]. Однак лише додання визначення свопів у Податковий кодекс навряд чи вистачить для регулювання такого корисного, але й небезпечного інструменту. Національним законодавством повинні регулюватися хоча б основні засади функціонування та обігу позабіржових деривативів, надання звітностей щодо використання позабіржових деривативів у репозиторії. Більше того, необхідне регулювання екзотичних і структурованих деривативів, позаяк може бути небезпечною поява учасників та їх функціонування на таких ринках без належного регулювання останніх, хоча це й малоймовірно. Однак початок − Президент України доручив до червня 2013 р. підготувати законопроект про деривативи. Хоча раніше розроблялися законопроекти про деривативи та їх регулювання, усе ж вони не проходили голосування у Верховній Раді України, іноді навіть НКЦПФР просила про їх відхилення через недосконалість і значну кількість правових колізій.

Загалом український ринок деривативів відрізняється від світового в таких аспектах:

- є незначним за обсягами, повністю не сформованим, перебуває на етапі свого активного становлення;
- обмежена кількість фінансових інструментів, доступних учасникам ринку;
- низька кількість якісних базових фінансових інструментів (зокрема акцій), що впливає й на торгівлю похідними фінансовими інструментами;
- низька консолідація інфраструктури та рівень капіталізації більшості з його учасників;
- відсутність дієвих моделей депозитарного та клірингового обслуговування;
- незначна частка хеджерів на ринку.

Україна має унікальний шанс використати досвід більш розвинутих країн, належно відпрацювати законодавство щодо деривативів, створити вже сучаснішу інфраструктуру ринків деривативів, урахувати помилки, допущені регуляторними органами інших країн. На краще чи ні, однак закон про деривативи обіцяє цілком змінити ситуацію на їх ринку.

Щодо покращення сфери ринку деривативів, то, на нашу думку, потрібно проводити відповідні заходи в таких напрямах:

- удосконалення національного законодавства, а саме створення відповідного закону щодо регулювання випуску, обігу, звітностей щодо деривативів тощо;
- запровадження політики державного регулювання операцій з деривативами;
- уніфікація, стандартизація та ліцензування деривативів, створення єдиних правових норм;
- створення, розвиток і активна діяльність рейтингових агентств в Україні, що сприятиме розвиткові фондового ринку також;
- подальший розвиток бірж та інших інфраструктурних установ, що є потрібними для операцій із деривативами;
- гарантування виконання угод на біржовому ринку, проведення клірингових розрахунків і впорядкування цього на рівні підзаконних актів НКЦПФР;
- підвищення рівня кваліфікації персоналу банків щодо використання різних видів деривативів.

Висновки

Нині на світових ринках деривативів відбуваються значні структурні, інфраструктурні та технічні зміни, зумовлені необхідністю підвищення прозорості ринків, зменшення ризиків, підвищення контролю. Значні зміни в державному законодавстві найбільших постіндустріальних країн світу мають на меті убезпечити ринки від кризових явищ, спричинених зловживанням деривативами та взяттям на себе величезного ризику, на кшталт іпотечної кризи в США.

Недосконалість українського законодавства щодо ринку деривативів, відсутність норм їх емісії, регулювання та обігу негативно впливає на фінансову систему України взагалі. Хоча деривативи й становлять велику небезпеку при їх неконтрольованому використанні, усе ж при відпрацьованому законодавстві вони є доволі ефективними та необхідними інструмен-

тами. Особливо в Україні, де за останні 10 років сільськогосподарська галузь із дотаційної стала однією з ВВП-формуючих, ефективне функціонування, обіг і регулювання деривативів, товарних зокрема, вкрай необхідні. Та й не лише деривативів, а й інфраструктури – біржі, рейтингові агентства, інвестиційні банки, проведення клірингових операцій тощо. Так чи інакше, закон про деривативи, який повинні підготувати до літа, може на краще змінити ситуацію на їх ринку.

Список використаних джерел

1. *Головко А.Т.* Ринки фінансових інструментів та їх інфраструктура : Монографія // А.Т. Головко, С.М. Лаптєв, В.Г. Кабанов. – К. : Університет економіки та права «КРОК», 2009. – 560 с.

2. Производные инструменты: вопросы классификации и регулирования // Международные банковские операции, № 4/2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.reglament.net/bank/mbo/2005_4_article_1.htm

3. Директива 2004/39/ЕС Европейского Парламента и Совета [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.finstran.wordpress.com/mifid-перевод-на-русский-язык/

4. Regular OTC derivatives market statistics // Bank for international settlements [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.bis.org/statistics/derstats.htm

5. Влияние Закона Додда-Франка на иностранные финансовые организации // KPMG [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.kpmg.com/ru/ru/ issuesandinsights/articlespublications/documents /dodd-frank-publication-rus.pdf

6. Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок» від 11 серпня 2006 р. № 3480-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 31. – С. 268.

7. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13-14, № 15-16, № 17. – С. 112.

8. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40-44. – С. 356.

Потенційні вектори розвитку глобальної архітектури фінансового нагляду над ринком похідних фінансових інструментів

Т.Ю. Лєбєдєва
аспірант кафедри міжнародних фінансів, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Науковий керівник:
А.Ф. Баторшина
кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних фінансів, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

У статті проаналізовано потенційні напрями розвитку глобальної архітектури фінансового нагляду над ринком похідних фінансових інструментів (далі – ПФІ). Сформовано два глобальних підходи до розвитку моделі регулювання на ринках ПФІ у світі: європейський і американський. Проаналізовано шляхи розвитку регулювання ринку ПФІ в Україні, а також визначено їх переваги та недоліки.

В статье проанализированы потенциальные направления развития глобальной архитектуры финансового надзора на рынке производных финансовых инструментов (далее – ПФИ). Сформированы два глобальных подхода к развитию модели регулирования на рынках ПФИ в мире: европейский и американский. Проанализированы пути развития регулирования рынка ПФИ в Украине, а также определены их преимущества и недостатки.

The paper analyzed potential areas of global architecture of financial supervision in the market of derivative financial instruments (hereinafter – DFI). Formed two global approaches to the regulatory model for DFI market in the world, European and American. The author analyzed the ways of regulation of the DFI in Ukraine and identified their strengths and weaknesses.

Ключові слова: *мегарегулятор, американська модель фінансового нагляду, європейська модель фінансового нагляду, українська модель фінансового нагляду, закон Додда-Франка.*

Постановка проблеми

Нещодавня фінансова криза наочно продемонструвала, що сучасна система регулювання фінансового ринку не здатна своєчасно реагувати на кризові явища системи та адекватно їх попереджувати. Цей недолік простежується як на національному, так і глобальному рівнях.

Багато науковців вважають недостатній вплив органів регулювання причиною останньої фінансової кризи, що проявляється як втрата контролю органами фінансового нагляду в той час, коли масштаб і обсяги ринку ПФІ продовжують зростати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В економічній літературі здебільшого вивчаються проблеми недостатнього регулювання ринку ПФІ в докризовий період, а також його вплив на розвиток останньої фінансової кризи.

Однак, на нашу думку, необхідно визначити, які моделі регулювання будуть впроваджуватися після кризи з метою її попередження в майбутньому. До найбільш авторитетних праць, що стали основою цього дослідження варто віднести роботи Г. Генслера [1-5], В.В. Гоффе [6], О.В. Козьменко [7] та інших.

Не вирішені раніше частин загальної проблеми

Щодо питань регулювання, то останнім часом ішлося про максимальну лібералізацію з метою пришвидшення зростання ринку ПФІ. Однак фінансова криза довела необхідність введення більш жорсткого регулювання.

Таким чином, сучасна система регулю-

вання не відповідає потребам ринку, що може спричинити повторний колапс фінансової системи, а отже, провідні держави світу повинні виробити нові стратегії щодо питань регулювання.

Формулювання цілей статті

Метою статті є висвітлення потенційних векторів розвитку глобальної архітектури фінансового нагляду над ринком ПФІ та визначення оптимального підходу для України, ураховуючи її національні особливості.

Виклад основного матеріалу дослідження

Рівень ефективності регулювання завжди виступав важливим питанням як у докризовий, так і післякризовий період. Однак розгортання світової фінансової кризи спричинило посилення уваги до цієї проблеми на глобальному та національному рівнях.

Низький рівень регулятивних вимог щодо обліку та звітності став причиною недооцінки ризиків і, як наслідок, фінансових труднощів, банкрутства. Відсутність чіткого податкового законодавства в цій сфері слугувала основою для ухилення від сплати податків та інших шахрайських маніпуляцій, що часто використовувалися з метою приховування реального фінансового стану суб'єкта.

Нині глобальні підходи регулювання ПФІ, що існували до кризи, різко критикуються, оскільки є однією з основних причин кризи.

Саме тому формування нового підходу до регулювання ринку ПФІ виступає основоположним елементом побудови посткризової фінансової архітектури фінансового нагляду.

Державне регулювання виступає невід'ємним фактором впливу на учасників фінансового ринку. Це зумовлено тим, що саме тут перетинаються інтереси держав, суб'єктів господарювання та домогосподарств. Оскільки такі інтереси можуть суперечити один одному, то наявність об'єктивного регулятора, який забезпечував би стабільне функціонування фінансової системи країни в цілому та врівноважував би інтереси учасників ринку, виступає необхідністю.

Таким чином, питання подальшого регулювання вимагає встановлення спеціальних механізмів регулювання. Встановлення універсальних і комплексних вимог щодо регулювання ринку ПФІ є необхідністю в умовах поширення структурованих ПФІ. Зростання ризиків глобалізованих фінансових конгломератів з урахування асиметрії інформації зобов'язують регуляторні органи переглянути межі системного ризику, що генеруються цими інститутами для стабільності усієї фінансової системи, а також потребують наднаціонального регулювання [7, с. 375].

Щодо ПФІ, то при дослідженні питання покращення регулювання необхідно визначити певні особливості їх функціонування, які повинні бути враховані поряд із загальними принципами роботи регулятивних органів, а саме:

- обсяги глобальних ринків ПФІ перевищують критичний рівень при заданому рівні регулювання;
- відсутність кордонів у переміщенні потоків капіталу, що обслуговують операції з ПФІ;
- деструктивний вплив на ринки базових активів потребує виконання підвищених регулятивних вимог стосовно достатності капіталу, обліку та звітності;
- значна видова диверсифікація, об'єднання простих ПФІ в складні інструменти (структуровані ПФІ);
- складний і часто суб'єктивних характер оцінки та рейтингування ПФІ;
- необ'єктивне відображення на рахунках бухгалтерського обліку та подальше оподаткування;

На сьогодні система регулювання ринків ПФІ не відповідає в повній мірі цим вимогам, про що свідчать кризові події 2007-2009 років. На рис. 1 показано консолідовану схему світових регуляторів ринку ПФІ, що включає в себе як державні структури регулювання, так і позадержавні (насамперед, наднаціональні та регіональні). Перелік національних органів

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

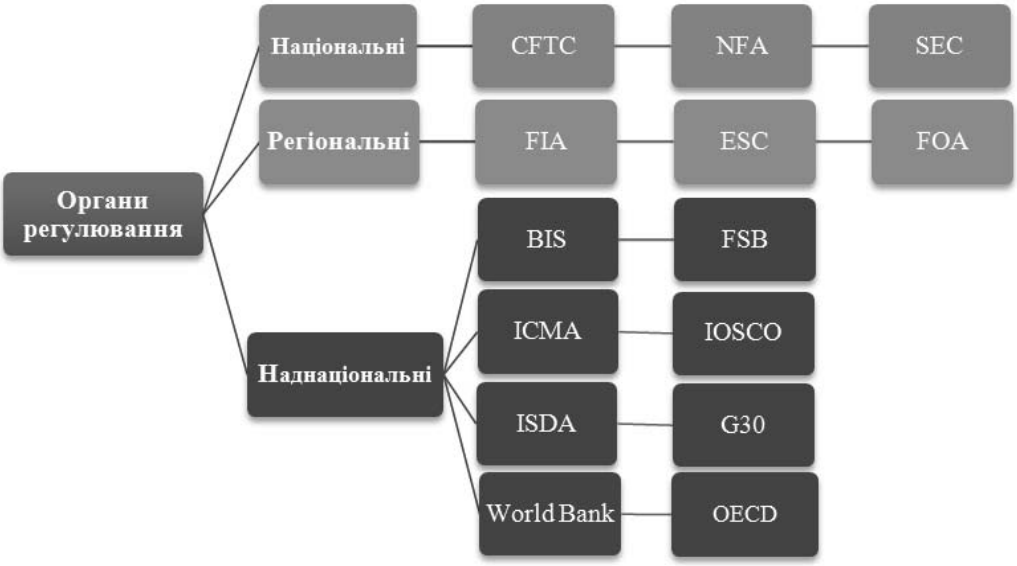

Рис. 1. Ієрархічна структура регуляторів похідних фінансових інструментів у світі

регулювання не є повним, а лише включає регулятори найбільш масштабних ринків ПФІ у світі.

Наднаціональні регулятори – це об'єднання, до складу яких входять різноманітні країни світу з метою регулювання окремої сфери економіки.

Регіональні регулятори являють собою аналогічні об'єднання, до складу яких входять країни певного регіону, що мають власну мету, завдання та методи їх досягнення.

Основною причиною створення наднаціональних і регіональних регуляторів є посилення економічної інтеграції як прояв сучасних глобалізаційних тенденцій. Водночас особливістю діяльності наднаціональних і регіональних інститутів є необхідність ураховувати діяльність національних регуляторів та адаптація до них.

Національні регулятори – це фінансові інститути окремих країн, на які найчастіше покладають обмежені функції регулювання ринків ПФІ, що в основному спрямовані на регламентацію біржової торгівлі, у той час коли позабіржовий сектор залишається безконтрольним.

Наднаціональні регулятори можна умовно поділити на інститути, що займаються збором і аналізом статистичної інформації, координації зусиль національних регуляторів на фінансових ринках (World Bank – WB, International Monetary Fund – IMF, Organization of Economic Co-operation and Development – OECD), співробітництвом та інтеграцією ринків похідних фінансових інструментів (International Organization of Securities Commission – IOSCO, International Capital Market Association – ICMA), стандартизацією методів регулювання (Group of Twenty Finance Ministers and Central Bank Governors – G-20, International Swaps and Derivatives Association – ISDA, Consultative Group on International Economic and Monetary Affairs – G-30) і формулюванням рекомендацій щодо функціонування фінансових ринків (Bank of International Settlement – BIS, Financial Stability Board – FSB).

Говорячи про безпосередніх регуляторів ринку ПФІ, необхідно відзначити зусилля Міжнародної організації комісій з цінних паперів (IOSCO) та Міжнародної асоціації ринків капіталу (ICMA), головними завданнями яких є координація співпраці з метою забезпечення більш ефективного державного регулювання, вироблення єдиних стандартів поведінки на

ринках ПФІ і здійснення державного нагляду за міжнародними угодами в галузі їх обігу [8].

Варто наголосити на тому, що існують опосередковані наднаціональні регулятори. Рада з міжнародних стандартів фінансової звітності (International Accounting Standard Board – IASB), що розробляє міжнародні стандарти фінансової звітності (International Financial Reporting Standards – IFRS), і Федеральна рада зі стандартів бухгалтерського обліку (Federal Accounting Standards Advisory Board – FASB), що розробляє загальноприйняті принципи бухгалтерського обліку (Generally Accepted Accounting Principles – GAAP). Їх стандарти є методичною основою для розкриття інформації стосовно операцій з ПФІ та прийняття рішень регуляторами щодо діяльності підзвітних фінансових установ.

Останнім часом відбувається консолідація систем IFRS та GAAP. Очікується, що до 2014 р. відбудеться заміна американських Загальноприйнятих принципів бухгалтерського обліку (GAAP) на Міжнародні стандарти фінансової звітності (IFRS).

Як зазначалося, бухгалтерські стандарти виступають вторинними у регулюванні ринку ПФІ. Першочергову роль виконують законодавчі акти тих країн, які мають найпотужніший сектор ПФІ на світовому фінансовому ринку. Ці законодавчі акти визначають методи взаємодії між органами регулювання та учасниками ринку, що є визначальними відносно інших методів.

Основоположним висновком низки засідань світових інститутів влади (WB, IMF та G-20) стало формування фінансового нагляду на глобальному рівні, тобто створення наднаціональних органів, що пов'язано зі значним збільшенням транснаціональних операцій, зростанням ваги транснаціональних фінансових корпорацій, що безпосередньо впливає на взаємозалежність країн на світовому фінансовому ринку.

Зростання проявів глобалізму у світі цілком логічно спричиняє потребу в глобальних регуляторах ринку, оскільки національні важелі фінансового нагляду не зможуть чинити необхідний вплив на всіх учасників ринку.

Так на одному із засідань G-20 було вирішено створити координаторів із регулювання, якими було обрано Міжнародний валютний фонд і Раду з фінансової стабільності. До Ради з фінансової стабільності входитимуть представники G-20 та Єврокомісії.

«Мегарегуляторна модель» набирає все більшої популярності у світі. Згідно з цією моделлю за єдиним органом закріплюються функції регулювання та нагляду на всіх секторах фінансового ринку, у тому числі й на ринку похідних фінансових інструментів. Популярність мегарегуляторів пояснюється надмірною лібералізацією, що мала місце на ринках похідних фінансових інструментів до кризи, а також зростаючою економічною інтеграцією та створенням фінансових конгломератів.

Однак не всі країни підтримують ідею створення мегарегуляторів на ринку ПФІ. Існує два полярні підходи щодо потенційних векторів розвитку глобальної архітектури фінансового нагляду: європейська й американська

Європейська модель. Стосовно країн-членів ЄС підходи до регулювання в докризовий період були різноманітними. Наприклад, Австрія, Данія, Естонія, Велика Британія, Латвія, Німеччина, Угорщина мали єдиний національний мегарегулятор, який слідкував за функціонуванням усього фінансового ринку та його учасниками. Водночас Іспанія, Італія, Литва, Польща, Португалія, Словенія, Франція мали окремі органи нагляду за операціями з похідними фінансовими інструментами, що здійснювалися банківськими і небанківськими фінансовими установами.

Після останньої фінансової кризи відбулися значні зміни в архітектурі фінансового нагляду та регулювання фінансового ринку в країнах Європейського Союзу. Так, 23 вересня 2009 р. Європейська комісія схвалила створення дворівневої системи фінансового нагляду, яка розпочала свою роботу з 2010 року. Ця система

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

передбачала створення Європейської Ради з системних ризиків (European Systemic Risk Board, ESRB) з метою здійснення макропруденційного нагляду та раннього виявлення ризиків, що загрожують стабільності фінансової системи Євросоюзу. Оновлена структура органів регулювання ринку ПФІ представлена в таблиці 1. Новостворений орган має повноваження щодо розроблення рекомендацій окремим країнам, групам країн та їх наглядовим органам стосовно запровадження необхідних змін з метою забезпечення стабільності фінансової системи Європейського Союзу в цілому. Поряд із Радою із системних ризиків була сформована Європейська система фінансового нагляду (European System of Financial Supervisors – ESFS), яка повинна забезпечити формування повноцінної системи пруденційного нагляду на мікрорівні та безпосередньо працювати з національними органами фінансового нагляду з метою створення єдиної системи стандартів надання фінансових послуг для країн Європейського Союзу [7, с. 375].

Крім того, будуть створені нові органи, що замінять існуючі. Оновлена структура матиме на меті розроблення єдиних стандартів, які регламентуватимуть надання фінансових послуг у країнах-членах ЄС.

Однак нова схема фінансового нагляду запроваджувалася в декілька етапів. Перш за все, був здійснений обмін фінансовою інформацією між регіональними та національними регуляторами, що сприяв ефективній співпраці в майбутньому.

Проте досі існує низка перешкод на шляху створення загальноєвропейської системи фінансового нагляду, є безліч національних розбіжностей, попри існування єдиного економічного та фінансового простору. Створення європейської банківської системи та уніфікація законодавства країн-членів ЄС задля вироблення загальних правил банківського регулювання та нагляду забезпечили достатні передумови для запровадження єдиної системи фінансового нагляду найближчим часом.

Варто відмітити, що на національних банках залишається значна частка відповідальності, незважаючи на створення мегарегуляторів у багатьох країнах ЄС, наприклад, Німеччині. Така тенденція характерна для нової архітектури фінансового нагляду ЄС, оскільки до Європейської Ради з системних ризиків обов'язково входить як Голова Європейського центрального банку, так і голови національних банків усіх країн і керівники наглядових органів інших секторів фінансового ринку, що не представлені на макрорівні [7, с. 375].

Однак, на нашу думку, існування кількох регуляторів сьогодні (CBA, CIOPA, ESMA) не вирішить саму проблему, а тільки створить додаткові ризики щодо виконуваних ними функцій, а також сприятиме появі нових криз. Існування декількох наднаціональних регуляторних органів спричинить колізії при розподілі повноважень між ними, порядку призначення та звільнення керівних посадових осіб і сприятиме бюрократизації цих інститутів.

З іншого боку, існування єдиного мега-

Таблиця 1

Структура органів регулювання ринку похідних фінансових інструментів у Європейському Союзі

Існуючі органи фінансового нагляду	Нові органи фінансового нагляду
Європейський комітет банківського нагляду (CEBS)	Європейська банківська організація (EBA)
Європейський комітет страхового та пенсійного нагляду (CEIOPS)	Європейська організація страхування та пенсійного забезпечення (EIOPA)
Європейський комітет регуляторів цінних паперів (CESR).	Європейська організація з цінних паперів та ринків (ESMA)

Джерело: складено автором на основі [7]

регулятора загрожує монополізацією фінансового нагляду та потенційним виникненням криз у майбутньому, оскільки буде відсутній контроль над таким органом.

Тому, на нашу думку, прийнятним є проміжний варіант. Повинен існувати один мегарегулятор фінансового ринку ЄС, який має бути підзвітним наднаціональним міжнародним організаціям, наприклад, ООН або МВФ. Таким чином основні важелі управління, визначення поточної фінансової політики та подальшого покращення регулювання цієї сфери будуть закріплені за єдиним органом, однак монополізація влади буде неможливою внаслідок посиленого пруденційного нагляду обраною міжнародною організацією.

Американська модель. Оскільки остання фінансова криза спричинила перегляд системи нагляду та регулювання, то видається логічним перегляд підходу до регулювання фінансового ринку саме в тій країні, яка і спричинила кризу. На відміну від ЄС, США не планує створювати мегарегуляторів ринку, хоча робота, що ведеться, може вважатися найбільш масштабною з часів кризи 30-х років. Метою нововведень є тотальне реформування системи регулювання, що була закладена після «Великої депресії». Таким чином, буде впроваджено розподіл повноважень між діючими інститутами регулювання з метою максимального нагляду над установами, що діють на фінансовому ринку. Крім того, планується ввести більш жорсткі вимоги щодо державного контролю над діяльністю фінансових конгломератів, які є вагомими не тільки для окремої економіки, а й для глобального бізнес-середовища.

У США ключовими законодавчими актами, що певною мірою регулюють ринок ПФІ у структурі фінансового ринку, є закон Сарбейнса-Окслі (Sarbanes-Oaxley Act (2003 р.), закон «Про вдосконалення національного ринку цінних паперів» (National Securities Markets Improvement Act – 1996 р.), закон Грема-Ліча-Блайлі (Financial Servises Modernization Act – Gramm-Leach-Bliley Act – 2000 р.), закон «Про ф'ючерсну торгівлю» (Future trading Act – 1976, 1982, 1986, 1989, 1991 рр.), що регламентують розкриття інформації учасниками ринку, встановлюють єдині норми з обігу цінних паперів та ПФІ, переліку операцій комерційних (інвестиційних) фінансових інститутів [6].

На основі прийнятого законодавства для регульованого ринку ПФІ (Farm Bill – закон, що діє з 18 червня 2008 р.), нерегульованого ринку ПФІ (Lincoln-Dodd – закон, переданий до сенату 21 квітня 2010 р.), а також проекту регуляторних пропозицій для фінансового сектору економіки можна зробити висновки, що програми регуляторного нагляду за фінансовим сектором у США мають на меті таке:

- інтегрований нагляд за процесами всіх учасників фінансового ринку, без виключення;
- особлива увага підвищеним ризикам, бізнес-моделям і стратегіям;
- збалансований підхід до пруденційного нагляду та кодексів поведінки учасників ринків;
- підвищена увага до макропруденційного нагляду та крос-секторальних ризиків;
- використання ефективного менеджменту;
- спроможність приймати рішення відносно майбутніх ризиків і формування вимог до компаній щодо подолання цих ризиків [3; 9].

Крім того, у 2011 р. Міністр фінансів США Тімоті Гайтнер виступив із закликом створення нових глобальних стандартів торгівлі ПФІ з метою недопущення «гонки поступок».

Він зазначив, що так само, як наявний глобальний мінімальний стандарт за рівнем банківського капіталу, зафіксований у міжнародних угодах, потрібні глобальні мінімальні стандарти для допустимих меж торгівлі ПФІ. Без міжнародного консенсусу ризик буде концентруватися в юрисдикціях із найменшим наглядом, а це є рецептом нових криз.

«G-202 поставила за мету створити до грудня 2013 р. більш прозору систему

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

контролю за ринком ПФІ, обсяг якого оцінюється в 600 трлн. доларів.

США просунулися в цьому напрямі набагато далі за інших, схваливши в липні 2011 р. закон Додда-Франка, що вводить правові підстави для регулювання банківської діяльності в США. Закон, зокрема, зобов'язує фінансові інститути проводити операції з ПФІ між собою через клірингові палати з метою зниження ризиків. На основі цього виникли побоювання, що торговці ПФІ перемістять свою діяльність за межі США, де ця сфера регулюється слабше.

Таким чином, усі регуляторні покращення операцій з ПФІ можна реалізувати за допомогою додаткових ресурсів, висококваліфікованих спеціалістів з новими компетенціями та професійними навичками, що забезпечить подальший розвиток технологічної інфраструктури галузі. Ці удосконалення є необхідними засадами для підвищення відкритості та цілісності ринку. Тільки завдяки сильному, інтелектуальному регулюванню США зможе повністю захистити свій народ і забезпечити існування сильної економіки [4].

Тому ефективні реформи ПФІ необхідно здійснювати в таких напрямах:

• запровадження регуляторного законодавства для дилерів ПФІ;

• підвищення прозорості, стандартизації та торгівлі ПФІ;

• зменшення ризиків публічних фінансових установ шляхом стандартизації ПФІ та їх централізованого клірингу.

Після останньої фінансової кризи були виявлені слабкі місця поточної системи регулювання, які повинні бути виправлені внаслідок відповідних змін у законодавстві. Тобто виникнення нових криз буде менш імовірним, ніж при застосуванні «мегарегуляторної моделі».

Таким чином США наполягають на більш консервативній моделі. На нашу думку, американська модель є більш безпечною, оскільки спрямована на покращення поточної системи регулювання; європейська модель є абсолютно новою та неперевіреною. Таким чином, потенційні ризики від її впровадження є більш загрозливими, а наразі стабільність глобального бізнес-середовища є більш пріоритетною, ніж амбіції розробників і протекціоністів «мегарегулятора».

Українська модель. Питання створення єдиного органу фінансового нагляду не раз порушувалося до початку кризи та після її завершення. Основний внесок у розвиток цієї ідеї робить Державна комісія з регулювання ринку фінансових послуг, яка має на меті створення єдиного регулятора разом із Національним банком України.

У країні розроблено декілька можливих сценаріїв фінансового регулювання та нагляду за фінансовим ринком (рис. 2).

Для кращого розуміння потенційних напрямів розвитку архітектури фінансового нагляду в Україні варто детально розглянути кожен сценарій і визначити їх переваги та недоліки.

Сценарій №1 «Подальша розбудова існуючих регуляторів (Національного банку України, ДКЦПФР іДержфінпослуг) шляхом посилення їх незалежності». За існуючої системи регулювання, тобто подальшої розбудови Національного банку України, ДКЦПФР і Держфінпослуг шляхом посилення їх незалежності, необхідно буде внести ряд змін у Закон України «Про Національний банк України» та прийняти окремі закони про ДКЦПФР і Держфінпослуг. Основною метою цих змін є посилення незалежності Національного банку України, шляхом призначення та звільнення з посади Голови та члена Правління Нацбанку, встановлення для них додаткових кваліфікаційних вимог, запровадження ефективних механізмів підзвітності перед Верховною Радою України, Урядом тощо [10].

Сценарій №2 «Створення окремого мегарегулятора». Окремий мегарегулятор здійснюватиме регулювання та нагляд за банківськими, небанківськими фінансовими установами, ринком цінних паперів і ринком ПФІ.

Для впровадження цього сценарію необхідно ухвалити відповідне рішення,

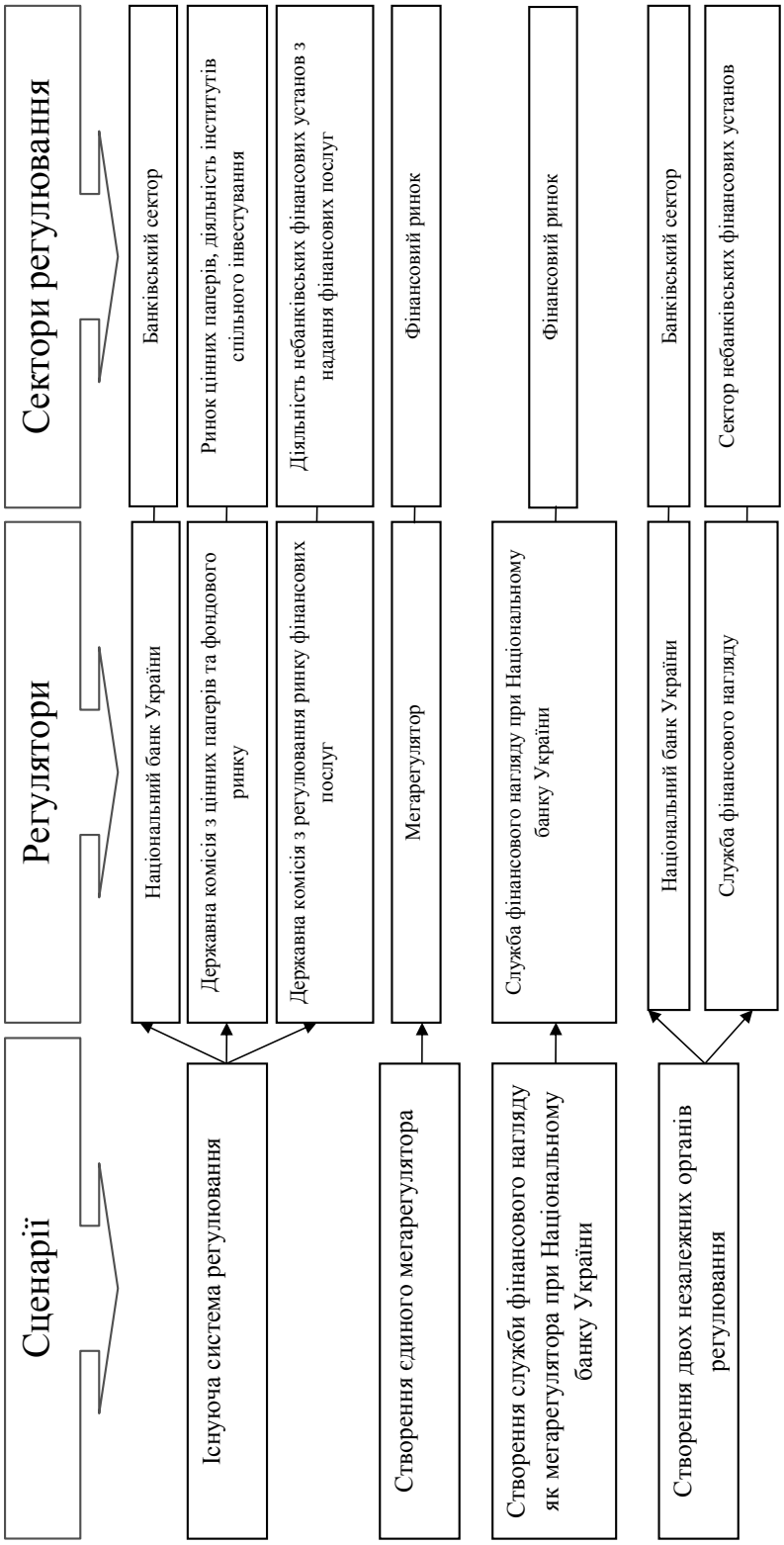

Рис. 2. Потенційні вектори розвитку регулювання та нагляду на ринку похідних фінансових інструментів України

Джерело: складено автором на основі [10]

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

змінити та доповнити законодавчі акти щодо визначення його основних завдань і повноважень, визнати його державним органом з особливим статусом, що не належить до системи центральних органів виконавчої влади, визначити джерела фі-

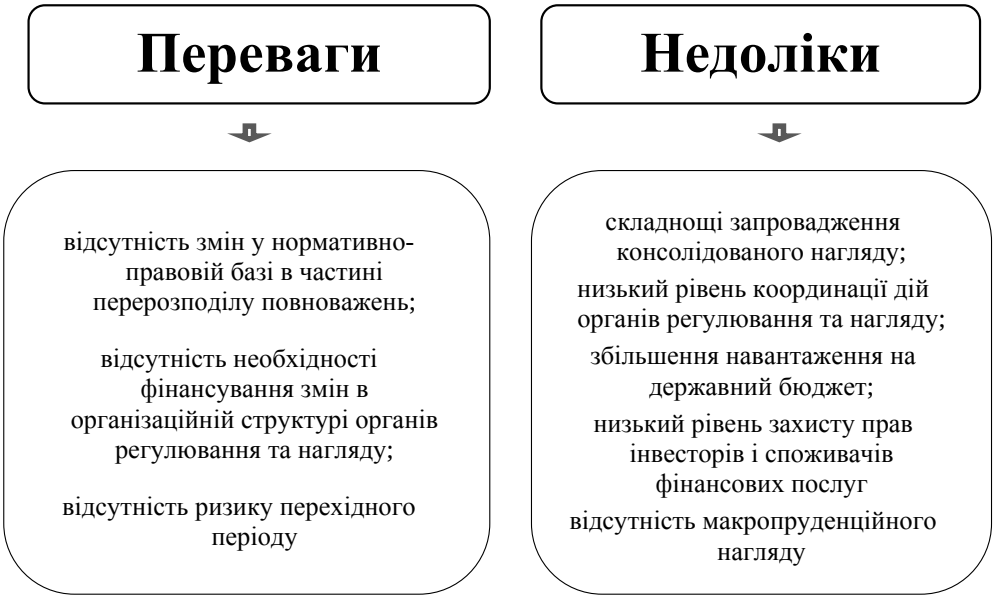

Рис. 3. Аналіз впровадження Сценарію №1

Рис. 4. Аналіз впровадження Сценарію №2

Рис. 5. Аналіз впровадження Сценарію № 3

нансування [10].

Сценарій №3 «Створення мегарегулятора при Національному банку України». Створення мегарегулятора при Національному банку України вимагатиме внесення змін до Закону України «Про Національний банк України» щодо закріплення статусу мегарегулятора фінансового сектору, розширення переліку функцій НБУ, визначення основних завдань, повноважень і посилення незалежності Нацбанку [10].

Сценарій №4 «Запровадження діяльності двох окремих органів регулювання та нагляду (модель «twin peaks»)». Запровадження діяльності двох окремих органів регулювання та нагляду (модель «twin peaks») полягає в побудові системи нагляду та регулювання, що передбачає існування двох незалежних регуляторів, один із яких, що перебуває у складі центрального банку, здійснює пруденційне регулювання та нагляд за фінансовими установами, а другий (окрема структура, підпорядкована Міністерству фінансів) відповідає за встановлення правил і здійснення нагляду за діяльністю на фінансових ринках, захист прав інвесторів і споживачів фінансових послуг, а також питання, пов'язані з конкуренцією на фінансових ринках.

Для виконання цього сценарію необхідно внести зміни до Закону України «Про Національний банк України» щодо розширення переліку функцій Нацбанку, зокрема регламентування повноважень щодо регулювання та нагляду за небанківськими фінансовими установами, визначення місії, основних завдань, повноважень і відповідальності керівних органів НБУ, визначення порядку взаємодії Національного банку України та Регулятора фінансового ринку.

Необхідно також створити регулятор

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Рис. 6. Аналіз впровадження Сценарію № 4

фінансового ринку, у компетенції якого б перебувало: встановлення правил здійснення діяльності на фінансових ринках і нагляд за ними, захист прав інвесторів і споживачів фінансових послуг, а також питання, пов'язані з конкуренцією, визначення основних засад організаційної структури Регулятора фінансового ринку, створення законодавчої бази щодо діяльності регулятора [10].

Для визначення оптимального вектора розвитку України в напрямі поліпшення системи регулювання над операціями ПФІ варто враховувати державний курс на гармонізацію законодавства України та ЄС, що є елементом правової реформи, яка відбувається в Україні. Проголошений курс включає в себе входження в європейський правовий простір.

Таким чином, найбільш оптимальним сценарієм буде створення єдиного мегарегулятора.

Однак створення мегарегуляторів є більш характерним для розвинутих країн, які мають низку попередніх чинників, що сприяють цьому, а саме:

- створення фінансових конгломератів;
- уніфікація процедурного забезпечення операцій банківського та небанківського секторів;
- поширення комбінованих фінансових послуг і створення нових комбінованих фінансових інструментів у різних напрямах фінансового бізнесу.

На наш погляд, створення єдиного органу фінансового нагляду в Україні нині є недоречним. Це пов'язано з проявом кризових явищ в економіці країни, оскільки на початковому етапі його впровадження контроль за фінансовими операціями знижується, що може призвести до погіршення фінансового стану країни в цілому.

Крім того, створенню мегарегулятора повинні передувати створення та успішне функціонування диверсифікованих фінансових інститутів, концентрація інформаційних потоків, що зробить вітчизняний ринок більш зрілим. До того ж, існування

Рис. 7. Порівняльна характеристика моделей розвитку фінансового нагляду над ринком ПФІ у світі

Джерело: складено автором

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

диверсифікованих фінансових груп дасть змогу перейти до секторального регулювання, а потім і міжсекторального, що є передумовою створення єдиного органу фінансового нагляду в Україні.

Отже, нині існує дві основі глобальні моделі розвитку архітектури фінансового нагляду: європейська та американська, що є абсолютно протилежними за своїми цілями й особливостями (рис 3). Кожна модель має власні переваги та недоліки. Саме тому кожна країна повинна обирати для себе той вектор розвитку, який найкращим чином відповідатиме її національним правовим та економічним особливостям.

Незважаючи на відмінності між моделями та беручи до уваги особливості фінансових ринків країн, ми вважаємо, що функції, які виконують чи будуть виконувати регуляторні моделі окремих країн, повинні бути універсальними, а саме: пруденційний нагляд; захист прав інвесторів; захист прав споживачів.

Висновки

Фінансова криза виявила недоліки поточної системи регулювання світового фінансового ринку. Вона продемонструвала, що глобальний характер фінансової сфери вимагає створення важелів регулюючого впливу як на рівні окремих держав, так і на світовому рівні. Як передові держави світу, так і ті, що розвиваються, намагаються вирішити питання ефективного регулювання. Країни ЄС виступають з активною позицією створити мегарегулятори фінансового ринку, однак США вважають за необхідне покращити поточну секторальну структуру регулювання. В Україні питання подальшого реформування системи регулювання знаходиться в стадії активного обговорення. Якщо вектором розвитку цієї сфери оберуть створення мегарегулятора, то повинні бути враховані особливості вітчизняного фінансового ринку (рис. 3).

Однак, на наш погляд, створення єдиного органу нагляду в Україні є завчасним і може призвести до погіршення фінансового стану країни в цілому.

Список використаних джерел

1. Gensler G. OTC Derivatives Reform // Markit's Outlook for OTC Derivatives Market Conference. 9 March, 2010. − p. 5.

2. Gensler G. OTC Derivatives Reform. Chatham House, London, 18 March, 2010. − p. 4., 10. Wall Street Transparency and Accountability Act of 2010. 111-th Congress, 2d Session. 25 April, 2010. − 357 p.

3. Gensler G. OTC Derivatives Reform. Chatham House, London, 18 March, 2010. − p. 4.

4. Gensler G. Statement of Gary Gensler Chairman, Commodity Futures Trading Commission before the Senate Committee on Appropriations Subcommittee on Financial Services and General Government. April 28, 2010. − P. 1-19.

5. Gensler G. Testimony of Chairman Gary Gensler Before the House Committee on Agriculture Subcommittee on General Farm Commodities and risk Management. CFTC, Office of Public Affairs, 3 March 2010. − p. 7.

6. *Гоффе В.В.* Ринок деривативів : зарубіжний досвід та перспективи розвитку в Україні : автореф. дис. … канд. екон. наук : спец. 08.04.01 «Фінанси, грошовий обіг і кредит» / В.В. Гоффе. – К., 2005. – 23 с.

7. Страховий і перестраховий ринки в епоху глобалізації : монографія / О.В. Козьменко, С.В. Козьменко, Т.А. Васильєва та ін. – Суми : Університетська книга, 2011. – 388 с.

8. Annual report [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.iosco.org/annual_reports/annual_report_2012/ Annual report [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.icmagroup.org/About-ICMA/annual_report_2012/

9. Wall Street Transparency and Accountability Act of 2010. 111-th Congress, 2d Session. 25 April, 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.shearman.com/files/Publication/212cd5f0-44fb-45c9-9f97-51ccde55cb59 /Presentation/PublicationAttachment/d5252b86-f380-409b-b992-66aa48aba1d2/AM-042310-Wall_Street_Transparency.pdf

10. Консультації щодо підвищення ефективності регулювання та нагляду за фінансовим сектором України (Зелена книга) / Національний Банк України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// www.bank.gov.ua/ Publication/Others/zelena_kniga.pdf. – 27.12.2010.

Відшкодування збитків як спосіб захисту суб'єктивного земельного права

Ю.В. Мягкоход,
здобувач юридичного факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Науковий керівник:
А.М. Мірошниченко
завідувач кафедри земельного права, доктор юридичних наук, професор,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті аналізуються окремі особливості відшкодування збитків як способу захисту суб'єктивного земельного права, підстав такого відшкодування, застосування правової термінології.

В статье анализируются отдельные особенности возмещения ущерба как способа защиты субъективного земельного права, оснований такого возмещения, применения правовой терминологии.

This article analyzes the individual characteristics of indemnification as a mean to protect land right, the reasons for such compensation, the use of legal terminology.

Ключові слова: *спосіб захисту, суб'єктивне земельне право, збитки, відшкодування збитків.*

Постановка проблеми

Відшкодування збитків є надзвичайно поширеним способом захисту у практиці. Не дивлячись на це, вивченню його у науці приділяється недостатньо уваги, багато наукових положень щодо особливостей відшкодування збитків у сфері земельних правовідносин є або ж досить спірними, або ж недостатньо обґрунтованими. Законодавство не достатньо чітко визначає особливості його застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Особливості відшкодування збитків як способу захисту земельного права досліджувались у науці земельного права М.В. Красновою, Л.В. Лейбою, А.М. Мірошниченком, В.В. Носіком, О.О. Погрібним, Ю.Ю. Поповим, А.І. Ріпенком, В.І. Семчиком, М.В. Шульгою, іншими науковцями, праці яких є основою для подальшого дослідження цього питання.

Невирішені раніше частини загальної проблеми

Потребують додаткового вивчення, наприклад, рівні регулювання відносин щодо відшкодування шкоди, заподіяної земельними правопорушеннями, особливості використання правової термінології у цих випадках, підстави відшкодування збитків тощо. Необхідним є й формулювання визначення поняття цього способу.

Формулювання цілей статті

Метою цієї статті є вирішення виділених нами частин загальної проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження

Відшкодування заподіяних збитків є компенсаційним способом захисту, а його метою є відновлення майнового стану суб'єкта порушеного земельного права.

ЗК розглядає відшкодування збитків як спосіб захисту прав на земельні ділянки (п. «ґ» ч.3 ст.152 ЗК), так і більш широко. Як вказує про те В.І. Семчик, ЗК розглядає відшкодування збитків власникам землі як самостійну форму гарантій прав на землю [1, с. 255]. З таким твердженням можна погодитися, оскільки на відміну від інших способів захисту земельних прав питанню відшкодування збитків у розділі V ЗК «Гарантії прав на землю» присвячена ціла глава 24 ЗК «Відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам», а Конституція окремо вказує на права фізич-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

них осіб щодо відшкодування заподіяних їм збитків.

У цивільно-правовій науці відшкодування збитків також традиційно розглядається не тільки як спосіб захисту цивільних прав та інтересів, а і як форма або міра цивільно-правової відповідальності [2, с. 98; 3, с. 137]. На наш погляд, і відшкодування збитків, заподіяних порушенням земельних прав, можна розглядати як міру відповідальності, причому не лише цивільно-правової, а й земельно-правової відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності.

Як зазначає А.М. Мірошниченко, у правовому регулюванні відносин щодо відшкодування шкоди, заподіяної земельними правопорушеннями, можна умовно виділити три рівні: 1) норми «загального» цивільного законодавства та норми господарського законодавства, що їх практично повністю відтворюють; 2) норми екологічного законодавства, що передбачають особливості відповідальності за екологічні (в т.ч. і земельні) правопорушення; 3) норми власне земельного законодавства (у вузькому розумінні), що передбачають особливості відповідальності саме за земельні правопорушення як різновиди екологічних правопорушень [4, с . 117].

Загалом з такою позицією можна погодитися, оскільки вона цілком правильно ґрунтується на місці земельного права в системі права України та співвідношенні земельного права з іншими галузями права.

Так, досить часто порушення земельного законодавства завдають суб'єктам майнову шкоду, загальні положення щодо відшкодування якої врегульовується цивільним законодавством. Зокрема, загальні положення про зобов'язання (розділ І книги п'ятої ЦК) врегульовують особливості відповідальності за порушення зобов'язань, норми підрозділу 1 розділу ІІІ ЦК містять особливості відшкодування шкоди (збитків) у договірних зобов'язаннях, а глава 82 ЦК «Відшкодування шкоди» врегульовує особливості такого відшкодування у недоговірних зобов'язаннях. Положення щодо врегулювання збитків, заподіяних у сфері господарювання, містять також ст.ст. 224-229 ГК.

Крім того, в науці земельного права цілком обґрунтовано вказується на те, що шкода, заподіяна порушенням земельних прав, є різновидом більш ширшого поняття – екологічної шкоди. Окремі з науковців навіть ставлять питання щодо необхідності виокремлення такого поняття як «земельна шкода», яка розглядається як різновид екологічної шкоди [5]. Відшкодування екологічної шкоди врегульовується ст.ст. 68, 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища».

Ну і власне земельне законодавство також не може не врегульовувати ці питання. Так, відповідно до ч. 2 ст. 152 ЗК власник земельної ділянки або землекористувач може вимагати усунення будь-яких порушень його прав на землю, навіть якщо ці порушення не пов'язані з позбавленням права володіння ділянкою, і відшкодування завданих збитків; ст.156 ЗК визначає перелік підстав відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, а ст.157 ЗК визначає загальний порядок такого відшкодування.

Поміж тим, погоджуючись загалом з наведеними рівнями у правовому регулюванні відносин щодо відшкодування шкоди, не можемо не звернути увагу ще на ту обставину, що окремі надзвичайно важливі положення щодо відшкодування шкоди, заподіяної у земельних правовідносинах, ґрунтуються також на конституційних положеннях.

Так, згідно зі ст. 56 Конституції України кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Відтак, окремі положення щодо відшкодування шкоди у земельних правовідносинах, насамперед, моральної шкоди, містяться також у Конституції України.

Враховуючи наведене, на наш погляд, у врегульовані цього питання доцільно виокремлювати чотири рівні правового регулювання – один з яких є конституційним, а три інших – галузевих.

У законодавстві та в юридичній літературі при врегулюванні компенсаційних способів захисту суб'єктивних прав досить часто вживаються терміни «збитки», «шкода», «втрати», «неотримані доходи», «упущена вигода» [1, с. 271]. Питання щодо розмежування цих понять, на наш погляд, є надзвичайно важливим, оскільки, по-перше, ці поняття є різними за своєю суттю, а, по-друге, саме вони є тим ключовим критерієм у розмежуванні способів захисту земельних прав, та формуванні пропозицій щодо вдосконалення земельного законодавства.

У ЗК вживається термін «відшкодування збитків», хоч визначення цього терміну немає. Статтею 16 ЦК встановлено, що одним із способів захисту цивільних прав та інтересів може бути відшкодування збитків та інші способи відшкодування шкоди. Отже, за цивільним правом відшкодування збитків є одним з видів відшкодування шкоди [1, с . 272].

Найбільш повно питання щодо змісту та розмежування понять «збитки» та «шкода» дослідила наука цивільного права, і це не є дивним з огляду на те, що ці поняття є ключовими цивільно-правовими категоріями.

Так, наприклад, І.С. Іоффе розумів під збитками викликані неправомірною поведінкою негативні наслідки в майновій сфері потерпілого [2, с. 100]. Поміж тим, найбільш часто збитки пов'язуються з грошовим виразом майнової шкоди, а негативні наслідки в майновій сфері потерпілого є суть шкоди.

Так, Я.М. Шевченко, Д.Х. Липницький та В.В. Луць визначають збитки як вартісний (грошовий) вираз майнової шкоди [6, с. 549; 7, с. 370]. Законодавство розуміє під збитками втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вимога) (ст.22 ЦК).

Шкода ж, як зазначає Р.О. Стефанчук, в загальнотеоретичному розумінні є зменшенням або знищенням майнової, немайнової чи іншої сфери потерпілого [8, с. 441]. Відтак, шкода може бути майновою і моральною (немайновою) [8, с. 441]. Під майновою шкодою слід розуміти будь-яке зменшення чи знищення майнового суб'єктивного права, охоронюваного законом інтересу чи майнового блага, що спричиняє втрати у потерпілого, а поняттям «моральна (немайнова) шкода» охоплюються втрати немайнового характеру внаслідок моральних та/чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями чи бездіяльністю інших осіб [8, с. 441]. Таким чином, відшкодування шкоди може здійснюватися не лише грошовими коштами, воно може мати вигляд, наприклад, повернення майна в натурі тощо [9, с. 140].

Як зазначає Л.В. Лейба, форми відшкодування заподіяної порушенням земельних прав шкоди є різними. Зокрема, такими можуть бути: приведення в належний стан земельної ділянки або ж надання грошової компенсації витрат на це та ін. [10, с. 120].

З урахуванням наведеного вважаємо, що під збитками у земельному праві необхідно розуміти грошовий вираз заподіяної особі майнової шкоди, а відшкодування збитків є способом захисту, згідно з яким особі відшкодовується шкода у грошовому вигляді.

Як правильно зазначає О.М. Туєва, відшкодування збитків, завданих власникам земельних ділянок, є важливим засобом (гарантією) захисту права власності, яке визнано Конституцією України (ст.14) непорушним, але у ЗК захищено недостатньо, і в цій частині він містить суттєві прогалини [11, с. 315].

Згідно зі ст.156 ЗК власникам землі та землекористувачам відшкодовуються

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

збитки, заподіяні внаслідок: а) вилучення (викупу) сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісогосподарським виробництвом; б) тимчасового зайняття сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для інших видів використання; в) встановлення обмежень щодо використання земельних ділянок; г) погіршення якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників; ґ) приведення сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників у непридатний для використання стан; д) неодержання доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки. Як зазначає А.М. Мірошниченко, стаття 156 ЗК передбачає можливість відшкодування шкоди, заподіяної певними перерахованими у самій статті порушеннями земельного законодавства. Така конструкція шкідлива не лише тим, що створює непотрібне казуїстичне дублювання загальних положень цивільного законодавства; набагато гірше те, що формулювання статті може створити хибне враження, ніби у випадках заподіяння шкоди земельними правопорушеннями, не згаданими у статті (а їх достатньо багато), така шкода не повинна відшкодовуватися [4, с. 118]. З таким твердженням необхідно погодитися.

Дійсно, редакція ст.156 ЗК викладена вкрай невдало. Не дивлячись на те, що передбачений нею перелік носить вичерпний характер, він не містить усіх підстав відшкодування збитків. Уже окремі з таких підстав містять навіть попередні статті 154 та 155 ЗК. Має ця редакція й інші недоліки, про які зазначається у науковій літературі.

Так, О.А. Вівчаренко головні її вади вбачає в необґрунтованому поєднанні підстав відшкодування шкоди в повному обсязі і в обмеженому обсязі, нерозмежування шкоди, заподіяної винними протиправними діями, і шкоди, заподіяної правомірними діями. Ст.156 ЗК, на його погляд, характеризується також невиправданим поєднанням ознак цивільно-правової, земельно-правової та екологічної шкоди в диспозиції цієї статті, як підстави відшкодування шкоди. Однак, екологічна шкода має свої особливості, визначені екологічним законодавством. Вона може мати місце у разі забруднення земель, погіршення їх якості, порушення екологічних зв'язків на конкретній земельній ділянці тощо. Земельно-правова ж шкода не завжди є екологічною. Отже, на думку О.А. Вівчаренка, доцільно структурувати підстави відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам за критерієм правомірності заподіяної шкоди та, можливо, вивести за рамки цієї статті підстави відшкодування екологічної шкоди [12, с. 13].

Відтак, на наш погляд, редакція ст.156 ЗК повинна вказувати на загальні підстави відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам без переліку казуїстичних випадків, або ж, принаймні, містити такий перелік, однак залишити його відкритим.

Недосконало викладені й редакції статей 154 та 155 ЗК, які врегульовують особливості відшкодування збитків (шкоди), заподіяної органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. У них відшкодування збитків за рахунок цих органів звужується до відшкодування шкоди, заподіяної незаконним втручанням у здійснення власником повноважень щодо володіння, користування і розпорядження земельною ділянкою, а також компенсації у повному обсязі збитків власникам землі через видання актів, визнаних недійними, за рахунок органу, який видав такий акт. В інших випадках цей закон не передбачає можливості відшкодування збитків [13, с. 455-456]. Редакції статей 154 та 155, як і редакція ст.156 ЗК також потребує вдосконалення. Доцільності окремого врегулювання викладених у них казуїстичних випадків відшкодування шкоди (збитків) не існує. Варто було б замість цих норм передбачити у ЗК норму щодо загальних підстав відповідальності органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері земельних правовідносин.

Порядок відшкодування збитків визначений ст.ст. 611, 1166 ЦК, ст.157 ЗК, постановою Кабінету Міністрів України «Про порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам» від 19.04.1993 №284, постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Методики визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства від 27.10.1997 №171 [14, с. 351]. Існують також суттєві недоліки у визначенні розмірів збитків, передбачених цими актами, про що зазначається у науці земельного права [4, с. 118].

Говорячи про відшкодування збитків, необхідно звернути увагу на те, що ЦК (ст. 1166) поділяє шкоду, заподіяну правомірними чи неправомірними діями [10, с. 119].

Підставою для відшкодування збитків, заподіяних неправомірними діями, є земельне правопорушення, склад якого, як і будь-якого іншого правопорушення, складає об'єкт, суб'єкт, об'єктивна та суб'єктивна сторони [1, с. 371-372; 15, с. 253]. Як правильно зазначає А.М. Мірошниченко, відповідно до ст. 611, 1166 ЦК відшкодуванню підлягають збитки, заподіяні суб'єктам як правопорушеннями у зв'язку із порушенням договірних зобов'язань, так і порушеннями, що випливають із деліктів [14, с. 351].

Законодавство передбачає можливість також відшкодування шкоди, завданої правомірними діями (ч.4 ст.1166 ЦК) за відсутності самого правопорушення – наприклад, вилученням (викупом) земельних ділянок, встановленням обмежень щодо використання земельних ділянок тощо (ст.156 ЗК) [14, с. 351]. Однак, як правильно вказує на те Л.В. Лейба, збитки (шкода), заподіяні правомірними діями, підлягають відшкодуванню лише у випадках, прямо визначених законом. У статті 156 ЗК передбачені підстави відшкодування збитків, які можуть належати як до правомірних, так і протиправних дій (бездіяльності). Відшкодування правомірної шкоди регулюється саме земельним законодавством, тоді як відшкодування протиправної шкоди регулюється також цивільним та екологічним законодавством [10, с. 120].

Досить часто у науці земельного права питання щодо відшкодування збитків досліджується у зв'язку з вилученням (викупом) земельної ділянки для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності [11, с. 315; 16, с. 654]. І це не є дивним з огляду на те, що сама ст.156 ЗК вказує про право особи на відшкодування збитків, заподіяних вилученням окремих категорій земель. Поміж тим, на наш погляд, зазначений підхід, існуючий у науці, не є достатньо обґрунтованим.

Поняття «збитки» стосується відповідальності, яка є ретроспективною, тобто відшкодування збитків є тоді, коли вони вже наступили, на момент вирішення вимоги про відшкодування збитків особа вже зазнала втрат, наприклад, у зв'язку з відібранням у неї речі.

При вилученні земельної ділянки вимоги щодо відшкодування збитків чи будь-якої іншої шкоди не виникає.

Згідно зі ст. 41 Конституції України примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Таким чином, всі збитки чи інші втрати, які може понести особа у зв'язку з вилученням належної їй земельної ділянки, відшкодовуються цій особі до самого вилучення. У разі, якщо особа не дає згоди на вилучення ділянки, спочатку вирішується правовий спір, відшкодовуються можливі втрати (фактично потенційно можливі збитки), а лише потім припиняються права особи на земельну ділянку (або ж, принаймні це відбувається одночасно). Відтак, тут не повинно бути та немає позову про відшкодування збитків (шкоди), а тому й такий спосіб захисту як відшкодування збитків не застосовується. Спори, що виникають у зв'язку з вилученням (викупом) земель-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

них ділянок для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності, за використанням у них способу захисту більше нагадують ті з них, які характерні для переддоговірних спорів, причому особою, яка потребує такого захисту є не особа, у якої вилучається (викуповується) ділянка, а інша сторона цих правовідносин.

Враховуючи наведене, вважаємо недоцільним використання терміну «збитки» при врегулюванні спорів, пов'язаних з вилученням (викупом) земельних ділянок для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності. Більш доцільним, на наш погляд, є використання тут термінології, що її містить ч.2 ст.153 ЗК (відшкодування вартості ділянки).

Туєва О.М. зазначає, що в разі примусового відчуження земельних ділянок у громадян недостатньо повно гарантується їхнє право власності на об'єкти, нерозривно пов'язані із землею, оскільки майнові спори, що випливають із права власності на об'єкти, розташовані на землі, що вилучається, виключені з компетенції суду. Порядок відшкодування таких збитків визначено постановою Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р. №284 «Про порядок визначення і відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам», згідно з якою розміри збитків визначаються спеціальними комісіями [11, с. 317]. З таким твердженням погодитися не можна.

Відповідно до ч. 2 ст. 124 Конституції юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Рішенням Конституційного Суду України від 25.12.1997 р. у справі за конституційним зверненням жителів міста Жовті Води було визначено, що ч. 2 ст. 124 Конституції України слід розуміти так, що юрисдикція судів, тобто їх повноваження вирішувати спори про право та інші правові питання, поширюються на всі правовідносини, що виникають у державі. У зв'язку з цим, суди вправі вирішувати також і майнові спори, що випливають із права власності на об'єкти, розташовані на землі, що вилучається. Будь-яких винятків з юрисдикції судів щодо розгляду правових спорів немає. Як правильно вказує на те А.М. Мірошниченко, згадана вище постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р. №284 «Про порядок визначення і відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам» прийнята задовго до набуття чинності ЗК, і діє в частині, що не суперечить ЗК [14, с. 355]. Доповнимо лише, що вона була прийнята також ще й до прийняття Конституції, і, звичайно, що також діє лише в тій частині, що не суперечить Конституції.

При застосуванні такого способу захисту земельних прав як відшкодування заподіяних збитків необхідно також пам'ятати, що порушення земельних прав часто пов'язане із заподіянням шкоди як суб'єктам правовідносин, так і самій ділянці. В цих випадках земельно-майнове правопорушення, що спричинило спір, поєднує вимогу щодо земельної ділянки (визнання права, усунення перешкод у землекористуванні й т. ін.) і щодо відшкодування шкоди. При цьому треба мати на увазі, що земельний спір стосовно земельної ділянки може виникнути раніше майнового спору або ж одночасно з ним. Спірність питання полягає перш за все у з'ясуванні того, кому надана чи кому належить земельна ділянка і які права конкретний суб'єкт щодо неї має. У зв'язку з цим слід зробити висновок, що спочатку повинен вирішуватися земельний спір і має ухвалюватися щодо нього конкретне рішення. І лише після цього з'являється можливість щодо належного вирішення майнового спору. Вирішення земельного спору, наприклад, щодо належності земельної ділянки, завжди обов'язково передує вирішенню питань майнового характеру [10, с. 117-118].

Висновки

Проведене дослідження, на наш погляд, дає можливість зробити такі висновки:

1. У врегульовані відносин щодо відшкодування збитків, заподіяних порушенням земельних прав, доцільно виокремлювати чотири рівні правового регулювання – один з яких є конституційним, а три інших – галузевих.

2. Під збитками у земельному праві необхідно розуміти грошовий вираз заподіяної особі майнової шкоди, а відшкодування збитків є способом захисту, згідно з яким особі відшкодовується шкода у грошовому вигляді.

3. Є недоцільним використання терміну «збитки» при врегулюванні спорів, пов'язаних з вилученням (викупом) земельних ділянок для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності. Більш доцільним є використання тут термінології, що її містить ч.2 ст.153 ЗК (відшкодування вартості ділянки).

Список використаних джерел

1. *Семчик В.І.* Земельне право України : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / В.І. Семчик, П.Ф. Кулинич, М.В. Шульга. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2008. – 600 с.

2. *Иоффе И.С.* Обязательственное право / О.С. Иоффе. – М.: Юрид. лит., 1975. - 880 с.

3. *Пугинский Б.И.* Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях / Б.И. Пугинский. – М.: Юрид. лит., 1984. – 224 с.

4. *Мірошниченко А.М.* Особливості відшкодування шкоди, заподіяної земельними правопорушеннями / А.М. Мірошниченко // Правова відповідальність: доктрина та практика застосування. Збірник тез доповідей учасників Міжнародного науково-практичного круглого столу (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2 червня 2011 р.). – К., 2011. – 135 с.

5. *Червенко А.Г.* Особливості шкоди, завданої земельним правопорушенням / А.Г. Червенко // Форум права. – 2011. – №2. – С. 953-956 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11cagzzp.pdf

6. *Шевченко Я.М.* Збитки / Я.М. Шевченко, Д.Х. Липницький // Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова ред.,) та ін.] – К. : «Укр. Енцикл.», Т. 2 : Д–Й. – 1999. – С. 549-550.

7. Енциклопедія цивільного права України / відп. ред. Я.М. Шевченко; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України – Київ: Ін Юре, 2009. – 952 с.

8. *Стефанчук Р.О.* Шкода / Р.О. Стефанчук // Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова ред.,) та ін.] – К. : «Укр. Енцикл.», Т. 6 : Т–Я. – 2004. – С. 441-442.

9. Охорона і захист прав та інтересів фізичних та юридичних осіб в цивільних правовідносинах / За заг. ред. академіка НАПрН України Я.М. Шевченко. – Х. : Харків юридичний, 2011. – 528 с.

10. *Лейба Л.В.* Земельні спори та порядок їх вирішення / Л.В. Лейба. – Х.: Право, 2007. – 160 с.

11. Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення : монографія / [А.П. Гетьман, М.В. Шульга, А.М. Статівка та ін.] ; за ред. А.П. Гетьмана та В.Ю. Юркевича. – Х. : Право, 2012. – 448 с.

12. *Вівчаренко О.А.* Гарантії права власності на землю в Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.06 / О.А. Вівчаренко ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2005. – 20 с.

13. *Носік В.В.* Право власності на землю Українського народу : монографія / Носік В.В. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.

14. *Мірошниченко А.М.* Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / А.М. Мірошниченко, Р.І. Марусенко. – К.: Правова єдність, 2009. – 496 с.

15. *Вівчаренко О.А.* Правова охорона земель в Україні / О.А. Вівчаренко. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 336.

16. Земельний кодекс України : науково-практичний коментар / [В.І. Андрейцев, Г.І. Балюк, А.П. Гетьман та ін.]; за заг. ред. В.І. Семчика. – [3-е вид., перероб. і доп.]. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – 896 с.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Організаційно-правові засади забезпечення безпеки людини на полюванні

І.І. Світлак
кандидат юридичних наук,
доцент,
Вінницький соціально-економічний інститут ВНЗ «Університет «Україна»

У статті розглянуто організаційно-правові аспекти забезпечення безпеки людини під час полювання та визначаються основні напрями розвитку чинного законодавства з досліджуваного питання.

В статье рассматриваются организационно-правовые аспекты обеспечения безопасности человека во время охоты, определяются тенденции развития действующего законодательства по изучаемым вопросам.

The article examines the organizational and legal aspects of human security when hunting and determine the direction of the current legislation of the investigated question.

Ключові слова: *полювання, мисливство, безпека життєдіяльності, правила техніки безпеки, мисливська зброя, колективне полювання, облавне полювання, індивідуальне полювання, розпорядник полювання.*

Постановка проблеми

Питання забезпечення безпеки людини, створення здорових і безпечних умов її життя як у побуті, так і на роботі, а також безпека життєдіяльності людини в різних сферах є предметом дослідження не тільки науковців певних галузей, а й об'єктом прискіпливого контролю та нагляду з боку спеціально уповноважених державних органів. Питання забезпечення належної безпеки людини під час такого виду активного відпочинку, як полювання залишається остаточно неврегульованим, про що свідчить сумна статистика травмування та загибелі людей під час полювання, особливо облавного. Окрім того, чинне законодавство з досліджуваного питання містить ряд прогалин і колізійних норм та потребує удосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Загальнотеоретичні положення сучасної науки безпеки життєдіяльності, зокрема щодо видів небезпек і ризиків для людини як під час роботи, так і відпочинку є предметом спеціальних досліджень С.В. Бєлова, О.І. Запорожця, М.В. Захарченко, В.М. Лапіна, О. Мягченко, А.М. Нагорної, М.В. Орлова, М.І. Хижняк та інших.

Теоретичному аналізу адміністративно-правової сторони реалізації права на використання об'єктів тваринного світу присвячено низку праць провідних адміністративістів: Г.І. Балюка, Д.М. Бахраха, Ю.П. Битяка, А.П. Гетьмана, Л.В. Коваль, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, О.О. Погрібного, Ю.С. Шемшученко, М.В. Шульги та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У легальній дефініції джерел підвищеної небезпеки, яка представлена в ст. 1187 Цивільного кодексу України [10] мисливська зброя та поводження з нею безпосередньо не названі, так само, як і відсутній загальний вичерпний перелік видів діяльності, що створюють підвищену небезпеку заподіяння шкоди. Однак, на нашу думку, діяльність з організації колективного полювання, зокрема, облавного, яке проводиться саме із застосуванням зброї одночасно декількома мисливцями, незважаючи на обов'язкове проведення інструктажів з техніки безпеки, створює реальну загрозу заподіяння шкоди, адже на полюваннях найчастіше бувають травми, отримані внаслідок неналежного поводження зі зброєю. Комплексне дослідження цього

питання, з урахуванням загальнотеоретичних положень науки цивільного права щодо джерел підвищеної небезпеки, спеціального законодавства про правила проведення полювань із застосуванням зброї, правила з техніки безпеки при поводженні зі зброєю під час полювання на сьогодні відсутні як у юридичній, так і мисливознавчій літературі.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження нормативно-правової регламентації забезпечення безпеки людини при поводженні зі зброєю під час полювання, виявлення існуючих проблем на основі тлумачення й узагальнення положень спеціального законодавства й аналізу існуючих наукових досліджень у сфері дії певних джерел підвищеної небезпеки. Мета статті конкретизується та досягається шляхом вирішення низки завдань, зокрема: дослідження чинного законодавства щодо поводження зі зброєю під час полювання; визначення ознак джерела підвищеної небезпеки при організації та проведенні колективного полювання; дослідження правового статусу розпорядника полювання; формулювання пропозицій стосовно вдосконалення чинного законодавства в досліджуваній сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження

Забезпечення безпеки мисливця при поводженні з мисливською зброєю та її використанням на полюванні неможливо без знань нормативно-правової регламентації видів і способів полювання із застосуванням мисливської зброї, а також правил поводження з мисливською зброєю та правил техніки безпеки.

Отже, доцільно приділити увагу характеристиці змісту поняття полювання, його видів і способів, оскільки розкриття їх суті має важливе теоретичне та прикладне значення.

Огляд наукових поглядів щодо розмежування дефініцій «мисливство» та «полювання» представлено в спеціальній літературі [9, с. 96-97], тому ми зупинимось на аналізі чинних законодавчих дефініцій.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про мисливське господарство та полювання» від 22 лютого 2000 р. (поточна редакція від 9 грудня 2012 р.), полювання – дії людини, спрямовані на вистежування, переслідування з метою добування і саме добування (відстріл, відлов) мисливських тварин, що перебувають у стані природної волі або утримуються в напіввільних умовах [6].

По суті, законодавчу позицію визначення полювання викладено і у п. 10 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 10 грудня 2004 р. «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» [8].

Згідно з ч. 3 і 4 ст. 12 Закону України «Про мисливське господарство та полювання» до полювання також прирівнюється: перебування осіб у межах мисливських угідь, у тому числі на польових і лісових дорогах (крім доріг загального користування), з будь-якою стрілецькою зброєю або з капканами та іншими знаряддями добування звірів і птахів, або з собаками мисливських порід чи ловчими звірами і птахами, або з продукцією полювання (крім випадків регулювання чисельності диких тварин, польових випробувань і змагань мисливських собак (не нижче обласного рівня).

Викладене вище дає підстави говорити про доцільність визначення полювання як у вузькому, так і в широкому розуміннях. Для першого характерні певні дії особи, а для другого – відповідний стан.

Таким чином, полювання у вузькому розумінні передбачає полювання на диких тварин як сукупність дій, а саме:

а) висліджування (пошук, вистежування) птахів і звірів, тобто запуск собак по сліду чи в ошук, відшукування слідів, продуктів життєдіяльності, інших ознак перебування птахів і звірів у межах мисливських угідь для добування;

б) переслідування птахів і звірів, яке здійснюється шляхом участі «в нагінці» та очікування виходу звірів або птахів «на номерах» або у засідці;

в) відстріл або відлов птахів чи звірів – здійснення прицільних пострілів, встанов-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

лення пасток, нацькування собак або ловчих птахів на звірів або птахів [9, с. 98].

Щодо змісту полювання в широкому розумінні, слід зазначене визначення доповнити наступною частиною, виходячи з певного стану особи, тобто перебуванням осіб у межах мисливських угідь:

а) з будь-якою стрілецькою зброєю або з капканами; іншими знаряддями добування звірів і птахів; собаками мисливських порід чи ловчими звірами та птахами з продукцією полювання;

б) на дорогах загального користування з продукцією або з будь-якою зібраною розчохленою стрілецькою зброєю [9, с. 99].

У ст. 15 Закону України «Про мисливське господарство та полювання» перераховано способи полювання без розкриття змісту та їх особливостей, тому є потреба зазначені способи не тільки перерахувати, а й здійснити їх аналіз.

Так, названа стаття визначає такі способи полювання:

індивідуальне полювання;

колективне полювання;

колективне полювання з нагоничами (облавне полювання) [6].

Індивідуальне полювання передбачає, що мисливець полює самостійно чи в супроводі з собакою, на відміну від колективного, при якому участь у полюванні беруть декілька мисливців під обов'язковим керівництвом і контролем відповідальної особи, яка призначається користувачем мисливського угіддя.

Полювання може здійснюватися з використанням:

мисливської вогнепальної зброї;

собак мисливських порід, інших ловчих звірів і птахів (за наявності паспортів на них);

сіток і пасток для відлову тварин живцем;

пасток для добування хутрових звірів з науковою метою та для переселення;

мисливських вишок;

пахучих неотруйних приманок [6].

Тема цієї статті передбачає безпосереднє дослідження тих видів полювання, які передбачають застосування мисливської зброї. Так, полювання з використанням вогнепальної мисливської зброї дозволяється лише особам, які в установленому порядку одержали дозвіл органу внутрішніх справ на право користування цією зброєю. Щодо загальних вимог реалізації права на полювання, то ними є досягнення 18-річного віку й отримання необхідних документів, що засвідчують право на полювання.

Законодавство не виключає можливість використання чужої мисливської зброї, але за умови присутності власника зброї або уповноваженого працівника користувача мисливських угідь, за яким закріплена ця мисливська зброя та за умови наявності у власника зброї чи уповноваженого працівника користувача мисливських угідь відповідних дозволів, виданих органом внутрішніх справ.

Отже, постає питання про регулювання цього порядку. Це питання на сьогодні регламентовано Інструкцією про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної та холодної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями метальними снарядами несмертельної дії, та зазначених патронів, а також боєприпасів до зброї та вибухових матеріалів 21 серпня 1998 р. (редакція від 2 квітня 2012 р.) [4].

На нашу думку, полювання із застосуванням мисливської зброї може створювати найбільшу загрозу саме при колективному полюванні, адже в такому виді полювання беруть участь одночасно кілька мисливців із мисливською зброєю, що може створити загрозу заподіяння шкоди. Причини цього, на нашу думку, можуть мати як об’єктивний, так і суб’єктивний характер, адже організувати колективне полювання різних людей (вікові, соціальні, матеріальні, професійні та інші відмінності між мисливцями) для досягнення спільної мети – добування мисливської тварини з дотриманням всіх правил досить важко, тим паче, що останнім часом

полювання стало популярним видом відпочинку для заможних верств населення, а не для пересічних громадян.

За таких умов доцільно визначити статус особи, яка організовує та контролює дотримання правил безпеки при користуванні зброєю на всіх етапах полювання. Такою особою є розпорядник полювання.

Розпорядник полювання − працівник користувача мисливських угідь, який уповноважений на охорону мисливських угідь та здійснює керівництво процесом і контролює виконання правил проведення полювання, правил безпеки при користуванні зброєю на всіх етапах проведення полювання [5].

Розпорядник призначається наказом керівника користувача і саме він перед початком полювання проводить інструктаж з правил безпеки при проведенні полювань, засвідчує проведення інструктажу з правил безпеки при проведенні полювання та керує проведенням облавного полювання. На нашу думку, саме останнє є найбільш небезпечним, тому важливими умовами безпеки при такому полюванні є чітке дотримання правил полювання, беззаперечне виконання вказівок розпорядника полювання.

Розпорядник полювання стежить за точним виконанням порядку облави і правил безпеки, робить необхідні вказівки, організовує переслідування і добір пораненої тварини, має право заборонити в разі порушення особою правил полювання подальшу участь у полюванні, вирішує інші організаційні питання, що виникають під час полювання, а також відповідає за дотриманням мисливцями правил полювання.

Проаналізуємо чинне законодавство та загальнотеоретичні дослідження щодо використання мисливської зброї як джерела підвищеної небезпеки під час колективного полювання, зокрема, облавного полювання. Підвищена увага до цього виду полювання обумовлена, в першу чергу, великою небезпекою одночасних дій декількох озброєних осіб і специфікою організації цього виду полювання.

За ст. 1187 Цивільного кодексу України джерелом підвищеної небезпеки є діяльність, пов'язана з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогненебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб [10].

У Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами цивільних справ» від 27 березня 1992 р. № 6 під джерелом підвищеної небезпеки визнають будь-яку діяльність, здійснення якої створює підвищену імовірність заподіяння шкоди через неможливість контролю за нею людини, а також діяльність по використанню, транспортуванню, зберіганню предметів, речовин та інших об'єктів виробничого, господарського чи іншого призначення, які мають такі ж властивості [7].

Отже, у вищеназваних нормативно-правових документах відсутня чітка легальна вказівка на те, що мисливська зброя є джерелом підвищеної небезпека, хоча в Положенні про правила проведення полювань, поводження зі зброєю та порядок видачі ліцензій на добування мисливських тварин від 17 жовтня 2011 р. в п. 3.2. мисливська зброя визначена предметом підвищеної небезпеки.

На наш погляд, позиція з цього питання повинна бути беззаперечною: мисливська зброя та організація полювання з нею є джерелом підвищеної небезпеки. Адже аналіз ознак джерел підвищеної небезпеки за легальними дефініціями та наявна статистика щодо травмування та загибелі людей на полюванні дають підстави говорити, що організація колективного полювання із застосуванням мисливської зброї створює підвищену ймовірність заподіяння шкоди третім особам.

Загальні заборони щодо поводження зі зброєю на полюванні містяться в розділі III Положення про правила проведення по-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

лювань, поводження зі зброєю та порядок видачі ліцензій на добування мисливських тварин [5]. Окрім цих правил основні положення техніки безпеки з поводження з мисливською зброєю, організації та проведення полювання з мисливською зброєю містяться Правилах з техніки безпеки при поводженні з мисливською рушницею в побуті та на полюванні від 31 березня 1989 р. [3].

Правила з техніки безпеки при поводженні з мисливською рушницею в побуті та на полюванні містять чіткі вказівки щодо зберігання, використання пристрілювання мисливської зброї та конкретний ряд заборон.

Без сумніву, чіткі та повні знання цих правил, їх беззаперечне суворе виконання, дотримання дисципліни виключать нещасні випадки під час такого активного відпочинку, як полювання.

Висновки

Аналіз чинної правової регламентації правил проведення полювань і поводження зі зброєю під час колективного облавного полювання дає підстави говорити про те, що необхідною умовою удосконалення законодавства України в цій сфері є його гармонізація з міжнародно-правовими актами, зокрема приведення у відповідність до положень Бернської конвенції про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі від 19 вересня 1979 р., до якої приєдналась Україна в жовтні 1996 року.

Окрім того, легальна дефініція полювання потребує доповнення. Ураховуючи той факт, що останнім часом мають місце випадки порушення правил безпеки при колективному полюванні, у результаті чого може бути заподіяна шкода як учасникам полювання, третім особам, так і мисливським тваринам, виникає нагальна потреба посилення відповідальності за порушення правил і підвищення вимог до осіб, яким надається право на облавне полювання.

Отже, чітка регламентація організації та проведення колективного полювання, посилена відповідальність за порушення спеціальних правил може стати гарантією безпеки не тільки самого мисливця, а й оточуючих.

Список використаних джерел

1. Вищий спеціалізований суд визначився з джерелами підвищення небезпеки: від машин до собак // Закон і бізнес. – 2012. − № 19 – 20. – С. 3.

2. Посібник по вивченню матеріальної частини зброї, правил поводження з нею, надання першої медичної допомоги // Оружие и охота. – 2006. − № 2-5.

3. Наказ Міністерства лісного господарства УРСР та Міністерства внутрішніх справ УРСР «Правила з техніки безпеки при поводженні з мисливською рушницею в побуті та на полюванні» (ДНАОП 01.50-1.02-89) від 31 серпня 198 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua

4. Наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної і холодної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями метальними снарядами несмертельної дії, та зазначених патронів, а також боєприпасів до зброї та вибухових матеріалів» від 21 серпня 1998 р. (редакція від 2 квітня 2012 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua

5. Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про затвердження Положення про правила проведення полювань, поводження із зброєю та порядок видачі ліцензій на добування мисливських тварин» від 17 жовтня 2011 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua

6. Закон України «Про мисливське господарство та полювання» від 22 лютого 2000 р. (редакція від 9 грудня 2012 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua

7. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» від 27 березня 1992 р. № 6 (редакція від 24 жовтня 2003 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua

8. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» від 10 грудня 2004 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.go v.ua.

9. *Скірський І.В*. Адміністративна відповідальність за порушення правил полювання та рибальства : Монографія / І.В. Скірський, І.І. Світлак, Т.І. Сухоребра. – Вінниця : ПП «ТД «Едельвейс і К», 2012. – 432 с.

10. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. (редакція від 9 червня 2013 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua

Окремі питання адміністративної відповідальності за порушення у сфері оподаткування

Т.І. Сухоребра
кандидат юридичних наук,
Вінницький соціально-економічний інститут ВНЗ «Університет «Україна»

У статті проаналізовано чинне адміністративне та податкове законодавство, що встановлює загальні засади та порядок реалізації адміністративної відповідальності за порушення податкового законодавства та можливості щодо удосконалення правового забезпечення застосування адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері оподаткування.

В статье проанализировано действующее административное и налоговое законодательство, устанавливающие общие положения и порядок реализации административной ответственности за нарушение налогового законодательства и возможности по усовершенствованию правового обеспечения применения административной ответственности за нарушения в налоговой сфере.

The article analyzes the current administrative and tax law that sets out the general principles and procedures of administrative responsibility for violation of tax legislation and opportunities for improvement of the legal enforcement of the administrative responsibility for offenses in the field of taxation.

Ключові слова: *адміністративна відповідальність, порушення податкового законодавства, протиправність.*

Постановка проблеми

У зв'язку з розвитком економічних відносин в Україні важливе значення має ефективна та виважена податкова політика держави, одним із головних завдань якої є встановлення найбільш оптимального співвідношення розмірів податків та оподатковуваних доходів, застосування різноманітних форм пільгового стимулювання та способів і порядку втручання держави у діяльність суб'єктів господарювання з метою примусового стягнення несплачених у строк обов'язкових платежів. Ураховуючи, що далеко не всі платники податків готові завжди та в повному обсязі виконувати свій податковий обов'язок, застосування заходів державного примусу у сфері оподаткування не уникнути.

Ухилення від сплати податків, зборів та інших загальнообов'язкових платежів, сплата їх не в повному обсязі та в неналежні строки обмежує надходження коштів до бюджету, та, як наслідок, призводить до невиконання доходної частини бюджету.

Відтак, забезпечення відповідного рівня податкових надходжень здійснюється за допомогою застосування заходів юридичної відповідальності за порушення податкового законодавства, що дає змогу найбільш ефективно досягнути виконання обов'язку громадян зі своєчасної та повної сплати податків і попередження подібних правопорушень у майбутньому. Одним із видів такої відповідальності є адміністративна, що настає за вчинення адміністративних правопорушень у сфері оподаткування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання застосування адміністративної відповідальності взагалі та проблемні питання з приводу застосування адміністративного примусу за правопорушення у сфері оподаткування зокрема досліджувалися в наукових працях провідних вітчизняних та іноземних учених у галузі адміністративного, фінансового та податкового

права – В.Б. Авер'янова, О.М. Бандурки, Д.М. Бахраха, А.І. Берлача, Ю.П. Битяка, А.С. Васильєва, І.П. Голосніченка, Є.В. Додіна, Р.А. Калюжного, Л.В. Коваля, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, М.П. Кучерявенка, О.І. Остапенка, В.О. Шамрая, В.К. Шкарупи, та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Оновлене податкове законодавство, на жаль, на сьогодні не забезпечило різкого зниження кількості правопорушень у сфері оподаткування. Це, звичайно, обумовлено наявністю низки неузгодженостей у законодавстві, його невизначеністю та недостатньою розробленістю положень щодо правового регулювання відносин, пов'язаних зі сплатою податків. Тому на особливу увагу заслуговують питання удосконалення правової регламентації притягнення до адміністративної відповідальності за порушення у сфері оподаткування, з метою забезпечення виконання зобов'язаними особами свого конституційного обов'язку зі сплати податків та попередження скоєння цих правопорушень у майбутньому.

Формулювання цілей статті

Виходячи з наведеного, метою статті є дослідження особливостей застосування адміністративної відповідальності за порушення податкового законодавства, виявлення прогалин і можливостей щодо удосконалення правового забезпечення застосування адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері оподаткування.

Виклад основного матеріалу дослідження

Проблема адміністративної відповідальності за порушення податкових норм зумовлена швидким розвитком і трансформацією податкового законодавства, а також реорганізацією центральних органів виконавчої влади у досліджуваній сфері [1].

Адміністративна відповідальність є засобом адміністративного впливу на порушників податкового законодавства із застосуванням адміністративно-правових норм.

Як зазначає М.О. Мацелик, адміністративна відповідальність є специфічною формою адекватного реагування держави, на протиправні дії з боку окремих громадян і юридичних осіб [2].

Так, В.К. Колпаков визначає адміністративну відповідальність як примусове, з додержанням встановленої процедури застосування правомочним суб'єктом передбачених законодавством за вчинення адміністративного проступку заходів впливу, що виконані правопорушником [3].

Положення законодавства про адміністративну відповідальність поширюються на адміністративні правопорушення, відповідальність за вчинення яких передбачена Кодексом України про адміністративні правопорушення та іншими законами. Це також стосується прийнятого 2 грудня 2010 р. Податкового кодексу України (поточна редакція від 1 квітня 2013 р.) [4].

Прийняття Податкового кодексу не вирішило існуючих проблем як теоретичного, так і прикладного характеру, оскільки досі залишилися певні неузгоджені питання адміністративної відповідальності за податкові правопорушення.

Підставою адміністративної відповідальності завжди є адміністративне правопорушення. Відповідно до ст. 9 КУпАП адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія або бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права та свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність [5]. Тобто поняття «вина» є ключовим у визначенні адміністративного правопорушення.

Податкове ж законодавство не включає такий елемент, як вина в поняття «правопорушення». Стаття 109 ч. 1 Податкового кодексу України визначає податкове правопорушення як «протиправне діяння (дія чи бездіяльність) платників податків, податкових агентів, та/або їх посадових осіб, а також посадових осіб контролюю-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

чих органів, що призвели до невиконання або неналежного виконання вимог, установлених цим Кодексом та іншим законодавством, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи». У частині другій цієї ж статті зазначається, що порушення вимог, встановлених Податковим кодексом тягне за собою відповідальність, передбачену законодавством України [4].

Отже, виникає питання, чи є підстави для ототожнення податкового правопорушення та порушення податкового законодавства, за яке передбачена адміністративна відповідальність.

На нашу думку, необхідним є законодавче закріплення розмежування власне податкових правопорушень і порушень податкового законодавства, які мають ознаки адміністративних правопорушень. Тобто, потрібно детально встановити межі взаємодії положень податкового та адміністративного законодавства в процесі реалізації заходів адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері оподаткування.

Адміністративна відповідальність за порушення у сфері оподаткування встановлюється Кодексом України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. (поточна редакція) (надалі – КУпАП), а саме:

– ст. 156. Порушення правил торгівлі пивом, алкогольними, слабоалкогольними напоями і тютюновими виробами (щодо відповідальності за торгівлю спиртом етиловим, коньячним або плодовим, алкогольними напоями чи тютюновими виробами без марок акцизного збору чи з підробленими марками цього збору);

– ст. 163-1. Порушення порядку ведення податкового обліку, надання аудиторських висновків;

– ст. 163-2. Неподання або несвоєчасне подання платіжних доручень на перерахування належних до сплати податків та зборів (обов’язкових платежів);

– ст. 163-3. Невиконання законних вимог посадових осіб органів державної податкової служби;

– ст. 163-4. Порушення порядку утримання та перерахування податку на доходи фізичних осіб і подання відомостей про виплачені доходи;

– ст. 164-1. Порушення порядку подання декларації про доходи та ведення обліку доходів і витрат;

– ст. 164-2. Порушення законодавства з фінансових питань;

– ст. 164-5. Зберігання або транспортування алкогольних напоїв чи тютюнових виробів, на яких немає марок акцизного збору встановленого зразка;

– ст. 166-6. Порушення порядку подання фінансової звітності та ведення бухгалтерського обліку при ліквідації юридичної особи;

– ст. 166-9. Порушення законодавства щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Склади цих правопорушень зазначено у Главі 12 КУпАП, що регулює вищезгадану сферу відносин і має назву «Адміністративні правопорушення в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, в галузі фінансів і підприємницькій діяльності». Неможливо не звернути увагу на деяку розпорошеність складів адміністративних правопорушень у сфері оподаткування, що створює певні проблеми прикладного характеру та заважає чітко орієнтуватися у його положеннях. Очевидно, що необхідно узгодити розташування таких норм. На нашу думку, для усунення цих колізій було б доцільно виділити в КУпАП окрему главу з назвою «Адміністративні правопорушення в галузі податків, зборів та інших обов’язкових платежів» із зазначенням адміністративно-правових норм, якими передбачено правопорушення у сфері оподаткування.

Крім того, у Податковому кодексі України слід більш чітко відмежувати адміністративну відповідальність від інших видів юридичної відповідальності, для чого передбачити порядок притягнення до адміністративної відповідальності за податкові правопорушення.

Варто звернути увагу й на те, що по-

датковим органам надано право використовувати лише три види адміністративних санкцій, основним з яких є адміністративний штраф. Розмір його встановлюється в межах, визначених за вчинення відповідних правопорушень у сумах, або кратних певному показнику (неоподатковуваному мінімуму доходів, мінімальному розміру заробітної плати), або у фіксованих сумах у національній грошовій одиниці. При цьому необхідно враховувати положення п. 5 підрозділу 1 розділу XX Податкового кодексу України, у якому зазначено «Якщо норми інших законів містять посилання на неоподатковуваний мінімум доходів громадян, то для цілей їх застосування використовується сума в розмірі 17 гривень, крім норм адміністративного та кримінального законодавства в частині кваліфікації злочинів або правопорушень, для яких сума неоподатковуваного мінімуму встановлюється на рівні податкової соціальної пільги», тобто в розмірі, що дорівнює 100 % розміру прожиткового мінімуму для працездатної особи (у розрахунку за місяць). Інші адміністративні стягнення, такі як попередження та конфіскація предмета, що став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, майже не використовуються за деякими поодинокими винятками. Потрібно більш широко застосовувати адміністративні стягнення, наприклад, включити таке адміністративне стягнення як попередження до більшості із перерахованих статей.

Широке застосування попередження за ці види порушень податкового законодавства, на нашу думку, перш за все, виконуватиме виховну роль, і мінімізує фіскальний тиск на підприємців, тоді як практика діяльності податкових органів і статистичні дані підтверджують, що фіскальна функція нині є пріоритетною. Ураховуючи, що перетворення податкового відомства з фіскального органу на сервісну службу – на сьогодні основний напрям діяльності Державної податкової служби України, публічно-сервісний характер діяльності податкових органів повинен передбачати в першу чергу паритетні засади взаємодії суб'єктів господарювання та державних органів.

Висновки

Проведений аналіз стану податкового та адміністративного законодавства засвідчив недосконалість механізму застосування адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері оподаткування та виявив низку факторів, що знижують ефективність механізму притягнення порушників до відповідальності за порушення податкового законодавства. Необхідним є удосконалення співвідношення податкового та адміністративного законодавства в процесі застосування заходів адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері оподаткування, що дасть змогу покращити правозастосовну практику та зменшити кількість адміністративних правопорушень у цій сфері.

Список використаних джерел

1. Указ Президента України «Про деякі заходи з оптимізації системи центральних органів виконавчої влади» від 24 грудня 2012 р. № 726/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://minrd.gov.ua/diyalnist-/zakonodavstvo-pro-diyalnis/ukazi-prezidenta-ukraini/61968.html

2. *Мацелик М.О.* Адміністративна відповідальність за ухилення від оподаткування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / М.О. Мацелик. – Ірпінь., 2005. – 13 с.

3. *Колпаков В.К.* Адміністративна відповідальність (адміністративно-деліктне право) : Навчальний посібник / В.К. Колпаков. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 256 с.

4. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2775-VI (редакція від 1 квітня 2013 р.) [Електронний ресурс]. − Режим доступу : http://rada.gov.ua/

5. Кодекс про адміністративні правопорушення України від 7 грудня 1984 р. (редакція від 8 червня 2013 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Розділ 4

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Поняття «інтерес» і проблеми його захисту в кримінальному судочинстві України

О.В. Мазур
кандидат юридичних наук, адвокат, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Досліджено загальнотеоретичне поняття «інтерес», проаналізовано сучасні проблеми його реалізації учасниками кримінального судочинства, на підставі чого обґрунтовано ідеї щодо подальшого вдосконалення вітчизняної моделі кримінального провадження.

Исследовано общетеоретическое понятие «интерес», проанализированы современные проблемы его реализации участниками уголовного судопроизводства, на основании чего обоснованы идеи по дальнейшему усовершенствованию отечественной модели уголовного производства.

The general theoretic concept of interest is explored by an author, as well the modern problems of its realization by the criminal proceeding parties are analized. Grounded in the above research, the ideas on the further improvement of local criminal proceeding model are substantiated.

Ключові слова: *інтерес у праві, заінтересовані особи, оскарження та досудове розслідування.*

Постановка проблеми

У вітчизняній юридичній науці минулих років проблематика інтересу не завжди посідала належне місце. Так, дослідження змісту та спрямованості інтересу було переважно прерогативою суспільно-психологічних і педагогічних наук. Теоретико-прикладні дослідження категорії «інтерес» здебільшого стосувались аспектів походження інтересів, їх впливу на формування особистості та її життєвої позиції. Незважаючи на безумовну значимість таких наукових робіт, дослідженню проблем захисту інтересу в кримінальному судочинстві у них відводилася другорядна роль.

Однак на шляху до перетворення України у правову, соціальну державу перед науковцями постає невідкладне завдання переосмислення здавалося б давно відомих

наукових явищ, з метою надання їм сучасного демократичного наповнення та вдосконалення вітчизняного законодавства в дусі поваги до прав та інтересів особи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженню проблематики захисту інтересів у праві присвячені роботи сучасних українських учених: І.В. Венедіктової [1], О.М. Вінник [2], М.Р. Мазур [3], М.А. Самбора [4] та інших. Високо цінуючи внесок вказаних науковців, слід зазначити, що їх дослідження стосуються або проблем реалізації публічних і приватних інтересів у цивільному праві, або були здійснені до прийняття нового КПК України 2012 р., що й зумовлює необхідність подальшого наукового розроблення проблем захисту інтересу в кримінальному судочинстві.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Категорія «інтерес» − одна з найбільш складних і дискусійних у доктрині кримінального процесу. Пояснюється це тим, що термін «інтерес» входить до числа гранично абстрактних і, як правило, суперечливих за змістом понять. Звідси – неможливість його однозначного й сталого визначення та однакового застосування в різних галузях права. Тому дослідження поняття та сутності інтересу в кримінальному судочинстві дасть можливість не лише виявити слабкі місця правового регулювання захисту інтересів його учасників, а й запропонувати подальші шляхи вдосконалення вітчизняної моделі кримінального провадження.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження поняття та змісту категорії «інтерес» у кримінальному процесі України, аналіз основних проблем його реалізації учасниками кримінального судочинства та надання відповідних пропозицій щодо подальшого вдосконалення чинного кримінально-процесуального законодавства, з метою ефективного використання та раціонального задоволення інтересів у правозастосовчій діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Дослідження категорії «інтерес» має тривалий шлях історичного розвитку. На різних етапах історії до проблеми інтересів зверталися представники найрізноманітніших сфер науки і соціальної думки: філософи, соціологи, психологи, педагоги та мистецтвознавці. Ця обставина вказує на те, що «інтерес» є загальнонауковою категорією. Звичайно, у кожній науці відповідно до її специфічних цілей, предметів і методів дослідження склалося своє уявлення про цю категорію. Однак, задовго до появи перших наукових версій щодо поняття «інтерес у праві», сформувалася важлива філософська традиція пов’язувати інтерес особи з її прагненням мети, бажанням досягти задоволення як на рівні суспільства, так і на особистісному рівні.

Під філософським поняттям «інтерес» (від лат. interest, intersum – має значення, важливо, inter esse – бути між) розуміється об’єктивно значиме, необхідне для індивіда, сім’ї, класу, нації, суспільства в цілому. Водночас, подібне загальне і цілком слушне визначення феномен «інтерес» отримав лише у XIII столітті. Зокрема, К. Гельвецій вважав, що у своїй діяльності люди керуються прагненням до щастя, породженим любов’ю до себе, а насолода є єдиним предметом бажань людей. Поняття пристрастей, прагнення до щастя та інтересів у нього настільки тісні, що їхній зміст значною мірою збігається. Так, пристрасті спрямовані на реалізацію людського прагнення до щастя, а воно, у свою чергу, входить у визначення інтересу як такого, що «може дати нам задоволення чи позбавити нас від страждань» [5, с. 158].

Родоначальник німецької класичної філософії І. Кант щодо проблеми активності людини як суб’єкта пізнання зазначав: «Я стверджую, що безпосередній інтерес до краси природи ...завжди слугує ознакою доброї душі. Якщо цей інтерес звичний − він вказує на сприятливу для морального почуття душевну настроєність у тих випадках, коли поєднується зі схильністю до споглядання природи» [6, с. 171].

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Вищевикладені підходи до філософського визначення поняття «інтерес» дають змогу сформулювати висновок про те, що найбільш часто вживаними його синонімами є: потреба, мотив, діяльність, спонукання, усвідомлення, мета, спрямованість суб'єкта.

Досліджуючи генезу категорії «інтерес у праві», сучасний науковець С. Михайлов дійшов висновку про те, що термін «інтерес» походить від латинського словосполучення inter esse і означає «знаходитися між чим-небудь», «розрізнятися», «мати важливе значення». З часом це словосполучення перетворилося в юридичний термін interesse, який використовувався римськими юристами для назви платні, що нараховувалася у вигляді відсотків за надання позики [7, с. 12]. У другій половині XIII ст. термін римського права «interesse» був запозичений каноністами – творцями системи західноєвропейського канонічного права. Мета використання цього терміна полягала в розмежуванні законної платні за надання позики та гріха лихварства. З канонічного права термін поширився в німецьку мову – виникло слово «interesse» в значенні «користь, вигода».

Загальновизнано, що до російської мови слово «інтерес» потрапило з німецької на початку XVIII століття. Вважається, що вперше його увів до вжитку Петро I у 1703 році. Пізніше значення слова інтерес – «увага, що проявляється до будь-кого, будь-чого», «цікавість», «захопливість», «важливість», «значення», «користь» – виникло в російській мові під впливом французького «intérêt».

Водночас, попри свою багатовікову історію розвитку, термін «інтерес» досі не знайшов свого літературного визначення та закріплення в українській мові. Цим, зокрема, пояснюється відсутність єдності поглядів юристів на роль інтересів у праві, і тому основні концепції інтересу, що використовуються в юриспруденції, мають різний зміст.

Водночас установлення чіткого поняття та сутності категорії «інтерес» має не лише теоретичне, а й велике практичне значення для захисту прав і законних інтересів учасників кримінального судочинства.

Зокрема, у чинному кримінально-процесуальному законі термін «інтерес» зустрічається у низці норм. Так, у ст. 58 КПК України зазначено про представника інтересів потерпілого; у ч. 3 ст. 63 КПК України – про представників інтересів цивільних позивачів і цивільних відповідачів. У п. 12 ч. 2 ст. 36 КПК України передбачено право прокурора пред'являти цивільний позов в інтересах держави та громадян, які через фізичний стан чи матеріальне становище, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захистити свої права. Також, у ч. 7 ст. 223 КПК України вказано, що понятими не можуть бути особи, заінтересовані в результатах кримінального провадження; у ч. 6 ст. 396 КПК України закріплено обов'язок апелянта надати до апеляційної скарги її копії у кількості, необхідній для вручення усім учасникам, інтересів яких стосується апеляційна скарга.

Поряд із цим, у деяких нормах чинного КПК України вживається термін «законні інтереси». Наприклад, у ст. 47 КПК України йдеться, що захисник зобов'язаний використовувати всі передбачені законом засоби для захисту законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого; у ч. 3 ст. 223 КПК України закріплено, що слідчий і прокурор вживають заходів для забезпечення присутності осіб, чиї права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені. При цьому, у КПК України не розкривається зміст понять «інтерес», «законний інтерес» та «заінтересовані особи».

Не вніс ясності у вирішення цих питань і Конституційний Суд України, який у п. 3.2. мотивувальної частини свого рішення від 1 грудня 2004 р. (справа про охоронюваний законом інтерес) вказав, що інтерес може бути як охоронюваним законом, правоохоронюваним, законним, так і незаконним, тобто таким, що не захищається ні законом, ні правом. Наголос на «охоронюваності законом» чи законності

того чи іншого інтересу законодавець робить не завжди, зважаючи на те, що згадувані в законах інтереси не суперечать Конституції України або випливають з її змісту [8]. Таким чином, фактично розрізняючи терміни «інтерес», «законний інтерес», «охоронюваний законом інтерес», Конституційний Суд України не вказує на обґрунтування формальної відмінності між цими категоріями.

Вбачається, що критерієм законності інтересу не може бути його відповідність/невідповідність завданням кримінального провадження, визначеним у ст. 2 чинного КПК України. Зокрема, підозрюваний не завжди заінтересований у тому, щоб злочин був розслідуваний повно і всебічно або щоб співучасники були притягнуті до кримінальної відповідальності. Інтереси потерпілого, цивільного позивача, як правило, пов'язані з викриттям підозрюваного, його подальшим засудженням; однак іноді, з різних причин, потерпілий може зайняти позицію, пов'язану із захистом обвинуваченого.

Вважаємо, що також не є критерієм законності інтересу його обов'язкове закріплення в законі. Так, відповідно до п. 11 ч. 3 ст. 42 КПК України, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд мають право заборонити застосовування технічних засобів при проведенні окремої процесуальної дії чи на певній стадії кримінального провадження з метою нерозголошення відомостей, які містять таємницю, що охороняється законом, чи стосуються інтимного життя особи. Отже, як законний інтерес варто розцінювати бажання заінтересованих осіб не розголошувати подібні обставини, виявлені при провадженні слідчих дій, хоча це і не передбачено безпосередньо в законі. Звичайно, здебільшого підозрюваний (обвинувачений) захищає інтереси, закріплені в законі, тобто правові. Однак можуть виникнути інтереси, що не охоплюються законом, але які мають для особи істотне значення: бажання розглянути кримінальну справу не за місцем проживання, прагнення зберегти невідомим для знайомих і рідних факт притягнення до кримінальної відповідальності, тобто не правові. Такі інтереси є предметом права на захист, якщо вони не протиставляються правовим інтересам і не перешкоджають встановленню істини у справі. Визнання подібних інтересів незаконними та відмова включити їх у предмет права на захист може спричинити виникнення протидіючих правосуддю інтересів. Тому сумнівно відносити до законних інтересів тільки правові.

Більше того, не є підставою для безумовного визнання інтересу особи як незаконного лише те, що такий її інтерес не збігається з інтересами правосуддя. Зокрема, нерідко підозрюваний, який насправді вчинив злочин, бажає уникнути відповідальності, зменшити ступінь своєї вини, уникнути заслуженого покарання. З цією метою він може відмовитися від дачі показань або давати неправдиві показання, що відповідає його намаганням уникнути відповідальності й покарання. Відповідний процесуальний статус підозрюваного (обвинуваченого) забороняє примушувати його до дачі показань та звільняє від відповідальності за завідомо неправдиві показання, отже, такий інтерес є законним інтересом. Інша постановка питання перетворить захист у формальність, обмежить способи реалізації інтересів підозрюваного (обвинуваченого), що суперечить ч. 2 ст. 63 Конституції України.

Ураховуючи вищевикладене, автор дійшов таких висновків.

По-перше, категорія «інтерес» – це поєднання об'єктивного та суб'єктивного. Об'єктивне полягає в залученні конкретної особи до кримінального процесу як певного суб'єкта, а суб'єктивне – в оцінці особою можливих наслідків розгляду кримінальної справи. Єдність об'єктивного та суб'єктивного обумовлена, з одного боку, реально існуючим процесуальним статусом особи, а, з іншого − відображенням у її свідомості певних потреб у вигляді цілей і засобів, способів їх реалізації.

По-друге, «законними інтересами» слід визнавати будь-які інтереси, якщо вони реалізуються передбаченими законодав-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ством засобами і не суперечать чинному кримінальному процесуальному законодавству.

За всієї простоті та прозорості вищевказаного визначення законного інтересу, нерідко суб'єктам кримінального процесу на практиці його не так просто захистити. Йдеться про випадки незаконного спрощення процесуальної форми суб'єктами кримінального процесу, для скорочення часу і сил на провадження слідчих чи судових дій. Зрозуміло, що така економія досягається на шкоду як законним інтересам інших суб'єктів, так і об'єктивній істині в цілому.

Наприклад, відповідно до ч. 3 ст. 236-7 КПК України 1960 р., особа, інтересів якої стосувалась порушена кримінальна справа, мала право подати скаргу на постанову про порушення кримінальної справи за фактом вчинення злочину. Так, у 2012 р. генеральним директором ТОВ «Н» громадянкою З. була подана до суду скарга на постанову про порушення кримінальної справи, яка майже два роки розслідувалася «за фактом». На обґрунтування своєї скарги З. зазначила, що протягом останніх двох років її, як генерального директора, постійно допитують як свідка, у неї неодноразово відбирають зразки почерку та підписів, з нею фактично поводяться як із підозрюваною, а в самому товаристві проводяться виїмки, надсилаються численні запити тощо, що порушує нормальні умови роботи товариства та безпосередньо зачіпає законні інтереси З.

Постановою Шевченківського районного суду м. Києва від 15червня 2012 р. (справа № 2610/14137/2012) було відмовлено у відкритті провадження за скаргою З. у зв'язку з тим, що до матеріалів справи не була долучена оскаржувана постанова слідчого. Нагадаємо, що ст. 98-2 КПК України 1960 р. передбачала вручення копії постанови про порушення справи виключно особі, щодо якої порушено справу та потерпілому. Якщо ж справа порушена «за фактом», то особа позбавлена процесуальної можливості отримати її копію від слідчого, про що суду було достеменно відомо. Дивно, що й сьогодні зазначеної постанови суду чомусь немає в електронній базі Єдиного державного реєстру судових рішень.

При повторному поданні громадянкою З. своєї скарги, постановою Шевченківського районного суду м. Києва від 22 червня 2012 р. (справа № 2610/15398/2012) їй вдруге було відмовлено у відкритті провадження з тих підстав, що З. начебто не надала достатніх обґрунтувань порушення її прав і законних інтересів. Зазначимо, що цієї постанови суду також немає в електронній базі Єдиного державного реєстру судових рішень.

Не зупиняючись на шляху захисту своїх законних інтересів, З. утретє подала скаргу на постанову про порушення кримінальної справи. Постановою Шевченківського районного суду м. Києва від 10 липня 2012 р. З. було відмовлено у відкритті провадження через те, що «…у скарзі взагалі не зазначено, які саме законні права та охоронювані інтереси З., як генерального директора ТОВ «Н», порушено, та у чому саме це порушення полягає…» [9].

Аналогічною була й доля четвертої скарги: постановою Шевченківського районного суду м. Києва від 26 липня 2012 р. (справа № 2610/18037/2012) також було відмовлено у відкритті провадження з огляду на те, що до матеріалів скарги оскаржувана постанова не була долучена, що начебто позбавило суд можливості зробити обґрунтований висновок про її наявність. Вказана постанова суду з невідомих причин також відсутня в електронній базі Єдиного державного реєстру судових рішень. Зауважимо, що до кожної зі своїх скарг З. долучала лист-відповідь слідчого про відмову в наданні їй оскаржуваної постанови про порушення кримінальної справи. Тому суддям було відомо як про сам факт наявності такої кримінальної справи, так і про неможливість З. надати копію оскаржуваної постанови. Звертаю особливу увагу на той факт, що йшлося лише про відкриття провадження за скаргою, тобто про реалізацію гарантованого ст. 8 Конституції України права особи на судовий захист. Через вищевказані без-

підставні відмови суду, одночасно із поданням своєї п'ятої скарги на постанову про порушення кримінальної справи, зневірившись у вітчизняному судочинстві, З. звернулась із заявою про вихід із громадянства України.

На диво, постановою Шевченківського районного суду м. Києва від 21 серпня 2012 р. було задоволено скаргу З. і нарешті скасовано незаконну постанову про порушення кримінальної справи [10]. У подальшому таке рішення суду першої інстанції підтримали своїми ухвалами суди апеляційної та касаційної інстанцій [11], справу було закрито.

Як видно з прикладу, судове оскарження тривало майже рік. Нагадаємо, що п. 3 ч. 1 ст. 303 чинного КПК України передбачає можливість оскарження лише рішення слідчого про закриття кримінального провадження, а не про його початок. Отже, відкрите «за фактом» кримінальне провадження може тривати вічно, час від часу зупиняючись, відновлюючись, тримаючи у такий спосіб під тиском відповідних осіб. Виходить, що пострадянський КПК України (1960) на початковій стадії провадження все ж таки був більш гуманним, адже передбачав право заінтересованої особи оскаржити незаконне рішення порушення кримінальної справи і в такий спосіб захистити законні інтереси особи.

На думку автора, в умовах нестабільної економічної ситуації в країні та корумпованості правоохоронних органів, передчасною та невиправданою є відмова законодавця від стадії порушення кримінальної справи, яка включала в себе перевірку приводів і підстав до порушення справи, а також механізм судового оскарження рішень про порушення/закриття кримінальної справи. В Україні є відповідне правове підґрунтя для запровадження інституту судового контролю за законністю відкриття кримінального провадження, що сприятиме захисту прав та інтересів осіб від незаконного кримінального переслідування.

Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 55 Конституції України кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [12]. Також, у Рішенні Конституційного Суду України від 25 листопада 1997 р. № 6-зп сформульовано правову позицію, за якою удосконалення законодавства в контексті ст. 55 Конституції України повинно бути поступовою тенденцією, спрямованою на розширення судового захисту прав і свобод людини, зокрема судового контролю за правомірністю й обґрунтованістю рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень [13]. Крім цього, відповідно до абз. 6 п.п. 4.2 п. 4 Рішення Конституційного Суду України від 23 травня 2001 р. № 6-рп/2001 право на судовий захист належить до основних, невідчужуваних прав і свобод людини і громадянина та відповідно до ч. 2 ст. 64 Конституції України не може бути обмежене навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану, а недосконалість інституту судового контролю за досудовим слідством не може бути перепоною для оскарження актів, дій чи бездіяльності посадових осіб органів державної влади [14].

І той факт, що сьогодні слідчим чи прокурором не виноситься окремий процесуальний документ у вигляді постанови про порушення кримінальної справи, не може бути підставою для відмови в наданні заінтересованій особі права на судове оскарження рішення про початок досудового розслідування. Дійсно, з точки зору теорії держави та права, внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань підпадає під поняття «дії органу державної влади», що може бути оскаржено згідно зі ст. 55 Конституції України.

Якщо ж вважати, що законодавець раз і назавжди рішуче відмовився від стадії порушення кримінальної справи, можна запропонувати інший механізм захисту інтересів осіб. Так, у провадженнях, де не встановлена особа правопорушника (у «фактових» провадженнях), прокурор одразу після закінчення передбачених ч. 1 ст. 49 КК України строків давності звертатиметься до суду з клопотанням про закриття кримінального провадження. Про

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

день і час судового розгляду зазначеного клопотання прокурора завчасно повідомлятимуться потерпілий, заявник та інші заінтересовані особи (за їх письмовим клопотанням). Якщо в судовому засіданні прокурор доведе, що всі необхідні слідчі та розшукові дії були виконані, але особу правопорушника встановлено не було і вичерпано можливості отримати нові докази, суд, вислухавши думку учасників такого судового розгляду, виноситиме ухвалу про закриття кримінального провадження. При цьому, така ухвала суду може бути оскаржена в апеляційному порядку. У разі скасування апеляційною інстанцією ухвали суду, кримінальне провадження з відповідними вказівками повертатиметься прокурору для організації подальшого розслідування. Вважаю, що вищевказаний механізм закриття «фактових» проваджень є цілком можливим у всіх категоріях справ, крім особливо тяжких злочинів, а також злочинів проти миру та безпеки людства.

Висновки

Таким чином, інтерес у кримінальному процесі полягає у поєднанні об'єктивних і суб'єктивних чинників, тобто в певному процесуальному статусі суб'єкта та відображенні в його свідомості відповідних потреб у вигляді цілей і засобів їх реалізації, оцінки особою можливих для неї наслідків розгляду кримінальної справи. «Законними інтересами» слід визнавати будь-які інтереси, якщо вони реалізуються передбаченими КПК України засобами та не суперечать чинному кримінальному процесуальному законодавству.

Нині, розпочате в Україні кримінальне провадження, у якому не встановлено особу правопорушника, може тривати вічно – через відсутність законодавчо визначених граничних строків таких проваджень. Для країни з кризою довіри до органів розслідування існування не обмеженого строками кримінального провадження само по собі є потенційно небезпечним. З огляду на це автором запропоновано модель судового механізму закриття «фактових» кримінальних проваджень. Відправною точкою при вирішенні питання щодо судового закриття кримінального провадження, у якому не встановлено особу правопорушника, може стати сплив передбачених ч. 1 ст. 49 КК України строків давності. Право звернення до суду із клопотанням про закриття кримінального провадження слід надати прокурору, який здійснював процесуальне керівництво досудовим розслідуванням. Про день і час судового розгляду зазначеного клопотання прокурора завчасно повідомлятимуться потерпілий, заявник та інші заінтересовані особи (за їх письмовим клопотанням). Заінтересовані особи матимуть право оскаржити в апеляційному порядку ухвалу суду про закриття кримінального провадження.

Зазначена конструкція, по-перше, спонукатиме прокурора до посилення нагляду за розслідуванням, а також підвищить активність слідчих у провадженнях, де не встановлено особу правопорушника; по-друге, дасть можливість закрити безперспективні та відверто надумані провадження, що зменшить навантаження на органи розслідування; по-третє, обмежить певними строками таке кримінальне переслідування. При цьому будуть дотримані законні інтереси й самого заявника (потерпілого), який матиме змогу пересвідчитись у повноті проведеного розслідування, а також матиме право заперечувати проти закриття провадження чи оскаржити таке рішення до суду апеляційної інстанції. Прокурор належним чином готуватиметься до судового розгляду клопотання про закриття провадження, адже йому доведеться перед самим потерпілим, дивлячись йому у вічі, доводити всебічність та вичерпність проведеного розслідування, що сприятиме довірі до прокуратури та підвищенню її авторитету.

Автор вірить у те, що запропоновані зміни до чинного КПК України позитивно вплинуть на процес захисту інтересів фізичних і юридичних осіб від незаконного кримінального переслідування, пришвидшать процес розслідування та забезпечать контроль громадськості – в особі потерпілих – за законністю закриття кримінальних проваджень.

Список використаних джерел

1. *Венедіктова І.В.* Методологічні засади охоронюваних законом інтересів у приватному праві : монографія / І.В. Венедіктова. – Харків : Нове Слово, 2011. – 260 с.

2. *Вінник О.М.* Теоретичні аспекти правового забезпечення реалізації публічних і приватних інтересів у господарських товариствах : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.04 «Господарське право ; господарське процесуальне право» / О.М. Вінник ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 631 с.

3. *Мазур М.Р.* Захист прав та законних інтересів осіб, які зазнали незаконного кримінального переслідування чи (та) засудження в кримінальному процесі : законодавче регулювання і практика застосування / М.Р. Мазур // Часопис Київського університету права. – К., 2011. – № 2. – С. 254-259.

4. *Самбор М.А.* Інтерес у праві : загальнотеоретичні аспекти розуміння та реалізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М.А. Самбор ; Київський національний ун-т внутр. справ. – К., 2010. − 20 с.

5. *Гельвеций К.А.* Сочинения : В 2-х т. / К.А. Гельвеций. – М. : Мысль. – 1973-1974. – Т. 2. – 603 с.

6. *Кант И.* Критика способности суждения : Пер. с нем. / И. Кант. – М. : Искусство, 1994. – 367 с.

7. *Михайлов С.В.* Категория интереса в российском гражданском праве / С.В. Михайлов. – М. : Статут, 2002. – 205 с.

8. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення окремих положень ч. 1 ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) : від 1 грудня 2004 р., № 18-рп/2004 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 50. – С. 67.

9. Постанова Шевченківського районного суду м. Києва від 10 липня 2012 р. у справі № 2610/17062/2012 // [Електронний ресурс]. − Режим доступу : www.court.gov.ua

10. Постанова Шевченківського районного суду м. Києва від 21 серпня 2012 р. у справі № 2610/18037/2012 // [Електронний ресурс]. − Режим доступу : www.court.gov.ua

11. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 березня 2013 р. справі № 5-1411км13 // [Електронний ресурс]. − Режим доступу : www.court.gov.ua

12. Конституція України // Відомості Верховної Ради України, 1996. − № 30. − 23 липня 1996 р. − Ст. 141.

13. Рішення Конституційного Суду України від 25 листопада 1997 р. № 6-зп (справа громадянки Дзюби Г.П. щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи) // Вісник Конституційного Суду України, 1998. – №1.

14. Рішення Конституційного Суду України від 23 травня 2001 р. № 6-рп/2001 (справа щодо конституційності статті 2483 ЦПК України) // Вісник Конституційного Суду України, 2001. – № 3.

Генеза законодавства про кримінальну відповідальність за незаконну порубку лісу

М.Л. Романюк
заступник начальника
ННІПККМ НАВС
з матеріально-технічного
забезпечення

Окреслено окремі аспекти охорони за царських часів лісових ресурсів країни від злочинних посягань. Розглянуто особливості кримінальної відповідальності за незаконну порубку лісу у вітчизняному законодавстві XX століття.

Очерчены отдельные аспекты охраны в царские времена лесных ресурсов государства от преступных посягательств. Рассмотрены особенности уголовной ответственности за незаконную порубку леса в отечественном законодательстве XX века.

Were outlined some aspects of protection in tsarist times of forest resources of the state from criminal attacks. Were the features of criminal responsibility for the illegal felling of timber in the domestic legislation of the twentieth century.

Ключові слова: *злочин, лісові ресурси, ліс, незаконна порубка лісу, кримінальна відповідальність.*

Постановка проблеми

На сьогодні дедалі актуальнішим стає питання охорони навколишнього природного середовища від протиправних діянь, учинюваних охочими до легкого прибутку. Це завдає шкоди не лише природному середовищу, а й створює загрозу життю людини та економічній безпеці держави. Наприклад, вирубка лісів у Карпатах стала причиною зсувів, які заподіяли екологічну й економічну шкоду, що підриває економіку не тільки регіону, а й усієї держави. У Криму ж ліс – це головний організм, який відновлює і збагачує атмосферу, захищає узбережжя від безлічі пагубних факторів, зберігає цілющий кримський клімат [1]. Тому проблема охорони лісу від суспільно небезпечних діянь не втрачає своєї актуальності. Водночас питання кримінальної відповідальності за незаконну порубку лісових насаджень неможливо досліджувати відірвано від історії становлення та розвитку теорії кримінального права та законодавства, яке регламентувало кримінальну відповідальність за вказане діяння, оскільки аналіз накопиченого історичного досвіду із зазначеної проблематики дає змогу впровадити все найкраще, що було в минулому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемним питанням кримінально-правової охорони природного середовища приділяли увагу провідні вітчизняні правники, зокрема, С.Б. Гавриш, В.М. Завгородня, В.К. Матвійчук, П.В. Мельник, Л.В. Мендик, В.Л. Мунтян, В.О. Навроцький, Б.Г. Розовский, О.В. Скворцова. Ю.С. Шемшученко та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Поряд із цим окремі питання генези кримінальної відповідальності за незаконну порубку лісу потребують додаткового вивчення.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження історичної ретроспективи кримінально-правової заборони протиправної порубки лісу в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження

Аналіз розвитку кримінального законодавства дає змогу констатувати той факт, що ліс як предмет кримінально-правової охорони був відомий уже першим дже-

релам руського права. У пам'ятках кримінального законодавства давнього світу природоохоронна функція держави найбільш потужно виявлялася щодо лісових ресурсів. Так, починаючи з XV ст. почали з'являтися заповідні та замовні ліси. Заповідними визнавались ділянки, на яких повністю або частково заборонялося природокористування – видобуток дикої фауни та вирублення лісу. До замовних відносилися ліси, які мали особливе значення за своїми властивостями та статусом. Замовлення охоплювало цілу групу дерев – «знаменные деревья, бортные деревья и деревья, предназначенные для охоты» [2].

На початку XVI ст. на півдні Дніпра з'явилися так звані засічні ліси. У них утворювалась система засік – штучних завалів лісу, які захищали межі країни. У цих лісах встановлювали особливий порядок вирубування, а їх довжина становила 303 версти. Особливо суворе покарання було передбачено в указі 1678 р. за протиправне вирубування, інше пошкодження засічних лісів, зокрема в ньому було зазначено: «А кто проложит в засеку дорогу, или стежку, или ссечет дерево с гранью или без грани … и за дорогу, и за дерево с гранью по 10 рублей … да тем же помещиковым и вотчинниковым людям и крестьянам за те засечные порухи чинить жестокое наказание, бить кнутом в городах в торговые дни при многих людях. За повторную порубку деревьев виновные подвергались смертной казни» [3].

З процитованого тексту можна побачити, що основним об'єктом злочинних діянь, пов'язаних із порушенням прав лісокористування, були відносини власності, додатковим об'єктом були політичні, господарські, управлінські та інші відносини. Додатковий об'єкт, як правило, залежав від функцій, які мали виконувати вирубувані дерева.

Досить характерним підтвердженням зазначеного висновку є законодавство часів Петра I, коли вперше на державному рівні, було здійснено перепис лісів і проведено їх класифікацію. Залежно від довжини, ширини та якості вони були поділені на три категорії: «плоховатые», «редковатые» та «на судовое дело не годящиеся» [4].

Залежно від того, ліс якої категорії незаконно вирубувався, покарання могло варіюватися від значних грошових штрафів до довічної каторжної роботи та навіть смертної кари. Слід зазначити, що за часів Петра I всі ліси могли перебувати лише в обмеженому користуванні. Найбільш коштовні – берегові – ліси волею царя обертались на «замовлення». За порубку або знешкодження «замовлення» застосовувалися суворі покарання, у тому числі смертна кара.

Цікавим виявляється передбачення в Інструкції про зберігання заповідних лісів 1722 р. норми, що регламентувала відповідальність лісових надзирателів за недонесення про факти незаконної порубки, які стали їм відомі. Зокрема, у ній передбачалось положення, відповідно до якого «ежели где учинена будет лесам какая гибель, а надзиратели о том не донесут, то они наказаны будут яко бы те, которые то чинили» [5].

У зазначеній Інструкції вперше було диференційовано відповідальність за незаконну порубку як із урахуванням цінності лісу (заповідні ліси), так і коштовності породи дерева, а також кількості вирублених дерев. Зокрема, у ній зазначалося, що «буде же кто заповедные леса рубить без указу, также кто рубить прикажет без позволения Адмиралтейств-коллегии, на таких людях брать штрафу за дуб по 15 рублей за дерево, а за прочие леса – по 10 рублей за дерево, а за многу заповедных лесов посечку учинять наказание, вырезав ноздри, присылать на каторгу». Як дає змогу стверджувати аналіз зазначених норм, чітко простежується вказівка на незаконний характер порубки. Документом, що підтверджує законний характер рубки лісу, міг бути або указ, або дозвіл Адміралтейств-колегії. Досить цікавим рішенням законодавця є прирівнювання відання наказу про вирубку лісу без дозволу Адміралтейств-колегії до його незаконної порубки.

Отже, характерною рисою законодав-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ства, спрямованого на охорону лісів за часів Петра І, є підвищена увага до проблеми кримінально-правової охорони лісів. Здійснена на законодавчому рівні класифікація лісів, залежно від їх важливості та цінності, дала змогу здійснити диференціацію кримінальної відповідальності за їх незаконну порубку. Уперше при побудові кримінально-правових норм законодавець у них чітко визначив і розкрив ознаки протиправності посягань. У самих нормах міститься чітка вказівка на якісні та кількісні характеристики предмета посягань. Першим позитивним досвідом конструювання норм, так би мовити подвійної превенції, є встановлення кримінальної відповідальності за недонесення про факти незаконних порубок і віддання незаконних наказів про вирубку дерев.

Різкі зміни в законодавстві, спрямованому на охорону лісів, відбулися після прийняття 22 вересня 1782 р. Указу «Про розповсюдження права власності власників на ліси у дачах, які їх вирощують», яким було відмінено петровські укази про охорону заповідних лісів у приватних володіннях. У зазначеному документі дозволялось будь-кому вільно всередині держави та при портах торгувати «заповедным», «мачтовым» та іншим лісом. У свою чергу, ринковий попит на коштовні породи дерев стимулював законну вирубку дубу та інших цінних порід на продаж у панських маєтках та сомовільну – у державних лісах. Зазначена лібералізація законодавства призвела до суттєвих негативних наслідків. За даними дослідників уже за кілька років після прийняття зазначеного указу більшість корабельних гаїв на території Європейської частини Росії були майже знищені [6].

Подальший аналіз законодавства, навіть до 1842 р., яке містило кримінально-правові норми, спрямовані на охорону лісів від незаконної порубки, не виявив якихось позитивних моментів досліджуваного питання. Цікаві положення кримінально-правового характеру, спрямовані на охорону лісів, були закріплені в Лісовому Статуті, прийнятому в 1842 році. Зокрема, у ньому знову було реалізовано досвід встановлення норми подвійної превенції. У ст. 161 зазначеного уставу було встановлено такі положення: «за продажу леса лесной стражей посторонним людям под каким бы то ни было предлогом, за допуск к самовольному хлебопашеству и сенокошению, а тем более к расчисткам, виновных наказывать как за взяточничество. Также наказывать лесных стражей, расширивших отведенные им земельные участки» [7]. У зазначеному випадку законодавець за допомогою встановлення аналогії розширив коло кримінально караних посягань, що сприяли в тому числі й незаконному вирубуванню лісу.

Самостійним етапом розвитку законодавства, яке регламентувало відповідальність за незаконну порубку лісів, слід назвати прийняті Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року. Діяння, за які була передбачена кримінальна відповідальність за незаконну порубку лісу, були включені в главу IX розділу VII «О нарушениях уставов о казенных лесах». Аналіз зазначеного уложення дав змогу виділити декілька позитивних моментів. Так, уперше охороні відносин, що забезпечували раціональне використання лісових ресурсів, була присвячена окрема глава. Це дає можливість говорити про появу самостійного видового об’єкта – суспільних відносин, що забезпечують охорону та раціональне використання казенних лісів.

В уложенні було розмежовано відповідальність за викрадення лісу та його самовільну порубку. Статті. 941 та 942 уложення регламентували відповідальність за викрадення лісу, а ст. 942 – за самовільну порубку в казенних лісах. Відмежування понять «викрадення лісу» від «його незаконної порубки» здійснювалося за ознакою вивезення або невивезення вирубаних дерев [8].

Позитивно сприймається встановлення в уложенні відповідальності за опір лісовій стражі. Так, ст. 944 документа встановлювала покарання самовільним порубщикам, які за першою вимогою лісової стра-

жі не припинили свої дії, а також які при затриманні чинили опір (без насильства). Частина друга зазначеної статті в якості кваліфікованого виду називала опір, що супроводжувався насильством, спрямованим проти лісової стражі. Зазначені норми слід віднести до тих, що завдають превентивного впливу.

До кримінально-правових заборон з подвійною превенцією слід віднести також ст. 946 уложення, що встановлювала відповідальність за приховування завідомо викраденого іншими лісу та виготовлення з нього будь-якої продукції.

Норми, що передбачали відповідальність за незаконну порубку лісів і містились в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р., відрізнялися зайвою казуїстичністю. Проте їх аналіз дозволяє змогу констатувати диференціацію законодавцем відповідальності залежно від ознак об'єктивної сторони. Так, у ст. 950 криміналізуючою ознакою було місце вчинення незаконної порубки. Зокрема, встановлювалась відповідальність за порубку казенного лісу по квітку, але не у відведеному місці. У ст. 951 такою ознакою був час вчинюваних порубок. Відповідно до неї, «кто, получив билет на порубку казенного леса, произведет оную после установленного для той губернии срока, подвергается денежному взысканию вдвое против цены вырубленного леса».

В уложенні було встановлено кримінальну відповідальність за пастьбу скота без належного дозволу, а також незалежно від наявності дозволу, якщо пастьба здійснювалась у лісових «рассадниках» та місцях, засіяних або засаджених лісом (ст.ст. 954, 956). Характерно, що покаранню підлягав як сам пастух, так і господарі скота, якщо випас здійснювався в казенному лісі з його відома (ст. 956).

У ст.ст. 968 та 969 уложення передбачалась відповідальність за перевезення лісу без відповідних документів або без обов'язкового клеймування. Суттєве попереджувальне значення мали норми, що містилися в розділі четвертому «О наказаниях и взысканиях за преступления и проступки лесных чинов и служителей» вищезазначеної глави уложення. Так, ст. 989 регламентувала відповідальність лісних чиновників, які без дозволу керівництва, самовільно дозволяли вирубати казенний ліс або вирубати більше ніж це було встановлено за законом. Також лісові чиновники каралися за надання без дозволу керівництва квитка на вирубування лісу після узаконеного строку (ст. 990) або не у визначеному місці (ст. 991).

Суттєве попереджувальне значення для незаконної порубки лісу мав злочин, відповідальність за який була регламентована у ст. 993. Відповідно до зазначеної норми покаранню підлягали лісові чиновники, які, отримавши повідомлення про здійснене самовільне вирубування, без особливої, «достойной уважения» причини залишили його без розгляду протягом понад три доби. Вважаємо, що наявність зазначеної норми дозволила вчасно реагувати на факти незаконних порубок та оперативно здійснювати необхідні розшукові заходи. Поряд з відповідальністю лісових чиновників за практично схожі діяння в уложенні було встановлено відповідальність лісових службовців. Відмінність одних від інших вбачається у тому, що лісові службовці не були наділені організаційно-розпорядчими функціями.

Отже, питанням кримінально-правової охорони лісів в Уложенні про покарання кримінальні та виправні приділялась суттєва увага. Позитивним моментом вбачається наявність диференціації кримінальної відповідальності залежно від об'єктивних і суб'єктивних ознак, які підвищують або знижують суспільну небезпеку незаконних порубок лісних насаджень. Особливо слід відмітити наявність в уложенні великої кількості кримінально-правових заборон з подвійною превенцією. Такими виступали злочини, що створюють умови для вчинення незаконних рубок лісів. Зазначені злочини, які мають самостійний характер, досить часто об'єднувались у єдине ціле. Власне являючись суспільно небезпечними діяннями, вони інколи були нерозривно пов'язані та

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

дуже часто призводили до вчинення незаконних порубок лісових насаджень. У сучасній кримінально-правовій науці та кримінології такого роду кримінально-правові заборони, що виконують попереджувальну функцію шляхом погрози санкцією за суспільно небезпечні діяння, які можуть з великою часткою вірогідності призвести до вчинення злочинів, ще більш значимих за характером і ступенем небезпеки, тяжкості спричинених наслідків, прийнято називати кримінально-правовими заборонами з подвійною превенцією [9].

За часів радянського кримінального законодавства норма, що регламентує відповідальність за незаконну порубку лісів, зустрічається вже в одному з перших декретів – Декреті «Про землю». Відповідно до його норм усі землі, надра, нафта, вугілля, сіль тощо, а також ліси та води загальнодержавного значення, переходили у виключне користування державою. Безпосередньо кримінально-правовий характер мали положення, відповідно до яких: «Будь-яка порча конфіскованого майна, яке належить усьому народові, оголошується тяжким злочином, яке карається революційним судом. Уїзні ради крестьянських депутатів вживають усіх необхідних заходів задля суворішої революційної охорони усього переходящого до народу господарства тощо». Оскільки приватні ліси відповідно до зазначеного декрету були конфіскованим майном, то щодо процитованої норми можна говорити як про першу норму радянського кримінального законодавства, спрямовану на охорону лісів.

Висновки

Отже, викладена генеза кримінальної заборони незаконної порубки лісу свідчить про актуальність зазначеного питання ще за давніх часів. Тому нині при вдосконаленні заходів кримінально-правової охорони лісового потенціалу нації слід ураховувати позитивний досвід наших предків.

Список використаних джерел

1. *Скворцова О.В.* Кримінально-правова характеристика незаконної порубки лісу за кримінальним законодавством України (на підставі матеріалів практики Автономної Республіки Крим) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / О.В. Скворцова ; Таврійський національний ун-т ім. В.І. Вернадського. − Сімферополь, 2007. – 18 с.

2. *Ключевский В.О.* Курс русской истории. Т. 2. / В.О. Ключевский. – М. : Мысль, 1989. – 352 с.

3. *Булгаков М.Б.* Природоохранные акты : от «Русской правды» до петровских времен / М.Б. Булгаков, А.А. Ябулганов // Государство и право. – М. : Наука. – 1996.– № 8. – С. 136-146.

4. *Лагунов П.М.* Лес и проект (из истории российского лесоустройства» / П.М. Лагунов // Лесное хозяйство. – 1998. − № 2. – С. 14-17.

5. Инструкция о хранении заповедных лесов. П. 4, 6. Российская империя. Полное собрание законов Российской Империи с 1649 года. Т.6 – С.-Пб. : Типография II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – С. 654-656.

6. *Гаранин В.Н.* Охрана природы : прошлое и настоящее / В.Н. Гаранин. – Казань : Татар. кн. изд-во, 1975. – 76 с.

7. Свод законов Российской империи. Уставы лесной, о казённых оброчных статьях, о хозяйственном управлении казённых населённых имений. Т. 8. Ч. 4. – С.-Пб. : Типография II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1842. – 556 с.

8. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г. – С.-Пб. : тип. М. М. Стасюлевича, 1898. – 926 с.

9. *Сорочинський М.Г.* Попередження злочинності засобами кримінального права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / М.Г. Сорочинський ; Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Є.О. Дідоренка. – Одеса, 2004. – 18 с.

Застосування запобіжних заходів у межах здійснення кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру

І.В. Тарасова
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
кримінально-правових
дисциплін,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Статтю присвячено проблемам реформування кримінального судочинства та аналізу норми Кримінального процесуального кодексу України 2012 р., особливо стосовно застосування запобіжних заходів у межах здійснення кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру.

Статья посвящена проблемам реформирования уголовного судопроизводства и анализу норми Уголовного процессуального кодексу Украины 2012 г., особенно по применению мер пресечения в уголовном производстве при применении принудительных мер медицинского характера.

This article analyzes the problems of reformation criminal court proceedings, and analysis norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine of 2012р., in relation to application of measures of measures of caution within the limits of realization of criminal proceedings in relation to application of force measures of medical character.

Ключові слова: *кримінальне провадження, примусові заходи медичного характеру, суб'єкт кримінального провадження, процесуального статусу, неосудна особа, обмежено осудна особа, запобіжні заходи.*

Постановка проблеми

2012 рік був знаковим для кримінального судочинства в Україні. Прийняття Верховною Радою 13 квітня 2012 року нового Кримінального процесуального кодексу України стало реальним кроком на шляху реформування системи правосуддя, у першу чергу задля відходу від форми кримінального процесу, що діяла в Радянській Україні. Однак спроба докорінно змінити модель кримінального судочинства за один крок дала багате підґрунтя для прискіпливого наукового аналізу цього нормативного акта. Крім того, під час детального розгляду та тлумачення КПК 2012 р. стає зрозуміло, що деякі його положення потребують подальшого корегування та вдосконалення для виконання завдань правосуддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженням загальних питань застосування запобіжних заходів займалось багато видатних науковців, серед яких: І.Л. Петрухін, В.М. Коркунов, З.З. Зінатуллін, З.Д. Єнікєєв та інші. Проблеми застосування запобіжних заходів до осіб, щодо яких здійснюється провадження по застосуванню примусових заходів медичного характеру, розглядались у роботах С.Є. Віцина, О.І. Галагана, П.С. Елькінд, В.О. Лобойко, П.О. Колмакова, Л.М. Попелюшко Л.Г. Татьяніної та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р. (далі – КПК 2012 р.) [1] не змінив загальні принципи кримінального судочинства України, але закріпив багато нових положень, однак не визначив спосо-

би їх реалізації. Однією із новацій є зміна системи запобіжних заходів і введення нових видів запобіжних заходів, які потребують підвищеної уваги, оскільки їх застосування пов'язане з обмеженням прав людини, особливо якщо це стосується людини психічно хворої.

Застосування заходів кримінально-процесуального примусу є чітко унормованою діяльністю уповноважених державою органів і посадових осіб, тому механізм реалізації норм права, пов'язаних із застосуванням запобіжних заходів щодо окремих категорій осіб, повинен бути детально унормованим у Кримінальному процесуальному кодексі України.

Формулювання цілей статті

Проаналізувати норми Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. стосовно унормування особливостей застосування запобіжних заходів у межах здійснення кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру. З'ясувати основні напрями в подальшому вдосконаленні кримінально-процесуального законодавства України, у тому числі, відносно застосування запобіжних заходів до осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного характеру.

Виклад основного матеріалу дослідження

Розглядаючи питання про застосування запобіжних заходів у межах здійснення кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру, необхідно починати з визначення суб'єктів такої форми кримінального провадження за чинним законодавством України.

Кримінальна відповідальність осіб, які вчинили кримінальне правопорушення в стані неосудності чи обмеженої осудності регулюється Кримінальним і Кримінальним процесуальним кодексами України. У преамбулі Постанови ВСУ «Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування» №7 від 3 червня 2005 р. йдеться про те, що «кримінальним і кримінально-процесуальним законодавством передбачено систему норм, спрямованих на об'єктивне й гуманне вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням інтересів осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння, страждаючи на психічні хвороби або маючи інші психічні розлади» [2], однак не передбачено відповідних засобів реалізації вказаного.

Кримінальний кодекс України (далі – КК України) у ст. 93 визначає, що примусові заходи медичного характеру (далі – ПЗМХ) можуть бути застосовані судом до осіб:

1) які вчинили у стані неосудності суспільно небезпечні діяння;

2) які вчинили у стані обмеженої осудності злочини;

3) які вчинили злочин у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку або під час відбування покарання [3].

Ці особи є психічно хворими, вони не є суб'єктами злочину та до них не можна застосовувати покарання, оскільки їх дії розглядаються як неусвідомлені [4].

Кримінальний процесуальний кодекс України також фіксує це положення в ч.1 ст. 503 із визначенням того, що за наявності достатніх підстав, які вказують на те, що особа вчинила кримінальне правопорушення в стані неосудності чи обмеженої осібності, кримінальне провадження повинно здійснюватися згідно з правилами, передбаченими в Главі 39 Кримінального процесуального кодексу України [1].

Особливості порядку здійснення кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру обумовлені з фактичного боку – психічним станом особи, з юридичного – особливим процесуальним статусом. КПК 2012 р. визначає суб'єктів цієї форми кримінального провадження як «особи, стосовно яких вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру», хоча в ст. 3 КПК 2012 р. поміж інших учасників кримінального провадження вони не вказані [1].

Визначення процесуального статусу цієї категорії суб'єктів кримінального провадження пов'язано з тим, що вони вчинили суспільно небезпечне діяння чи кримінальне правопорушення, не усвідомлюючи своїх дій та їх наслідків, а відтак не здатні оцінити та скористатися в повному обсязі власними права й обов'язками як суб'єктів кримінального судочинства [4]. Реалізація прав можлива через законних представників, крім того всі процесуальні дії здійснюються за обов'язковою участю захисника [1, с. 52, 506, 507].

КПК України 2012 р. говорить, що кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру здійснюється відповідно до загальних правил здійснення кримінального провадження, але з урахуванням положень Глави 39 кодексу [1, с. 504, 508, 512]. Однак, на мою думку, законодавець допустив нечіткість у формулюванні цієї норми. У законі необхідно було сформулювати це положення, спираючись на те, що особа, стосовно якої передбачається застосування ПЗМХ, є суб'єктом кримінального провадження з особливим процесуальним статусом, тому провадження щодо суспільно небезпечних діянь, учинених особою в стані неосудності чи захворілою на психічну хворобу після вчинення кримінального правопорушення, повинно проводитися згідно зі спеціальними положеннями Глави 39 КПК із дотриманням загальних засад здійснення кримінального провадження. Це підтверджує положення ч. 2 ст. 503 КПК 2012 р., яка містить імперативну норму, що зобов'язує слідчого, прокурора в разі встановлення підстав для здійснення кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру змінити порядок досудового розслідування із загального на спеціальний, визначений у Главі 39 Кримінального процесуального кодексу України [1].

Таким чином, вірогідно, що законодавець мав на увазі, що кримінальне провадження відносно осіб, стосовно яких вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру, повинно здійснюватися з дотримання усіх конституційних принципів і загальних засад здійснення кримінального провадження, зафіксованих у Главі 2 КПК 2012 р., при цьому вводячи додаткові гарантії захисту прав особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння в стані неосудності чи обмеженої осудності.

Особливості здійснення кримінального провадження щодо осіб, стосовно яких вирішується питання про застосування ПЗМХ, стосуються й порядку застосування інших заходів кримінального примусу. Можливість застосування запобіжних заходів у ході кримінального провадження щодо осіб, стосовно яких вирішується питання про застосування ПЗМХ, є новацією Кримінального процесуального кодексу України разом зі змінами загального процесуального порядку застосування запобіжних заходів.

Детальний аналіз норм Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. приводить до висновку, що законодавець сформулював нову систему запобіжних заходів [1]. Крім того, вказаний кодекс у межах застосування запобіжних заходів вводить у ст. 194 КПК поняття «покладання додаткових обов'язків» на підозрюваного обвинуваченого, у випадках застосування запобіжного заходу, не пов'язаного з триманням під вартою [1]. Таким чином, фактично застосування запобіжного заходу складається із застосування певного виду запобіжного заходу та покладання додаткових обов'язків.

Нова системи запобіжних заходів, запропонована в КПК, складається із загальних і спеціальних запобіжних заходів. Загальні заходи закріплені у ст. 176 КПК і можуть бути застосовані до підозрюваних, обвинувачених, засуджених [1]. Спеціальні або додаткові запобіжні заходи, такі, що можуть бути застосовані при проведенні кримінального провадження в особливому порядку, лише до певної категорії суб'єктів кримінального провадження.

Спеціальні запобіжні заходи можна поділити на дві групи – до першої відносять-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ся ті, що можуть застосовуватися на рівні із загальними запобіжними заходами, тобто альтернативні запобіжні заходи. Таким заходом є передання неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого під нагляд. Цей захід може бути застосований при проведені кримінального провадження в порядку, визначеному Главою 38 КПК. Спеціальним суб'єктом є неповнолітній підозрюваний чи обвинувачений, до якого може бути застосований один із запобіжних заходів, вказаних у ст. 176 КПК, або спеціальний – вказаний у ст. 493 КПК України [1].

До другої групи відносяться запобіжні заходи, застосування яких виключає можливість застосування загальних запобіжних заходів, тобто виключні запобіжні заходи. Ці заходи вказані в ст. 508 КПК, а саме:

1) передання на піклування опікунам, близьким родичам чи членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом;

2) поміщення до психіатричного закладу в умовах, що виключають небезпечну поведінку.

Такі запобіжні заходи застосовуються при здійсненні кримінального провадження в порядку Глави 39 КПК [1]. Спеціальним суб'єктом у цьому разі є особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння у стані неосудності, або особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у стані осудності, але захворіла на психічну хворобу до постановлення вироку, та стосовно яких вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру. До цієї категорії осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння, не може бути застосовано інші види запобіжних заходів, крім перелічених у ст. 508 КПК.

Однак незважаючи на прогресивність наміру застосування до спеціального суб'єкта кримінального процесу спеціальних засобів кримінально-процесуального примусу, законодавець не дає пояснень, як фактично це може бути реалізовано. У КПК присвячено цьому питанню лише ст. 508, у якій закріплюється, що застосування запобіжних заходів до особи, стосовно якої вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру здійснюється згідно із загальними правилами [1].

Ще однією прогалиною в Кримінальному процесуальному кодексі є те, що законодавець, зробивши посилання на загальний порядок застосування запобіжних заходів до осіб, стосовно яких вирішується питання про застосування ПЗМХ, і надавши їм спеціальний процесуальний статус, не вказав їх як суб'єктів при застосуванні запобіжних заходів у кримінальному провадженні. А саме, у ст. 177 КПК України визначається вичерпне коло осіб, до яких можуть бути обрані запобіжні заходи [1]. До них відносяться підозрюваний, обвинувачений, засуджений. Особа, щодо якої здійснюється провадження по застосуванню ПЗМХ, у переліку суб'єктів кримінального провадження, щодо якої може бути застосовано запобіжний захід, не вказана. Незважаючи на те, що згідно зі ст. 506 КПК такі особи користуються правами підозрюваного та обвинуваченого, але в обсязі, обмеженому психічним станом та через законних представників, тому їх статус не визначається як підозрюваного або обвинуваченого. Тим самим, законодавець підкреслює, з одного боку, обмеження в правах та обов'язках особи, пов'язане з психічною хворобою, з іншого – вводить задля реалізації її прав інших суб'єктів кримінального провадження – законних представників, до яких не може розглядатися питання про застосування запобіжних заходів.

Як вже зазначалося вище, провадження у справах осіб, стосовно яких вирішується питання про застосування ПЗМХ, належить до особливих видів проваджень, тому під час застосування запобіжних заходів повинні враховуватися особливості процесуального статусу, психічного стану осіб, щодо яких здійснюється зазначене провадження. Застосування запобіжних заходів до осіб визначеної категорії не повинні спиратися лише на загальні мотиви та підстави, вказані в ст. 177 КПК, оскільки неможливо довести або спростувати

тезу, що особа в стані неосудності має намір перешкоджати здійсненню кримінального провадження в будь-який спосіб.

Процесуальний порядок застосування запобіжних заходів зобов'язує суддю при прийняті рішення про застосування певного виду запобіжного заходу спиратися на наявність ризиків, що особа буде переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду чи в інший спосіб перешкоджати кримінальному провадженню, їх доведеність слідчим чи прокурором і враховуючи інші обставини, перелік яких вказано у ст. 178 КПК [1].

Правила застосування до особи примусових заходів медичного характеру говорять, що всі засоби примусу можуть застосовуватися лише спираючись на медичні показання та ступінь загрози особи для суспільства та себе [5; 6]. Таким чином, мета застосування примусових заходів у кримінальному провадженні, у якому вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру, це наявність підстав вважати, що особа є психічно хворою, становить суспільну небезпеку внаслідок психічного розладу та скоєння суспільно небезпечних дій [4]. Юридичною підставою для застосування запобіжного заходу до особи, стосовно якої вирішується питання про застосування ПЗМХ, є висновок судово-медичної експертизи про те, що цей психічний розлад обумовлює можливість спричинення особою значної шкоди собі або оточуючим. На підставі експертного висновку слідчий суддя, суд постановляє ухвалу про застосування одного із перелічених у ст. 508 КПК запобіжних заходів.

Не викликає сумнівів, що застосування запобіжних заходів до особи, стосовно якої вирішується питання про застосування ПЗМХ, можливе лише за рішенням суду, після подання клопотання прокурором, слідчим за погодженням із прокурором [1]. Клопотання повинно відповідати всім вимогам ст. 184 КПК, і, крім додатків, вказаних в статті, необхідно додавати висновок психіатричної експертизи про психічний стан особи, як доказ того, що до неї необхідно застосовувати спеціальні запобіжні заходи.

Однак окремо потребують регулювання питання, пов'язані з реалізацією права особи брати участь у судовому засіданні, під час вирішення питання щодо застосування запобіжного заходу до неї. КПК 2012 р. закріплює право висловлювати свою думку та пропозиції щодо виду запобіжного заходу та додаткових обмежень, що покладаються на особу разом із запобіжним заходом [1, ст. 187, 193]. Зрозуміло, що в таких випадках свою думку та пропозиції щодо виду запобіжного заходу та додаткових обмежень висловлюють законні представники та захисники, але необхідно додати ще й обов'язкову участь лікаря-психіатра, оскільки ні законні представники, ні захисники не мають спеціальних знань і навичок для оцінки психічного стану особи, її небезпечності для суспільства та самої себе, медичних показників, що впливатимуть на обрання певного запобіжного заходу.

У КПК 2012 р. багато інших невизначених питань, пов'язаних саме з особливостями процесуального порядку застосування запобіжних заходів до осіб, стосовно яких вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру. Наприклад, у випадках застосування передання на піклування опікунам, близьким родичам чи членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом, виникає питання, чи повинні особи, які беруть на себе відповідальність, давати письмову згоду, чи мають вони право відмовитись? Які правові наслідки можуть настати в разі порушення умов цього запобіжного заходу для опікунів, близьких родичів? Наприклад, у разі застосування запобіжного заходу у вигляді особистої поруки в ст. 180 КПК передбачено, що поручитель має право відмовитися від зобов'язань, але в разі порушення зобов'язань на поручителя накладається грошеве стягнення. Чи можна застосовувати за аналогією цю норму, оскільки за змістом такі запобіжні заходи є однаковими, чи ні? Крім того, хто є відповідальним за пошук лікаря, який

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

здійснюватиме «обов'язковий нагляд» за особою, стосовно якої вирішується питання про застосування ПЗМХ, і який порядок отримання його згоди на застосування саме цього запобіжного заходу та його міру відповідальності, якщо запобіжний захід не буде дієвим. Кримінальний процесуальний кодекс не містить відповідей на ці запитання, що порушує питання про можливість забезпечення виконання особою, стосовно якої вирішується питання про застосування ПЗМХ, покладених на неї процесуальних обов'язків, а також досягнення мети правосуддя за допомогою застосування запобіжних заходів.

Висновки

Закріплення у кримінальному процесуальному законодавстві України нових видів і порядку застосування спеціальних запобіжних заходів до осіб, щодо яких здійснюється провадження із застосування примусових заходів медичного характеру, таких як передання на піклування опікунам, близьким родичам чи членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом, та поміщення до психіатричного закладу в умовах, що виключають її небезпечну поведінку, є позитивним зрушенням у напрямі захисту прав і законних інтересів осіб і одночасно якісної та ефективної реалізації завдань кримінального судочинства.

Однак, необхідно внести зміни до ст. 176 КПК із закріпленням того, що до осіб, стосовно яких вирішується питання про застосування ПЗМХ, можливе застосування виключних запобіжних заходів у порядку, визначеному Главою 39 КПК України.

У ст. 508 КПК слід зробити зауваження, що питання про застосування запобіжних заходів до осіб, стосовно яких вирішується питання про застосування ПЗМХ, здійснюється за рішенням суду за обов'язкової присутності захисника, законного представника, на підставі рекомендації експерта, який проводив судово-психіатричну експертизу, без урахування ризиків, вказаних у ст. 177 КПК України.

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9-10, № 11-12, № 13. – Ст. 88.

2. Пленум Верховного Суду України Постанова №7 від 3 червня 2005 р. Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : //http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-05

3. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України, 2001. – № 25-26. – Ст.131.

4. *Тетерятник Г.К.* Проблеми застосування ізоляційних запобіжних заходів до осіб, щодо яких здійснюється провадження по застосуванню примусових заходів медичного характеру / Г.К. Тетерятник // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 977-982.

5. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. – К. : Дакор, 2008. – 1428 с.

6. *Достовалов С.* Цели применения принудительных мер медицинского характера / С. Достовалов // Законность. – 2000. – № 1. – С. 49-50.

Окремі питання визначення суб'єктів злочинів, пов'язаних із бюджетними коштами

О.В. Тихонова
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
економічної безпеки,
Національна академія
внутрішніх справ

Розглянуто ознаки службових осіб – суб'єктів злочинів, пов'язаних із бюджетними коштами. Здійснено класифікацію ознак суб'єктів зазначених злочинів за різними ознаками. Проведено розмежування суб'єктів злочинів, пов'язаних із бюджетними коштами, залежно від юридичного статусу рахунку, на якому знаходяться такі кошти.

Рассмотрены признаки должностных лиц – субъектов преступлений, связанных с бюджетными средствами. Осуществлена классификация признаков субъектов указанных преступлений по разным критериям. Произведено размежевание субъектов преступлений, связанных с бюджетными средствами, в зависимости от юридического статуса счета, на котором находятся такие средства.

In this article the features of officials − the subjects of crimes that have deal with the budgetary funds were considered. There was given the classification of the subjects of such crimes by different criteria. The subjects of a crime related with budgetary funds, were divided on groops on the legal status of the account to which the funds are.

Ключові слова: *суб'єкт злочину, бюджетні кошти, розпорядник бюджетних коштів, одержувач бюджетних коштів, бюджетний рахунок, Єдиний казначейський рахунок.*

Постановка проблеми

На сьогодні дотримання встановленого порядку використання та розпорядження бюджетними коштами забезпечується різними органами виконавчої влади, зокрема, Міністерством внутрішніх справ України, Державною фінансовою інспекцією України, Державною казначейською службою України, а також Рахунковою палатою – органом контролю, який утворюється Верховною Радою України, підпорядкований і підзвітний їй. Підвищена увага з боку держави до зазначеного питання пояснюється тим, що саме бюджет є джерелом фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, що здійснюються органами державної влади та місцевого самоврядування. Від стану дотримання законодавства у процесі формування та використання коштів державного та місцевого бюджетів залежить наявність або відсутність ресурсів для вирішення різноманітних питань, що постають перед органами влади та місцевого самоврядування у процесі виконання покладених на них завдань.

Однак, як свідчить практика, завжди є ті, хто намагаються порушити визначений порядок розпорядження та використання коштів державного або місцевого бюджетів. Підтвердженням цьому є дані відомчої статистики МВС України. Так, за минулий рік підрозділами органів внутрішніх справ МВС України (далі − ОВС МВС України) було викрито близько 7,5 тис. злочинів, пов'язаних із бюджетними коштами. При цьому було порушено близько 5 тис. кримінальних справ, щодо осіб – близько 4 тис. справ. Сума збитків за порушеними кримінальними справами становила 2708742 тис. грн., при цьому відшкодовано було лише 503900 тис. грн. [1], що у п'ять разів менше, ніж було завдано збитків. Наведені цифри свідчать

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

про особливу небезпеку, яку зазначена категорія злочинів становить для бюджету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемним питанням, пов'язаним із кримінально-правовою характеристикою порушень, предметом яких є бюджетні кошти, у своїх працях присвячували увагу вітчизняні науковці, серед яких П.П. Андрушко, Р.А. Волинець, О.З. Гладун, Н.О. Гуторова, О.О. Дудоров, М.І. Мельник, В.О. Навроцький, Р.Л. Степанюк, М.І. Хавронюк та інші. Проте особливі ознаки суб'єкта злочинів, пов'язаних із бюджетними коштами, потребують додаткового визначення.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

З-поміж іншого в літературі не приділено достатньої уваги виокремленню специфічних ознак суб'єкта злочину, пов'язаного з бюджетними коштами, залежно від їх правомочності щодо таких коштів, що сприятиме підвищенню ефективності забезпечення бюджетної безпеки держави.

Формулювання цілей статті

Метою статті є окреслення особливостей суб'єктів злочинів, пов'язаних із бюджетними коштами, узагальнення спільних і визначення відмінних ознак, залежно від статті Кримінального кодексу України (далі – КК України), за якою можуть бути кваліфіковані такі діяння.

Виклад основного матеріалу дослідження

Порушуючи суспільні правовідносини, що виникають та існують у бюджетній сфері, особи вчинюють діяння, передбачені окремими статтями КК України. Як свідчить відомча статистика МВС України, до злочинів, пов'язаних із бюджетними коштами, відносяться діяння, відповідальність за вчинення яких передбачена у ст.ст. 190, 191, 202, 205, 209, 210, 211, 222, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370 КК України, що містяться у Розділах VI «Злочини проти власності», VII «Злочини у сфері господарської діяльності» та XVII «Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг» Особливої частини кодексу.

При визначенні суб'єктів досліджуваних злочинів необхідно враховувати такі фактори:

- юридичні особливості рахунку, щодо якого відбувається певна операція (бюджетний рахунок чи Єдиний казначейський рахунок);
- стадія бюджетного процесу (розпорядження, розподіл або використання бюджетних коштів), на якій відбувається порушення.

У межах цієї статті розглянуто особливості визначення суб'єкта злочину, з урахуванням особливостей першої з визначених груп факторів. Окреслюючи коло осіб, які уповноважені здійснювати операції з бюджетними коштами, варто виходити зі специфіки бюджетних коштів. Відповідно до пп. 11 п. 1 ст. 2 Бюджетного кодексу України (далі – БК України) бюджетні кошти (кошти бюджету) − належні відповідно до законодавства надходження бюджету та витрати бюджету. Під надходженнями, відповідно до ст. 2 БК України, розуміються податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України (включаючи трансферти, власні надходження бюджетних установ), повернення кредитів до бюджету, кошти від державних (місцевих) запозичень, кошти від приватизації державного майна (щодо державного бюджету), повернення бюджетних коштів з депозитів, надходження внаслідок продажу або пред'явлення цінних паперів. У зазначеній нормі також міститься тлумачення витрат бюджету, якими є кошти, спрямовані на здійснення програм і заходів, передбачених відповідним бюджетом, надання кредитів з бюджету, погашення боргу та розміщення бюджетних коштів на депозитах, придбання цінних паперів тощо.

Відповідно до ст. 43 БК України при виконанні державного бюджету і місцевих бюджетів застосовується казначейське об-

слуговування бюджетних коштів, тобто всі надходження та витрати бюджету відбуваються із залученням органів Державної казначейської служби України (далі – ДКС України). В органах ДКС України відкриваються рахунки, на яких ведеться облік руху бюджетних коштів, зокрема:

- єдиний казначейський рахунок (далі – ЄКР) – основний рахунок держави для проведення фінансових операцій;

- бюджетні рахунки за типами операцій – для зарахування надходжень бюджетів; для операцій клієнтів з бюджетними коштами; для обліку операцій з фінансування бюджетів та для обліку інших операцій;

- рахунки фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування;

- рахунки інших клієнтів за операціями, що не належать до операцій з виконання бюджетів, але обслуговуються органами ДКС України [1].

Окремі положення БК України та Наказу Міністерства фінансів України від 22 червня 2012 р. № 758 [2] дають підстави стверджувати, що рух коштів на таких рахунках дозволяє визначити статус коштів, а саме: належать вони до бюджетних чи ні. Статусу бюджетних кошти набувають у момент надходження на один із зазначених рахунків, а втрачають статус бюджетних – у момент їх списання з такого рахунку та перерахування на рахунки суб'єктів господарювання, що відкриті у банківських установах. Це не стосується випадків, коли видатки здійснюються в іноземній валюті на забезпечення функціонування бюджетних установ, розташованих за межами України, що відбувається з використанням рахунків, відкритих в установах банків.

Найбільш розповсюдженим є використання бюджетних рахунків, що відкриті розпорядникам та одержувачам бюджетних коштів. Вчинити протиправні діяння щодо коштів, рух яких відбувається за бюджетними рахунками, можуть дві категорії осіб, а саме: службові особи, уповноважені на здійснення певних операцій з такими коштами, та службові особи, які забезпечують цей процес.

Визначаючи ознаки осіб, які відносяться до першої із зазначених категорій, були узагальнені їх ознаки за:

- обсягом функціональних обов'язків, яким наділений суб'єкт;

- правовим статусом юридичної особи, працівником якої є такий суб'єкт.

До ознак, які об'єднуємо в першу з визначених груп, відносяться:

- статус суб'єкта як службової особи;

- право візування грошових документів.

Особа, яка є суб'єктом злочину, пов'язаного з бюджетними коштами, зокрема, за операціями, які здійснює розпорядник або одержувач бюджетних коштів, є службовою, якій притаманні загальні ознаки службової особи, визначені у п. 3 ст. 18 КК України, тобто виконання організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях. Крім цього вона повинна бути наділена правом підпису грошових документів, що має бути підтверджено в картці зі зразками підписів і відбитком печатки юридичної особи, яка зберігається у відповідному органі ДКС України. Такою особою може бути керівник і головний бухгалтер, а також їх заступники.

Ознаки, які включаємо до другої з визначених груп, відрізняються залежно від правового статусу юридичні особи, якій надані повноваження здійснювати операції з бюджетними коштами, розпоряджатися та використовувати їх. Зазначені особи поділяються на розпорядників (бюджетні установи) та одержувачів бюджетних коштів (небюджетні підприємства, установи, організації).

Нормативно-правовими актами, що врегульовують порядок використання коштів бюджетів (різних рівнів) [3; 4; 5], закріплені умови, за яких бюджетні установи, як розпорядники бюджетних коштів мають право на здійснення операцій з такими коштами:

- наявність повноважень на розміщення замовлення, укладення договору, придбання товару, послуги чи здійснення інших аналогічних операцій, що характеризу-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ються цільовим характером, протягом бюджетного періоду та здійснення платежів за укладеними угодами;

- наявність повноважень на спрямування коштів на здійснення програм і заходів, передбачених відповідним бюджетом, надання кредитів з бюджету, погашення боргу та розміщення бюджетних коштів на депозитах, придбання цінних паперів.

Надання розпоряднику бюджетних коштів одного з перерахованих повноважень створює відповідні умови для вчинення злочину, пов'язаного з такими коштами. Іншою специфічною умовою для вчинення такого правопорушення є включення відомостей про розпорядника бюджетних коштів до Єдиного реєстру розпорядників бюджетних коштів та одержувачів бюджетних коштів (далі – Єдиний реєстр), який складає та веде ДКС України (ст. 10 БК України).

Таким чином, специфічними умовами, за наявності яких можливе вчинення злочинних діянь щодо бюджетних коштів службовою особою розпорядника бюджетних коштів, є:

- наявність визначених повноважень у розпорядника бюджетних коштів;

- включення відомостей про розпорядника бюджетних коштів до Єдиного реєстру.

При визначенні ознак суб'єкта злочинів, пов'язаних із бюджетними коштами, слід ураховувати, що розпорядники бюджетних коштів за обсягом наданих їм повноважень щодо бюджетних коштів поділяються на головних розпорядників і розпорядників бюджетних коштів (нижчого рівня), які можуть виступати у якості відповідального виконавця окремої бюджетної програми [6]. Зазначений статус фактично не змінює обсяг їх повноважень, але відповідно до Наказу Мінфіну України від 14 грудня 2001 р. № 574 «Про затвердження Інструкції про статус відповідальних виконавців бюджетних програм та особливості їх участі у бюджетному процесі», саме відповідальний виконавець бюджетних програм у процесі їх виконання зобов'язаний забезпечувати цільове та ефективне використання бюджетних коштів протягом усього строку реалізації відповідних бюджетних програм. Тому в разі вчинення службовою особою розпорядника або одержувача бюджетних коштів, які входять до мережі відповідального виконавця, нецільового використання бюджетних коштів, за відсутності змови на його вчинення, дія (бездіяльність) службової особи відповідального виконавця у процесі виконання такої програми підпадає під ознаки злочину, склад якого передбачений ст. 367 КК України «Службова недбалість» [2].

На відміну від розпорядників бюджетних коштів, якими можуть бути лише бюджетні установи, одержувачами бюджетних коштів є суб'єкти господарювання, громадські чи інші організації, які не мають статусу бюджетної установи, уповноважені розпорядником бюджетних коштів на здійснення заходів, передбачених бюджетною програмою, та отримують на їх виконання кошти бюджету. Вони мають право здійснювати операції з бюджетними коштами за:

- наявності відомостей про одержувача у Єдиному реєстрі та включення його до мережі розпорядника бюджетних коштів;

- наявності повноважень, наданих головним розпорядником, на здійснення заходів, передбачених бюджетною програмою;

- фактичного отримання з бюджету коштів на виконання зазначеної програми [8].

Сукупність зазначених умов уможливлює вчинення службовою особою одержувача бюджетних коштів вчинення злочину, пов'язаного з бюджетними коштами.

Таким чином, виходячи з особливостей правовідносин, які виникають при використанні або розпорядженні бюджетними коштами, вважаємо, що такі діяння вчинюють переважно особи, наділені певним обсягом прав щодо зазначених коштів. Висловлену точку зору підкріплюють відомості про кількість справ, порушених щодо розпорядників бюджетних коштів у 2012 р. – 3 тис. справ. Проте й одержувачі бюджетних коштів не залишились поза увагою – за 2012 р. проти суб'єктів госпо-

дарювання було порушено близько 1300 кримінальних справ.

З-поміж іншого не лише розпорядники й одержувачі бюджетних коштів можуть бути суб'єктами досліджуваної групи злочинів. Зазначені протиправні діяння можуть також вчинити й особи, які відповідно до функціональних обов'язків здійснюють розрахунково-касове обслуговування розпорядників та одержувачів бюджетних коштів. Однак їх діяння підпадають під ознаки пособництва у вчиненні злочину, предметом яких є бюджетні кошти.

Особливі ознаки притаманні також суб'єктам вчинення злочинних діянь, пов'язаних з ЄКР, адже тимчасово вільні бюджетні кошти, що знаходяться на ньому, можуть бути розміщені на депозитах або шляхом придбання державних цінних паперів. У законодавстві чітко визначено перелік осіб, які задіяні в таких операціях. Зокрема, відповідне рішення приймає Міністр фінансів за погодженням з Національним банком України та ДКС України. Тобто особливою ознакою суб'єктів зазначених діянь є службовий статус особи.

Крім цих осіб в обох із перерахованих випадках злочинні діяння можуть також вчинювати особи, задіяні у процесі розміщення коштів з ЄКР в облігаціях та на депозитах. При розміщенні вільних коштів з ЄКР в облігаціях такими особами можуть виступати службові особи фондової біржі, яка організує та проводить аукціон із визначення особи, у якої будуть придбані облігації. У випадку розміщення таких коштів на депозиті суб'єктом злочину можуть бути члени комісії, які призначаються з числа працівників Мінфіну та визначають ту банківську установу, на рахунках якої відбудеться розміщення.

В обох випадках, у процесі задіяні службові особи, які впливають на прийняття рішення щодо можливості або неможливості розміщення тимчасово вільних бюджетних коштів з ЄКР.

Отже, до суб'єктів, які можуть вчинити злочинні діяння у сфері використання тимчасово вільних бюджетних коштів, що знаходяться на ЄКР, відносяться:

- вищі посадові особи Міністерства фінансів України, Національного банку України та ДКС України;
- службові особи, задіяні у процесі визначення кандидатури особи, у якій буде розміщено такі кошти – службові особи фондової біржі, які безпосередньо проводять аукціон з визначення другої сторони договору купівлі-продажу облігацій, або службові особи мінфіну, які перебували у складі комісії з проведення конкурсу з визначення банку, на депозитних рахунках якого будуть розміщені тимчасово вільні бюджетні кошти з ЄКР.

Висновки

Таким чином суб'єктів злочинів, пов'язаних з використанням бюджетних коштів із відповідних рахунків можна поділити на дві великі групи: до першої відносяться службові особи, які приймають рішення та оформлюють відповідні документи на здійснення видаткових операцій з бюджетними коштами; до другої – службові особи, які забезпечують та супроводжують зазначений процес. У межах першої групи також можна класифікувати ознаки, які притаманні зазначеним особам: за обсягом функціональних обов'язків, яким наділений суб'єкт; за правовим статусом юридичної особи, працівником якої є такий суб'єкт.

Список використаних джерел

1. Наказ Державного казначейства «Про затвердження Положення про єдиний казначейський рахунок» від 26 лютого 2002 р. № 122 // Офіційний вісник України від 9 серпня 2002 р. – № 30. – Ст. 95.
2. Наказ Мінфіну України «Про затвердження Порядку відкриття та закриття рахунків у національній валюті в органах Державної казначейської служби України» від 22 червня 2012 р. № 758 // Офіційний вісник України від 13 серпня 2012 р. – № 59. – С. 210.
3. Бюджетний кодекс України // Урядовий кур'єр від 17 серпня 2010 р. – № 143.
4. Наказ Мінфіну України «Про затвердження Порядку казначейського обслуговування міс-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

цевих бюджетів» від 23 серпня 2012 р. № 938 // Офіційний вісник України від 1 жовтня 2012 р. – № 72. – Ст. 239.

5. Наказ Мінфіну України «Про затвердження Порядку казначейського обслуговування державного бюджету за витратами» від 24 грудня 2012 р. № 1407 // Офіційний вісник України від 8 лютого 2013 р. – № 8. – Ст. 261.

6. Наказ Мінфіну України «Про затвердження Інструкції про статус відповідальних виконавців бюджетних програм та особливості їх участі у бюджетному процесі» від 14 грудня 2001 р. – № 574 // Офіційний вісник України від 25 січня 2002 р. – № 2. – Ст. 267.

7. Наказ Мінфіну України «Про затвердження Порядку казначейського обслуговування державного бюджету за витратами» від 24 грудня 2012 р. – № 1407 // Офіційний вісник України від 8 лютого 2013 р. – № 8. – Ст. 261.

Місце Державної пенітенціарної служби України в системі суб'єктів оптимізації процесу виконання кримінальних покарань

І.С. Яковець
кандидат юридичних наук,
провідний науковий
співробітник сектору
дослідження проблем
кримінально-виконавчого
законодавства,
НДІВПЗ
ім. акад. В.В.Сташиса

Статтю присвячено дослідженню системи суб'єктів оптимізації процесу виконання кримінальних покарань, зокрема, розглянуто місце Державної пенітенціарної служби України в ній. Співставлені місце та можливості Державної пенітенціарної служби та Міністерства юстиції України, встановлено, що саме останнє відомство повинно займати провідне місце серед суб'єктів оптимізації.

Статья посвящена исследованию системы субъектов оптимизации процесса исполнения уголовных наказаний, в частности, рассмотрены место Государственной пенитенциарной службы Украины в ней. Сопоставлены место и возможности Государственной пенитенциарной службы и Министерства юстиции Украины, установлено, что именно последнее ведомство должно занимать ведущее место среди субъектов оптимизации.

To research the system optimization of business process execution of criminal penalties, in particular, considers the place of the State Penitentiary Service of Ukraine in it. Comparison of location and possibilities of the State Penitentiary Service of Ukraine and the Ministry of Justice, found that the most recent Office should take a leading place among the subjects of optimization.

Ключові слова: *оптимізація процесу виконання кримінальних покарань, Державна пенітенціарна служба України, Міністерство юстиції України.*

Постановка проблеми

З початком розбудови незалежності України система органів та установ виконання покарань зазнала глибокої та системної кризи. За останні двадцять років пошук шляхів розв'язання складних завдань, пов'язаних із налагодженням нормальної роботи зазначених органів та установ, удосконаленням правового регулювання процесу виконання кримінальних покарань відбувався доволі безсистемно та хаотично, що призвело до кризових явищ. Розгляд основних можливих варіантів подальшого розвитку Державної кримінально-виконавчої системи України (далі – ДКВС) дає підстави стверджувати, що найбільш прийнятним на сучасному етапі є варіант подальшої оптимізації процесу виконання кримінальних покарань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Можливі шляхи удосконалення та покращення роботи ДКВС ставали предметом дослідження таких науковців, як А.Х. Степанюк, Д.В. Ягунов, О.Г. Колб, А.П. Гель, К.А. Автухов, М.П. Черненок, однак переважна більшість їх пропозицій і висновків не має цілісного та системного характеру, тому в цій статті ми будемо використовувати здебільшого напрацювання теоретиків права і фахівців у галузі державного управління.

Не вирішені раніше частин загальної проблеми

Вивчення та узагальнення попередніх публікацій дозволяють стверджувати, що в них недостатню увагу приділено питанням орієнтування впроваджуваних змін

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

процесу виконання кримінальних покарань, а також визначенню системи суб'єктів, здатним їх здійснювати, й наділених необхідним обсягом повноважень.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження системи суб'єктів оптимізації процесу виконання кримінальних покарань, зокрема, розглянути місце Державної пенітенціарної служби України (далі – ДПтСУ) в ній. Співставити місце та можливості в цьому процесі Державної пенітенціарної служби та Міністерства юстиції України.

Виклад основного матеріалу дослідження

Як і будь-яка інша логічна діяльність, певний вид правовідносин, оптимізація характеризується своїм суб'єктом (суб'єктами). Будь-який об'єкт, щоб він піддавався змінам, повинен мати елемент, шляхом впливу на який та за допомогою якого можна було б спрямовувати, перетворювати його сутність і форму, тобто, повинен бути суб'єкт таких перетворень, суб'єкт оптимізації [1]. У класичному філософському визначенні суб'єкт – це носій предметно-практичної діяльності та пізнання; найчастіше – індивід або соціальна група [2].

Актуальним у контексті нашого дослідження є визначення поняття «суб'єкт», запропоноване А. Шемшуріною : суб'єктом є той, хто має вільний вибір і приймає рішення про здійснення моральних учинків на підставі самоаналізу та самопізнання [3]. Крім того, за висловленням Н. Щуркової, суб'єкт характеризується здатністю свідомо, цілеспрямовано й вільно встановлювати зв'язки зі світом, передбачати наслідки й брати відповідальність за результати власних учинків [4]. Звідси суб'єктом оптимізації процесу виконання кримінальних покарань може визнаватися лише той орган влади, що має здатність реально впливати на нього за власним розсудом на державно-владному рівні, а також нести відповідальність за прийняті рішення. Саме наявність владних повноважень, на нашу думку, є одною з основних ознак суб'єкта оптимізації.

В ідеалі суб'єкт оптимізації повинен спрямовувати на об'єкт (процес виконання покарань) владні імпульси впливу, що містять у собі інформацію відносно того, як останньому слід функціонувати в подальшому, та контролює їх практичне впровадження. Важливим моментом у характеристиці суб'єкта оптимізації є його спонукальні мотиви до здійснення цієї діяльності та поставлені цілі. У тому разі, якщо мета оптимізації (бажаний стан об'єкта або бажаний результат його функціонування) чітко окреслена та співпадає з цілями, що переслідуються суб'єктом оптимізації, останній орієнтований на досягнення ефективного результату. Для того, щоб це забезпечувалося на практиці, необхідним є дотримання двох основних умов:

1) суб'єкт оптимізації не повинен мати можливості досягнення своїх цілей за рахунок безпосередньої діяльності з оптимізації, незалежно від практичного досягнення її мети;

2) ступінь досягнення суб'єктом власних цілей шляхом здійснення діяльності з оптимізації повинен перебувати у прямій залежності від ступеня досягнення її цілей.

Повне прив'язування потреб суб'єкта оптимізації до результатів такої діяльності буде спостерігатися в тому разі, якщо таким суб'єктом буде, умовно кажучи, «власник» об'єкта (тобто, структура, яка відповідає за цей процес), а не звичайний «виконавець», покликаний реалізовувати завдання, поставлені «власником». Якщо відповідальність і здійснення оптимізації об'єкта покладається на «виконавця», то прагнення «власника» до отримання бажаного результату від процесу оптимізації далеко не завжди безпосередньо пов'язується з потребою її провадження. Більше того, ця потреба доволі часто пов'язана з прагненням суб'єкта оптимізації задовольняти свої вихідні потреби, використовуючи діяльність з оптимізації, проте не орієнтуючись на кінцевий результат, а в певних випадках – навіть йому на шкоду. У сучасних умовах «власником»

процесу виконання кримінальних покарань виступає держава, проте не в якості ефемерного утворення, а в особі складових елементів державного апарату, що розуміється нами як система органів державної влади або органів держави. Суб'єкт оптимізації включає в себе державні органи, організації та служби, що реалізовують дану функцію. Щоб комплекс цих органів, організацій і служб міг успішно впроваджувати покладені завдання, його діяльність повинна відповідати об'єктивним тенденціям і закономірностям розвитку процесу виконання покарань. Саме тому суб'єкт зобов'язаний забезпечити єдність політичного, економічного та ідеологічного підходів. З огляду на наведене можемо стверджувати, що питання про суб'єктів оптимізації процесу виконання покарань – це питання про суб'єктів управління ним, а точніше – їх систему, на чолі з суб'єктом, який володіє знанням щодо об'єктивних завдань оптимізації, механізмів, способів і методів її впровадження, а також наділений можливостями для виконання цих завдань.

У науковій літературі під системою розуміють тільки ту сукупність вибірково залучених компонентів, у яких взаємодія та взаємовідносини набувають характеру взаємосприяння елементів, спрямованого на отримання визначеного корисного результату (мети або цілей функціонування системи) [5]. Основними ознаками системи є: наявність мети або цілей системи та корисного результату; ієрархічність декомпозованих цілей і функцій, структури елементів системи, у тому числі їх повноважень; цілісність системи, що зумовлюється взаємодією та взаємосприянням дій ієрархічно побудованої структури її елементів системи відповідно до декомпозованих цілей та функцій системи; наявність різних типів необхідних комунікацій між елементами системи та зовнішнім оточенням; наявність інтегративної якості (або якостей), що відрізняються від властивостей і якостей елементів, які утворюють систему; здатність до саморозвитку та самоорганізації для досягнення мети або запрограмованих цілей системи; наявність керуючого центру (органу управління), що забезпечує функціонування системи, відає та має необхідні ресурси для досягнення мети або цілей системи [6].

Система суб'єктів оптимізації, як і будь-яка інша соціальна система, повинна відповідати ознаками системності та складатися зі зв'язків управління, керованих об'єктів, прямих інформаційно-керуючих зв'язків, зворотних зв'язків, командної інформації, констатуючої інформації, прийняття та коректування рішень. Системний підхід до вивчення явищ суспільного життя дозволяє змогу стверджувати, що система суб'єктів оптимізації процесу виконання покарань являє собою, певним чином, самостійну систему, тобто сукупність деякого числа закономірно пов'язаних між собою у певну структуру відносно визначених елементів, що утворюють якісно нову визначену цілісність. Система суб'єктів оптимізації володіє всіма ознаками системності, а не є простою сукупністю органів, організацій і служб, що мають відношення до виконання кримінальних покарань. Вона включає у себе суб'єкти, що: 1) визначають основні напрями діяльності в цій сфері, завдання, форми (кримінально-виконавчу політику, політику у сфері виконання кримінальних покарань); планують, спрямовують та контролюють її, забезпечують її правове регулювання; 2) здійснюють управління та координацію окремими напрямами й учасниками процесу виконання кримінальних покарань; 3) безпосередньо реалізовують процес виконання кримінальних покарань; 4) беруть участь у діяльності з виконання кримінальних покарань. Множинність суб'єктів діяльності становить систему суб'єктів, що зумовлено різноманітністю об'єкта впливу. Водночас потрібно підкреслити, що кожен елемент системи суб'єктів оптимізації сам по собі є системним утворенням, але ознаки системи являють те загальне, що об'єднує всі системи.

Разом із тим, для системи суб'єктів оптимізації процесу виконання покарань

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

далеко не всі елементи відіграють важливу та однакову роль. Вони бувають більш-менш суттєві: одні найбільш необхідні для нормального функціонування системи, інше – менш потрібні, а треті, хоча їх наявність є бажаною, – факультативні. При цьому всі елементи повинні перебувати у причинно-наслідковому зв'язку між собою та з системою в цілому, а зміни у будь-якому одному елементі повинні здійснювати вплив на інші та на об'єкт оптимізації в цілому. Приміром, якщо оптимізувати процес виконання покарання у вигляді позбавлення волі в окремій установі або навіть декількох колоніях однієї області, то це не здійснить суттєвого впливу на загальний стан процесу виконання кримінальних покарань. З огляду на це можна правомірно припустити, що діяльність такої окремої установи або територіального управління не несе необхідного (цільового) функціонального навантаження, властивого системі суб'єктів оптимізації, та без подібної ініціативи можна обійтись, або вони взялися за вирішення якогось невластивого їх основному призначенню завдання. У будь-якому разі подібні випадки доводять недосконалість організації діяльності системи суб'єктів оптимізації процесу виконання покарань.

ДПтСУ, його територіальні органи управління та окремі органи й установи виконання покарань – це суб'єкти, що не відіграють визначальну роль у процесі оптимізації, їх можна віднести до так званих матеріальних придатків до основного суб'єкта, здатного розробляти та проваджувати діяльність за основними напрями в цій сфері. Однак, як свідчить історичний аналіз змін, що відбувалися у сфері виконання кримінальних покарань, у нашій державі майже завжди таким придаткам відводилась головна, визначальна (а інколи – вирішальна) роль. Подібний підхід є характерним для тоталітарних (поліцейських) держав, однак його доцільність при побудові держави правової видається доволі сумнівною. Вирішальне значення названих інституцій посилює надмірне втручання держави у громадське та приватне життя, що є однією з основних ознак тоталітарної (поліцейської) держави. Тому в правовій державі основні завдання ДКВС України повинні бути зовсім іншими – виключно правоохоронними та правозастосовними, але ніяк не спрямовуючими та визначальними. Тобто визначальна (головна, основна) роль у процесі оптимізації не може належати цим суб'єктам.

Остання теза підтверджується й іншою обставиною. Загальновідомо, що однією з основних ознак правової держави є існування в ній лише трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової. Жодної іншої влади в такій державі не може бути, тому ДКВС, як «матеріальний придаток» не може володіти самостійною владою, її місце повинно визначатися належністю до однієї з гілок влади, що входять до відомої тріади, з огляду на що у значному числі країн органи й установи виконання покарань структурно відносяться саме до міністерства юстиції. Тому законодавча, виконавча та судова гілки влади і є основними суб'єктами оптимізації процесу виконання кримінальних покарань, через що їх органи віднесені нами до першої (основної) групи суб'єктів.

Оскільки ми підтримуємо позицію, що оптимізація процесу виконання покарань – це саме процес вибору найкращого варіанта з можливих і його приведення у стан, за якого досягається ефективність, саме належна взаємодія (така, що відповідає названим умовам) повинна стати ключовим аспектом її практичного впровадження. Належність взаємодії можна визначити через такі її обов'язкові основні ознаки:

1) взаємозв'язок між суб'єктами соціальної системи;

2) наявність певної вигоди для обох суб'єктів відносин (цілі, мотиви);

3) демократичний характер взаємозв'язку;

4) взаємна узгодженість дій суб'єктів;

5) циклічна причинна залежність у зв'язках між суб'єктами;

6) відповідна спрямованість на досягнення наміченої цілі;

7) наявність комунікаційної функції,

засобів контактів з іншими суб'єктами, що входять у цю систему.

Правовий статус такого суб'єкта оптимізації, як Міністерство юстиції України, та його зв'язки з органами законодавчої та судової влади, а також ДКВС України відзначаються невизначеністю та відсутністю цілеспрямованості або не відповідають покладеним на цей орган завданням. Так, Мін'юст України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації політики у сфері виконання кримінальних покарань [7], що й становить основне завдання цього органу; у свою чергу на ДПтСУ покладається завдання забезпечення реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань [8].

За загальним значенням термін «формувати» означає облаштовувати щось в певну форму, надавати завершеність, визначеність чомусь [9]. Звідси формування політики можна визначити як вироблення такої концепції державної політики у сфері виконання покарань, що задовольняла б потреби держави та суспільства на сучасному етапі та в перспективі. Формування державної політики – це складний і багатоетапний процес. Щоб відобразити цей процес цілісно, потрібно починати з вихідної категорії, тобто конкретного суспільного інтересу, що відображає певні потреби чи проблеми [10]. Тому за загальним правилом для реалізації державної політики суттєвими є три фази: отримання та аналіз інформації про існуючий стан, ухвалення рішень і втілення їх у життя. Формування політики – це процес політичний, тоді як її реалізація являє собою суто виконавську діяльність. При цьому стратегічне мислення щодо процесу та результатів (користування інтересами та цінностями інших задля досягнення власної мети) сприяє недопущенню того, щоб державна політика перетворилася на декларативну [11].

Основні напрями взаємодії Міністерства юстиції та ДПтСУ окреслені в наказі Мінюсту від 17 листопада 2011 р. № 3339/5 «Про затвердження напрямів взаємодії між територіальними органами Міністерства юстиції України та органами і установами, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України» [12], зокрема, до них віднесено: надання місцевим держадміністраціям пропозицій щодо включення кандидатур представників територіальних органів Міністерства юстиції України до складу спостережних комісій; проведення начальниками Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі виїзних прийомів персоналу органів і установ, що належать до сфери управління ДПтСУ, з особистих питань на базі органів і установ виконання покарань; участь головних управлінь юстиції в організації правової освіти засуджених, які тримаються в установах виконання покарань; проведення представниками Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини в Автономній Республіці Крим та областях правороз'яснювальної роботи серед засуджених, які тримаються в установах виконання покарань; участь головних управлінь юстиції в організації правової освіти членів спостережних комісій, що утворюються місцевими держадміністраціями; надання головними управліннями юстиції консультацій органам і установам, що належать до сфери управління ДПтС, під час розгляду в судах Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя справ, пов'язаних з їх діяльністю; підвищення кваліфікації юристів органів і установ, що належать до сфери управління ДПтС, організація їх стажування на базі головних управлінь юстиції та запрошення для участі у відповідних семінарах; надання головними управліннями юстиції сприяння установам виконання покарань у: організації примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб) щодо засуджених; реєстрації актів цивільного стану засуджених; участь представників головних управлінь юстиції у конференціях, семінарах, прес-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

конференціях з питань діяльності органів і установ, що належать до сфери управління ДПтС, які проводяться на території Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя; здійснення головними управліннями юстиції контролю за додержанням положень своїх статутів місцевими громадськими організаціями, які співпрацюють з установами виконання покарань і здійснюють громадський контроль за дотриманням прав засуджених.

З наведеного витікає відсутність ґрунтовних засобів і способів отримання оперативної інформації про стан процесу виконання кримінальних покарань та, відповідно, необхідного підґрунтя для розроблення необхідних рішень, спрямованих на реальну зміну становища в цій сфері.

Не дозволяє забезпечити ефективну взаємодію й та обставина, що ДПтСУ та Міністерство юстиції перебувають у певній негласній протидії, що виникла внаслідок незгоди ДПтСУ з установленням контролю за власною діяльністю. Це відбулося внаслідок того, що, приєднавшись 9 листопада 1995 р. до Ради Європи, Україна взяла на себе зобов'язання дотримуватися загальних обов'язків згідно зі статутом Ради Європи, а також погодилася виконати в зазначені терміни ряд спеціальних зобов'язань, перелічених у висновку Парламентської Асамблеї Ради Європи № 190, у тому числі щодо демілітаризації кримінально-виконавчої системи та передачі її у відання міністерства юстиції.

На виконання цих зобов'язань, прагнучи до вдосконалення управління системою виконання покарань, створення передумов для її реформування та наступного виведення зі складу Міністерства внутрішніх справ України, 22 квітня 1998 р. Президентом України було видано Указ №344/98, відповідно до якого на базі Головного Управління з питань виконання покарань Міністерства внутрішніх справ України, яке ліквідовувалось, було створено Державний департамент України з питань виконання покарань. Після цього, 12 березня 1999 р. Указом Президента України №248/1999 з метою подальшого реформування системи виконання покарань Державний департамент України з питань виконання покарань був виведений з тимчасового підпорядкування Міністерства внутрішніх справ України.

Фактично створення автономного відомства, як перехідного етапу у виконанні взятих у 1995 р. Україною на себе зобов'язань, до цього часу не набуло свого логічного завершення. Якщо в 1998-1990 рр. існування Державного департаменту України з питань виконання покарань як самостійного органу могло бути виправдане необхідністю поступової підготовки до нового підпорядкування, то з часом почали з'являтись заяви, починаючи від керівника комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, уповноваженого ВРУ з прав людини до керівництва Державного департаменту України з питань виконання покарань про те, що вже самим фактом виведення кримінально-виконавчої служби із структури Міністерства внутрішніх справ України виконано зобов'язання України перед Радою Європи, що не відповідає реальному стану речей. Постановою Кабінету Міністрів України від 17 травня 2006 р. № 683 «Про внесення змін до переліку центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через відповідних міністрів» було визначено, що діяльність Державного департаменту України з питань виконання покарань спрямовується та координується через міністра юстиції. При цьому зі змісту ніяк не витікало, що означала така «координація», оскільки відповідно до Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу», яким визначався статус департаменту як центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань, між ним і міністерством юстиції були відсутні відносини будь-якої субординації, ці органи у своїй субординації визнавалися рівними [13]. І хоча в подальшому Указом Президента України від 9 грудня 2010 р. «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» було утворено

Державну пенітенціарну служба України та одночасно визначено, що її діяльність спрямовується і координується через Міністра юстиції України, вона дотепер є, як і Міністерство юстиції України, центральним органом виконавчої влади, що входить до системи органів виконавчої влади України. Так, нині ДПтСУ має тотожні з міністерством юстиції завдання, зокрема, щодо реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань; участі у процесі її формування шляхом внесення пропозицій, самостійне формування системи наглядових, соціальних, виховних і профілактичних заходів, які застосовуються до засуджених та осіб, узятих під варту, а також упровадження контролю за дотриманням прав людини і громадянина, вимог законодавства щодо виконання та відбування кримінальних покарань, реалізацією законних прав та інтересів засуджених і осіб, узятих під варту.

Окрім існування певного дублювання напрямів діяльності ДПтСУ та Міністерства юстиції України, слід звернути увагу на невідповідність проведеного перетворення та визначення статусу ДПтСУ вимогам чинного законодавства. Так, у Законі України «Про центральні органи виконавчої влади» передбачається, що систему центральних органів виконавчої влади складають міністерства України та інші центральні органи виконавчої влади. Система центральних органів виконавчої влади є складовою системи органів виконавчої влади, вищим органом якої є Кабінет Міністрів України. Міністерства забезпечують формування та реалізують державну політику в одній чи декількох сферах, інші центральні органи виконавчої влади виконують окремі функції з реалізації державної політики (ст. 1). На перший погляд, ніяких суперечностей не вбачається: ДПтСУ – центральний орган виконавчої влади, який виконує завдання із забезпечення реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. Однак це не зовсім так. По-перше, слід звернути увагу, що центральні органи виконавчої влади можуть виконувати лише окремі функції з реалізації державної політики, тоді як на ДПтСУ покладається (як і на Міністерство юстиції України) завдання забезпечення її реалізація без жодних обмежень. По-друге, у ст. 17 вказаного закону встановлено, що основними завданнями центральних органів виконавчої влади є:

1) надання адміністративних послуг;

2) здійснення державного нагляду (контролю);

3) управління об’єктами державної власності;

4) внесення пропозицій щодо забезпечення формування державної політики на розгляд міністрів, які спрямовують та координують їх діяльність;

5) здійснення інших завдань, визначених законами України та покладених на них Президентом України.

У разі якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади становлять функції з управління об’єктами державної власності, що належать до сфери його управління, центральний орган виконавчої влади утворюється як агентство. Якщо ж більшість функцій становлять контрольно-наглядові функції за дотриманням державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, юридичними та фізичними особами актів законодавства, − центральний орган виконавчої влади утворюється як інспекція. Найменування «служба» може надаватися лише в тому разі, коли більшість функцій центрального органу виконавчої влади становлять функції з надання адміністративних послуг фізичним і юридичним особам.

Звідси витікає абсурдний висновок – Державна пенітенціарна служба України, переважно, надає адміністративні послуги фізичним і юридичним особам!

Безперечно, у Положенні про ДПтСУ також передбачена реалізація цією службою завдання внесення пропозицій щодо забезпечення формування державної політики на розгляд міністрів, які спрямовують та координують їх діяльність, а також

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

здійснення інших завдань, визначених законами України та покладених на них Президентом України. Проте для головного спрямування й цільової орієнтації ДПтСУ – виконання кримінальних покарань – жодної форми існування в якості окремого органу виконавчої влади чинним законодавством не передбачена. Отже, у підсумку все вказує на недоцільність подальшого існування цієї структури в чинному вигляді.

Висновки

Розглянувши систему суб'єктів оптимізації процесу виконання кримінальних покарань нами встановлено, що основне місце в ній повинна займати не Державна пенітенціарна служба України, а Міністерство юстиції України.

Список використаних джерел

1. *Вершигора Е.Е.* Менеджмент : учебное пособие / Е.Е. Вершигора. − М. : ИНФРА-М, 1999. – 256 с.

2. Философский энциклопедический словарь / Под ред. Л.Ф. Ильичева. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 836 с.

3. *Шемшурина А.И.* Концепция : субъектность как теоретический подход и принцип процесса нравственноэтического воспитания школьников. / А.И. Шемшурина // Этическое воспитание. − 2006. − № 6. − С. 5-32.

4. *Щуркова Н.Е.* Прикладная педагогика воспитания : учебное пособие / Н.Е. Щуркова. − С.-Пб. : Питер, 2005. – 366 с.

5. *Оболенський О.* Державна служба України : реалізація системних поглядів щодо організації та функціонування / О. Оболенський. – Хмельницький : Поділля, 1999. – 294 с.

6. *Мельник А.Ф.* Державне управління : навчальний посібник / А.Ф. Мельник, О.Ю. Оболенський, А.Ю. Васіна, Л.Ю. Гордієнко ; За ред. А.Ф. Мельник. – К. : Знання-Прес, 2003. – 384 с.

7. Указ Президента України «Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України» від 6 квітня 2011 р. № 395/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 28.– С. 1162.

8. Указ Президента України «Про затвердження Положення про Державну пенітенціарну службу України» від 6 квітня 2011 р. № 394/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 28. – С. 1161.

9. Сборник словарей [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.что-означает.рф/%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC.

10. Система розробки і здійснення публічних політик в Україні / За заг. ред. О.П. Дем'янчука. − К. : Факт, 2004. – 224 с.

11. *Тертичка В.* Механізм формування і здійснення державної політики / В. Тертичка // Вісник державної служби України. – 2000. – № 4. – С. 83-89.

12. Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження напрямів взаємодії між територіальними органами Міністерства юстиції України та органами і установами, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України» від 17 листопада 2011 р. № 3339/5 // Верховна Рада України / Офіційний портал [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v3339323-11

13. Проблеми соціального захисту персоналу кримінально-виконавчої системи // Тюремний портал. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://ukrprison.org.ua/index.php?id=1234548096

Розділ 5

Актуальні проблеми психології

Дослідження змісту психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів

Л.М. Карамушка
член-кореспондент НАПН України,
доктор психологічних наук, професор,
завідувач лабораторією організаційної психології,
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Т.В. Дектярьова
кандидат психологічних наук, доцент,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто зміст психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів. Представлено результати емпіричного дослідження впливу чинників мезорівня та мікрорівня освітнього середовища на значущість різних аспектів психологічної безпеки для студентів ВНЗ.

В статье рассмотрено содержание психологической безопасности образовательной среды высших учебных заведений. Представлены результаты эмпирического исследования влияния факторов мезоуровня и микроуровня образовательной среды на значимость разных аспектов психологической безопасности для студентов ВУЗ.

The article discusses the content of the psychological safety of the educational environment in higher education. The results of empirical study of the influence of factors meso and micro-level educational environment on the importance of different aspects of psychological safety for the students of higher educational institutions

Ключові слова: *вищі навчальні заклади, освітнє середовище, загрози, психологічна безпека, чинники мезорівня, чинники мікрорівня.*

Постановка проблеми

Якісна освіта є необхідною умовою забезпечення сталого демократичного розвитку суспільства в сучасних умовах з урахуванням кардинальних змін в усіх сферах суспільного життя: інтеграційних і глобалізаційних процесів, вимог переходу до постіндустріальної цивілізації, інтегрування національної системи освіти в європейський і світовий освітній простори.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідження середовища організації, у тому числі й освітньої, як складової просторово-предметного оточення, розглядається зарубіжними (Дж. Гібсон, У. Мейс, Т. Менг, М. Турвей, В.А. Ясвін та інші) та українськими дослідниками (Л.М. Карамушка, Г.О. Балл, В.А. Семиченко, Ю.М. Швалб та інші).

Дослідник освітнього середовища В.А. Ясвін дає таке визначення: «Освітнє середовище – це система впливів і умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку, що містяться в соціальному і просторово-предметному оточенні» [1, с. 17]. А.І. Каташов трактує термін «освітнє середовище» як сукуп-

ність духовно-матеріальних умов його функціонування, що забезпечує саморозвиток вільної і активної особистості студента, реалізацію творчого потенціалу його особистості. Освітнє середовище виступає функціональним і просторовим об'єднанням суб'єктів освіти, між якими встановлюються тісні різнопланові групові взаємозв'язки, і може розглядатися як модель соціокультурного простору, в якому відбувається становлення особистості [2 , с. 8].

Аналіз досліджень низки авторів (Г.В. Грачов, 1998; Т.С. Кабаченко, 2000; І.А. Баєва, 2002) показав, що ефективність освітнього процесу залежатиме від показника психологічної безпеки освітнього середовища [3; 4; 5].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Разом з тим, практично не дослідженою в Україні залишається проблема психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів, зокрема, розуміння суб'єктами навчально-виховного процесу сутності цього явища і чинників, що впливають на цей феномен.

Формулювання цілей статті

1. Здійснення аналізу теоретичних підходів до вивчення змісту психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів.

2. Проведення емпіричного дослідження, спрямованого на:

а) визначення розуміння студентами сутності психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів;

б) вивчення взаємозв'язку між значущістю для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів та чинниками мезорівня (тип навчального закладу);

в) аналіз взаємозв'язку між значущістю для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів і чинниками мікрорівня (соціально-демографічними та організаційно-професійними матеріально-економічними характеристиками студентів).

Виклад основного матеріалу дослідження

Ключовим завданням освіти у XXI ст. є розвиток мислення, орієнтованого на майбутнє. Розвиток національної системи освіти вимагає критичного осмислення досягнутого та зосередження зусиль і ресурсів на вирішенні найбільш гострих проблем, що стримують розвиток, не дають можливості забезпечити нову якість освіти, адекватну нинішній історичній епосі.

Вищий навчальний заклад є складною організацією, що функціонує за чітко визначеними законами і правилами, вирішуючи дуже важливе завдання – навчання та виховання кваліфікованих конкурентоспроможних фахівців, затребуваних не тільки у своїй країні, а й у міжнародному співтоваристві.

Вищі навчальні заклади вирішують завдання формування особистості, яка усвідомлює свою належність до Українського народу, європейської цивілізації, орієнтується в реаліях і перспективах соціокультурної динаміки, підготовлена до життя в постійно змінюваному, конкурентному, взаємозалежному світі. Вони забезпечують громадянське, патріотичне, моральне, трудове виховання, формують здоровий спосіб життя, соціальну активність, відповідальність і толерантність [6].

Основний вектор сучасної вищої освіти актуалізувався в 90-ті роки XX ст. у зв'язку з гуманітарною парадигмою, новими тенденціями гуманізації освіти, упровадження особистісно орієнтованого підходу, що передбачає створення умов для повноцінного прояву і розвитку особистісних якостей людини. На процес формування особистісних якостей впливають різні за силою, напрямом і впливом такі чинники: соціально-економічне становище держави, державний лад, мова спілкування; релігія; національні цінності та ідеали, історія; культура тощо.

Труднощі періоду реформування освіти в Україні, процеси певної соціально-економічної нестабільності, екологічні проблеми спричиняють низку ризиків, які

можуть ускладнити реалізацію цілей і завдань *Національної стратегії розвитку освіти в Україні (на період до 2021 року)* [6]. Серед них:

• нестабільність економіки, обмежений обсяг ресурсів для забезпечення системного виконання всіх завдань і заходів, передбачених Національною стратегією;

• розшарування суспільства за матеріальним становищем сімей;

• негативний вплив складної демографічної ситуації;

• несприйняття частиною суспільства нових реформ;

• неготовність певної частини працівників освіти до інноваційної діяльності;

• недостатня підготовленість органів управління освітою до комплексного розв'язання нових завдань, до забезпечення скоординованості діяльності всіх служб та інституцій.

Вищий навчальний заклад, як соціальний інститут, здійснює завдання з формування особистості, здатної до самоактуалізації, а для цього необхідні стабільні умови, використання технологій із найменшим ризиком загроз процесу формування та розвитку особистості, забезпечення його стійкості до негативних впливів соціального середовища. Основною загрозою є психологічна травма, джерело якої – психологічне насильство при взаємодії учасників освітнього середовища.

Нині активно впроваджується ідеологія освіти, провідною стратегією якої є орієнтація на розвиток студента як особистості. Вона може бути реалізована лише на науково обґрунтованих засадах психологічного забезпечення безпеки вищих навчальних закладів, оскільки саме вони спроможні створити освітнє середовище, здатне забезпечити сталий збалансований розвиток особистості студента. Основними її спрямуваннями є [6]:

• реформування системи освіти, в основу якої покладатиметься принцип пріоритетності людини;

• модернізація структури, змісту та організації освіти на засадах компетентнісного підходу;

• створення та забезпечення можливостей для реалізації різноманітних освітніх моделей, створення навчальних закладів різних типів і форм власності;

• побудова ефективної системи національного виховання, розвитку та соціалізації дітей і молоді;

• формування безпечного освітнього середовища, екологізації освіти;

• забезпечення проведення національного моніторингу системи освіти.

Концепція психологічної безпеки освітнього середовища дає змогу проектувати систему поглядів на забезпечення безпеки учасників від загроз позитивному розвитку і психічному здоров'ю в процесі педагогічної взаємодії. Соціальна безпека, до структури якої входить і психологічна безпека особи, означає ефективне виконання соціальними інститутами своїх функцій, спрямованих на задоволення потреб, інтересів, цілей населення країни [3].

Безпека – це явище, що забезпечує нормальний розвиток особистості. Потреба в безпеці є базовою в ієрархії потреб людини (А. Маслоу), без часткового задоволення якої неможливий гармонійний розвиток особистості, досягнення самореалізації [7]. Основою конструювання психологічної безпеки виступає внутрішньо особистісне спілкування, вільне від психологічного насильства у взаємодії. Результуючим її підсумком є психологічно здорова особистість. Забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища і, як наслідок, охорона та підтримка психічного здоров'я її учасників є пріоритетним напрямом діяльності психологічної служби в системі освіти.

У науці існує кілька основних підходів до формування психологічної безпеки особистості.

Представники психоаналітичного підходу пропонують формувати психологічну безпеку особистості за допомогою роботи з психологічними захистами (А. Фрейд); через подолання комплексу неповноцінності (А. Адлер); шляхом коригування чи вдосконалення вже усталених моделей безпечної поведінки (Е. Еріксон).

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Біхевіоральний підхід передбачає врахування суб'єктивного характеру переживання дитиною стану небезпеки-безпеки (М.К. Джонс). У цьому підході пропонується формувати поведінку, що сприяє психологічній безпеці, через проходження ряду психотренінгів (Д. Утсон); за допомогою системи соціального навчання (А. Бандура); позитивне підкріплення конструктивної поведінки (Б. Скіннер).

Внесок у теорію формування психологічної безпеки зробили представники гештальтпсихології. Для розвитку теорії психологічної безпеки особливу важливість мала концепція життєвого простору К. Левіна, що є частиною «теорії поля». З точки зору психології безпеки спробу вивчення поля можливих подій і поля сил, почату К. Левіним, можна сприймати як спробу визначити рівень безпеки/небезпеки певних систем.

Особливе місце серед підходів до формування психологічної безпеки особистості займає екзистенційно-гуманістичний напрям (С. Мадді, К. Роджерс, В. Франкл та інші).

У рамках цього напряму можемо говорити про можливості сучасної психології розуміти психологічну безпеку особистості як прагнення людини до задоволення базової потреби в безпеці через соціальну самореалізацію. Коли людина розглядається як здібна творити свою долю, отримувати активний життєвий досвід, відповідати на небезпеки усвідомленої системою поведінки, а, тим самим, протистояти їм.

Це дослідження базується на основних ідеях екзистенційно-гуманістичного підходу.

Для проведення дослідження використовувалась авторська анкета «Психологічна безпека освітнього середовища вищих навчальних закладів». Анкета містила понад 20 запитань, які стосувалися різних аспектів проблеми. Питання були «відкритими», що давало можливість отримати «реальні», не «формалізовані» відповіді студентів. Математична обробка даних здійснювалася за допомогою програми SPSS (версія 13.0).

Дослідження проводилося серед студентів державних і приватних вузів м. Києва у 2013 році.

У дослідженні брали участь 200 студентів віком від 17 до 25 років (55,4% – студенти до 20 років; 44,6% – від 21 до 25 років). Із них 30,4% хлопці та 69,6% дівчат. У приватних вузах навчались 54,5% студентів, 45,5% – у державних.

Дослідження є першою частиною наукового проекту, присвяченого вивченню психологічних чинників та умов психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів,у якому беруть участь студенти та викладачів вищих навчальних закладів різних регіонів України (2012-2016 рр.).

Перш за все, варто зазначити, що *переважна більшість опитаних* (89,5%) дали відповідь на запитання про те, як вони розуміють сутність психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів. Не відповіли на нього лише 10,5%. Це опосередковано свідчить, на наш погляд, про достатньо високу значущість цієї проблеми для студентів.

Щодо безпосередньо *розуміння студентами сутності психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів*, то дослідження показало, що найбільша кількість опитаних (36,8%) зазначили, що вони розуміють під психологічною безпекою освітнього середовища вищих навчальних закладів «відсутність тиску з боку інших людей та впливу негативних чинників (психологічного напруження, стресів тощо» (табл. 1).

Далі слідують відповіді опитаних, що стосуються таких аспектів змісту даного явища: «ефективна організація навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі для здобуття освіти і отримання диплома» (26,3%); «створення сприятливих умов спілкування та реалізація партнерських відносин між викладачами і студентами, студентами і студентами» (24,6%); «відчуття комфорту» (22,8%).

Значно менше студентів вказали на такі аспекти цього явища: «почуття впевненості у студентів» (3,5%) і «створення сприятливого предметно-освітнього середовища

Таблиця 1

Розуміння студентами сутності психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів (у % загальної кількості опитаних)

Характеристики психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів	%
«Відсутність тиску з боку інших людей та впливу негативних чинників (психологічного напруження, стресів тощо»	36,8
«Ефективна організація навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі для здобуття освіти та отримання диплома»	26,3
«Створення сприятливих умов спілкування та реалізація партнерських відносин між викладачами і студентами, студентами і студентами»	24,6
«Відчуття студентами комфорту»	22,8
«Почуття впевненості у студентів»	3,5
«Створення сприятливого предметно-освітнього середовища (хороші аудиторії, наявність сучасного та безпечного обладнання, зручне та безпечне розміщення вищого навчального закладу тощо)»	3,5

(хороші аудиторії, наявність сучасного та безпечного обладнання, зручне та безпечне розміщення вищого навчального закладу тощо)» (3,5%).

Отримані дані в цілому свідчать про те, що психологічна безпека освітнього середовища вищих навчальних закладів розуміється студентами, насамперед, як *соціально-психологічна безпека*, *безпека взаємодії між учасниками навчально-виховного процесу*, що сприяє ефективному досягненню студентами цілей навчання у вищому навчальному закладі.

Дослідження виявило вплив типу вищого навчального закладу на значущість для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів (табл. 2).

Таблиця 2

Взаємозв'язок між значущістю для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів і типом навчального закладу (у % загальної кількості опитаних)

Характеристики психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів	**Тип ВНЗ**	
	Державні ВНЗ	**Приватні ВНЗ**
«Відсутність тиску з боку інших людей і впливу негативних чинників (психологічного напруження, стресів тощо»	20,0**	50,0**
«Ефективна організація навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі для здобуття освіти й отримання диплома»	36,0*	16,7*
«Створення сприятливих умов спілкування і реалізація партнерських відносин між викладачами і студентами, студентами і студентами»	16,0*	33,1*
«Відчуття студентами комфорту»	28,0	20,0
«Почуття впевненості у студентів»	4,0	0,0
«Створення сприятливого предметно-освітнього середовища (хороші аудиторії, наявність сучасного та безпечного обладнання, зручне та безпечне розміщення вищого навчального закладу тощо)»	0,0	6,7
Відсутність відповіді	20,0**	3,3**

*- $p<0,1$ **- $p<0,05$

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Так, установлено, що для студентів *приватних вузів* більш значущими, ніж для студентів державних вузів, є такі аспекти психологічної безпеки освітнього середовища, як «відсутність тиску з боку інших людей та впливу негативних чинників (психологічного напруження, стресів тощо» (50,0% проти 20,0%, $p<0,05$) та «створення сприятливих умов спілкування і реалізація партнерських відносин між викладачами і студентами, студентами і студентами» (33,1% проти 16,0%, статистично значуща тенденція $p<0,1$).

Водночас, для студентів *державних вузів* більш значущими, ніж для студентів приватних вузів, є такі аспекти психологічної безпеки, як «ефективна організація навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі для здобуття освіти й отримання диплома» (36,0% проти 16,7%, статистично значуща тенденція $p<0,1$).

До того ж виявлено, що серед студентів державних вищих навчальних закладів значно менше тих, які не відповіли на поставлене запитання ($p<0,05$) (3,3% проти 20,0%).

Таким чином, можна говорити про те, що у процесі забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів доцільним є врахування типу вищого навчального закладу (за формою його власності).

3. Взаємозв'язок між значущістю для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів і чинниками мікрорівня.

У процесі дослідження виявлено *вплив низки соціально-демографічних чинників* на значущість для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів.

Що стосується статі студентів, то встановлено, що «почуття комфорту» є більш значущих для дівчат, ніж для хлопців (33,3% проти 0,0%, $p<0,01$), водночас «почуття впевненості» є більш значущим для хлопців, ніж для дівчат (5,9% проти 0,0%, статистично значуща тенденція $p<0,1$) (табл. 3).

тосовно віку студентів слід зазначити, що такі складові психологічної безпеки освітнього середовища, як «відсутність тиску з боку інших людей та впливу негативних чинників (психологічного напруження, стресів тощо» є більш значущими для студентів віком до 20 років, ніж від 21 до 25 років (48,4% проти 24,0%, статистично значуща тенденція $p<0,1$), водночас «відчуття студентами комфорту» є більш значущим для студентів віком від 21 до 25 років, ніж віком до 20 років (36,0% проти 12,9%, $p<0,01$) (табл. 3).

Аналіз впливу місця народження студентів показав, що для студентів, які народилися в столичному місті, більш значущими є такі складові психологічної безпеки, як «створення сприятливих умов спілкування та реалізація партнерських відносин між викладачами і студентами, студентами і студентами» (33,3% проти 15,4%, статистично значуща тенденція $p<0,1$), водночас для студентів із інших населених пунктів більш значущим є «створення сприятливого предметно-освітнього середовища (хороші аудиторії, наявність сучасного та безпечного обладнання, зручне та безпечне розміщення вищого навчального закладу тощо)» (7,7% проти 0,0 %, статистично значуща тенденція $p<0,1$) (табл. 3).

Отже, дослідження показало доцільність урахування в процесі забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів соціально-демографічних характеристик студентів.

Дослідження не виявило впливу організаційно-професійних чинників (рівень навчання студентів, наявність трудового стажу, поєднання навчання з роботою, участь у громадській роботі) на значущість для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів.

Висновки

На основі проведеного дослідження можна зробити такі висновки:

1. Психологічна безпека освітнього середовища вищих навчальних закладів розуміється студентами, насамперед, як *соціально-психологічна безпека, безпека*

Таблиця 3

Взаємозв'язок між значущістю для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів та типом навчального закладу (у % загальної кількості опитаних)

Характеристики психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів	Вік студентів		Стать студентів		Місце народження студентів	
	До 20 років	Від 21 до 25 років	Хлопці	Дівчата	Столичне місто	Інші населені пункти
«Відсутність тиску з боку інших людей та впливу негативних чинників (психологічного напруження, стресів тощо»	48,4*	24,0*	41,2	35,9	33,3	42,3
«Ефективна організація навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі для здобуття освіти й отримання диплома»	22,6	32,0	35,3	20,5	30,0	23,1
«Створення сприятливих умов спілкування та реалізація партнерських відносин між викладачами і студентами, студентами і студентами»	25,8	24,0	35,3	20,5	33,3*	15,4*
«Відчуття студентами комфорту»	12,9***	36,0***	0,0***	33,3***	30,0*	15,4*
«Почуття впевненості у студентів»	0,0	4,0	5,9*	0,0*	3,3	0,0
«Створення сприятливого предметно-освітнього середовища (хороші аудиторії, наявність сучасного та безпечного обладнання, зручне та безпечне розміщення вищого навчального закладу тощо)»	3,2	4,0	35,3	23,1	0,0*	7,7*
Відсутність відповіді	6,5	16,0	5,9	12,8	6,7	15,4

*- $p<0,1$; **- $p<0,05$; ***- $p<0,01$

взаємодії між учасниками навчально-виховного процесу, яка сприяє ефективному досягненню студентами цілей навчання у вищому навчальному закладі.

2. На значущість для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів впливають такі чинники: а) *чинники мезорівня* (тип навчального закладу); 2) *чинники мікрорівня* (стать, вік, місце народження студентів).

3. Отримані дані доцільно враховувати у процесі створення психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів, з урахуванням реалізації *диференційованого підходу* до різних типів вищих навчальних закладів (державних, приватних) і різних груп студентів (які можуть виділені за гендерним, віковим та іншими критеріям).

Список використаних джерел

1. *Ясвин В.А.* Образовательная среда : от моделирования к проектированию / В.А. Ясвин. – М. : Смысл, 2001. – 365 с.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

2. *Каташов А.І.* Педагогічні основи розвитку інноваційного освітнього середовища сучасного ліцею : автореф. дис. …канд. пед. наук : 13.00.01 / А.І. Каташов. – Луганськ, 2001. – 22 с.

3. *Баева И.А.* Психологическая безопасность в образовании : Монография / И.А. Баева. – С.-Пб., 2002. − 271 с.

4. *Грачев Г.В.* Информационно-психологическая безопасность личности : состояние и возможности психологической защиты / Г.В. Грачев. − М. : Изд-во РАГС, 1998. – 125 с.

5. *Кабаченко Т.С.* Психология управления : Учебник / Т.С. Кабаченко. − М., 2000 – 384 с.

6. Указ Президента України «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» від 25 червня 2013 р. №344/2013 [Електронний ресурс]. − Режим доступу : http://www.president.gov.ua/ru/documents/15828.html

7. *Маслоу А.* Мотивация и личность / А. Маслоу. – С.-Пб., Евразия, 2001. – 319 с.

Психологічна готовність студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри: зміст, структура, рівень і чинники розвитку, умови формування

Л.М. Карамушка
член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Т.М. Канівець
асистент кафедри практичної психології Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича, науковий кореспондент лабораторії організаційної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

У статті розкрито зміст і структуру психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри. Констатовано недостатній рівень розвитку психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри. Проаналізовано вплив на рівень розвитку психологічної готовності організаційно-професійних (тип факультету; форма навчання) і соціально-демографічних (вік; стать; сімейний стан; місце народження) характеристик студентів. Розроблено а апробовано тренінг «Формування психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри».

В статье раскрыты содержание и структура психологической готовности студентов к осуществлению будущей профессиональной карьеры. Констатирован недостаточный уровень развития психологической готовности студентов к осуществлению будущей профессиональной карьеры. Проанализировано влияние на уровень развития психологической готовности студентов к будущей профессиональной карьере организационно-профессиональных (тип факультета; форма обучения) и социально-демографических (возраст; пол; семейное положение; место рождения) характеристик студентов. Разработан и апробирован тренинг «Формирование психологической готовности студентов к будущей профессиональной карьере».

The authors discussed the difficulties faced by students in their professional career training as well as the content and structure of students' psychological readiness for future professional careers. The investigation found underdevelopment of students' readiness for professional career pursue and correlations between the levels of psychological readiness and organizational-professional (department, type of education) and socio-demographic (age, gender, marital status, place of birth) characteristics of students. The authors designed a training course 'Formation of students' psychological readiness for their future professional careers'.

Ключові слова: *вищі навчальні заклади, професійна кар'єра, психологічна готовність студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри, тренінг.*

Постановка проблеми

Важливим напрямом професійної підготовки студентів є їх підготовка до здійснення майбутньої професійної кар'єри. Одним із важливих чинників здійснення такої підготовки виступає формування у студентів психологічної готовності до здійснення майбутньої професійної кар'єри.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз психологічної літератури свідчить про те, що проблема професійної кар'єри знайшла відображення у працях західних (Д. Сьюпер [23; 24], Е. Шейн [21; 22] та інших), російських (А. Маркова [10], Є. Могильовкін [11], О. Молл [12], Л. По-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

чебут [15], В. Чикер [15] та інших), українських (О. Бондарчук [2; 3], А. Поплавська [14], М. Сурякова [18], Н. Шевченко [18], О. Щотка [19] та інших) учених, у яких розкрито сутність професійної кар'єри, її функції, види, етапи здійснення, чинники, що обумовлюють її становлення. Окрім того, певна увага приділена об'єктивним і суб'єктивним критеріям успішності професійної кар'єри, особливостям її здійснення різними професійними групами (держслужбовці, вчителі, лікарі, юристи тощо).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Разом із тим, вивчення літературних джерел свідчить про те, що проблема психологічних особливостей *підготовки студентів до майбутньої професійної кар'єри*, формування психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри, ще не знайшла достатнього висвітлення, оскільки основний акцент робиться на «дорослій» аудиторії, тобто персоналові організацій.

Соціальна значущість проблеми та її недостатня теоретична та практична розробленість зумовили постановку нами таких завдань дослідження:

1. Визначити зміст і структуру психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри.

2. Виявити рівень і чинники розвитку психологічної готовності студентів для здійснення майбутньої професійної кар'єри.

3. Дослідити чинники розвитку психологічної готовності студентів для здійснення майбутньої професійної кар'єри.

4. Визначити потреба студентів в отриманні психологічної допомоги у процесі їх підготовки до майбутньої професійної кар'єри.

5. Розробити й апробувати тренінгову програму для формування психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри.

Формулювання цілей статті

Для вирішення поставлених завдань було використано такі методи: теоретичні (аналіз проблеми на базі психологічної, педагогічної та менеджерської літератури); емпіричні (констатувальний і формувальний експерименти, тестування, опитування, методи математичної статистики, методи активного соціально-психологічного навчання).

Дослідження проводилась у три етапи (2009-2012 рр.).

На першому етапі проведено теоретичний аналіз проблеми, розроблено програму дослідження. Використовувалися методи: вивчення літературних джерел з проблеми, теоретичний аналіз проблеми.

На другому етапі проведено констатувальний експеримент, упродовж якого проаналізовано рівень і чинники розвитку психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри; здійснено порівняльний аналіз «реальних» і «бажаних» форм підготовки студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри; визначено потребу в психологічній підготовці.

Для визначення рівня розвитку компонентів психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри використовувались такі методики: а) когнітивного компонента готовності – анкета «Професійна кар'єра студентів» (Л. Карамушка, Т. Канівець) [5] та методика контент-аналізу; б) мотиваційного компонента готовності – методики «Мотивація навчання у ВНЗ» Т. Ільїної [4], «Вивчення мотивів навчальної діяльності студентів» А. Реана, В. Якуніна [4], «Визначення мотивації до роботи» Д. Райгородського [16]; в) операційного компонента готовності – методика «Діагностика стратегій поведінкової активності» Л. Вассермана, М. Гуменюка [17], анкета «Професійна кар'єра студентів» (Л. Карамушка, Т. Канівець) [5] і методика контент-аналізу; г) особистісного компонента готовності – методики «Діагностика рівня суб'єктивного контролю» Дж. Роттера (адаптація Е. Бажина, С. Голинкіної, А. Еткіна) [20] і «Діагностика лідерських здібностей» Є. Жарикова, Є. Крушельницького [16].

Вивчення чинників, що впливають на

рівень розвитку психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри, здійснювалося за допомогою авторської анкети-«паспортички».

Статистична обробка даних і графічна презентація результатів здійснювалася за допомогою пакета статистичних програм SPSS (версія 13.0).

На третьому етапі проведено формувальний експеримент, спрямований на розробку та апробацію тренінгової програми для формування психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри. Було використано систему проблемно-пошукових методів і активних форм навчання (проблемні лекції; групові дискусії; психологічні практикуми; рольові та ділові ігри; аналіз професійних ситуацій; метод проектів; метод домашніх творчих завдань тощо).

Дослідження було проведено серед 460 студентів старших курсів Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Виклад основного матеріалу дослідження

1. Зміст та структура психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри.

На основі аналізу літератури та наших попередніх розробок [6; 8; 9; 13] визначено, що одним із важливих психологічних чинників підготовки студентів до майбутньої професійної кар'єри є психологічна готовність до здійснення професійної кар'єри, тобто сукупність психологічних якостей, необхідних студентам для ефективної професійної кар'єри. За своєю структурою зазначена готовність включає такі основні компоненти: мотиваційний, когнітивний, операційний та особистісний.

Мотиваційний компонент – сукупність мотивів, необхідних для успішної майбутньої професійної кар'єри («базові» мотиви навчання – «набуття знань», «оволодіння професією» та «отримання диплома»; додаткові мотиви навчання – фінансові мотиви та мотиви визнання; мотиви роботи – фінансові мотиви, мотиви просування в посаді, мотиви змісту роботи, мотиви взаємовідносин з керівниками та працівниками, мотиви досягнення та визнання тощо).

Когнітивний компонент – сукупність знань, необхідних для успішного здійснення майбутньої професійної кар'єри (знання про сутність професійної кар'єри, можливості співвідношення професійної кар'єри та сім'ї, успішність чоловіків і жінок у професійній кар'єрі, вікові показники здійснення професійної кар'єри, складові психологічної готовності студентів до здійснення професійної кар'єри тощо).

Операційний компонент – сукупність умінь і навичок, необхідних для успішного здійснення майбутньої професійної кар'єри, які стосуються поведінкової активності студентів загалом та активності стосовно реалізації професійної кар'єри.

Особистісний компонент – сукупність особистісних характеристик, необхідних для успішного здійснення майбутньої професійної кар'єри (рівень суб'єктивного контролю (інтернальності) в основних сферах життєдіяльності особистості, зокрема, у виробничих відносинах; лідерські якості тощо).

Визначено, що на формування психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри впливає низка чинників*:* а) чинники макрорівня (розвиток суспільства в цілому, освітньої галузі, засобів масової інформації тощо); б) чинники мезорівня (вищі навчальні заклади, сім'я, друзі); в) чинники мікрорівня (поведінка та діяльність самих студентів). Серед чинників мікрорівня виділено такі групи основних чинників: а) організаційно-професійні характеристики студентів (тип факультету; форма навчання); б) соціально-демографічні характеристики студентів (вік, стать, сімейний стан і місце народження).

На основі згаданих теоретико-методологічних підходів, що стосуються розуміння сутності професійної кар'єри та змісту психологічної готовності студентів до здійснення професійної кар'єри, розроблено схему подальшого дослідження.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

2. Рівень розвитку психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри.

У процесі дослідження встановлено недостатній рівень розвитку основних компонентів і загального показника психологічної готовності.

Дослідження виявило певну диспропорцію в рівні вираженості складових мотиваційного компонента психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри: а) мотиви навчання студентів за рівнем розвитку в цілому переважають над мотивами майбутньої роботи; б) «зовнішні» мотиви переважають над «внутрішніми». Останнє стосується як «базових» мотивів навчання (мотив «отримання диплома» переважає над мотивами «набуття знань» та «оволодіння професією»), так і мотивів роботи (фінансові мотиви та мотиви просування в посаді переважають над мотивами позитивного ставлення до змісту роботи та можливості вияву самостійності в роботі, досягнення та визнання в роботі, хороших взаємовідносин між керівником і працівниками). Загалом високий рівень розвитку мотиваційного компонента психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри представлено у незначної частини опитаних (10,7 %). Середній рівень притаманний 76,0 %. І для 13,3 % характерний низький рівень мотиваційного компонента.

Констатовано низку проблем у розвитку когнітивного компонента психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри: а) недостатній рівень знань щодо сутності кар'єри, поєднання професійної кар'єри та сім'ї; б) значне зниження знань із гендерних та вікових аспектів професійної кар'єри; в) низький рівень знань стосовно складових психологічної готовності до здійснення професійної кар'єри. Загалом констатовано, що високий рівень розвитку когнітивного компонента виявлено лише в однієї п'ятої опитаних (21,7 %). Трохи менше половини (44,8 %) мають середній рівень розвитку цього компонента. І одна третина опитаних (33,5 %) має низький рівень розвитку когнітивного компонента.

Аналіз рівня розвитку операційного компонента психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри виявив низку проблем у рівні розвитку цього компонента: а) недостатній рівень власної активності до здійснення професійної кар'єри; б) недостатній рівень поведінкової активності загалом. У цілому, високий рівень розвитку операційного компонента представлено у більше ніж однієї п'ятої опитаних (22,9 %). Середній рівень притаманний 62,1 % учасників, для 15,0 % характерний низький рівень розвитку операційного компонента.

Дослідження виявило недостатній рівень розвитку особистісного компонента психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри: а) недостатня вираженість інтернальності, зокрема у сфері виробничих відносин; б) низький рівень розвитку лідерських якостей. Високий рівень розвитку особистісного компонента виявлено приблизно в однієї восьмої опитаних (12,4 %), середній рівень – 42,4 % учасників дослідження, низький рівень – 45,2 % опитаних.

Окрім визначення рівнів розвитку кожного з компонентів психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри важливим також є порівняння рівня розвитку цих компонентів між собою.

Як видно із табл. 1 на першому місці за критерієм «високий рівень розвитку» знаходиться операційний компонент психологічної готовності. Високий рівень його розвитку зафіксовано у 22,9% студентів. Близьким до нього є рівень розвитку когнітивного компонента психологічної готовності (21,7%).

Значно менше, порівняно з названими, виражений мотиваційний та особистісний компоненти. Кількість студентів, у яких виявлено високий рівень цих компонентів, становить 12,4% та 10,7% відповідно.

Тобто, можемо говорити про наявність диспропорції в рівні розвитку компонен-

Таблиця 1

Рівень розвитку основних компонентів психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри (у % загальної кількості опитаних)

Компоненти психологічної готовності	Рівень розвитку компонентів		
	Високий рівень розвитку	Середній рівень розвитку	Низький рівень розвитку
Операційний	22,9	62,1	15,0
Когнітивний	21,7	44,8	33,6
Особистісний	12,4	42,4	45,2
Мотиваційний	10,7	76,0	13,3

тів психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри.

Отже, активізація відповідної мотивації для підготовки студентів до майбутньої професійної кар'єри та розвиток необхідних особистісних характеристик повинні складати, на наш погляд, один із важливих напрямів психологічної підготовки студентів. У цілому слід говорити про забезпечення певного балансу компонентів у структурі психологічної готовності.

Дослідження виявило недостатній рівень розвитку загального показника психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри в цілому, про що свідчить той факт, що високий рівень розвитку цього показника зафіксовано в незначної кількості опитаних (8,3 %), середній рівень − у 66,9 % опитаних, низький рівень – у 24,8 %. При цьому дані самооцінки студентами рівня власної психологічної готовності до здійснення майбутньої професійної кар'єри є завищеними.

3. Чинники розвитку психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри.

У ході дослідження виявлено низку чинників, що впливають на підготовку студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри: а) чинники макрорівня (освітня галузь у цілому, засоби масової інформації тощо); б) чинники мезорівня (вищі навчальні заклади, сім'я, близьке неформальне оточення тощо); в) чинники мікрорівня (поведінка та діяльність студентів).

Констатовано, що серед виділених провідну роль відіграють чинники мікрорівня (що стосуються діяльності та поведінки самих студентів), чинники мезорівня (що стосуються діяльності вищих навчальних закладів і взаємодії та підтримки батьків) (табл. 2). Значно меншу роль відіграють чинники макрорівня (що стосуються діяльності суспільства (освітня галузь у цілому, засоби масової інформації тощо), чинники мезорівня (що стосуються друзів). Зовсім незначна роль відводиться таким чинникам, як випадкові обставини та випадкові люди. Наприклад, на вплив власної активності вказало 79,5 % опитаних студентів, батьків – 63,8 %, вищих навчальних закладів – 55,0 %, освітньої галузі в цілому – 25,7 %, засобів масової інформації – 23,6 %; друзів – 19,8 %, родичів – 16,0 %, центрів зайнятості – 9,0 %. На значення випадкових обставин і випадкових людей вказало відповідно 17,9 % та 7,9 % опитаних студентів.

У процесі більш детального аналізу впливу чинників мікрорівня на рівень розвитку психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри встановлено статистично значущий зв'язок ($p<0,01$; ($p<0,05$) між рівнем розвитку окремих компонентів і загального показника психологічної готовності та організаційно-професійними і соціально-демографічними чинниками.

Це знайшло відображення в таких основних виявах: а) мотиваційний, когнітивний та особистісний компоненти психологічної готовності є більш чутливими до впливу зазначених чинників, порівня-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Таблиця 2

Оцінка студентами чинників їх підготовки до здійснення майбутньої професійної кар'єри (у % загальної кількості опитаних)

Чинники	%
1.Чинники макрорівня (чинники суспільства):	
Освітня галузь у цілому	25,7
Засоби масової інформації	23,6
Місце народження студента	19,3
Центри зайнятості	9,0
2. Чинники мезорівня:	
2.1. Чинники мезорівня (чинники вищих навчальних закладів)	
Вищі навчальні заклади	55,0
2.2. Чинники мезорівня (чинники сім'ї)	
Батьки	63,8
Родичі	16,0
2.2. Чинники мезорівня (чинники неформального спілкування)	
Друзі	19,8
3. Чинники мікрорівня (рівня особистості):	
Особистість (її активність, знання та рівень підготовки)	79,5
4. «Випадкові» чинники	
Випадкові обставини	17,9
Випадкові люди	7,9

но з операційним компонентом; б) серед організаційно-професійних чинників, що впливають на становлення окремих компонентів і загального показника психологічної готовності, найбільш значущим є тип факультету, менш значущим чинником – форма навчання; в) серед соціально-демографічних чинників, що впливають на становлення більшості компонентів і загального показника психологічної готовності, найбільш значущими є такі чинники, як вік студентів, далі − стать, останні місця − сімейний стан і місце народження студентів.

4. Потреба студентів в отриманні психологічної допомоги в процесі їх підготовки до майбутньої професійної кар'єри.

Виявлено, що більше половини опитаних (58,6 %) мають потребу в отриманні психологічної допомоги в процесі їх підготовки до майбутньої професійної кар'єри (табл. 3).

Найбільш сприятливим етапом для цього опитувані вважають навчання на старших курсах бакалаврату (51,7%). Найбільш доцільними формами, на думку студентів, є «проведення соціально-психологічних тренінгів» (51,7%), «проведен-

Таблиця 3

Потреба студентів у психологічній підтримці в процесі їх підготовки до майбутньої професійної кар'єри (у % загальної кількості опитаних)

Вираженість потреби	%
Наявність потреби	58,6
Важко сказати	27,4
Відсутність потреби	14,0

ня психологічних діагностичних обстежень (стосовно індивідуально-психологічних характеристик, які впливають на професійну кар'єру)» (44,0 %), «проведення індивідуальних консультацій» (39,0%).

У цілому результати дослідження виявили недостатній рівень розвитку психологічної готовності студентів до майбутньої професійної кар'єри та його обумовленість низкою чинників, виражену потребу студентів у психологічній підтримці. Це загалом показало необхідність спеціальної психологічної підготовки студентів у цьому напрямі.

5. Тренінгова програма для формування психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри.

З метою визначення психологічних умов формування психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри нами було розроблено тренінг «Формування психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри», експериментальна перевірка здійснювалася під час навчального процесу зі студентами 4-го курсу факультету педагогіки, психології та соціальної роботи Чернівецького національного університеті імені Юрія Федьковича.

Обсяг тренінгу становить 40 академічних годин: а) основна частина (аудиторна) – 32 академічні години (8 тренінгових сесій по 4 акад. год. на кожну сесію; 1 акад. год. – вступ до тренінгу; 1 акад. год. – завершальна частина тренінгу); б) додаткова частина (творчі домашні завдання) – 6 акад. год.

В основу тренінгу покладено технологічний підхід Л. Карамушки, спрямований на розробку й використання спеціальних психолого-організаційних технологій, згідно з яким у кожному модулі тренінгу представлено три компоненти: а) змістовно-смисловий компонент; б) діагностичний компонент; в) корекційно-розвивальний компонент [7].

Тренінг складався із двох розділів, що включають 8 тренінгових сесій.

Перший розділ тренінгу (4 тренінгові сесії) присвячено аналізу сутності професійної кар'єри, її основним видам, етапам здійснення та чинникам, що впливають на професійну кар'єру.

Другий розділ тренінгу (4 тренінгові сесії) стосується загального змісту психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри та висвітлення основних її компонентів.

Кожна тренінгова сесія реалізувалася на основі використання інтерактивних технік (проблемних міні-лекцій, групових дискусій, «мозкового штурму», рольових і ділових ігор, аналізу ситуацій, творчих домашніх завдань, психологічних практикумів тощо).

Доведено, що основними психологічними умовами формування психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри в процесі навчання у вищому навчальному закладі є: а) набуття студентами знань про сутності, види, етапи та чинники майбутньої професійної кар'єри; б) оволодіння уміннями та навичками, необхідними для здійснення майбутньої професійної кар'єри; в) аналіз і розвиток власних особистісних якостей, що впливають на підготовку до здійснення майбутньої професійної кар'єри.

Висновки

1. Психологічна готовність до здійснення майбутньої професійної кар'єри – це сукупність психологічних якостей, необхідних студентам для ефективної професійної кар'єри, що включає когнітивний, мотиваційний, операційний та особистісний компоненти.

2. У процесі дослідження виявлено низку проблем у розвитку компонентів психологічної готовності студентів до здійснення професійної кар'єри: а) мотиваційного: переважання мотивів навчання над мотивами майбутньої роботи; переважання «зовнішніх» мотивів як навчання, так і роботи, над «внутрішніми»; б) когнітивного: недостатній рівень знань щодо сутності професійної кар'єри, вікових, гендерних аспектів професійної кар'єри, складових психологічної готовності до здійснення професійної

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

кар'єри; в) операційного: недостатній рівень власної активності до здійснення професійної кар'єри та поведінкової активності загалом; г) особистісного: недостатня вираженість інтернальності, зокрема у сфері виробничих відносин, низький рівень розвитку лідерських якостей.

3. Дослідження виявило недостатній рівень розвитку загального показника психологічної готовності до здійснення професійної кар'єри, про що свідчить той факт, що високий рівень розвитку цього показника зафіксовано в незначної кількості опитаних (8,3 %). При цьому дані самооцінки студентами психологічної готовності до здійснення професійної кар'єри є завищеними.

4. У процесі дослідження виявлено низку чинників, що впливають на підготовку студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри: а) чинники макрорівня (засоби масової інформації; освітня галузь у цілому тощо); б) чинники мезорівня (вищі навчальні заклади; сім'я; близьке неформальне оточення тощо); в) чинники мікрорівня (особистість і поведінка студентів). Констатовано, що серед виділених чинників провідну роль відіграють чинники мікрорівня (що стосуються діяльності та поведінки самих студентів), чинники мезорівня (що стосуються діяльності власне вищих навчальних закладів і взаємодії та підтримки батьків). Значно меншу роль відіграють чинники макрорівня (що стосуються діяльності суспільства (освітня галузь у цілому, засоби масової інформації)), чинники мезорівня (що стосуються друзів). Зовсім незначна роль відводиться таким чинникам, як випадкові обставини та випадкові люди.

5. Виявлено статистично значущий зв'язок між рівнем розвитку окремих компонентів і загального показника психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри та організаційно-професійними (тип факультету, форма навчання) і соціально-демографічними (вік, стать, сімейний стан, місце народження) характеристиками студентів.

6. Ефективною формою психологічної підготовки студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри є тренінг «Формування психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри», побудований на основі технологічного підходу з використанням інтерактивних технік.

Список використаних джерел

1. *Бююль А.* SPSS : искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей / А. Бююль, П. Цефель ; пер. с нем. – С.-Пб. : ДиаСофтЮП, 2002. – 608 с.

2. *Бондарчук О.І.* Особливості психологічної готовності керівників освітніх організацій до планування професійної кар'єри / О.І. Бондарчук // Актуальні проблеми психології. Том 1 : Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К. : Міленіум, 2005. – Част. 15. – С. 13-16.

3. *Бондарчук О.І.* Професійна кар'єра і особистісний розвиток керівників загальноосвітніх навчальних закладів / Бондарчук О.І. // Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності : монографія / О.І. Бондарчук. – К. : Наук. світ, 2008. – С. 198-211.

4. *Ильин Е.П.* Мотивация и мотивы / Е.П. Ильин. – С.-Пб. : Питер, 2003. – 512 с.

5. *Канівець Т.М.* Комплекс методик для дослідження психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри / Т.М. Канівець // Психологічні основи управління та організаційного розвитку в системі державної служби : тези VII Міжнар. наук.-практ. конф. з організаційної та економічної психології (м. Луцьк, 23-25 вересня 2010 р.) / за наук. ред. Л.М. Карамушки, Л.Я. Малімон, О.А. Філь, Т.М. Литвиненко. – Луцьк, 2010. – С. 60-61.

6. *Карамушка Л.М.* Психологія освітнього менеджменту : навчальни посібник / Л.М. Карамушка. – К. : Либідь, 2004. – 424 с.

7. *Карамушка Л.М.* Психологія підготовки майбутніх менеджерів до управління змінами в організації : монографія / Л.М. Карамушка, М.В. Москальов. – К. – Львів : Сполом, 2011. – 216 с.

8. *Карамушка Л.М.* Психологія управління закладами середньої освіти : монографія / Л.М. Карамушка. – К. : Ніка-Центр, 2000. – 332 с.

9. *Карамушка Л.М.* Психологія управління : навчальний посібник / Л.М. Карамушка. – К. : Міленіум. – 2003. – 344 с.

10. *Маркова А.К.* Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М., 1996. – С. 123-127.

11. *Могилевкин Е.А.* Карьерный рост : диагностика, технология, тренинг : монография / Е.А. Могилевкин. – С.-Пб. : Речь, 2007. – 336 с.

12. *Молл Е.* Управленческая карьера в России / Е. Молл // Проблемы теории и практики управления. – 1996. – № 6. – С. 117-120.

13. *Моляко В.А.* Психологическая готовность к труду на современном производстве / В.А. Моляко, М.Л. Смульсон. – К. : Знание, 1985. – 14 с.

14. *Поплавська А.П.* Психологічні особливості кар'єрних орієнтацій військовослужбовців : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.10 / А.П. Поплавська ; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2006. – 19 с.

15. *Почебут Л.Г.* Организационная социальная психология / Л.Г. Почебут, В.А. Чикер. – С.-Пб. : Речь, 2000. – 298 с.

16. *Райгородский Д.Я.* Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие / Д.Я. Райгородский. – Самара : ИД «БАХРАХ-М», 2002. – 672 с.

17. *Фетискин Н.П.* Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов. – М. : Изд-во Института психотерапии, 2002. – 490 с.

18. *Шевченко Н.Ф.* Шлях до професійної кар'єри : науково-практичний посібник / Н.Ф. Шевченко, М.В. Сурякова. – Запоріжжя : Запорізький нац. ун-т, 2009. – 72 с.

19. *Щотка О.П.* Професійна кар'єра та практика її розвитку в організаціях освіти / О.П. Щотка // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К. : Міленіум, 2002. – Т. І : Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – С. 89-83.

20. Энциклопедия психодиагностики: Психодиагностика взрослых [Текст]. – Самара : ИД «Бахрах-М», 2009. – 704 с.

21. *Schein, E.H.* Career dynamics: matcing individual and organization need/Reading / E.H. Schein. – MA : Addison – Wesley, 1978.

22. *Schein, E.* (1986) A critical look at current career development theory and research / E. Schein / In D.T. Hall and Association (Eds.). Career development in organization. – San-Francisco, CA, 1986.

23. *Super, D.E.* A life-span, life-space approach to career development / D.E. Super : In D. Brown & Brooks (Edc.), 1990.

24. *Super, D.E.* (1992) Toward a comprehensive theory of career development / D.E. Super / In D.H. Montrose, S.J. Shinkman (Eds). Career development: Theory and practice. – Springfield, IL : Charles C. Thomas, 1992. – P. 35.

Психологічні особливості управління розвитком педагогічного персоналу в системі шкільної освіти України

Л.І. Паращенко
доктор наук з державного управління, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри менеджменту освіти, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті здійснено аналіз організаційно-психологічних умов управління розвитком персоналу в системі загальної середньої освіти. Обґрунтовано необхідність розширення використання теоретико-практичних надбань організаційної психології в здійсненні модернізації шкільної освіти.

В статье осуществлен анализ организационно-психологических условий управления развитием персонала в системе общего среднего образования. Обоснована необходимость расширения использования теоретико-практических достижений организационной психологии в осуществлении модернизации школьного образования.

The article analyzes the organizational and psychological conditions of management of staff development in general secondary education. The necessity of expanding the usage of theoretical and practical achievements of organizational psychology in the modernization of school education is grounded.

Ключові слова: *державне управління освітою, загальна середня освіта, організаційна психологія, педагогічний персонал, професійний розвиток педагогів, управління розвитком персоналу.*

Постановка проблеми

В останні роки спостерігається зниження якості освіти випускників шкіл, про що свідчать зокрема щорічні дані зовнішнього незалежного оцінювання та окремих моніторингових досліджень навчальних досягнень учнів. У Національній стратегії розвитку освіти на період до 2021 року, схваленій Указом Президента України від 25 червня 2013 р. №344/2013, відзначається недостатній рівень соціально-правового захисту учасників навчально-виховного процесу, відсутність цілісної системи соціально-економічних стимулів у педагогічних і науково-педагогічних працівників, невисокий рівень їх заробітної плати. Ефективність сучасної загальної середньої освіти України не задовольняє вимоги ні суспільства, ні окремої особистості. Відтак серед основних стратегічних напрямів державної політики у сфері освіти проголошено підвищення соціального статусу педагогічних і науково-педагогічних працівників, удосконалення системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних, науково-педагогічних та керівних кадрів системи освіти, підвищення їх управлінської культури [9]. Уряд України систематично ініціює та впроваджує в управління шкільною освітою заходи, значна частина з яких спрямовується на подолання кризових явищ в освітній галузі через професійний розвиток педагогічних кадрів і підняття престижності педагогічної праці. У 2002 р. було прийнято окрему Державну цільову програму «Вчитель», положення якої, однак, досі залишаються здебільшого не виконаними, що й призвело у 2011 р. до її закриття.

До основних завдань організаційної психології належить обґрунтування психологічних основ діяльності персоналу організації (добір персоналу, психологічне забезпечення успішної адаптації працівників в організації, досягнення їх ефективної професійної кар'єри тощо). Проте державне управління освітою недостатньо вико-

ристовує сучасні надбання наукової галузі «Організаційна психологія» для теоретичного і практичного забезпечення реалізації цілеспрямованих заходів з реформування освітньої галузі. Зокрема, формування професійно важливих якостей управлінців (у державних службовців у галузі освіти, керівників навчальних закладів) і педагогічних працівників у системі вищої та післядипломної освіти; професійна орієнтація та професійний психологічний відбір кадрів на управлінські позиції; супровід і повний комплекс психологічного забезпечення діяльності навчальних закладів як специфічних організацій сприятимуть ефективності та надійності заходів з реалізації державної освітньої політики як на в управлінському, так і виконавчому рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Психологія організаційного розвитку сучасних організацій, зокрема, навчальних закладів у сфері шкільної освіти, привертає все більшу увагу провідних вітчизняних науковців. Зокрема в працях І. Беха представлено психолого-педагогічні особливості організації навчально-виховного процесу та реалізацію компетентнісного підходу в діяльності навчальних закладів [2]. Також Л. Карамушка досліджує проблеми психології управління закладами середньої освіти, феномен «професійного вигорання» та формування конкурентоздатної управлінської команди освітньої організації як інноваційний напрям практичної психології управління [4; 14]. У своїх працях С. Максименко визначає перспективи розвитку організаційної та економічної психології, а також досліджує загальні проблеми психології особистості [6]. Теоретичні моделі конкурентоздатності організацій і методичний інструментарій для комплексної психологічної діагностики рівня розвитку конкурентоздатності освітніх організацій розробляє О. Філь [15]. Проблеми організаційної та економічної психології вивчають такі українські та російські науковці, як А. Бандурка, С. Бочарова, Г. Кабаченко, М. Корольчук, А. Крилов, І. Кулініч, Г. Ложкін, А. Мазаракі та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Однак незважаючи на наявні наукові здобутки в теорії та практиці організаційної психології потребують окремого розгляду проблеми психологічного забезпечення професійної діяльності та управління розвитком персоналу в системі шкільної освіти.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз організаційно-психологічних умов підвищення якості професійного розвитку персоналу в системі загальної середньої освіти України.

Виклад основного матеріалу дослідження

Ключовим фактором становлення високоефективних систем загальної середньої освіти (тих, що знаходяться в першій десятці країн за критеріями міжнародних порівняльних досліджень якості освіти PISA та TIMSS або тих систем, що досягли еквівалентних результатів, чи домоглися істотного поліпшення) є якість людського капіталу вчителів. Це переконливо довели дослідники М. Барбер і М. Муршед у праці «Як домогтися стабільно високої якості навчання в школах» [1, с. 58-59].

Забезпечення системи загальної середньої освіти (далі – ЗСО) кадровими ресурсами вважається в Україні цілком задовільним у кількісних показниках, проте якість педагогічних кадрів викликає стурбованість як на рівні державного управління освітою, так і окремої школи. Зокрема, у Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні зазначається, що професійні якості українських учителів не відповідають концептуальним засадам і тенденціям модернізації освіти [8]. Хоча в сучасній українській школі спостерігаються процеси трансформації інформаційно-репродуктивного навчання, однак воно поки що залишається домінуючим. Лише п’ята частина вчителів старшої школи регулярно використовує у

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

своїй діяльності проблемні методи. Практикує інтерактивне навчання лише кожен десятий учитель. Відтак учні замало залучаються до самостійної навчальної діяльності з охопленням усього її циклу – від планування до самоконтролю навчальних результатів. Не розв'язаною залишається проблема формування ключових компетентностей, зокрема здатності вчитися, що є причиною переважної більшості навчальних невдач школярів і низької результативності навчання [8].

Для подолання цих гальмуючих модернізацію української освіти явищ необхідним є врахування впливу організаційно-психологічних умов на управління розвитком педагогічних та управлінських кадрів (персоналу) в шкільній освітній галузі. Під такими умовами узагальнено розумітимемо певні обставини, які впливають (прискорюють чи гальмують) досягнення мети, зокрема професійний та особистісний розвиток персоналу.

Для забезпечення організаційного розвитку школи як освітньої організації, успішного запровадження інноваційного навчання в загальноосвітніх школах України необхідно здійснити масштабну системну роботи, під час якої передусім потрібно здійснити комплекс заходів з утвердження в педагогічній свідомості безальтернативності інноваційного навчання, необхідності запровадження компетентнісного підходу до змісту й організації навчання як у системі педагогічної вищої та післядипломної освіти, так і в шкільній освіті. Як засвідчують стратегічні документи щодо розвитку освіти [8; 9; 11] та наукові дослідження [10; 13], упродовж останнього десятиріччя так і не було створено систему забезпечення навчання й підготовки вчителів для здійснення інноваційної освіти, не набули достатньої державної підтримки створення мереж інноваційних навчальних закладів, «шкіл майбутнього», професійних асоціацій учителів-новаторів тощо.

Науковці системи Національної академії педагогічних наук України наголошують на необхідності розроблення дидактико-методичного забезпечення інноваційного навчання школярів, реалізувавши його ідеї в новому поколінні підручників, навчальних і методичних посібників, нових методиках із широким використанням інформаційно-комунікаційних технологій у навчальному процесі [8]. Це у свою чергу вкотре доводить актуальність завдань професійної орієнтації та професійного відбору майбутніх фахівців (як управлінців, так і педагогів) у галузі шкільної освіти, які можуть бути ефективніше вирішені за умови застосування інструментарію організаційної психології.

Окремою загрозою для реалізації значених вище завдань і забезпечення модернізації шкільної освіти постала проблема старіння вчителів. Нині у загальноосвітніх навчальних закладах працює 78,6 тис. педагогів пенсійного віку (16,4 %), і ця кількість щороку збільшується, натомість кількість учителів віком до 30 років щороку зменшується (нині це близько17%).

Концепція поліпшення якості керівного та педагогічного персоналу системи ЗСО може бути названа меритократичною, оскільки існує вимога поповнення системи освіти кращими представниками трудового потенціалу країни. З цією метою державним управлінням освітою здійснюються заходи, серед яких головними є підняття престижності вчительської праці, що характеризується як «питання державної ваги». Однак очевидно й інше – заплановані у цьому напрямі заходи в системі державного управління ЗСО не адекватні складній природі професії вчителя, не враховують психолого-педагогічні та соціокультурні чинники професійного становлення вчителя, психологічні особливості діяльності освітніх організацій.

Сучасний соціально-психологічний профіль учителя загальноосвітньої школи характеризується внутрішніми та зовнішніми суперечностями і визначається складною системою показників (соціальний престиж професії, статево-вікова структура, соціальне походження, бюджет робочого та вільного часу, номенклатура (асортимент) спеціалізації, основні тен-

денції оплати праці та пенсійного забезпечення тощо).

Внутрішні суперечності вчительської професії (учитель як носій влади, посередник між поколіннями, формами культури та шкільного досвіду, інформатор, суб'єкт спілкування, персоніфікація батьківських функцій, представник громадськості, державний чиновник, творча особа тощо) є предметом розгляду багатьох наукових галузей – психології, організаційної психології, соціології освіти, освітнього менеджменту [3-6].

Зовнішні суперечності констатуються в останніх документах державної освітньої політики, матеріалах III Всеукраїнського з'їзду працівників освіти (2011 р.), парламентських слуханнях щодо розвитку освіти (2010, 2012 рр.) [8; 9; 11]. Найгостріша суперечність, за одностайною думкою науковців і практиків, – суспільне визнання професії педагога не співвідноситься з матеріальною оцінкою його праці. Український учитель, порівняно з багатьма своїми колегами з інших країн, одержує зарплату значно нижчу як в абсолютних, так і відносних вимірах, якщо скористатися методом порівняння її величини як частки ВВП на душу населення. Окрім відсутності конструктивного механізму визначення величини заробітної праці вчителя, нинішня система оплати його праці має й такі кризові особливості: фактична дестимуляція якості роботи («чим гірше через непомірну кількість годин працює вчитель, тим більше одержує»); економічне ігнорування позаурочної, виховної роботи вчителя («виховання не тарифікується»); феномен «багато вчителів на низькій зарплаті» як наслідок зниження співвідношення «число учнів на 1вчителя».

На нашу думку, основними організаційно-психологічними обмеженнями розвитку педагогічного персоналу є, по-перше, критерії оцінювання професійної діяльності педагогічних працівників (керівників навчальних закладів системи ЗСО, учителів, педагогів-організаторів, керівників гуртків, секцій тощо). Типове положення про атестацію педагогічних працівників було ухвалене після бурхливих дискусій у 2010 р. [7], проте вказані в ньому критерії оцінювання рівня кваліфікації педагогічного працівника для встановлення його відповідності займаній посаді та для присвоєння кваліфікаційних категорій і педагогічних звань, а отже, й визначення розміру оплати, не передбачають синтез двох перспективних сучасних підходів як у державному управлінні, так і в організаційній психології – компетентнісного та мережного.

Згаданим положенням не передбачається оцінювання рівня кваліфікації педагогічного працівника за допомогою психологічного інструментарію, залучення до здійснення такого оцінювання потенціалу професійних (освітянських, учительських) асоціацій, що, на нашу думку, не дає змоги забезпечити органічний розвиток максимального числа компетенцій педагога, використовуючи при цьому мережні форми діяльності та підвищення кваліфікації.

По-друге, необхідною є кардинальна зміна «матриці освіти», як образно назвали Постанову Кабінету Міністрів України від 14 червня 2000 р. № 963 «Про затвердження переліку посад педагогічних і науково-педагогічних працівників» [12]. У переліку нараховується 69 типів посад педагогічних працівників за 13 видами закладів, установ і 15 їх підрозділів. Про точність елементів «матриці освіти» можна судити з того, що «вчителі, викладачі всіх спеціальностей» включені в одну позицію без подальшої деталізації. Приміром, посада «завідуючі психолого-медико-педагогічними консультаціями» згадана в Переліку навіть двічі, а от шкільних бібліотекарів у ньому немає (цю несправедливість постійно обіцяють виправити, але основна особа, яка працює в школі зі знаннями так і залишається непедагогічним працівником). Серед вказаних заступників керівників освітніх інституцій із 7 типів роботи (навчальної, виховної, навчально-виховної, методичної, виробничої, навчально-методичної, навчально-виробничої роботи) не знайшлося місця для заступників з наукової роботи та гос-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

подарської. Держава, що декларує принцип інноваційності розвитку суспільства, в «матриці освіти» не передбачає захист пенсійного майбутнього «працівників зі знаннями» у шкільних закладах – бібліотекарів та осіб із науковим ступенем і званням.

Якщо визначається «питанням державної ваги» необхідність відбору управлінців, здатних забезпечити інноваційний розвиток і залучення «кращих» до науково-пошукової управлінської діяльності в галузі інноваційної освіти, то необхідно говорити про проектування окремого механізму державного управління розвитком освіти як механізму управління розвитком персоналу й обирання кращої його моделі для системи загальної середньої освіти на основі здобутків організаційної психології. У цьому сенсі набір управлінських інструментів для подолання означених проблем і забезпечення організаційно-психологічних умов розвитку персоналу в шкільній освіті дуже широкий: від реформування системи оплати педагогічної праці, добору персоналу та способів призначення на роботу (контракт, вибори), психологічне забезпечення успішної адаптації працівників, досягнення їх ефективної професійної кар'єри через систематичне підвищення кваліфікації, зміни методів стимулювання та мотивації, аж до перегляду повноважень та діяльності профспілок і громадських організацій педагогічної спільноти.

Перспективним напрямом забезпечення розвитку персоналу в системі шкільної освіти з урахуванням психологічних особливостей учительської праці та діяльності освітніх організацій може бути створення «ефективного контракту» з педагогічними працівниками. Такий контракт повинен передбачити нормативне закріплення стандартів професійної діяльності для педагогів і керівників, орієнтованих на нові освітні результати; запровадження заснованої на цих стандартах системи атестації, професійної експертизи та оплати праці, стимулюючої професійний розвиток, зокрема, доведення річної заробітної плати вчителів до рівня ВВП на душу населення та модернізація системи їх пенсійного забезпечення, запровадження системи матеріального заохочення педагогів, які активно й ефективно реалізують ідеї інноваційного навчання у практичній діяльності.

Перспективним напрямом організаційного розвитку в системі шкільної освіти є також делегування педагогічному співтовариству низки функцій щодо контролю, нагляду й оцінювання якості освіти, розвитку професійної кар'єри і підвищення кваліфікації та попередження «професійного вигорання» вчителів.

Окреслені вище чинники управління розвитком педагогічного персоналу в системі шкільної освіти України на основі здобутків організаційної психології вимагають оновлення змісту та спрямованості навчання у вищих педагогічних навчальних закладах, а також у системі післядипломної педагогічної освіти. Зокрема це передбачає посилення формування психологічної та професійної готовності вчителів до роботи в умовах інноваційного навчання, в інформаційно насиченому навчальному середовищі, акцентування підготовки майбутнього вчителя до різних способів використання інформаційно-комунікаційних технологій та оволодіння новими педагогічними технологіями в навчальному процесі.

Висновки

Узагальнюючи викладене вище, можемо зробити висновок, що в національному науковому дискурсі бракує аналізу державної освітньої політики щодо психологічних закономірностей і розвитку освітніх організацій як спеціальних соціальних систем.

Успадкована з радянських часів чинна система підготовки кадрів для загальної середньої освіти застаріла, не забезпечує дотримання організаційно-психологічних умов підвищення якості професійного розвитку персоналу, а відтак стримує реформування освіти в цілому і, відповідно, зростання конкурентоспроможності національної економіки.

Відсутність нормативного закріплен-

ня стандартів професійної діяльності для педагогів і керівників, орієнтованих на нові освітні результати, застаріла система атестації, професійної експертизи та оплати праці, недосконалість системи відбору претендентів для зайняття вчительською діяльністю, програм адаптації молодих педагогів у освітніх організаціях, ігнорування освітнім менеджментом психолого-педагогічних і соціокультурних чинників професійної кар'єри педагогічних кадрів призводять до зниження якості персоналу та зростаючого дефіциту кваліфікованих педагогів у системі шкільної освіти, що унеможливлює суттєву модернізацію освітньої галузі в нашій державі.

Стратегія управління розвитком персоналу в системі загальної середньої освіти повинна розроблятися з урахуванням сучасних міждисциплінарних наукових досягнень, зокрема організаційної психології, як складова єдиної державної інноваційної освітньої політики, що визначить її пріоритетні напрями, суб'єкти та об'єкти перетворень, джерела і механізм інвестування трансформаційних процесів. Для розроблення такої політики необхідним є організація та здійснення спеціальних досліджень психологічних закономірностей діяльності освітніх організацій, особливостей професійної діяльності педагогів і керівників навчальних закладів у сучасних умовах динамічних соціально-економічних змін.

Перспективою подальших досліджень є здійснення психологічного аналізу сутності навчальних закладів у системі загальної середньої освіти як специфічних організації, зокрема особливостей їх діяльності в ринкових умовах, психологічні основи економічної та соціально-професійної задоволеності управлінських і педагогічних кадрів.

Список використаних джерел

1. *Барбер М.* Как добиться стабильного высокого качества обучения в школах. Уроки анализа лучших систем школьного образования мира (пер. с англ.) // Майкл Барбер, Мона Муршед (Mona Mourshed). – Вопросы образования. – 2009. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vo.hse.ru/arhiv.aspx?catid=252&z=1236

2. *Бех І.Д.* Теоретико-прикладний сенс компетентнісного підходу в педагогіці / І.Д. Бех // Педагогіка і психологія. − 2009. − № 2. − С. 26-31.

3. *Гавриленко І.М.* Соціологія освіти [Текст] : навчальний посібник / І.М. Гавриленко, О.Л. Скідін // Запорізький держ. ун-т. кафедра соціології, Київський ін-т змісту і методів навчання. Відділ соціології і моніторингу освіти. – Запоріжжя : Етта-Прес, 1998. – 394 с.

4. *Карамушка Л.М.* Психологія управління закладами середньої освіти [Текст] / Л.М. Карамушка. − К. : Ніка-Центр, 2000. − 332 с.

5. *Кулініч І.О.* Психологія управління : підручник / І.О. Кулініч. – К. : Знання, 2011. – 415 с.

6. *Максименко С.Д.* Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. − К. : ТОВ «КММ», 2006. − 240 с.

7. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Типового положення про атестацію педагогічних працівників» від 6 жовтня 2010 р. № 930 // Офіційний вісник України. − 2010. − № 98. – Стор. 88. – Ст. 3501.

8. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні (за заг. ред. В.Г. Кременя). – К. : Педагогічна думка, 2011. – С. 293.

9. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. [Електронний ресурс]. − Режим доступу : www.president.gov.ua/documents/ 15828.html

10. *Паращенко Л.І.* Державне управління розвитком загальної середньої освіти в Україні : методології, стратегії, механізми : монографія / Л.І. Паращенко. – К. : Майстер книг, 2011. – 536 с.

11. Парламенські слухання : Запровадження 12-річної загальної середньої освіти в Україні: проблеми та шляхи їх подолання / за заг. ред. Є.В. Краснякова. – К. : Парламентське видавництво, 2010. – 168 с.

12. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку посад педагогічних та науково-педагогічних працівників» від 14 червня 2000 р. № 963 (Із змінами, внесеними згідно з Постановою КМУ № 432 від 6 травня 2001 р.) // Офіційний вісник України. − 2000. − № 24. – Стор. 166. – Ст. 1015.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

13. Психологія організаційного розвитку сучасних організацій у сфері освіти, промисловості та бізнесу : тези VIII Міжнародної конференції з організаційної та економічної психології (4-6 жовтня 2012 р., м. Алчевськ) / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К. − Алчевськ : ДонДТУ ; Центр планування кар'єри, 2012. – 142 с.

14. Технології роботи організаційних психологів / За наук. ред. Л.М. Карамушки. Навчальний посібник. − К. : Фірма «ІНКОС», 2005. − 366 с.

15. *Філь О.А.* Методичний інструментарій для комплексної психологічної діагностики рівня розвитку конкурентоздатності освітніх організацій // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : збірник наукових праць / за ред. Л.Л. Товажнянського, О.Г. Романовського. – Вип. 27 (31) : в 3-х ч. – Ч. 1. – Харків : Вид-во НТУ «ХПІ», 2010, – С. 326-335.

Диверсифікація суспільної свідомості як різновид інформаційно-психологічних операцій і шляхи протидії

В.С. Сідак
член-кореспондент
Національної академії
педагогічних наук України,
доктор історичних наук,
професор, проректор
з наукової роботи,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розкриваються механізми диверсифікації суспільної свідомості як різновиду інформаційно-психологічних операцій і показано шляхи протидії їм.

В статье раскрываются механизмы диверсификации общественного сознания как разновидности информационно-психологических операций и показаны пути противодействия им.

This article deals with the mechanisms of social consciousness diversification as a kind of informational and psychological operations, and the ways to counteract them are shown.

Ключові слова: *диверсифікація, свідомість, інформаційна безпека, інформаційно-психологічна безпека, інформаційне протиборство, іредентизм, конфлікт, конфронтація, загроза, сепаратизм, керування кризами.*

Постановка проблеми

В умовах глобалізації проблема забезпечення національної безпеки постала гостро, як ніколи до того. Її невід'ємною складовою є інформаційна безпека, що включає в себе інформаційно-психологічну безпеку людини, суспільства та держави.

Саме безпека останнього в умовах глобалізації набуває провідного значення. Відповідно до Закону України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» інформаційна безпека (далі – ІБ) тлумачиться, як стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства та держави, при якому запобігається нанесення шкоди через: неповноту, невчасність і невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване поширення, використання, порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації [1, с. 13].

Мусимо констатувати неналежний стан інформаційної безпеки в Україні через низку причин як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Подібні ситуації мають місце і в інших регіонах світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Серед серйозних загроз XXI ст. у сфері ІБ на чільне місце, виходить диверсифікація суспільної свідомості. Українські науковці В.М. Петрик, В.В. Остроухов, О.А. Штоквиш, М. Галамба, О.І. Петренко визначають її як розпорошення уваги правлячої еліти держави на вирішення різних штучно акцентованих проблем і відволікання тим самим її уваги від вирішення нагальних першочергових завдань суспільно-політичного та економічного розвитку, що необхідні для нормального функціонування суспільства та держави [2, с. 204].

До методів диверсифікації суспільної свідомості (далі – ДСС) зазначені дослідники відносять

- дестабілізацію обстановки в державі чи окремих її регіонах;
- активізацію кампанії проти політичного курсу правлячої еліти держави та окремих її лідерів у різних міжнародних установах;

- ініціювання антидемпінгових кампаній та іншого роду скандальних судових процесів, застосування міжнародних санкцій з інших причин [3].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Погоджуючись із вказаними підходами, варто зауважити, що тут має місце певне звуження методів диверсифікації. Адже виходить, що вона є не більше ніж складовою інформаційного протиборства. Тому видається, що до чільних методів у цій ситуації слід також додати:

- відволікання уваги та зусиль вищого воєнно-політичного керівництва держави на другорядні, або на «непридатні об'єкти»;
- «керування кризами».

Формулювання цілей статті

Мета статті − розкрити механізми диверсифікації суспільної свідомості як різновиду інформаційно-психологічних операцій і показати шляхи протидії цьому явищу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Здійснення диверсифікації суспільної свідомості можливе лише при активному використанні методів таємної війни. Істотну роль у цьому відіграє агентура впливу. В першу чергу в середовищі, що відповідає за формування громадської думки. Саме таким чином здійснюється психологічний тиск на процес прийняття рішень керівництвом держави.

Істотне місце тут займають і завдання протидії спеціальним органам, що беруть участь у забезпеченні державної безпеки. Відповідно до поставлених завдань суб'єкти диверсифікації здійснюють: формування у населення країни неправильного уявлення про політичні й економічні заходи, що здійснюються в державі, з метою зниження його активності в наданні допомоги в справі забезпечення державної безпеки та захисту національних інтересів. У нерозривній єдності з цим розглядаються завдання дезінформації національних спецслужб щодо характеру, сутності та методів реалізації розвідувально-підривних завдань.

Аналізуючи поточну ситуацію сьогодення, є підстави твердити, що нині доцільно відмовитися від використання терміну «розвідувальна діяльність спецслужб іноземних держав» і повернутися до раніше використовуваного «розвідувально-підривна діяльність».

До об'єктів диверсифікаційної діяльності у сфері суспільної свідомості можна віднести: загальні об'єкти та спеціальні об'єкти.

До загальних об'єктів відносяться зовнішня та внутрішня політика країни, система захисту її національної безпеки. До спеціальних – конкретні заходи щодо забезпечення функціонування зазначеної системи, сили та засоби, що задіяні в реалізації політики держави, організація діяльності органів державної безпеки, правоохоронних органів, тощо.

Об'єктивною стороною диверсифікації суспільної свідомості є загроза, або реальне настання в країні в цілому, або в її окремому регіоні, серйозних негативних наслідків. Суб'єктами цього діяння можуть бути як окрема особа (скоріш високопосадова особа), так і спецслужби, правоохоронні органи, ЗМІ. Суб'єктивна сторона ДСС завжди полягає в умисному, усвідомленому впливові на об'єкт (об'єкти) у визначеному суб'єктом (суб'єктами) напрямі.

Використання диверсифікації суспільної свідомості становить загрозу не лише для конституційного ладу та інформаційної безпеки країни, а й для її територіальної цілісності. Адже одним із важливих елементів маніпулювання суспільною свідомістю є використання сепаратистських та ірредентистських гасел, що є особливо актуальним для України [4]. Словник іноземних слів трактує термін «ірредентизм» як політичний рух за приєднання до конкретної країни її історичних (колишніх) територій.

Сучасні вчені такого виду міжнародні конфлікти поділяють на власне іреден-

тистські, сепаратистські й автономістські. Намагання держави, де виник іредентистський рух, придушити його силовим шляхом та (з іншого боку) підтримка його ззовні у свою чергу призводить до особливо гострих міждержавних криз. З усіх визначень іредентизму найбільш прийнятним видається визначення цього явища як різновиду національних рухів, що виступають за відділення певної території з метою її подальшого приєднання до сусідньої держави.

Однією з глибинних причин локальних воєн і збройних конфліктів після Другої світової війни стало устремління національно-етнічних общин до самовизначення. Подібні наміри набували найрізноманітніших форм боротьби, від антиколоніальних рухів до сепаратистських.

Однак у всіх випадках основним приводом конфлікту був національний фактор. Утім не завжди це призводило до виникнення воєнно-політичних криз. У високорозвинених країнах боротьба набувала рис етнолінгвістичних та етнокультурних рухів, не призводячи до серйозних внутрішніх потрясінь і тим більше до втручання інших держав.

Численні етнічні конфлікти стали характерною ознакою саме кінця XX століття. Їхня природа різноманітна. Інколи вони мають характер боротьби за своє національне самовизначення (наприклад, басків). Однак частіше етнічні конфлікти виникають тоді, коли нацменшина у певній країні вже має по сусідству своє національно-адміністративне утворення. Більше того, як свідчить історичний досвід, компактне проживання певної національної меншини поряд із державним утворенням, де вона є титульною нацією, нерідко призводить до виникнення міжнародних конфліктів. На жаль, у міжнародному праві це питання врегульоване не досить чітко. Із цілком зрозумілих причин окремі громадяни можуть забажати влитися до сусідньої держави, як це часто було у XX столітті. Приклади – трагічні. Зокрема, саме іредентизм німців використав у своїй зовнішній політиці А. Гітлер.

Неодмінною ознакою іредентистських рухів є наявність політичних рухів націоналістичного спрямування. Не вкладаючи притаманного радянській історіографії негативного змісту в цей термін, мусимо відмітити, що націоналістичні прояви можуть супроводжуватись агресивними планами та діями однієї нації проти іншої, аж до етнічних чисток.

Цей термін почав активно використовуватися на початку 90-х рр. у зв'язку з розгортанням етноконфесійного конфлікту в Боснії та Герцеговині, коли воюючі сторони почали проводити цілеспрямовану політику, зорієнтовану не тільки на знищення збройних сил противника, а й на масове знищення населення. Саме під час цього конфлікту з'явився термін «етнічна чистка». У 1994 р. спецкомісія ООН дала таке його визначення: «Цілеспрямована політика, розроблена однією етнічною або релігійною групою для усунення насильницькими (що призводять до терору) методами цивільного населення іншої етнічної або релігійної групи з визначених географічних районів».

Визначальним фактором гостроти конфлікту сьогодення можемо вважати вплив третьої сторони. Напевно, у жоден інший історичний період імовірність мирного розв'язання подібних протиріч не залежала настільки від відповідальності політичних діячів, ніж сьогодні. Навіть елементарна етноконфесійна поляризація може призвести до непередбачуваних наслідків. Роль каталізатора вибуху можуть відіграти як псевдонаціоналізм, так і численні «історичні образи», які кожен народ має до своїх сусідів. Певні суперечності, поєднані з трагічною історією, сприймаються як непереборні перешкоди. Взаємна ненависть зберігається і проявляється в політиці етнічних чисток, при чому лідерство в політичному житті завойовують деструктивні сили, які намагаються усунути будь-які форми співіснування етнічних груп на одній території та створити на ній однорідну етнічну масу.

«Вбийте їх сьогодні, інакше вони уб'ють вас завтра», цей лозунг уперше

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

було широко використано під час вірменo-азербайджанського конфлікту в Нагірному Карабасі та в ході конфлікту в Косово. Саме під час останнього зарубіжні «ляльководи» розіграли власний диверсифікаційний сценарій, поставивши світову спільноту перед фактом. Наведений приклад особливо наочно демонструє приреченість етноконфесійного конфлікту в сьогоденні без активного втручання саме третьої сторони [5].

Отже, іредентизм вважається одним із основних диверсифікаційних загроз сучасності. Слід зауважити, що в таких ситуаціях має місце серйозна загроза міжнародній безпеці. Конфлікти швидко переростають у міжнародні, оскільки при розгортанні іредентистських рухів неминучим є втручання в конфлікт інших держав. Після чого він набуває характеру збройного конфлікту, який у свою чергу може бути як локальним, так і багатостороннім.

При цьому конфлікт надзвичайно швидко приходить до стадії ескалації, що, як правило, призводить до застосування сили. Як casus belli конфліктуючі сторони використовують:

а) політичні рішення конфронтаційного характеру;

б) випадковий інцидент, що призвів до людських або матеріальних жертв;

в) провокації;

г) інсинуації, з метою штучного створення інцидентів.

Причому, до провокативних методів нині частіше вдається слабша сторона, маючи на меті насамперед привернення на свій бік світової спільноти.

Гострота воєнно-політичних криз, викликаних іредентистськими рухами, обумовлюється тим, що вони становлять одну з найбільших загроз для територіальної цілісності та політичного режиму держави. Криза має запеклий і безкомпромісний характер. Приводом тут виступає цілий комплекс політичних, релігійних, соціально-економічних та інших причин.

Іредентистські рухи, як правило, виникають при одночасному загостренні соціально-економічних протиріч та етнічних розбіжностей. Причому конфлікт може відразу набувати іредентистського забарвлення, а може пройти певну еволюцію: автономізм – сепаратизм – іредентизм (наприклад, рух турків-кіпріотів, боротьба косовських албанців).

Слід зауважити, що важливою складовою диверсифікації суспільної свідомості є «керування кризами», що виникають унаслідок проведення ДСС. Зазначена проблема достатньо глибоко і всебічно досліджена А.І. Петренком. Він виділяє такі її елементи: «Об’єктом керування кризами є політична, економічна, воєнна та інша ситуація, яку необхідно привести до стану кризи; суб’єкт керування кризами − особа чи група осіб, зацікавлених у створенні кризової ситуації (у промисловому комплексі, галузі економіки чи в економіці загалом, у політичній ситуації тощо); об’єктивна сторона полягає в підборі (створенні) та застосуванні спеціальних кризових технологій, які дають можливість створити кризові ситуації й керувати ними в потрібному для суб’єкта напрямі; суб’єктивна сторона − умисне створення кризових ситуацій для вирішення власних цілей [6, с. 144-145].

Разом з тим, вбачається не зовсім правильною загальна назва цього процесу як «керування кризами». Вочевидь більш точно відповідала б суті цього явища назва «створення кризових ситуацій та керування ними». Саме це відображено в об’єктивній і суб’єктивній сторонах зазначеного вище діяння.

Протидія диверсифікації суспільної свідомості в процесі її реалізації вкрай важка. Однак цілком посильним є завдання її упередження шляхом нейтралізації зусиль.

У першу чергу необхідно забезпечити належний рівень прогнозування інформаційно-психологічного впливу суб’єктів диверсифікації суспільної свідомості на країну, її регіони тощо. Іншими словами, потрібно визначити конкретні перспективи їх негативних впливів на психіку та суспільну свідомість людей, народних мас у цілому. Прогнозування повинно

здійснюватися в інтересах планування та проведення заходів протидії. Для цього успішно використовуються математичні, евристичні та комбіновані методи дослідження [7].

Основними формами нейтралізації можна вважати: інформаційний патронат, інформаційну кооперацію та інформаційне протиборство.

Інформаційний патронат – це форма забезпечення інформаційної безпеки фізичних та юридичних осіб з боку держави та її органів. При цьому інформаційне забезпечення містить збирання (добування) відомостей про дестабілізуючі фактори та інформаційні загрози, їхнє оброблення, обмін інформацією між органами управління й суб'єктами та засобами системи захисту інформаційної безпеки. Інформаційний захист здійснюється шляхом ухвалення певних законопроектів, забезпечення судового захисту, проведення оперативно-розшукових і слідчих заходів силами та засобами правоохоронних органів тощо.

Інформаційна кооперація – це форма забезпечення інформаційної безпеки рівноправних суб'єктів інформаційного процесу (фізичних, юридичних, міжнародних), що містить сукупність взаємоузгоджених дій цих суб'єктів. Такі дії спрямовані на одержання відомостей про дестабілізуючі фактори, дестабілізуючі й інформаційні загрози та захист від них доступними законними способами й засобами.

Інформаційне протиборство – це форма забезпечення інформаційної безпеки, що характеризується, з одного боку, впливом на життєво важливі системи пошуку, обробки, поширення та зберігання інформації противника, а з іншого – застосуванням заходів захисту своїх подібних систем від несанкціонованого та деструктивного впливу.

Інформаційне протиборство здійснюється між різноманітними видами соціальних суб'єктів (особистостей, суспільств, держав), проте ряд таких конфліктних взаємодій має певні відносно стійкі ознаки, які в сукупності утворюють окремі форми протиборства (інформаційну війну, інформаційний тероризм, інформаційну злочинність).

Висновки

З огляду на вищевказане, з урахуванням гостроти інформаційного протиборства видається нагальною потреба окремої розробки проблеми щодо своєчасного виявлення фактів поширення диверсифікаційного впливу та його нейтралізації.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 12. – С. 102.

2. Информационно-психологическая безопасность в эпоху глобализации : Учебное пособие / В.М. Петрик, В.В. Остроухов, А.А. Штоквиш и др. / Под ред. В.В. Остроухова. – К., 2008. – 544с.

3 *Галамба М.* Сутність, види та методи спеціальних інформаційних операцій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// www.justinian.com.ua/ article.php?=2524

4. *Бернадський Б.В.* Іредентизм як джерело міжнародних конфліктів / Б.В. Бернадський // Вісник Київського міжнародного університету. – № 6. – 2007. – С. 93-111.

5. A National Security Strategy for a New Century. − Washington : The White House, 1998.

6. *Петренко А.И.* Характеристика информационно-психологических операций психологической войны / А.И. Петренко // Сборник научных трудов. − № 8; НАН Украины. – К., 2005. – С. 144-145.

7. *Жарков Я.М.* Історія інформаційно-психологічного протиборства : Підручник / Я.М. Жарков, Л.Ф. Компанцева, В.В. Остроухов. – К. : Науково-видавничий відділ НА СБУ, 2012. – 212 с.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Психологічні засади роботи спецслужб Російської імперії з конфідентами зі злочинного середовища

А.Й. Француз
Герой України, Заслужений юрист України, лауреат премії імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто психологічний аспект оперативно-розшукової діяльності спецслужб Російської імперії.

В статье рассмотрен психологический аспект оперативно-розыскной деятельности спецслужб Российской империи.

The article deals with the psychological aspect of the operational-search activities of special services of the Russian Empire.

Ключові слова: *агентура, конфіденти, жандарми, вербування, спецслужби, оперативна робота.*

Постановка проблеми

Структури, що охороняють державну безпеку, з'явилися кілька сотень років тому. Змінювалися їх назви, структура, компетенція, але завжди незмінною залишалася мета діяльності – охорона існуючого порядку, виконання розвідувальних і контррозвідувальних функцій. У Російській імперії існувала розгалужена мережа спецслужб – органи Департаменту поліції МВС, Окремого корпусу жандармів, військового міністерства та їх територіальні підрозділи, а згодом ще й Міністерства юстиції. Зважаючи на специфіку діяльності, саме конфіденти були основним інструментом їх діяльності, а агентурна робота – основним методом діяльності в цілому. У подальшому оцінка успішності діяльності спецслужб ставилась у пряму залежність від ефективності агентурної роботи. Тож без урахування цього напряму їх роботи будь-який аналіз діяльності спецслужб страждатиме неповнотою.

Передусім, є потреба сказати кілька слів щодо того, кого ми зараховуємо до злочинного середовища. Цей термін тут використовується лише з точки зору законодавства Російської імперії. Його специфіка полягала в тому, що, окрім прийнятої на сьогодні класифікації державних злочинів, до них передусім відносилося порушення присяги в дотриманні підданської вірності. Усі інші злочини випливали з цього [1, с. 108].

Що ж до поняття «конфідентів», то цей термін визначення агентурної роботи набув поширення ще у XVIII ст. і стосувався якраз політичного розшуку і контррозвідувальної діяльності. Стосовно власне терміну «агент», то він у дореволюційні часи стосувався розвідувальної діяльності та в різні періоди застосовувався як до негласних помічників, так і до кадрових співробітників спецслужб. У низці офіційних документів агенти називались також джерелами [2]. Тож конфідент – це особа, що не входить до кадрового апарату спецслужб, однак систематично, негласно (конфіденційно) надає їм інформацію про протиправну діяльність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та не вирішені раніше частини загальної проблеми

Агентурна робота дореволюційних спецслужб залишається предметом зацікавлення багатьох науковців. Ґрунтовно проблематикою агентури політичної поліції і, частково, контррозвідки, займаються З. Перегудова, С. Жаров, М. Греков, О. Ярмиш, В. Ченцов, А. Гейфман та інші. Однак, психологічна складова цієї роботи, зазвичай подається лише дотично.

Формулювання цілей статті

Мета статті − певною мірою заповнити

існуючу прогалину в дослідженні роботи з конфідентами спецслужб Російської імперії. При цьому, увага повинна звертатися як на психологічну складову в роботі з власне, конфідентами, так і на психологічні засади діяльності кадрових співробітників спецслужб.

Виклад основного матеріалу дослідження

Швидкий ріст злочинності та відсутність ефективних засобів боротьби з нею на зламі століть викликали серйозну стурбованість найбільш далекоглядних керівників силового апарату. Становище погіршувалося слабкою постановкою розшукової справи. За даними Міністерства юстиції, щороку 31 % усіх розслідувань кримінальних справ припинявся через низький рівень розшукової роботи [3, с. 17]. Не останньої мірою такий стан справ обумовлювався неналежним ставленням спецслужб до роботи з конфіденційними джерелами. Це при тому, що на початку XX ст. секретна агентура була основним методом політичного розшуку, на ній будувалася вся система роботи спецслужб. У нормативних документах саме внутрішня, цілком таємна і постійна агентура називалась головною і єдиною підставою політичного розшуку. Усі інші сили та засоби вважалися додатковими.

Вважаємо за доцільне пояснити, що під політичним розшуком маємо на увазі всю систему протидії злочинам проти держави. Такий погляд був досить поширеним. Столипін вважав контррозвідку лише одним із відгалужень політичного розшуку [див.: 4]. Тоді ж конфіденційне співробітництво набуло правової оцінки та детальнішої регламентації. У першу чергу, в системі так званих охранок. Тож у нормативних документах Корпусу жандармів і військової контррозвідки, що стосуються роботи з конфідентами, відчувається сильний вплив матеріалів департаменту поліції.

Ведучи мову про психологічні засади роботи з конфідентами, виділяємо дві основні їх складові. По-перше, це психологічна готовність офіцерів до роботи з негласними джерелами. По-друге, використання ними психологічних прийомів у безпосередній оперативній діяльності.

Агентурній роботі приділялась першочергова увага, однак не всі офіцери спецслужб були до неї придатними. Передусім це стосувалося кастового світогляду офіцерства. Тож чимало з них агентурною роботою відверто гребували, а до конфідентів ставились, як до людей другого сорту.

З приводу службової та, одночасно, моральної дилеми, відомий жандармський генерал О. Спиридович у своїх мемуарах писав: «Нам, офіцерам, вихованим на традиціях товариства та вірності дружбі, стати на позицію холодного розуму і почати переконувати людину, щоб вона заради користі справи забула про все найінтимніше, дороге і йшла на зраду, було тяжко. Наш невійськовий начальник (С. Зубатов – А.Ф.) не міг цього зрозуміти. Та ми і не говорили багато з ним про це. Але між собою ми, офіцери, багато говорили на цю тему. У нас точилася боротьба» [5, с. 51]. Варто згадати й стереотипи суспільного світогляду, що здійснювали серйозний негативний вплив на середовище спецслужб.

Цю проблему розуміли й найбільш далекоглядні керівники. Зубатов на керівні посади в «охранках» намагався призначати цивільних чиновників, яким було легше зламати психологічні бар'єри. З підлеглими офіцерами йому доводилося вести боротьбу, про що і написав Спиридович. Зубатов першим широко став запроваджувати використання психологічних прийомів в оперативній роботі, і став творцем наукової школи, стрункого вчення про вербовку та організацію роботи конфідентів, ламаючи стереотипи підлеглих.

Інші підходи до вирішення проблеми продемонстрував В. Джунковський. Не розуміючись на оперативних питаннях і повністю ототожнюючи конфідентів із провокаторами, він, ставши у 1913 р. товаришем міністра внутрішніх справ, за своїми ж словами, «хотів відібрати від корпусу жандармів всю політичну частину і створити політичний орган, у який не входили б офіцери» [6, с. 69]. Таким чином, на його думку, не плямувалася б честь офіцер-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ського мундиру. Знадобились роки, доки Джунковський зрозумів хибність своїх переконань [7, с. 94]. Зрештою, він був представником свого середовища. Обивательське уявлення про провокацію запало в уми багатьох працівників місцевої та центральної адміністрації, що істотно шкодило політичному розшуку. Достатньо згадати лише заборону Миколи II на агентурну роботу у військах, що істотно зашкодило контррозвідувальній діяльності.

Тим не менше, агентурна робота була одним із показників службової діяльності. Протягом 1907 департамент поліції вживав активні заходи з насадження секретної агентури на місцях, зокрема при жандармських управліннях. Однак його прагнення наштовхнулося на пасивність та інертність місцевих поліцейських чинів. Більше того, професійно непридатні офіцери вдавалися до складення фіктивних списків агентів, що убезпечити себе від гніву керівництва. Після перемоги революції це призвело до численних непорозумінь [8, с. 54].

Особливо гостро ця проблема постала серед залізничних жандармів, які до 1906 р. оперативною роботою не займалися. Зрештою, на підставі вивчення документів, можемо стверджувати, що у залізничні жандарми йшли особи, які, окрім іншого, відчували відразу до агентурної роботи. До своїх же колег вони ставилися зверхньо, як до чорноробів. Це позначилося на роботі всього корпусу жандармів, оскільки тривалий час його штаб значною мірою комплектувався вихідцями із «залізничного» середовища.

Революційні події змінили цей стан справ. Утім, якщо звернутися до спогадів О. Полякова (колишній жандармський залізничний офіцер), можна зробити висновок, що до вимоги роботи з конфідентами вони поставилися недбало [9].

Для посилення ефективності розшукової роботи департамент поліції систематично проводив заходи, спрямовані на посилення кадрового складу. У системі спецслужб було створено нову ланку – охоронні та районні охоронні відділення, так звані охранки. На відміну від ГЖУ, які зосередили у своїх руках боротьбу як з політичними, так і кримінальними злочинами, охоронні відділення, створювались для боротьби з державними злочинами, зосередившись на агентурній роботі.

Це був істотний стимул для пожвавлення роботи з конфідентами. Адже згідно з «Положенням про охоронні відділення» від 9 лютого 1907 р. в нові структури широко залучалися молоді та енергійні офіцери, які швидко займали керівні посади, всупереч правилам вислуги. З цього приводу існував навіть ряд відомчих розпоряджень, які регламентували такого роду службове зростання. Так, відомий Заварзін за п’ять років у «охранці» виріс від ротмістра до генерал-майора, отримавши сім орденів. Сюди намагалися потрапити молоді та енергійні кар’єристи і саме вони істотно пожвавили агентурну роботу. Це, та питання підпорядкованості, призводило до численних конфліктів між «охранками» та губернськими жандармськими управліннями і так званих конфліктів поколінь.

Інструкція з організації та ведення внутрішньої агентури, затверджена згаданим «Положенням про охоронні відділення», визначала, що саме конфіденти є єдиним цілком надійним засобом, який забезпечує обізнаність розшукового органу. Агентурний апарат формувався членами «злочинних» організацій, особами, причетними до діяльності, або такими, що дотично могли бути обізнані про ті чи інші сторони протиправної роботи [10, а. 21 зв.] У подальшому низка положень Інструкції коригувалася та уточнювалася.

Агентура поділялася на кілька категорій. Постійний негласний склад називався агентами внутрішнього спостереження. Ті оперативні джерела, що безпосередньо знаходились у ворожих організаціях, називалися «секретними співробітниками». У подальшому цей термін набув поширення у скороченому варіанті – «сексот». У відповідних нормативних актах зазначалося, що агенти повинні бути постійними й отримувати визначену плату за надану інформацію. Матеріальна винагорода знаходилась у прямій залежності від цінності

наданої інформації. Ті, хто не перебував у ворожих організаціях, називалися допоміжними співробітниками або інформаторами. У свою чергу останні поділялись на постійних і випадкових. Щодо інформаторів – «штучників», які надавали інформацію, отримуючи грошову винагороду за виконання кожного окремого доручення, інструкція вважала їх широке використання явищем ненормальним [10, а. 22]. Так, С. Зубатов до цієї категорії конфідентів ставився вкрай насторожено, вважаючи, що ті за карбованець приносять застарілу або недостовірну інформацію.

Такий поділ обумовлювався спрямованістю жандармського відомства на боротьбу з опозиційними політичними силами і був мало придатним для контррозвідувальної роботи. Тому в ході пореволюційних реформ, поряд із лінійним, вводився об'єктовий принцип оперативної роботи. Тим не менше, як уже згадувалося, у тих нормативних документах, що регламентували агентурну діяльність військової контррозвідки, відчувається сильний жандармський вплив. В умовах мирного часу вся її агентура поділялася на дві категорії: консульську та штабну [11, с. 106-108; 12, с. 177; 13, с. 5-7].

Незважаючи на величезний досвід співробітників спецслужб у вербувальній роботі та наявність різних методик, вербувальна робота становила суттєву проблему. Передусім, відчувався, так би мовити, дефіцит «кадрів» для поповнення рядів секретної агентури. Ідеальним кандидатом на місце секретного співробітника був професійний революціонер, охочий до просування партійними сходами, або інша людина, тим чи іншим чином зацікавлена в успіху власної агентурної діяльності. Проте таких були одиниці.

Аналізуючи конфіденційне співробітництво як соціальне явище, жандарми самі доходили висновку, що причини, які спонукали людину до співпраці зі спецслужбою, повинні бути або дуже високі, або низькі. Автори нормативних документів, були людьми свого часу і представниками свого класу. Тож у підборі конфідентів вони закликали орієнтуватися на авантюристів, слабодухих і покидьків.

Залучення до співпраці – складний, делікатний і відповідальний процес. Від його обґрунтованості й продуманості залежать майбутні результати оперативно-розшукової діяльності. Невміле або поспішне залучення конфідента до роботи призводить до засмічення негласного апарату особами, що не тільки не надають допомоги спецслужбам у вирішення поставлених перед ними завдань, а й шкодять їм.

Департамент поліції пропонував різні варіанти вербувальної роботи. Людина ж, яку без перебільшення можна назвати поетом розшуку і його романтиком – С. Зубатов, закликала жандармів бути людинознавцями. А знання людей, на його думку, це знання її слабкостей. На це слід було зважати і при вербуванні та роботі із завербованим конфідентом.

В усіх нормативних документах наголос робився на психологічному моменті. Передусім підшуковувались амбіційні та схильні до легкого збагачення люди. Матеріальний фактор використовувався досить часто. Жандармські психологи зауважували, що не варто скупитись на тих, чия віра в користь революційної діяльності похитнулась і хто, разом з тим, потребує грошей. Такі люди докорінним чином не міняють своїх переконань, але з корисливих мотивів готові надавати інформацію [10, а. 23; 14, с. 196].

Класичним прикладом такої людини з розмитими моральними принципами був Д. Богров. Передусім, він завжди противився контролю будь-якої формальної організації, не допускаючи жодних обмежень ззовні на свої думки і вчинки, демонстративно зневажав загальноприйняті та революційні моральні засади. Саме цинізм привів його в Київське охоронне відділення та дозволив «провалювати» товаришів, не змінюючи переконань. Саме таких людей і шукали органи політичного розшуку.

На підставі джерел, західна дослідниця А. Гейфман стверджує, що більшість із революціонерів, які заплямували себе, наприклад, присвоєнням партійних коштів,

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

отримували гроші від поліції як секретні агенти. Особливо часто такі люди зустрічалися серед максималістів і анархістів. І якщо навіть у багатьох випадках важко точно сказати, чи був конкретний розтратник чи інший морально нечистий революціонер також і поліцейським інформатором, підстави для підозр щодо нього завжди були [15].

Крім того, рекомендувалося широко використовувати партійні негаразди, суперечки та непорядні вчинки окремих членів організації.

У підборі кандидатів на вербування основну увагу звертали на затриманих і заарештованих. Колишній начальник Київського губернського жандармського управління генерал В. Новицький стверджував, що «секретні агенти можуть здобуватись тільки і виключно при провадженні політичних справ». Майстер вербовки, начальник Волинського ГЖУ полковник Гофман навіть наполягав на тому, що саме вербування при обшуках та арештах є найефективнішим способом.

З їх числа вибирались особи найбільш слабохарактерні, недостатньо переконані революціонери або такі, у кого найбільш проявлялись ті чи інші психологічні вади, після чого охранка всі зусилля скеровувала на те, «щоб привернути їх до себе, схилити на свою сторону, викликати їх довіру і, нарешті, перетворити їх у відданих собі людей» [16, с. 385]. Тобто, оперативний працівник мусив знаходити і постійно розвивати психологічний контакт із заарештованими.

Саме таким чином діяв генерал А. Герасимов, який встановив багатоступеневу систему попереднього вивчення кандидатів на вербування. Сам він допитів не проводив, а зустрічався з особами, що становили оперативний інтерес, відповідно до характеристик підлеглих офіцерів, на основі особистого враженні робив висновок про доцільність чи недоцільність вербовки тієї чи іншої людини [17, с. 57].

По-іншому дивився на цю проблему П. Заварзін. Він зазначав: «Найнадійнішим надійним співробітником для розшуку є тип безпартійний, проведений в обстежуване середовище через її організації поступово, починаючи від нижчої до вищої» [18, с. 418]. Хоча не оминав він і заарештованих, практикуючи метод поступового втягнення у конфіденційну співпрацю. Знайшовши малодушних заарештованих, які намагались чистосердечними показами реабілітуватися, він поступово втягував їх у конфіденційну співпрацю.

Досить цінними були люди, чиє самолюбство постраждало, хто вважав себе достойним більш високого статусу в суспільстві, однак суспільство їх не оцінило. Такі були готові видавати із злопам'ятства і помсти, не відмовляючись, звичайно, і від грошової винагороди. Часто мала місце особиста антипатія.

Про одного з таких конфідентів згадує у своїх мемуарах О. Спиридович. Тому однопартійці пообіцяли подарувати калоші й обманули. На допитах він кілька разів з образою згадував цей факт. Умілий психолог, учень Зубатова Спиридович відразу вловив вразливе місце нового агента і вже на наступній зустрічі подарував тому калоші. Генерал згадував, що в подальшому той працював із якимось остервенінням, надзвичайно активно «провалюючи» соратників [5, с. 55].

Та найбільш цінними були партійні діячі, які шляхом переконання перетворилися на справжніх співробітників на утриманні. Жандарми всіляко сприяли партійній кар'єрі таких людей, заарештовуючи їх конкурентів на кар'єрній драбині. Коли ж не було змоги уникнути арешту конфідента, платню йому не тільки зберігали, а й збільшували [10, а. 22 зв.]

Ми не можемо не звернути уваги на той факт, що всі без винятку нормативні акти, присвячені роботі із конфідентами, навіть не згадують осіб, які добровільно намагаються послужити справі захисту існуючого державного ладу. Більше того, якщо такі з'являлися, то вищезгадана Інструкція 1907 р., наприклад, вимагала ставитися до них «вкрай обережно і перевіряти як саму особу, так і інформацію, що вона надавала, щоб уникнути скеровування розшуку на

хибний шлях» [10]. Така обережність мала вагомі підстави та випливала з практичного досвіду жандармів.

Керівництво департаменту поліції не тішило себе ілюзіями щодо того, якого сорту люди звертаються з пропозиціями стати секретними співробітниками. Особливо показовим у цьому плані є циркуляр департаменту поліції №106540 від 20 вересня 1912 р., у якому йшлося про шахрая, донського козака К. Мартинова, який, видаючи себе за графа та члена августійшого дому, займався фінансовими аферами. Ніяких пропозицій охранці Мартинов не робив, але, базуючись на власному досвіді та логічно розвиваючи подальший шлях афериста, департамент поліції прийшов до висновку що рано чи пізно той запропонує їм свої послуги. Тож і рекомендував підлеглим ніякої довіри тій особі не виявляти [19].

Циркуляри департаменту поліції переповнені повідомленнями про найрізноманітніших аферистів, які пропонували свої послуги то одному то іншому розшуковому органу, а після викриття отримували новий паспорт і починали все спочатку.

Тим не менше, мусимо зауважити, що серед конфідентів траплялися й ідейні прихильники самодержавства чи імперії. Передусім, можна згадати хрестоматійну З. Генгросс-Жученко. Були такі і в Україні. Зокрема, катеринославський есер Курляндський. Викрили його в 1906 р. після чого він перейшов до зовнішньої поліції. У роки Громадянської війни служив карателем. Після арешту в березні 1920 р. в листі до дружини він написав: «Смерті не боюся, умру твердо. Будемо боротися, якщо розстріляють – така вже доля» [20, с. 74-75]. Безумовно, не останнє місце в такій переконаності конфідента у правильності своєї зради революції послужила вміла психологічна обробка жандармів.

Кількість ідейних конфідентів зросла в роки Першої світової війни. Передусім, це стосується контррозвідувальних органів. Саме глибоко переконаним ідейним конфідентом, попри окремі твердження, ми вважаємо наприклад Б. Доліна.

У контексті сказаного варто згадати ще одну категорію оперативних джерел – довірених осіб. Негласні помічники цього виду виконували ті ж функції, що й штучники, однак робота з ними нормативно не регулювалась. В архівах знайдено лише документи із зазначенням загальної кількості довірених осіб, без будь-якого натяку на їх установчі дані. Використання інституту довірених осіб дало можливість обійти заборону на агентурну роботу у військах і сприяло налагодженню контррозвідувального захисту збройних сил.

Встановлення довірчих відносин здійснювалося виключно на патріотичній основі, і, на відміну від агентури, основна увага приділялась ідейній спорідненості. Значне число такого роду помічників поставляли політичні партії правого спрямування.

Щодо ж до методів вербовки, зазначалося: «Таємні співробітники здобуваються різними способами. Для придбання їх необхідне постійне спілкування і бесіди осіб, які керують розшуком, або досвідчених їхніх підлеглих, з заарештованими за політичні злочини. Познайомившись із такими особами і намітивши, тих із них, яких можна привернути на свій бік (слабохарактерні, недостатньо переконані, що вважають себе скривдженими в організації; такі, що мають нахил до легкої наживи, і т. п.), особа, яка керує розшуком, привертає їх шляхом переконання на свій бік ...» [10, а. 24]. Утім, переконання − це, мабуть, не те слово. Васильєв, наприклад, у своїх спогадах, приділяючи чимало місця переконанню, додає, що основним його аргументом було скасування очікуваного покарання [21, с. 358-359].

Крім того, уточнювалось далі, людей, які не міняли своїх переконань, схиляли до думки, що їх діяльність не буде надто шкідливою для товаришів. Тим більше, коли ті мали матеріальні проблеми [10, а. 24].

З кандидатом на вербування передусім встановлювався психологічний контакт. Наголошувалося, що цей процес вимагає великого терпіння, такту й обережності, а будь яка спроба форсувати події могла

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

призвести до рішучої відсічі. Тому найбільш практикованим способом називалося постійне спілкування із заарештованими за політичні злочини та співбесіди з ними [16, с. 385].

Основними методами залишалися психологічний тиск і змушування до негласної співпраці.

Серед інших психологічних прийомів, департамент рекомендував:

«1. Зацікавити повною реабілітацією, при наявності компрометуючого матеріалу, здобутого обшуками або агентурними відомостями… 3. Скористатись негараздами в партії та сварками між окремими партійними особами…» [22, с. 282].

З цією ж метою проводилися співбесіди з рідними та близькими затриманих з метою з'ясування їх вразливих місць.

Нормативні документи рекомендували залучати до вербувального процесу також чинів поліції, тюремного відомства та інших осіб, які працюють з населенням. У документі відверто вказувалось на бажаність приписувати останнім успіхи у розкритті справ, здійснених за їх участю, та сприяти різного роду службовим заохоченням [16, с. 387].

У випадку вербування притягнених до відповідальності необхідно було здійснити кроки, спрямовані на недопущення розголошення даних ними відвертих показів на дізнанні чи слідстві. У протоколи вони також не заносилися. Завербованому агенту повідомляли про цілковиту таємність його роботи і обов'язкову перевірку наданої ним інформації, а також, що в разі надання неправдивої інформації він буде притягнений до відповідальності [16, с. 387].

Психологічна складова залучення особи до конфіденційної співпраці з державними органами – це лише частина проблеми. Значно важче було забезпечити сам процес співпраці. Варто зауважити, що навіть у працівника, який діяв із матеріальної зацікавленості рекомендувалося підтримувати інтерес до розшуку як до знаряддя державної безпеки. Тобто при збереженні матеріального стимулу рекомендувалося переводити співпрацю на ідейні рейки. Новозавербованому агенту завдання взагалі не ставилися, даючи можливість йому самому розповідати про ті чи інші протиправні діяння [16, с. 395, 388].

Аналіз циркулярів департаменту поліції показує що в низці випадків успішна вербовка не справляла істотного впливу на успіх політичного розшуку, оскільки завербовані секретні співробітники не виправдовували покладених на них сподівань. Так, за даними С. Жарова, протягом лише 1912 р. охранка змушена була відмовитися від послуг понад 70 секретних співробітників із формулюванням «як таких, що не заслуговують довіри» [19]. Учений пише про виключених агентів охранки, імовірно агентуру інших підрозділів він сюди не включав. Поряд із цим слід зауважити, що вивчення циркулярів департаменту поліції та матеріалів, зібраних НКВС СРСР у 1939-1940 рр., дає підстави стверджувати, що це була стандартна форма припинення відносин із агентом, подальше оперативне використання якого визнавалося недоцільним. Скажімо, за таким же формулюванням виключались агенти, розшифровані революціонерами тощо.

Головним і найбільш дієвим способом спілкування та керівництва агентурою визнавалися особисті зустрічі. Керував агентом жандармський офіцер, який його завербував, або службовець охоронного відділення. Завідувачу розшуком рекомендувалося встановити з надійними співробітниками відносини, що виключали б офіційність і сухість, оскільки роль конфідента морально дуже важка, і «побачення» з жандармськими офіцерами часто бувають у його житті єдиними моментами, коли він може відвести душу та не відчувати докорів сумління. Тож роботу з конфідентом слід було організувати таким чином, щоб той ішов «на побачення із завідувачем агентурою, знаходячи під час останніх душевний відпочинок, увагу, співчуття та моральну підтримку» [23].

Однак цей же спосіб був і найбільш небезпечним, оскільки небезпека провалу під час безпосереднього спілкування із

жандармським офіцером зростала. Тим не менше від цього способу не відмовлялись, оскільки особистий контакт був способом не лише передачі інформації, а й інструментом контролю як за самим агентом, так і за якістю інформації. Щоб зменшити ризик провалу, конспіративні прийоми таких зустрічей були відпрацьовані до дрібниць. Основним було отримання конспіративних квартир, куди вводили лише перевірених конфідентів.

Дотримання вимог конспірації було важливим психологічним фактором. Життя агента політичного розшуку перебувало в постійній небезпеці, оскільки революціонери досить швидко опанували контррозвідувальні навики, при цьому постійно їх удосконалювали. Тож після провалу Азефа у 1908 р. департамент розіслав на місця циркуляр, у якому зауважив, що це може вкрай негативно позначитись на вербуванні нових агентів. Тож жандармів попереджували, що ті повинні наголошувати на необхідності дотримання правил і запевняти агентуру в тому, що це більше не повториться [24, с. 42-43]. З метою збереження внутрішньої агентури, крім звичайних вимог конспірації, також застосовувалась система спеціальних заходів прикриття.

Агенту навіювалась думка про повну відвертість із завідувачем та конспіративність роботи. Особливо це стосувалося витрат, пов'язаних із покращенням матеріального статусу. Ретельно розроблялися деталі способу життя агента, для уникнення провалу відпрацьовувалася лінія поведінки. «Секретні співробітники, якщо вони не живуть на партійні кошти, обов'язково повинні мати який-небудь легальний заробіток, оскільки його відсутність негайно збудить підозри...» Якщо легальний заробіток був недостатнім, а велику частину доходів агента становила плата в охранці, йому рекомендувалося не давати приводу для підозр у тому, що він живе не по кишені.

Відомі факти організації для конфідента професійної підготовки.

Зрозуміло, що конфідента намагалися без потреби не заарештовувати, однак якщо він уже видав кілька революційних груп і навіть арешт не міг відвести від нього підозру, департамент поліції рекомендував, за погодженням із самим конфідентом, притягувати його до судової відповідальності і навіть відправляти до тюремного ув'язнення або на заслання. При цьому з агентом постійно проводилися співбесіди, що мали на меті не допустити появи в нього почуття образи [25, с. 86-87]. Як уже зазначалося, при цьому йому збільшували платню.

Тим не менше, чимало офіцерів, не бажаючи себе утруднювати, грубо порушували всі вимоги конспірації. Багато хто зустрічі проводив у себе на квартирі, у ресторанах та інших публічних місцях. Вражаючі факти наводить у своїх спогадах Герасимов. Вступивши в посаду начальника Петербурзької охранки, він в одному із кабінетів побачив жандармського офіцера, який розмовляв із людиною в цивільному. Як з'ясувалося, це був секретний співробітник. На гнівні випади нового шефа офіцер відповів, що це незначний агент, який до того ж постійно бреше. Грубі порушення вимог конспірації констатувались у циркулярі департаменту поліції №112125. Причому, в ряді випадків ішлося про конфідентів, які займали помітне становище у «злочинному» середовищі [17, с. 8; 26]. У переважній більшості на такі порушення закривали очі, що свідчить про їх систематичний характер. Зрозуміло, що відчуваючи зневажливе ставлення до себе, такі конфіденти працювали вкрай неефективно.

Жаров вважає, що причиною цього було не лише зверхнє ставлення до агентури, а й побоювання замахів. Адже зустрічі з агентами були небезпечними і для самих жандармів. З цього приводу Спиридович писав, що агент зустрічається із жандармським офіцером раз чи два на тиждень протягом кількох хвилин. Весь інший час він перебуває в середовищі товаришів і близьких, котрих змушений видавати, спостерігаючи за наслідками своєї діяльності. Це руйнувало нервову систему співробітника, розвивало почуття провини і, зре-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

штою, призводило до бажання помститись жандармам [5, с. 195]. Адже агент не був роботом. Це довели приклади і легендарного Г. Судейкіна та О. Спиридовича, у якого стріляв конфідент П. Руденко, ним же завербований.

Задля уникнення таких ексцесів, важливою була безперервність керівництва. Адже це є один із факторів довіри конфідента до спецслужби. При вмілому керівництві це виступає гарантією від провалу. Чим частіше агент переконувався, що його інформація використовується розумно, тим відвертішим він був. Досвідчений жандарм А. Мартинов, наприклад, зауважував, що лише з порушенням гарантій секретний співробітник починає задумуватися над тим, щоб гарантувати себе власними силами. На прикладі Азефа він позитивно оцінював лише роботу Зубатова. Усі інші порушували і принцип безперервності в роботі, до того ж, низкою арештів його «підставляли». Вплинули на нього й «хитання» під час першої російської революції. Варто також зауважити, що Азеф був розшифрований і перед окремими філерами. Тож не доводиться дивуватися, що Азеф розпочав власну гру. Утім, справедливо розбираючи прорахунки політичної поліції, Мартинов не бере до уваги особисті якості самого Азефа [27, с. 76-85].

Весь процес роботи з агентурою переповнений курйозами та різного роду безглуздям, що випливає з характеру її учасників. Обов'язковим елементом є присутність значної частки недовіри: агент не розповідає про все оперативнику, останній у свою чергу ніколи не повідомляє агенту про свої плани. Врешті й агентурна інформація далеко не в повному вигляді доповідається вищим керівникам.

Сама організація внутрішньої агентури в революційних організаціях, на думку керівництва департаменту поліції мала базуватися на можливості перевірки інформації, про що говорилося в «Інструкції про роботу з секретними співробітниками». Так, С. Білецький для того, щоб відучити агента охранки – депутата IV Думи Р. Малиновського приховувати інформацію, розпорядився в кімнаті, де відбувалися наради фракції, встановити слуховий контроль. У ході бесід з агентом він давав зрозуміти Малиновському, що знає всі нюанси того, що відбувається. Після цього агент у подробицях звітував про все, що стосувалося справ фракції.

У Московській охранці навіть спеціально застерігали, що «…Зносини з співробітником існують лише тимчасово,… чимало з них, навіть випробуваних тривалою службою по розшуковій справі, знову переходять у революційне середовище». З цієї ж причини офіцер попереджувався, що він повинен остерігатися впливу на себе і навіть експлуатації з боку агента.

Тим не менше, досить часто траплялося, що конфідент виявлявся психологічно сильнішим та інтелектуально вищим від співробітника спецслужб та намагався підпорядкувати його своєму впливу. На поширення цього явища дотично вказує і згадана нами Інструкція Департаменту поліції МВС. У ній спеціально наголошувалося, що саме офіцери повинні керувати секретними співробітниками, а не навпаки. Причому, ніколи не слід відкривати своїх карт перед співробітниками, щоб вони в майбутньому не могли використати одержані дані в боротьбі з охранкою [18, с. 419; 28, с. 23].

Влада розуміла, що в особі інформаторів з радикальних кіл вони мають справу з ненадійними людьми, які потребують постійного контролю. Поліція не без підстави підозрювала, що через своє презирство до всіх етичних норм, особливо коли надавалася можливість особистого збагачення, її агенти за певних обставин могли зрадити владу так само легко, як раніше зрадили справу революції [15].

Інструкція 1907 р. попереджувала, що таємні співробітники не повинні знати один одного, оскільки це може призвести до провалу обох або до вбивства одного з них. Тож конфіденту заборонялося доводити інформацію, отриману від інших оперативних джерел. Він не міг не тільки запідозрити, а й навіть припускати, хто саме, крім нього, є інформатором спец-

служб [10, а. 25]. При тому, ті постійно намагалися виявити «колег» у своєму оточенні – аналізували інформацію, намагалися спостерігати за конспіративними квартирами тощо.

На думку Ф. Лур'є тут мали місце жадібність і страх викриття. Конфіденти наполегливо намагалися залишитися єдиним джерелом інформації для жандармів, що підвищувало їх статус і грошову винагороду. Так, Азеф і Б. Татаров, знаючи правду один про одного, активно викривали один одного перед товаришами, намагаючись уникнути власного провалу. Аналогічно діяв і згаданий Р. Малиновський.

Ще одним поширеним елементом агентурної роботи була вміла імітація продуктивного процесу там, де для цього немає ніякого матеріалу, що заслуговує на увагу оперативних служб. Мотивація тут полягає в певних поглядах на кількість агентури. Виключення непродуктивних агентів ставить необхідність придбання нових. Тому створюється видимість корисної роботи агентурного баласту.

Принципово важливим у роботі з конфідентами був той факт, що ті майже завжди були людьми, причетними до протиправної діяльності та їх подальша оперативна цінність визначалась успіхами в тій же діяльності. Це передбачало хороше знання розшуковими офіцерами тактики роботи з конфідентами та знання психології. Зрештою, не можна обійти й питання морально-ділових якостей офіцерів, адже такого роді діяльність межувала з провокацією.

Російські спецслужби щорічно випускали десятки циркулярів із засудженням провокації як методу. Тим не менше, об'єктивна логіка призводила до того, що, захищаючи закон, жандарми мусили його порушувати. Щоб працювати на випередження, потрібно було мати інформацію з керівних кіл антиурядових організацій. Універсальним було введення до них свого агента. Цього можна було досягнути лише його активною революційною діяльністю, що вважалася протизаконною і проти якої агента слід було застерігати на всіх зустрічах.

У контррозвідці ж, щоб завоювати довіру уявних хазяїв, агент змушений був відзначитися на шпигунському поприщі. Тобто ефективна контррозвідувальна робота також досить часто межувала з провокацією. Утім, використання останньої не відкидали. У керівних документах того часу містяться лише застереження проти надмірного використання провокативних прийомів. Зокрема, перший керівник військової контррозвідки ротмістр Лавров зазначає, що провокаторський прийом залишений лише для виняткових випадків і то не інакше, як з особливого на те дозволу вищого керівництва [29, с. 55-69].

Зрештою, зійшлись на тому, що конфідент може займатися протиправною діяльністю, однак не проявляючи при цьому ініціативи.

Украй гострим було те питання, що активний агент теоретично мусив притягуватись до судової відповідальності в якості обвинуваченого, що компрометувало як саму службу, так і окремого офіцера, який не зміг втримати свого співробітника в належних рамках.

Перед жандармською агентурою стояла та ж дилема, що й перед іншою. Вона повинна була висвітлювати протиправну діяльність, не беручи в ній участі. Щоб якось пояснити цей казус, Інструкція наголошувала, що партійна робота агента по можливості повинна зводитися до посередницької та виконавчої, а ніяк не творчої. Водночас вона повинна бути такою, щоб при ліквідації групи агента не можна було притягнути до відповідальності навіть у випадку відвертості заарештованих [16, с. 389].

Однак, хоча діяльність окремих представників політичного розшуку йшла в порушення законів Російської імперії, здебільшого вона була непідсудна. В абсолютній більшості випадків охранка постачала своїх агентів документами та виводила їх з-під удару. Таким чином, органи політичного розшуку навмисно перетворювалися на своєрідну державу в державі.

Сучасний вчений С. Жаров прийшов до висновку, що формально держава утримувала та матеріально стимулювала осіб,

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

злочини яких передбачалися статтями 100-102 карного уложення [19]. Більше того, охранка заохочувала партійну кар'єру своїх секретних співробітників і навіть надавала допомогу в їх кар'єрному рості.

Певний час департамент поліції використовував хибну практику оцінки роботи РОО, за кількістю повідомлень про революційну діяльність. Досить часто траплялося, що в тій чи іншій місцевості революціонери не були надто активними. Це викликало побоювання начальника місцевого РОО, що він справлятиме погане враження на департамент поліції. Мимоволі він приходив до висновку самому організувати ті чи інші заворушення і, ліквідувавши їх, отримати заохочення. Утім, Васильєв зауважує, що йому відомо лише 2 таких випадки [21, с. 366].

У свою чергу, Курлов згадував, що ті жандарми, які звертали на себе увагу директора департаменту і в нагородах, і в чинах обганяли своїх скромніших колег. Погоню за кількісними показниками Курлов ставить у вину Трусевичу. Саме в цьому він вбачає витоки провокації [25, с. 86-87].

Наступна проблема, що впливала на роботу конфідентів, полягала в їх порівняно високій соціальній мобільності.

Якщо конфідент чим-небудь скомпрометував себе, від його послуг негайно відмовлялися, у всі відділення департаменту поліції надсилалися відповідні циркуляри. При цьому оперативний працівник обов'язково мав попередити конфідента про неприпустимість розголошення відомої йому інформації.

Щодо інших, то при припиненні контактів з ними слід було дотримуватися золотої середини: і не загострювати відносин із конфідентом, і не давати йому можливості в подальшому шантажувати спецслужбу. Поетично про це писав С. Зубатов, порівнюючи конфідента з коханою жінкою. І в нормативних документах відчувається його вплив. Провалених конфідентів в обов'язковому порядку потрібно було працевлаштувати, однак не в розшукових органах. До працевлаштування їх рекомендувалося підтримувати і морально, і матеріально [16, с. 384].

Найбільш цінним, заслуженим секретним співробітникам, після закінчення їхньої діяльності у зв'язку з похилим віком, станом здоров'я, у результаті провалу (не з вини агента) і деякими іншими обставинами, призначалася державна пенсія. Про це конфідентів повідомляли, таким чином стимулюючи їх активність.

Висновки

Аналіз розвитку негласного співробітництва дає нам підстави стверджувати, по-перше, що агентурна робота, як складова частина оперативно-розшукової діяльності, є діяльністю суспільною і, по-друге, суспільство не може здійснювати свої функції без цієї діяльності. Серйозну увагу нормативному забезпеченню цього процесу приділяли спецслужби Російської імперії. Загальновідомий факт перевидання в 1941 р. для внутрішнього користування НКВД «Інструкції з організації внутрішнього агентурного спостереження». підготовленої ще П. Столипіним.

Нормативні акти і документи департаменту поліції, охоронних відділень та інших установ окремого корпусу жандармів дають можливість зобразити узагальнений портрет співробітника охранки, яким його уявляло поліцейське керівництво. Це – професійний революціонер або принаймні його родич чи близький приятель. Головним стимулом до співпраці була жадібність, але вона ж призводила до моральної деградації особистості й абсолютної безпринципності. У зв'язку з чим секретний співробітник не користується жодною довірою у свого керівництва. Тим не менше, співробітник прекрасно розуміє свою необхідність і всіляко використовує цю ситуацію для свого збагачення. Результати боротьби з революційним рухом йому байдужі. Перспективою співпраці була загроза смерті чи моральна самотність.

Список використаних джерел

1. Алфавит полицейских законов, разъяснений и циркуляров / Сост. В.М. Попов. – Кобеляки, 1913. – 730 с.

2. *Савелюк М.А.* Из истории лексики российских спецслужб – происхождение и использование термина «агент» / М.А. Савелюк // Оперативник (сыщик). – 2008. – № 2. – С. 3-7.

3. *Усенко В.Ф.* Використання конфіденційної допомоги громадян у боротьбі зі злочинами : погляд сьогодення : Монографія / В.Ф. Усенко, В.А. Некрасов, В.Я. Мацюк. – К. : КНТ, 2007. – 204 с.

4. *Бернадський Б.В.* Охорона державної таємниці, як складова частина контррозвідувальної діяльності Департаменту поліції МВС Російської імперії (на прикладі українських губерній) : монографія / Б.В. Бернадський. – К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. – 274 с.

5. *Спиридович А.* Записки жандарма / А. Спиридович. – М. : Политиздат, 1991. – 183 с.

6. Падение царского режима. Стенографические отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной Следственной Комиссии Временного правительства / Под ред. П.Е. Щеголева. – Т. V. – М. – Л. : Государственное издательство, 1926. – 474 с.

7. *Глобачев К.И.* Правда о русской революции : Воспоминания бывшего начальника Петроградского охранного отделения / К.И. Глобачев. – М. : РОССПЭН, 2009. – 519 с.

8. *Членов С.Б.* Московская охранка и ее секретные сотрудники / С.Б. Членов. – М., 1919. – 92 с.

9. *Поляков Александр* Записки жандармского офицера / Александр Поляков // Жандармы России. – С.-Пб. : Нева, М. : Олма-Пресс, 2002. – С. 482-542.

10. ЦДІА України у м.Києві. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр.1157.

11. *Дресвянин С.* Секретная война / С. Дресвянин. – Ростов на Дону : Феникс, 1998. – 416 с.

12. *Старков Борис.* Охотники на шпионов. Контрразведка Российской империи 1900-1914 / Борис Старков. – С.-Пб. : Питер, 2006. – 304 с.

13. *Павлов П.* Агенты, жандармы, палачи (по документам) / А. Павлов. – Пг. : Былое, 1922.

14. *Агафонов В.К.* Заграничная охранка / В.К. Агафонов. – Пг., 1918. – 388 с.

15. *Гейфман А.* Революционный террор в России, 1894-1917 / А. Гейфман / Пер. с англ. Е. Дорман. – Глава 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lib.rus.ec/b/303255/read

16. *Водолеев Геннадий.* Закон и правосудие / Геннадий Водолеев, Сергей Сидоренко. – С.-Пб. : Азбука-классика, 2008. – 416 с.

17. *Герасимов А.В.* На лезвии с террористами : Воспоминания / А.В. Герасимов. – М. : Товарищество русских художников, 1991. – 208 с.

18. *Заварзин П.П.* Работа тайной полиции / П.П. Заварзин // «Охранка» : Воспоминания руководителей охранных отделений : В 2 т. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – Т. 1.

19. *Жаров С.Н.* Секретные сотрудники охранки / С.Н. Жаров [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: // www.Pseudology/org/ Sysk/ Sexot. Htm

20. *Шуйський П.А.* Департамент поліції / П.А. Шуйський. – Харків : Шляхи революції, 1930. – 100 с.

21. *Васильев А.Т.* Охрана. Русская политическая полиция / А.Т. Васильев // «Охранка» : Воспоминания руководителей охранных отделений / Вступ. статья, подгот. текста и комент. З.И. Перегудовой. – Т. 2. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – С. 343-515.

22. Голос минувшего. – 1917. – № 9-10.

23. Инструкция по организации и ведению внутренней агентуры, составленная при Московском охранном отделении, 1908 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pseudology.org/Sysk/Instrukciya.htm

24. *Жилинский В.Б.* Организация и жизнь охранного отделения во времена царской власти / В.Б. Жилинский. – М., 1918. – 63 с.

25. *Курлов П.Г.* Гибель императорской России / П.Г. Курлов. – М. : Современник, 1992. – 255 с.

26. *Жаров Сергей Николаевич* Методы прикрытия внутренней агентуры корпуса жандармов Российской империи / Сергей Николаевич Жаров [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pseudology.org/Sysk/Metody_prikrytiya.htm

27. *Мартынов А.П.* Моя служба в отдельном корпусе жандармов / А.П. Мартынов // «Охранка» : Воспоминания руководителей охранных отделений / Вступ. статья, подгот. текста и комент. З.И. Перегудовой. – Т. 1. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – С. 29-408.

28. *Розенталь И.С.* Провокатор. Роман Малиновский : судьба и время / И.С. Розенталь : РОССПЭН, 1996. – 272 с.

29. *Никитинский И.* Из истории русской контрразведки : Сб. документов / И. Никитинский. – М. : УГА НКВД СССР, 1946. – 310 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ua-simpsons.ru/seasons/tretiy-sezon/sezon-tretij-seriya-18-raznye-prednazna

Співбесіда як психологічний засіб викриття кандидата

О.С. Дронова
кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Стаття присвячена психологічному аналізу проблеми ефективної співбесіди в процесі працевлаштування кандидатів. Адже розроблення ефективного інструментарію для отримання найбільш достовірних даних допоможе будь-якій компанії як в економічному плані (економія часу та витрат на співбесіди), так і психологічному (розкриття найбільш необхідних якостей особистості та викриття найменш бажаних для зайняття посади).

Статья посвящена психологическому анализу проблемы эффективного собеседования в процессе трудоустройства кандидатов. Ведь разработка эффективного инструментария для получения наиболее достоверных данных поможет любой компании как в экономическом плане (экономия времени и расходов на собеседования), так и психологическом (раскрытие самых необходимых качеств личности и разоблачение наименее желательных для должности).

The article presents a psychological analysis of the issue of effective interview process of getting a job for candidates. The development of effective tools for getting accurate data is essential and will benefit any company from an economic point of view (saving time and costs of interviews) and psychologically (opening up hidden personal characteristics of candidates, both favourable and least desirable for the intended positions).

Ключові слова: *співбесіда, кандидат, психологічні техніки, трудоустрій, компетенції, запитання.*

Постановка проблеми

Співбесіда – один із етапів прийому на роботу, який проходить у вигляді бесіди-діалогу. Метою співбесіди є визначення здатності кандидата займати певну посаду, виконувати певну роботу.

Співбесіда є основним методом відбору та оцінки персоналу, що представляє собою процес обміну інформацією між кандидатом на вакантну посаду і представником компанії.

При конкурсному відборі претендентів на престижні та високооплачувані вакансії на співбесіду можуть бути запрошені сотні людей. Успіх або неуспіх кандидата залежить не лише від професійних якостей (освіта, досвід, кваліфікація тощо), а й від того, яке враження він справить на роботодавця під час співбесіди. Останнє може мати вирішальне значення, адже кандидат обирається не лише для того, щоб виконувати функціональні обов'язки, а й щоб стати частиною колективу.

Деякі спеціалісти з підбору персоналу вважають, що навчити виконувати професійні обов'язки можна майже будь-кого, при цьому навчити знаходити спільну мову з колегами, відчувати відповідальність не лише за свою роботу, а й за роботу всієї організації, позитивно впливати на роботу колег і т.д. можна далеко не всіх.

Саме необхідність швидкого та якісного підбору персоналу зумовила вивчення проблеми «зривання масок» із кандидатів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема управління персоналом є однією з найбільш актуальних на теоретичному та практичному рівнях роботи українських дослідників, таких як: А. Афонін, О. Дячун, О. Кириченко, Н. Ситник та інші.

Розробленню практичної сторони проблеми управління персоналом, співбесід, розвитку та оцінці персоналу присвячені праці низки таких зарубіжних дослідників, як: А. Атаєв, А. Волгін, Г. Десслер, А. Єгоршин, Л. Гітельман, Н. Самоукіна, Д. Фуллер, М. Шейніс, В. Шпалинський та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на увагу багатьох дослідників щодо проблеми ефективної співбесіди, існує цілий ряд запитань, що потребує подальшого вивчення. Одним із них є необхідність розроблення ефективних методів максимального розкриття кандидатів під час співбесіди.

Формулювання цілей статті

Мета статті полягає в аналізові існуючих засобів та технік під час співбесід, їх структуризації та визначенні практичної значущості.

Виклад основного матеріалу дослідження

Співбесіда – це спеціально організована розмова представника організації (інтерв'юера) з кандидатом, який має на меті виявити рівень відповідності кандидата вимогам до посади (або моделі компетенцій) і загально-організаційним вимогам.

Співбесіда є своєрідним іспитом, де від отриманого бала залежить майбутнє працівника (трудоустрій чи подальші пошуки роботи) та майбутнє самої організації.

Співбесіди при прийомі на роботу почали широко застосовувати ще на початку минулого століття. Попри те, що це найбільш ефективний спосіб дізнатися про кандидата все, викриваючи більшість його прихованих сторін, співбесіди залишаються достатньо суб'єктивними, тому і піддаються сумніву з боку скептиків. На результат співбесіди неминуче впливає досвідченість і настрій учасників, схожість чи різниця їх комунікативних стилів, соціальні позиції, темпераменти, виникнення почуття симпатії чи антипатії тощо. Що стосується останнього, то серед hr-ів та рекрутерів навіть є свій термін для визначення наявності симпатії – «виникла чи не виникла хімія». Симпатія тут пояснюється не наявністю звичних для більшості стандартів краси, а особистим ставленням до тих чи інших рис обличчя, стилю одягу, комплекції тіла.

Ще в 30-тих роках XX ст. віденським психологом Л. Сонді була розроблена методика, що пояснює генетичний бік виникнення симпатії до тих чи інших людей. Леопольд Сонді в процесі своєї багаторічної практичної роботи в клініці виявив певну закономірність, якій підпорядковується вибірковість людини у спілкуванні з оточуючими: як виявилося, пацієнти клініки більш тісно спілкуються і створюють стійкі форми відносин (дружба, любов, одруження) з особами, які страждають аналогічними формами психічних відхилень. Неусвідомлений потяг до подібних собі осіб, безсумнівно, йде від генетичної предиспозиції. На цьому й ґрунтується концепція долеаналізу Сонді, згідно з якою у кожної конкретної людини протягом життя на ґрунті успадкованих генотипових властивостей проявляється зумовлений ними вибір (генотропізм) щодо тих осіб, які близькі його власному особистісному патерну. У лабораторії ендокринології та конституціональної патології ним був зібраний великий емпіричний матеріал з використанням фотографічних портретів осіб із серйозними психологічними проблемами і різними психічними захворюваннями. Дані клініко-генетичного дослідження лягли в основу тесту восьми потягів, інтерпретація якого у вигляді долеаналізу базується на теорії несвідомого і психоаналізі Зігмунда Фрейда.

Також, можна піддавати критиці правильність прогнозу щодо того чи іншого кандидата на тій чи іншій посаді орієнтуючись на минулий досвід. Адже, працівник, який характеризується оточуючими як неконфліктний, який не мав жодних суттєвих конфліктів на попередньому робочому місці, не може бути застрахований від того, що не буде втягнутий у конфлікт

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

на новому робочому місці. Нова організація, нова посада, новий колектив, нові бажання, нові потреби – це неповний перелік того, що може викликати зміни як у самій особистості, так і в її поведінкових актах і реакціях. Таким чином, минуле не гарантує нам 100% повторення і в майбутньому, залишається тільки сподіватися на правильність спостережливості та проникливість інтерв'юера-психолога.

Незважаючи на це, альтернативі співбесідам поки що не існує і вони, як і раніше, відіграють вирішальну роль при прийнятті відповідального рішення – якому кандидатові надати перевагу.

Підходи до проведення співбесіди постійно вдосконалюються і це зумовлюється не тільки прогресом, а й змінами у ставленні до працівників на різних посадах. Практичний досвід довів, що особливості відбору, технік і запитань для самої співбесіди залежать не лише від особистості працівника, а й від посади, на яку він претендує. Робота з людьми, наприклад адміністратора медичної клініки, вимагає більш детальної перевірки комунікативних навичок у кандидата, його конфліктності, а для бухгалтера більш вагомими будуть відповідальність і стресостійкість.

Оскільки співбесіда − це своєрідний іспит, до нього можна підготуватися як працівнику, так і менеджеру з персоналу. Для того, щоб дізнатися якомога більше про працівника, запитання повинні стосуватися багатьох сфер життєдіяльності. Найбільш ефективними стають неординарні та несподівані запитання. Саме відповідаючи на них, працівник може стати більш відвертим. Зміст запитань, як правило, стосується: досвіду, освіти, кар'єрних амбіцій, особистих якостей, причин зміни місця роботи тощо [1].

Залежно від того, чи використовуються під час співбесіди однакові для всіх кандидатів запитання, розрізняють неструктуровані та структуровані співбесіди.

При неструктурованій співбесіді кандидатам не обов'язково задаються однакові запитання, розмова відбувається в довільній формі, без попередньо розробленого плану. Неструктуровану співбесіду можна проводити при закритті початкових посад, або у випадку, коли не очікується великого числа претендентів. Неструктуровану співбесіду проводять також на більш пізніх етапах відбору, коли кандидат зустрічається з лінійним менеджером і керівником підрозділу.

Для більшості посад рекомендується спочатку провести структуровану співбесіду з менеджером підрозділу людських ресурсів. У цьому випадку інтерв'юер має заздалегідь розроблену схему опитування з заготовленими запитаннями, які задаються в однаковій послідовності всім кандидатам на вакантну посаду. Структурована співбесіда, таким чином, майже виключає імпровізацію і відхилення від теми, характерні для неструктурованих співбесід, а тому дає можливість отримувати порівнювану інформацію про всіх кандидатів.

Успішність структурованої співбесіди визначається попередньо сформульованими (підготовленими) запитаннями по резюме та запитаннями, що стосуються особливостей посади, колективу та організації. Основним завданням цих запитань є викривання кандидата, виявлення його сильних і слабких сторін. Звертаємо увагу на те, що слабкі сторони особистості можуть бути сильними з точки зори посади, і навпаки, сильні сторони особистості можуть негативно вплинути на виконання тих чи інших посадових обов'язків.

Запитання, які інтерв'юер повинен підготувати заздалегідь, за своїм призначенням поділяються на три групи.

Допоміжні – спрямовані на створення доброзичливої атмосфери на початку співбесіди, уточнення відповідей кандидата, переходу від однієї теми до іншої в процесі співбесіди. Відповіді кандидата на ці запитання не несуть значимої інформації та не фіксуються (хоча інтрев'юер може звернути увагу на особливості комунікативного стилю кандидата, швидкість його пристосування до нової обстановки, міміку, жести тощо).

Інформаційні – спрямовані на отри-

мання тієї інформації, яка безпосередньо не стосується компетенції кандидата, але може суттєво впливати на рішення про найм. Інформаційні запитання допомагають з'ясувати позиції сторін стосовно умов роботи, прийнятних для кандидата (зарплата і компенсаційний пакет, строки початку роботи, графік роботи, відрядження, тощо), причому оцінка кандидата не менш важлива, ніж інтерв'юера. До інформаційних відносяться запитання, що стосуються певних неточностей чи недоліків у резюме.

Ключові – спрямовані на визначення: 1) компетенцій кандидата, які необхідно оцінити на відповідність моделі компетенцій чи вимогам до вакантної посади; 2) особистих якостей кандидата, які необхідно оцінити на відповідність загальноорганізаційним вимогам.

Часто до підготовки запитань стосовно компетенцій долучають досвідчених фахівців чи лінійних менеджерів. Вони ж допомагають провести градації (в балах) імовірних відповідей кандидатів і розробляють інструкцію щодо методики оцінювання.

Відповіді на ключові запитання становлять головний інтерес для інтерв'юера і часто є вирішальними для прийняття рішення про найм.

Найбільш інформативними є ключові запитання таких видів: а) запитання, що стосуються минулої поведінки кандидата; б) ситуаційні запитання; в) проективні запитання [4].

Запитання, що стосуються минулої поведінки. Ідея включити запитання, що описують поведінку кандидата в складних виробничих ситуаціях, з якими він стикався у своїй роботі раніше, була запропонована дослідником Т. Янзом. Він дотримувався цілком слушної думки, що «минуле – найкращий провісник майбутнього». Опис кандидатом власної поведінки при виконанні конкретних професійних завдань показує рівень його професіоналізму і особливості індивідуального стилю.

Запитання, що засновані на минулій поведінці, задаються кандидатам, які мають досвід попередньої роботи. В разі його відсутності можна сформулювати запитання стосовно навчання кандидата, спілкування з іншими людьми, вирішення життєвих проблем, на які кандидат може відповісти з позицій власного досвіду. Якщо кандидат коли-небудь виконував окреслені вимоги чи близькі до них, то й на новому це не викличе труднощів.

Ситуаційні запитання. Кандидату пропонуються гіпотетичні запитання, що стосуються уявних проблемних ситуацій. Фактично інтерв'юер вдається до імітації робочих ситуацій. Кандидата просять розказати, що саме він вважав би за потрібне зробити в конкретних обставинах, оцінити можливі сценарії розвитку подій. Відповіді характеризують вміння кандидата аналізувати виробничі ситуації, знаходити варіанти рішень і обирати найкращі.

Основною проблемою є те, що деякі кандидати, проходячи співбесіду, приписуюсь собі знання, якими не володіють, чи функціональні обов'язки, які ніколи не виконували. Щоб перевірити правдивість отриманої інформації, спеціалісти з підбору персоналу використовують широкий арсенал технік. Найбільш популярними є завдання-кейси, що мають на меті в реальному часі «тут і зараз» оцінити логічність мислення та дій у заданій ситуації. Наприклад: «Ви знаходитесь на робочому місці, одночасно дзвонить телефон, Вас викликає директор, і заходить клієнт. Що ви будете робити? Поясніть свої дії». Цей кейс легко продемонструє – логічність мислення кандидата, його знання етикетних і корпоративних норм поведінки.

Швидкість відповіді теж має значення, адже кандидати, які довго міркують над запитаннями, як правило, не зможуть приймати швидкі рішення. На посадах, що вимагають негайних дій, такі кандидати довго не залишаються. Як засвідчує практика, довгі обмірковування не гарантують правильності і безсумнівності відповіді. Одна з теорій говорить про те, що якщо ми напевно знаємо відповідь, нам не потрібен час для того, щоб її дати. Деякий період обмірковування може бути пов'язаний із

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

згадуванням чи з вигадуванням інформації.

На цей випадок можна використати методику НЛП (нейролінгвістичне програмування – це багатовимірна модель структури та функції людського досвіду). НЛП описує на одному рівні динамічна взаємодія нервової системи, фізіології, мови та поведінкового програмування, тобто тих основних компонентів, які створюють суб'єктивний досвід) – патерни очей. Ця техніка вважає, що наші очі розповідають більше, ніж слова. Задаючи запитання кандидату, звертайте увагу на його очі [9].

Якщо ваш опонент пішов очима вліво-вгору, то це означає, що він згадує якісь образи або картини. Якщо вправо-вгору – ці самі картини він зараз конструює (тобто в першому випадку знаходиться перед вами людина, яка згадує щось відоме, а в другому – яка створює щось невідоме).

Якщо очі вашого партнера пішли вліво по горизонталі – значить він згадує якісь звуки або слова. Якщо вправо, але знову-таки по горизонталі – ці самі звуки і слова він вигадує.

Якщо очі опонента пішли вліво-вниз, це означає, що зараз він звернувся до внутрішнього мовлення і ніби радиться сам із собою. Якщо ж він дивиться вправо-вниз, це явно свідчить про те, що людина знаходиться зараз у своїх почуттях і відчуттях (це рідко трапляється під час співбесіди) [9]. Ця схема «правильна» тільки для правши. У лівши все точно навпаки.

Проективні запитання. Проективними називаються запитання, що формулюються досить узагальнено, але, за законом проекції, кандидат, відповідаючи на них, спирається на власний досвід і судження, розкриває особливості індивідуальної системи цінностей і світосприйняття. Проективні запитання дуже важливі для виявлення моральних якостей, мотивів, особистісних рис кандидата, які необхідні, щоб кандидат вписався в організаційну культуру.

За допомогою проективних запитань менеджер з персоналу може з'ясувати якими інтелектуальними моделями за П. Сенге оперує кандидат і наскільки вони відповідають тим моделям, що циркулюють у організації [7].

Прикладом проективних запитань можуть бути:

- Як ви вважаєте, що мотивує людей працювати?
- Опишіть команду, яка стимулює працювати кожного.
- Опишіть керівника, який мав би авторитет у всієї команди.

Особливістю ефективних проективних запитань є їх загальність і неодноособовість. Відповідаючи, кандидат говорить ніби про почуття, потреби і вимоги всіх людей, але називає особисті характеристики. Таким чином видаючи власні ідеали.

При підготовці до співбесіди необхідно враховувати не тільки зміст, а й форму запитань. Виділяють три основні види:

Закриті – це запитання, що мають одну відповідь, наприклад: «Який середній бал ви отримали по заліковці?» чи «У якому районі ви мешкаєте?» тощо. Закриті запитання застосовують на початку співбесіди, а також для уточнення інших відповідей.

Альтернативні запитання вимагають вибору з двох альтернатив – так чи ні. Прикладом можуть бути такі запитання: «Ви володієте англійською мовою?» чи «Ви брали участь у політичних акціях?» тощо.

Відкриті запитання вимагають розгорнутої відповіді, дозволяють кандидату виявити свої професійні знання, погляди, комунікативні здібності. Наприклад: «Чому ви вирішили навчатися за цією спеціальністю?», «Які ваші плани на майбутнє?» тощо.

На початку співбесіди рекомендується застосовувати закриті та альтернативні запитання, поступово переходячи до відкритих. Ключові запитання співбесіди є за формою переважно відкритими [9].

У роботодавця існує чимало способів викрити недобросовісного кандидата, якщо не у брехні, то в приховуванні неприємних фактів. Ми розглянемо деякі з цих способів.

- Перехресне опитування. Здобувача опитує не один, а відразу два співробітни-

ки з пошуку та підбору персоналу. Причому задають вони практично одні й ті ж запитання. Якщо кандидат говорить неправду, то рано чи пізно він почне збиватися і сам себе видасть.

• Уточнюючі запитання. Інтерв'юер ставить велику кількість уточнюючих запитань, цікавиться деталями з біографії кандидата. Для більшої ефективності бесіда може тривати не 20-30 хвилин, а кілька годин. Така тактика може втомити і вивести з себе навіть найбільш підготовленого кандидата. Правда, через брак часу застосовують її далеко не до всіх, в основному, до кандидатів на серйозні, відповідальні позиції.

• Швидкі запитання. Інтерв'юер ставить багато запитань і дуже швидко, як на бліц-опитуванні. Брак часу, у цьому разі, – це мінімізація часу для вигадування відповідей.

• Нестандартні запитання. Якщо ви заявили про нестандартність свого мислення і ця якість важлива для роботодавця, то вам можуть задати відповідні запитання. Наприклад: «Уявіть, що Ви стоїте перед хмарочосом, у Вас є барометр. Як із його допомогою дізнатися висоту будівлі?». Правильна відповідь: «Ніяк» [6].

• Психологічний тиск (чи стрес-співбесіда). Запідозривши, що здобувач намагається хитрувати, інтерв'юер може використати прийоми справжнього «допиту» – тримати багатозначну паузу, пильно дивитися на співрозмовника, уважно вивчати документи на столі, демонструвати втому, поглядати на годинник, ставати за спиною кандидата, який відповідає варіювати із зонами комфорту та інше. Наступним етапом, як правило, буває пропозиція пройти перевірку на детекторі брехні чи поспілкуватися з кимось дуже авторитетним у викритті брехні. При цьому зовсім не обов'язково, щоб у компанії була така людина чи машина. Це лише тиск і перевірка реакцій особистості.

• Перевірка рекомендацій. Останнім часом широко використовується саме цей вид перевірки даних. Як правило, роботодавець просить повідомити телефони кількох осіб, які можуть підтвердити інформацію, зазначену в резюме. Але таку процедуру перевірки багато компаній використовують і без попередньої згоди кандидата. Роботодавець може перевірити інформацію щодо кандидата за своїми каналами, оскільки знайти потрібні відомості не дуже складно.

• Методика STAR (Situation Target Action Result). Крім простих запитань кандидат може проходити, так зване, структуроване інтерв'ю, де потрібно наводити приклади конкретних професійних ситуацій та аналізувати їх з різних боків. З честю пройти інтерв'ю може тільки той, хто дійсно здатний проілюструвати свій професійний досвід конкретними прикладами. Якщо врахувати, що для перевірки кожної якості, зазначеної в резюме, просять розповісти 2-3 реальні ситуації, підготуватися до такої співбесіди, спираючись тільки на уяву, практично неможливо [4].

• Тести. Автори деяких статей уперто твердять, що до тестів можна підготуватися, скориставшись Інтернетом. Однак тестів існує велика кількість, тому вгадати, який отримаєте саме ви, важко.

Висновки

Багато кандидатів перед проходженням співбесіди готуються до ймовірних запитань і продумують відповіді на них. Однак є й такі, які готуються настільки ретельно, що забувають, де правдива інформація, а де вигадка. Саме тому і став необхідний пошук та підбір персоналу з використанням психологічних засобів і прийомів.

У наш час роботодавець повинен перевіряти не лише професійну спроможність кандидата виконувати свою роботу, а і його психологічну готовність до роботи в колективі. Адже народна мудрість про «ложку дьогтю в бочці з медом» тут підходить якнайкраще.

Кандидати на відкриту посаду мають свої цілі та бачення тієї організації, в яку намагаються потрапити. Більшість із них вважають, що отримати саме цю вакансію необхідно будь-якою ціною, адже вони замотивовані отримати робоче місце та забути про статус безробітного.

Багато кого зацікавлюють обіцяні на посаді заробітна платня, кар'єрне зростання, престижність організації, соціальний пакет і багато іншого. Однак ця мотивація може не співпадати з можливостями кандидата, з його як фізичною, так і психічною відповідністю посаді. Тому частину інформації кандидати намагаються приховати.

Завдання психолога-спеціаліста в галузі з найму постає саме в психологічному викритті кандидата під час співбесіди. Спеціалісти використовують цілий арсенал психологічних прийомів, що з кожним роком доповнюється новими техніками.

Список використаних джерел

1. *Аллен Джеффри* Легкий способ пройти собеседование при приеме на работу. Все вопросы и ответы. – Питер, 2011. – 176 с.

2. *Гительман Л.Д.* Преобразующий менеджмент : Лидерам организации и консультантам по управлению : Учебное пособие для вузов / Л. Д. Гительман. − М.: Дело, 1999. – 495 с.

3. *Егоршин А.П.* Управление персоналом : Учебник для вузов. – 5-е узд., доп. и перераб. / А.П. Егоршин. – Н.-Новгород : НИМБ, 2005. – 720 с.

4. *Иванова С.* Искусство подбора персонала. Как оценить человека за час / С. Иванова. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2008. – 160 с.

5. *Кириченко О.А.* Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності : Навч. посіб. – 3-тє вид., перероб. і доп. / О.А. Кириченко. − К. : Знання-Прес, 2002. − 384 с.

6. *Морнель Пьер* Технология эффективного найма / Морнель Пьер. − М. : Добрая Книга, 2005. − 252 с.

7. *Самоукина Н.* Психология профессиональной деятельности. 2-изд. / Н. Самоукина. − С.-Пб. : Питер, 2004. − 224 с.

8. *Ситник Н.І.* Управління персоналом. Навчальний посібник для ВНЗ (рек. МОН України) / Н.І. Ситник. − К. : Інкос, 2009. – 96 с.

9. *Фуллер Д.* Управляй или подчиняйся. Проверенная техника эффективного менеджмента / Д. Фуллер. − М. : Бизнес-информ, 2002. − 243 с.

Експериментальне дослідження рівня сформованості готовності студентів-майбутніх психологів освіти до надання консультативної допомоги

А.В. Журавель
асистент кафедри практичної психології, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

Науковий керівник:
О.Д. Сафін
доктор психологічних наук, професор, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті проаналізовано останні дослідження проблеми готовності психологів освіти до професійної діяльності; виокремлено основні особистісні та функціональні характеристики суб'єкта, необхідні для ефективного виконання ним функцій психолога-консультанта; висвітлено результати експериментального дослідження рівня сформованості готовності студентів-психологів 4-5-тих курсів педагогічних ВНЗ до надання консультативної допомоги.

В статье проанализированы последние исследования проблемы готовности психологов образования к профессиональной деятельности; выделены основные личностные и функциональные характеристики субъекта, необходимые для эффективного выполнения им функций психолога-консультанта; отражены результаты экспериментального исследования уровня сформированности готовности студентов-психологов 4-5-тых курсов педагогических высших учебных заведений к оказанию консультативной помощи.

In the article the recent researches of problem of psychologists' of education readiness to professional activity are analyzed; basic personal and functional descriptions of subject, necessary for effective implementation by him functions of psychologist-consultant, are selected; the results of experimental research of psychologists' level of readiness formed to providing of psychological consulting help are reflected.

Ключові слова: *психолог освіти, консультативна діяльність, готовність до професійної діяльності.*

Постановка проблеми

Надання консультативної допомоги є суттєвим напрямом практичної роботи психолога освіти, який можна визначити як процес взаємодії між професійно компетентним психологом і клієнтом, зорієнтований на научіння й особистісний ріст останнього. Для успішного здійснення консультативної діяльності у майбутніх психологів освіти повинен бути достатній рівень сформованості готовності до консультативної діяльності, що зможе забезпечити успішний початок самостійної психоконсультативної роботи і буде надійною базою для надання якісної консультативної допомоги клієнтам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку вітчизняної психології дослідженню проблеми готовності до професійної діяльності приділяється достатньо велика увага як з боку українських, так і російських учених (Л.І. Анциферов, О.О. Бодальов, А.О. Деркач, Е.Ф. Зеєр, Н.В. Кузьміна, А.К. Маркова, В.А. Семиченко, В.О. Сластьонін та інші). Питання змістової характеристики поняття «загальна готовність до праці» висвітлені у працях Г.А. Асмолова, С.Д. Максименка, К.К. Платонова, А.С. Прангвішвілі, С.Л. Рубінштейна, Д.М. Узнадзе та інших науков-

ців; структура готовності до професійної діяльності описана у наукових роботах Ф.Н. Гоноболіна, Є.О. Клімова, В.А. Крутецького, Н.Ф. Кузьміної, М.В. Левченко, А.К. Маркової та інших; пошук критеріїв готовності та розроблення на їхній основі психологічної моделі професіонала здійснені, зокрема, О.М. Івановою, Е.С. Чугуновою; характеристика рівнів сформованості психологічної готовності до професійної діяльності подана в роботах М.Й. Боришевського, А.Д. Ганюшкіна, М.І. Дьяченко, Л.В. Кондрашової, О.М. Коропецької та інших.

Проведений аналіз наукової та методичної літератури показав, що на даний момент у психології існує два основні підходи в дослідженні професійної готовності особистості: функціональний і особистісний. Функціональний передбачає розуміння готовності як категорії діяльності та розглядає готовність одночасно і як налаштування на що-небудь, і як результат підготовки. У руслі цього підходу розглядаються процесуальні якості суб'єкта, що є максимально значущими для тієї чи іншої професійної діяльності, детально вивчаються професійно обумовлені вимоги до особистості [4].

У межах особистісного підходу поняття «професійна готовність» розглядається як єдність особистісно значущих професійних властивостей, що виконують інтегрувальну роль у формуванні професійної готовності та здатності особистості до продуктивної професійної діяльності [1].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Аналіз наукової літератури з проблеми готовності психологів до професійної діяльності показав, що на сучасному етапі розвитку психології не існує чіткої моделі готовності майбутніх психологів освіти до надання консультативної допомоги. Вивчення поглядів науковців і психологів-практиків на структуру та визначення рівня сформованості готовності психологів освіти до професійної діяльності доводить наявність різних підходів до вирішення зазначених питань.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз рівня сформованості готовності студентів-психологів 4-5-тих курсів педагогічних ВНЗ до надання консультативної допомоги.

Виклад основного матеріалу дослідження

У ході консультативного процесу психолог, спираючись на узагальнені наукові знання та керуючись еклектичною або інтегративною концепціям психологічної допомоги, вирішує такі завдання: активно вислуховує клієнта, спонукає його до розширення уявлень про себе, свою конкретну життєву ситуацію, навколишню дійсність, сприяє розвиткові, соціалізації, самореалізації клієнта та прийняттю ним відповідальності за своє життя. Готовність психолога освіти до консультативної діяльності є комплексним утворенням взаємопов'язаних особистісних і функціональних характеристик суб'єкта, необхідних для ефективного виконання ним функцій психолога-консультанта.

Експериментальним шляхом було встановлено, що готовність майбутнього психолога освіти до консультативної діяльності залежить від низки його особистісних якостей, властивостей, рис, схильностей та інтересів, а саме: від здатності до самоуправління; креативності, творчого ставлення до професії, інтуїції, почуття гумору; комунікативних установок; рівня розвитку емпатії; комунікативних та організаторських здібностей; рівня ригідності – пластичності; уміння вислуховувати; рівня розвитку рефлексії тощо, рівень сформованості яких є достатнім для успішного початку самостійної психоконсультативної діяльності.

У експериментальній роботі були задіяні студенти Інституту педагогіки і психології Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка (190 осіб) і Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (60 осіб) (спеціальність: «Практична психологія»). Експеримент проводився на 4-5 курсах, де відбувалася

підготовка майбутніх фахівців за освітньо-кваліфікаційними рівнями «Бакалавр» і «Спеціаліст». Загальна база дослідження становила 250 осіб.

Вибір студентів саме цих курсів був обумовлений тим, що вони відповідають важливим часовим етапам формування готовності майбутнього фахівця до консультативної діяльності. На цьому етапі студенти-психологи повинні володіти необхідним обсягом професійних знань, умінь, і, головне – у них повинні бути на достатньому рівні сформовані професійно-важливі якості, властивості та риси, необхідні для ефективного виконання функцій психолога-консультанта.

Визначена вибіркова сукупність відповідає основним критеріям її формування:

1. Змістовному критерію (критерію операційної валідності), що визначається відповідністю експериментального методу до гіпотези, що перевіряється.

2. Критерію еквівалентності піддослідних (критерію внутрішньої валідності), тобто результати, отримані при дослідженні експериментальної вибірки, розповсюджуються на кожного її учасника.

3. Критерію репрезентативності (критерію зовнішньої валідності), тобто група піддослідних, що бере участь у експерименті, відображає всю популяцію, відносно якої можна застосувати отримані у процесі експерименту результати [6].

Діагностичний інструментарій був представлений такими методиками: методика діагностики оцінки самоконтролю у спілкуванні М. Снайдера; методика діагностики комунікативної установки В.В. Бойко; діагностика рівня розвитку рефлексивності (методика А.В. Карпова); методика діагностики мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях (І.Д. Ладанов, В.А. Уразаєва); методика виявлення «Комунікативних та організаторських здібностей» (КОС-2); методика діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі; методика вимірювання ригідності; методика діагностики рівня емпатійних здібностей В.В. Бойко; тест «Здатність до самоуправління» Н.М. Пейсахова; тест «Чи вмієте ви слухати?» М. Снайдера; тест життєстійкості (С. Мадді, переклад і адаптація Д. Леонтьєва, О. Расказова); тест «Креативність» Н. Вишнякової.

Зважаючи на те, що у більшості шкал отримані нами показники не відповідають закону нормального розподілу ($p \leq 0{,}05$), для подальшого аналізу статистичної значущості відмінностей даних результатів і пошуку відмінностей вибірок за рівнем прояву ознаки нами було використано непараметричні методи:

1) W-критерій Уілкоксона двохвибірковий, що застосовується для оцінки відмінностей між двома вибірками, взятими із закону розподілу, відмінного від нормального, або виміряними із використанням порядкової шкали. Додаткові припущення: обидві вибірки прості, об’єднана вибірка незалежна [7]. Також критерій Уілкоксона рекомендується застосовувати для перевірки рівності середніх значень, коли немає припущень про дисперсії [2];

2) двохвибірковий критерій Колмогорова-Смірнова (Z), що дає можливість перевірити основну гіпотезу (H0): дві досліджувані вибірки належать до однієї й тієї ж генеральної сукупності, і, відповідно, два емпіричних розподіли підпорядковуються одному закону [5].

Для дослідження рівня сформованості готовності майбутніх психологів системи освіти до консультативної діяльності, перш за все, ми підрахували середнє арифметичне значення, стандартне відхилення та медіану по кожному з досліджуваних показників для кожної з досліджуваних груп, що являють собою інформативну міру «центральної тенденції» змінної, що досліджується [3].

Математичні розрахунки здійснювалися за допомогою комп’ютерних програм Statgraphics Centurion XV Professional 2006.

До показників рівня сформованості здатності до самоуправління належать: здатність до самоуправління, яка на 4-му курсі дорівнює 22,5±6,8 балів, і спостерігається певне підвищення показника до 24,6±6,2 бала на 5-му курсі, при цьому обидва зазначені показники залишають-

Таблиця 1

Підсумкові дані експериментального дослідження рівня сформованості готовності майбутніх психологів освіти до консультативної діяльності

Показники готовності до консультативної діяльності	Середньогрупове значення показника у балах		Статистичні показники	
	4-й курс	5-й курс	Уілкоксон,W; *p*-рівень при α=0,05	Колмогоров-Смірнов, Z; *p*-рівень при α=0,05
здатність до самоуправління	22,5±6,8	24,6±6,2	W=39,0 *p*=0,297	Z=0,791 *p*=0,560
аналіз протиріч	2,35±1,1	2,4±0,9	W=7,0 *p*=0,855	Z=1,107 *p*=0,173
планування	2,1±0,9	2,5±1,1	W=44,0 *p*=0,221	Z=1,581 *p*=0,013
критерії оцінки якості досягнутого	2,0±1,1	2,35±0,9	W=42,0 *p*=0,240	Z=1,423 *p*=0,035
прийняття рішень	3,8±1,1	3,85±1,2	W=13,0 *p*=0,718	Z=0,791 *p*=0,560
самоконтроль	2,9±1,0	3,4±1,0	W=51,0 *p*=0,148	Z=0,791 *p*=0,560
корекція дій, планів	4,3±1,0	4,45±1,0	W=19,0 *p*=0,598	Z=1,423 *p*=0,035
творче мислення	6,35±1,7	5,55±1,3	W=-62,0 *p*=0,090	Z=1,423 *p*=0,035
інтуїція	6,4±1,3	5,4±1,2	W=-84,0 *p*=0,021	Z=1,739 *p*=0,005
почуття гумору	6,75±1,4	5,4±1,4	W=-103,5 *p*=0,005	Z=2,055 *p*=0,000
творче ставлення до професії	6,35±1,4	4,85±1,4	W=-107,0 *p*=0,003	Z=1,897 *p*=0,001
креативність	47,6±7,2	41,2±6,9	W=-95,5 *p*=0,010	Z=1,581 *p*=0,013
комунікативні установки	61,85±19,7	64,9±14,4	W=0,5 *p*=1,0	Z=0,632 *p*=0,818
відкрита жорстокість у ставленні до людей	28,15± 9,0	29,25±8,1	W=-2,5 *p*=0,956	Z=0,949 *p*=0,331
завуальована жорстокість у ставленні до людей	14,8±4,1	15,2±3,2	W=7,0 *p*=0,858	Z=0,790 *p*=0,559
рівень емпатії	19,45± 4,9	18,15± 4,0	W=-30,5 *p*=0,415	Z=0,791 *p*=0,560
проникаюча здатність у емпатія	3,15±1,0	3,25±1,0	W=11,5 *p*=0,755	Z=1,402 *p*=0,065
комунікативні здібності	12,5±4,8	11,9±4,7	W=-10,5 *p*=0,786	Z=0,791 *p*=0,560

Продовження табл. 1

організаторські здібності	13,75± 3,6	13,0±3,0	W=-28,5 *p*=0,446	Z=0,947 *p*=0,331
загальна гармонійність комунікативних орієнтацій	62,85± 7,6	63,7±6,8	W=-5,0 *p*=0,903	Z=0,791 *p*=0,560
орієнтація на адекватність сприйняття та розуміння партнера по спілкуванню	20,8±3,4	22,25± 2,6	W=52,0 *p*=0,161	Z=1,107 *p*=0,173
орієнтація на прийняття партнера по спілкуванню	22,15± 3,0	21,45± 2,9	W=-33,0 *p*=0,376	Z=1,107 *p*=0,173
рівень ригідності – пластичності	27,7±4,4	27,0±3,4	W=-27,0 *p*=0,472	Z=1,107 *p*=0,173
уміння вислуховувати	67,3±9,2	69,5±9,5	W=16,0 *p*=0,674	Z=0,791 *p*=0,560
рефлексія	125,65± 20,0	137,45±19,7	W=55,5 *p*=0,137	Z=1,107 *p*=0,173
життєстійкість	94,4± 17,0	91,6± 15,8	W=-21,0 *p*=0,579	Z=0,474 *p*=0,978

ся в межах середнього рівня вираженості цього критерію; аналіз протиріч – рівень цього критерію залишається у студентів-психологів 4-5-го курсів незмінним: 2,35±1,1÷2,4±0,9 бала, що відповідає рівню нижче середнього; планування – за даним критерієм спостерігається незначне підвищення показника з 2,1±0,9 бала на 4-му курсі до 2,5±1,1 бала на 5-му курсі, проте отримані показники залишаються в межах рівня нижче середнього; критерії оцінки якості досягнутого – за даним критерієм спостерігається незначне підвищення показника з 2,0±1,1 бала на 4-му курсі до 2,35±0,9 бала на 5-му, хоча обидва показники відносяться до діапазону нижче середнього; рівень прийняття рішень, що залишається незмінним у студентів-психологів 4-5-го курсів (3,8±1,1÷3,85±1,2) і відноситься до середнього діапазону вираженості; рівень самоконтролю – на 4-му курсі дорівнює 2,9±1,0 бала та відповідає рівню нижче середнього, і спостерігається позитивна динаміка у його розвитку до 3,4±1,0 бала на 5-му курсі, що відповідає середньому рівню; корекція дій, планів – рівень цього критерію залишається у студентів-психологів 4-5-го курсів незмінним (4,3±1,0÷4,45±1,0 бала) і відноситься до діапазону вище середнього.

До показників рівня сформованості креативності належать: творче мислення, у рівні розвитку якого відбувається незначне зниження з 6,35±1,7 бала на 4-му курсі до 5,55±1,3 бала на 5-му курсі, при цьому обидва зазначені показники відповідають середньому рівню розвитку цього критерію; рівень інтуїції, що дещо знижується з 6,4±1,3 бала на 4-му курсі до 5,4±1,2 бала на 5-му курсі, залишаючись при цьому в межах середніх оцінок вираженості цього критерію; рівень почуття гумору, що відноситься до середнього діапазону вираженості значення і дещо знижується з 6,75±1,4 бала на 4-му курсі до 5,4±1,4 бала на 5-му; рівень творчого ставлення до професії, що різко знижується з середнього діапазону вираженості на 4-му курсі (6,35±1,4 бала) до позиції нижче середнього рівня на 5-му (4,85±1,4 бала); креативність, що відповідає середньому рівню розвитку, у межах якого спостерігається певне зниження показника з 47,6±7,2 бала на 4-му курсі до 41,2±6,9 бала на 5-му.

До показників рівня сформованості комунікативних установок належать: комунікативні установки, виявлений рівень яких у студентів-психологів 4-го і 5-го курсів відноситься до високого рангу вираженості, що свідчить про наявність у

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

них вираженої негативної комунікативної установки, при цьому спостерігається тенденція до збільшення показника з 61,85±19,7 бала на 4-му курсі до 64,9±14,4 бала на 5-му; рівень відкритої жорстокості у ставленні до людей, що підвищується з 28,15±9,0 бала на 4-му курсі до 29,25±8,1 бала на 5-му і відповідає високим показникам вираженості; рівень завуальованої жорстокості у ставленні до людей, що відповідає високим показникам вираженості та підвищується з 14,8±4,1 бала на 4-му курсі до 15,15±3,2 бала на 5-му.

До показників рівня сформованості емпатії належать: рівень емпатії, у якому діагностується зниження показника з 19,45±4,9 бала на 4-му курсі до 18,15±4,0 бала на 5-му, що відбувається в межах заниженого рівня сформованості цього критерію; рівень проникаючої здатності в емпатії, який залишається незмінним у студентів-психологів 4-5-го курсів (3,15±1,0÷3,25±1,0 бала) і відповідає середньому діапазону вираженості.

До показників рівня сформованості комунікативних та організаторських здібностей належать: рівень комунікативних здібностей, що відповідає середньому показнику вираженості та залишається незмінним у студентів-психологів 4-5-го курсів (12,5±4,8÷11,9±4,7 бала); рівень організаторських здібностей, що відповідає середнім значенням вираженості цього критерію в межах якого спостерігається незначне зниження показника з 13,75±3,6 бала на 4-му курсі до 13,0±3,0 бала на 5-му.

До показників рівня сформованості мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях відносяться: рівень загальної гармонійності комунікативних орієнтацій, що залишається у студентів-психологів 4-5-го курсів практично незмінним (62,85±7,6÷63,7±6,8 бала) і належить до середнього рівня вираженості цього критерію; орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера по спілкуванню – у рівні розвитку цього критерію спостерігається позитивна динаміка з 20,8±3,4 бала на 4-му курсі, що відповідає середньому показнику вираженості, до 22,25±2,6 бала на 5-му курсі, що належить високому рівню сформованості та прояву цього критерію; орієнтація на прийняття партнера по спілкуванню – рівень цього критерію залишається у студентів-психологів 4-5-го курсів практично незмінним (22,15±3,0÷21,45±2,9 бала) і відповідає нижнім позиціям високого рівня його сформованості та прояву.

Показник рівня ригідності – пластичності знаходиться на середньому рівні розвитку і не зазнає суттєвих змін протягом навчання (27,7±4,4÷27,0±3,4 бала).

Показник рівня уміння вислуховувати відповідає діапазону сформованості цього критерію вище середнього, у межах якого діагностується незначне збільшення числового значення з 67,3±9,2 бала на 4-му курсі до 69,5±9,5 бала на 5-му.

Показник рівня рефлексії відповідає середнім оцінкам вираженості цього критерію, у межах яких спостерігається позитивна динаміка показника з 125,65±20,0 бала на 4-му курсі до 137,45±19,7 бала на 5-му.

Показник рівня життєстійкості відноситься до середнього діапазону вираженості зазначеного критерію, у межах якого відбувається незначне зниження цього показника з 94,4±17,0 бала на 4-му курсі до 91,6±15,8 бала на 5-му курсі.

Висновки

Результати констатувального етапу дослідження дають змогу стверджувати, що в умовах традиційного навчання структурні компоненти готовності до консультативної діяльності у майбутніх психологів освіти розвинені недостатньо, тобто існуюча система професійної підготовки майбутніх психологів освіти не створює відповідних умов для ефективного формування їх як професіоналів. Отримані результати будуть використані нами в подальшому для оптимізації психолого-педагогічних умов формування готовності майбутніх психологів освіти до надання консультативної допомоги.

Список використаних джерел

1. *Бодалев А.А.* Личность и общение. Избр. психол. труды / А.А. Бодалев. – М. : Международная педагогическая академия, 1995. – 328 с.

2. *Лагутин М.Б.* Наглядная математическая статистика : учебное пособие / М.В. Лагутин. − 2-е изд., испр. − М. : 2009. − 472 с.

3. *Рунион Р.* Справочник по непараметрической статистике : Современный подход / Р. Рунион ; [пер. с англ. Е. З. Демиденко]. − М. : Финансы и статистика, 1982. − 198 с.

4. *Сластенин В.А.* Педагогика : учебное пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов ; под ред. В.А. Сластенина. – М. : Академия, 2002. – 576 с.

5. Справочник по прикладной статистике / [ред. Э. Ллойд, У. Ледерман ; пер. с англ. под. ред. С.А. Айвазяна, Ю. Тюрина]. – М. : Финансы и статистика, 1990. – 526 с.

6. *Теремко В.Г.* Соціологія: Підручник / В.Г. Теремко. – К. : Академія, 2005. – 432 с.

7. *Холлендер М.* Непараметрические методы статистики / М. Холлендер, Д. Вулф. – М. : Финансы и статистика, 1983. – 518 с.

Толерантність як компонента соціальної компетентності державних службовців

О.Ф. Король
кандидат психологічних наук, завідувач кафедри психології та моніторингових досліджень, Кримський республіканський інститут післядипломної педагогічної освіти

У статті розкрито й обґрунтовано авторську позицію щодо визначення поняття «толерантність» як чинника «соціальної компетентності» державних службовців. Розглянуто основні теоретико-методологічні позиції в розумінні феномену «толерантність» в контексті специфіки державного управління.

В статье рассмотрена и обоснована авторская позиция относительно понятия «толерантность» как компоненты «социальной компетентности» государственных служащих. Рассмотрены основные теоретико-методологические позиции в понимании феномена «толерантность» в контексте специфики государственного управления.

In this article the author's position toward the concept of «tolerance» as a component of «social competence» of civil servants is considered and grounded. The main theoretical and methodological positions in the understanding of the phenomenon of «tolerance» in the context of the specifics of state administration are considered.

Ключові слова: *соціальна компетентність, толерантність, компетентнісний підхід, державна служба.*

Постановка проблеми

Державна служба як соціально-правовий інститут займає особливе місце в досягненні загальнонаціональних цілей і відіграє важливу роль у механізмі керування державою. Для виконання своїх професійних обов'язків державні службовці повинні володіти професійними знаннями, мати певні особистісні якості, паттерни, необхідні для здійснення професійної діяльності. Професійно важливі якості держслужбовця, що забезпечують його професійний успіх і соціальну компетентність у цілому можна об'єднати у дві групи: якості, що визначають ефективність професійної діяльності, та якості, що сприяють ефективній міжособистісній взаємодії. Одним із факторів, що детермінують успішність орієнтації державних службовців у соціальному середовищі, на наш погляд, є толерантність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вибір феномену толерантності як основного об'єкта дослідження обумовлений його універсальністю й актуальністю на різних етапах розвитку суспільства. Дослідженням феномену толерантності властивий міждисциплінарний підхід, це явище активно вивчається вченими різних галузей наукового знання [1; 3-4; 7-9].

Незважаючи на часте використання терміна, єдине семантичне поле в його розумінні відсутнє, а діапазон розбіжностей у думках про те, що таке толерантність, є досить широким.

Толерантність була предметом досліджень М. Кузанського, Дж. Локка, Вольтера, Дж. Стюарта Мілля та інших мислителів. У XX ст. в рамках філософії, соціології, психології, педагогіки й акмеології сформувалися серйозні теоретичні передумови для розроблення теорії толерантності: концепція ненасильницької взаємодії суспільств (В.С. Степін); концепція співвідношення об'єктивної й суб'єктивної волі та заперечення авторитаризму як способу придушення активності особистості (Л.С. Виготський); ідея толерантності як розширення власного досвіду та критичного діалогу (В.А. Лекторський); концепція то-

лерантності як узгодження, здійснюваного постійно поновлюваним зусиллям (А.Е. Зимбулі); ідея толерантності як умови дозволу кентавр-проблем сучасної суспільної свідомості (Л.А. Бєляєва, Ж.Т. Тощенко та інші); дослідження з проблем формування рефлексивного мислення фахівця (Ж. Піаже, Дж. Брунер, Д.Б. Ельконін, І.М. Семенов, С.Ю. Степанов та інші).

Останнім часом багато дослідників пов'язують феномен толерантності не просто з індиферентною терпимістю до інших, а з інтересом до них (Е.Ю. Клепцова), прийняттям, повагою та прийняттям культурних розходжень (Г.Д. Дмитрієв), позитивним образом іншої культури (Н.М. Лебедєва), налаштуванням на діалог з іншим (Р.Р. Валітова), установкою на взаємну зміну позицій під час такого діалогу (В.О. Лекторський), співчуттям і жалем до іншого, визнанням цінності різноманіття культур (О.Г. Асмолов, С.Г. Солдатова).

У рамках акміологічного підходу активно досліджуються проблеми толерантності, у тому числі розвитку толерантності державних службовців (І.В. Фетісов, М.М. Набієв, Д.А. Мантаєва, Н.М. Филимонова, Ф.М. Малхозова, Р.Г. Гаджиєва, І.Е. Белоусова, Н.В. Мольденгауер, І. Бшебураков та інших). Крім того, проводяться дослідження певних особистісних характеристик державних службовців, розвиток яких забезпечує формування толерантності, зокрема, рефлексивної компетентності (О.О. Поліщук), психологічної готовності до діяльності в стресових ситуаціях (В.М. Кузнєцов), конструктивної поведінки в конфліктних ситуаціях (Г.М. Малюченко), психологічної спостережливості (І.О. Кулькова), конфліктологічної компетентності (О.І. Денисов).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

За всієї розмаїтості наукових підходів до дослідження феномену толерантності у вітчизняній науці бракує робіт, що представляють собою не тільки комплексне міждисциплінарне дослідження, а й таких, що вивчають процеси концептуалізації й категоризації цього феномену в контексті соціальної компетентності держслужбовців.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розгляд феномену толерантності, як концепту з певним обсягом і семантичним наповненням, виявлення його специфіки в контексті соціальної компетентності держслужбовців, що дасть змогу конкретизувати завдання розвитку соціальної компетентності персоналу держадміністрацій.

Виклад основного матеріалу дослідження

Розгляд теоретико-методологічних засад досліджуваного питання варто почати з виникнення ідеї толерантності з часів античності щодо вирішення проблеми ставлення до релігійних меншин. Поступово вироблялися принципи гуманних взаємин з інакомислячими, які містили в собі такі компоненти, як: терпимість, лояльність, повага до віри й поглядів інших людей. Далі правове оформлення й законодавче введення принципу свободи совісті та всетерпимості здійснили гуманісти епохи Відродження (Т. Мор, Е. Роттердамський, Ф. Рабле та інші), а також філософи англійської (Дж. Локк, Дж. Мілтон) і французької освіти (Вольтер).

У сучасному суспільстві поняття «толерантність» стало міжнародним терміном і джерельним у проблемах світу [2]. Актуальність проблеми толерантності пов'язана з необхідністю виживання в полікультурному світі, пошуку діалогу, взаєморозуміння й компромісів.

У науковій літературі існують різні трактування поняття «толерантність». Так, наприклад, В.О. Лекторський пропонує чотири можливі моделі [5, с. 48-54]. В одній з них толерантність розглядається як «байдужність». Особливість цієї моделі полягає в тому, що «толерантність при такому її розумінні виступає як за сутністю байдужність до існування різних поглядів і практик, тому що останнє розглядається в якості неважливих проблем» [5, с. 49].

Інша модель толерантності визначається дослідником як неможливість вза-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

єморозуміння, але виявляється у витримці й самовладанні. Отже, таке трактування толерантності виявляє нове семантичне наповнення досліджуваного терміну – «підвищення стійкості», «терпимість до несприятливого фактора» [5, с. 269].

Відзначимо, що в структурі феномену терпимості О.О. Реан і Я.Л. Коломінський виділяють два види: сенсуальну та диспозиційну. Сенсуальна терпимість являє собою стійкість особистості до впливів середовища за рахунок зниження чутливості. Автори пов'язують цей вид терпимості з класичною толерантністю. Диспозиційна терпимість припускає наявність схильності (готовності) до терпимої реакції на середовище, що виявляється на когнітивному, афективному й поведінковому рівнях. Автори визначають її відповідно як: терпимість-позиція, терпимість-установка, терпимість-світовідчування. Носієм диспозиційної терпимості може бути високочутлива особистість (емотивний акцентуант) [6, с. 271].

Толерантність як суб'єктивне ставлення до світу розглядає В.О. Ясвін [7]. На думку автора, процес розвитку суб'єктивного ставлення пов'язаний зі змінами, що стосуються емоційних і пізнавальних сфер, а також практичної діяльності й, особливо, вчинків.

Відповідно до концепції І.Б. Гриншпуна толерантність означає наявність певного буттєвого простору, у межах якого людина відкрита для взаємодії зі світом (переважно з іншими людьми) без втрати почуття збереження власного «Я» (Его-ідентичності). Відповідно до цього толерантність, як особистісна властивість, здобуває широкого семантичного діапазону. З огляду на позицію І.Б. Гриншпуна, толерантність варто розглядати у векторі «відкритість – резистентність», що припускає розуміння суб'єктів взаємодії через діалог. Толерантність у цьому сенсі виступає як «повага до іншої позиції у поєднанні з установкою на взаємозмінювання позицій» [8, с. 54].

Більше того, М.М. Бахтін вважає, що ідеальна мета діалогу – це поява нової форми, чогось третього, не схожого ані на першого учасника, ані на другого, але того, що увібрало в себе характерні й, можливо, найкращі якості обох [9, с. 80-160]. На думку автора, діалогічна ситуація припускає те, що окрім власного «Я» є й інше «Я», і онтологічна природа якого принципово відрізняється від мого «Я». Але ця неоднаковість не заважає вступати в контакт і досягати взаєморозуміння. Діалог – це найбільш природний, повноцінний і розвиваючий спосіб буття людини, як особистості, конструктивний потенціал міжособистісних відносин, який важливо вміти побачити й підтримати. Відповідно, й толерантність, – як найважливіший атрибут діалогу – є умовою повноцінного особистісного буття та розвитку людини. На наш погляд, толерантність у цій позиції припускає «усвідомлення», тобто єдність «Я» та іншого, «Я» та інших. «Я» ідентифікує себе з «не-Я». Разом із тим, «Я» усвідомлює своє розходження з «не-Я», але це розходження розглядає не як ворожість, а як розходження фарб на полотні соціуму. «Я», взаємодіючи з «не-Я», прагне стати на позицію «не-Я», зрозуміти своєрідність його, побачити інаковість «не-Я» та його ставлення до навколишнього світу. Таким чином, «Я» збагачує себе шляхом пізнання іншого світу та іншого бачення світу, співвідносить його із власним, усвідомлює свою обмеженість, а також власну своєрідність, цінність. Тому розуміння «не-Я» призводить до його прийняття: визнання самоцінності іншої індивідуальності та єдності з нею, прийняття ситуації «не-Я» як власної, співчуття цій ситуації. Так виникають відносини емпатії.

Також толерантність розглядається з позиції суб'єкт-суб'єктних відносин у концепції П.Ф. Комогорова. Автор виділяє такі види толерантності [10, с. 11]:

- самотолерантність (толерантність стосовно себе, своїх особливостей, самоповаги);
- індивідуально-особистісна (з одного боку, приймати іншого як значущого, а з іншого – критичне ставлення до власних принципів і установок);

• групове або соціальне (шановливі відносини між соціальними групами в суспільстві);

• етнічна (досягнення гармонії в національних відносинах);

• національно-державна (активна позиція, спрямована на допомогу та взаємовигідне співробітництво між країнами поза залежністю від економічного розвитку, етнічної або релігійної належності населення);

• соціокультурна (прийняття й висока оцінка розмаїття світових культур).

Необхідно відзначити, що концепції та дефініції толерантності, представлені в психологічній літературі, відрізняються великою різноманітністю, їх важко порівнювати. У межах основних психологічних шкіл толерантність прямо або побічно співвідноситься з низкою достатньо вивчених явищ. Так, наприклад, психоаналітичний підхід дає змогу інтерпретувати прояв толерантності-інтолерантності в аспекті функціонування психологічних захистів і копінг-стратегій поведінки, діалектики самототожності та внутрішнього конфлікту людини з зовнішнім середовищем (З. Фрейд, Р. Лазарус, С. Фолькман, К. Хорні, Е. Еріксон та інші).

Когнітивна психологія дає підґрунтя для розуміння таких важливих механізмів формування та прояву толерантності-інтолерантності, як: соціальна категоризація, когнітивний дисонанс, соціальні установки, соціальні стереотипи й атрибуції, соціальні уявлення (Дж. Тернер, Л. Фестінгер, Ф. Хайдер, С. Московічі та інші).

У біхевіористичній психології моделюються окремі аспекти прояву толерантності-інтолерантності, що базуються на задоволенні соціальних потреб, адекватному сприйнятті оточення та власне себе, формуванні основ агресивної поведінки, як однієї з крайніх форм прояву інтолерантності (Б. Скіннер, Дж. Вольпе, А. Лазарус, Р. Берон, Д. Річардсон, В. Ромек).

Гуманістична психологія розкриває нормативну, ціннісно-орієнтаційну індивідуально-значеннєву сторони толерантності (К. Роджерс). Особлива увага приділяється питанням толерантності в кроскультурній та етнічній психології, зокрема, у зв'язку з поняттями ідентичності, адаптації, культурного шоку (Дж. Беррі, М. Плізент, Г. Теджфел, К. Оберг, Ю. Мартін, Т. Накаяма, Д. Мацумото, Н.М. Лебедєва, Є.Г. Солдатова, Т.Г. Стефаненко, С.Д. Гурієва, О.С. Михалюк, Л.Г. Почебут, Н.С. Хрустальова, В. Хармз та інші).

Робляться спроби визначення відмінностей толерантності від близьких понять, зокрема, таких, як: терпимість, конформність, довіра, доброта, вихованість (О. Асмолов, Є. Клепцова, В. Куніцина, Т. Скрипкіна). Не суперечливі, але й не порівнянні позиції авторів, що пропонують виділяти ті або інші детермінанти, чинники, структурні компоненти, якості, властивості, види, типи, емпіричні властивості толерантності (С. Бондирєва, І. Гриншпун, Є. Гундар, І. Дзялошинський, Є. Клепцова, П. Ніколсон, Б. Риєрдон, З. Сикевич, М. Уолцер, І. Шкуратова, Є. Шлягіна, Е. Ейдеміллер та інші).

Отже, на підставі теоретичного аналізу літератури можна визначити, що існує два основні підходи до визначення толерантності: щодо толерантності людини – з одного боку, як терпимість до чого-небудь, а з іншого – як несхильність перед чимось.

Толерантність, як терпимість і покірність, більшою мірою стосується соціальної толерантності (міжвікової, міжетнічної, міжконфесійної тощо). Із цього погляду толерантність визначається тим впливом зовнішнього фактору (наприклад, етнічної відмінності), що не чинить йому опір. При цьому, толерантність може бути конструктивною, що збільшує ймовірність стійкого існування й (або) удосконалення системи, та деструктивною, що збільшує ймовірність протилежних процесів (наприклад, толерантність до насильства над іншими). Обидві можуть проявлятися через суб'єктивну оцінку носієм певного зовнішнього впливу, як незначні.

Важливим є те, що в психологічному сенсі толерантності акцент робиться на протидії несприятливим змінам: толерантність – це відсутність або послаблення ре-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

агування на який-небудь несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу [1, с. 118]. Так, наприклад, толерантність до тривоги визначається підвищенням порогу емоційного реагування на загрозливу ситуацію, що зовні може виражатися у витримці й самовладанні, а також здатності довгостроково виносити несприятливі впливи без зниження адаптивних можливостей.

Цікаво, що психологічні механізми формування толерантності та при розгляді її як терпимості до інакомислення, а також при підході до толерантності як до несхильності до несприятливих факторів, можуть бути ті й самі. Наприклад, конструктивна соціальна толерантність (до інших поглядів і переконань) зменшується зі збільшенням тривожності й підвищується з формуванням особистісної впевненості в собі. Аналогічна динаміка толерантності до впливу негативних зовнішніх факторів (наприклад, погроз та обвинувачень) при зміні тих самих психологічних характеристик особистості. Крім того, толерантність до зовнішніх несприятливих впливів (толерантність-несхильність) можна розглядати, як відсутність реагування (визначення, характерне для соціальної толерантності-терпимості) на вплив, принаймні, такого реагування, якого очікував ініціатор впливу.

З погляду несхильності дії несприятливих факторів, є кілька схожих понять із поняттям «толерантність», а саме: стійкість, стабільність систем, надійність, незмінність характеристик, а також опірність і резистентність. Найбільш близьким до поняття толерантності, відповідно до семантики терміну, є поняття «стійкість», що трактується як «несхильність змінам, постійність характеристик» [12, с. 100]. Таким чином, на наш погляд, толерантність і стійкість до негативних психологічних впливів багато в чому виступають як синонімічні поняття.

Далі відзначимо, що в психологічних дослідженнях (Л.М. Аболін, Н.А. Амінів, Є.С. Жаріков, І.Е. Стрелікова, В.Е.Ч удновський, О.Л. Южанінова) стійкість характеризується стійкістю конкретних психічних складових (емоційних, вольових, особистісних тощо), що означені певним колом факторів зовнішнього середовища. Так, І.М. Гризлова та І.О. Переверзєв відзначають, що психологічна стійкість не може бути всеохоплюючою інтегральною характеристикою особистості, тобто людина не здатна бути «стійкою» до всього. Психологічна стійкість – це не стійкість взагалі, а стійкість до змін конкретних параметрів зовнішнього середовища. При цьому, конкретний аспект стійкості кожного окремого індивіда може бути нижчим або вищим, залежно від особливостей людини. Це дає підставу вважати, що дослідження психологічної стійкості повинні враховувати як характеристики зовнішніх факторів, так і їхню здатність дезорганізувати діяльність людини у зв'язку з її певними особливостями. Такий підхід припускає необхідність індивідуального відбору працівників державної служби з урахуванням їхніх професійно-особистісних якостей.

Безпосереднім завданням нашого дослідження є вивчення толерантності як компонента соціальної компетентності державних службовців.

Вихідною теоретичною позицією є положення про те, що перш за все державна служба тісно пов'язана з усіма іншими інститутами суспільства. Виступаючи елементом суспільної структури, державна служба має низку особливостей, властивих їй як соціальному інституту. Крім того, державна служба як суспільне явище є чимось більшим, ніж діяльність державних службовців і органів управління. Це є своєрідною формою відображення суспільних зв'язків і відносин, показник ступенів гуманності та людяності існуючих у суспільстві порядків.

Соціальна компетентність у сучасному суспільстві означає здатність людини будувати стратегії взаємодії з іншими людьми в навколишній соціальній реальності, що змінюється. Вона припускає рівною мірою опанування варіантів взаємодії з оточенням, способів досягнення цілей, а також розуміння сутності того, що відбувається,

передбачення наслідків власних дій. Особливо важливим є «ментальний» аспект, тобто усвідомлення соціального середовища та розбудова відносин із оточенням.

У зв'язку з цим є підстави вважати, що з погляду компетентнісного підходу толерантність державних службовців є сукупністю інваріантів (рівнів) певних компетенцій у спілкуванні та взаємодій. Рівнями прояву толерантності державних службовців є: індиферентно-деструктивний, інформаційно-деструктивний і світоглядно-конструктивний, кожен із яких має власні якісні характеристики, що містять інформацію про модальність і динамічні параметри толерантності.

Можна припустити, що держслужбовець, у якого індиферентно-деструктивний рівень толерантності, може мати неадекватну самооцінку. Професійне знання для нього не має особистісного значення, система професійних цінностей не є сформованою. У цьому контексті толерантність може проявлятися в певній ситуації до окремого індивіда. Мотивація до пошуку оптимальних форм спілкування може бути не сформованою. Діалог буде неконструктивним, при розбіжності у поглядах може супроводжуватися вербальною агресією. Рівень рефлексії є низьким. Поведінка в цілому характеризується інтолерантністю.

У державного службовця, у якого інформаційно-деструктивний рівень толерантності, готовність до взаємодії, з метою вироблення загальної тактики поведінки, обміну судженнями та поглядами, є сформованою, толерантність може проявлятися тільки в стандартних ситуаціях.

Держслужбовці зі світоглядно-конструктивним рівнем толерантності є емоційно стійкими до членів інших соціокультурних груп, можуть мати високий ступінь емпатії та рефлексії, приймати право інших точок зору на існування, проявляти високий ступінь самостійності й відповідальності, можуть мати прогностичні можливості у вирішенні проблем у нестандартних ситуаціях.

Висновки

Узагальнюючи теоретичний аналіз дослідження, поданого в цій статті, можемо визначити толерантність як чинник соціальної компетентності державних службовців, що дає їм змогу самостійно та відповідально здійснювати ефективні й адекватні комунікативні дії в певному колі ситуацій професійної взаємодії. У цілому толерантність визначає форми спільної організації діяльності, пов'язаної з досягненням певних соціально-професійних цілей.

Список використаних джерел

1. *Бондырева С.К.* Толерантность (введение в проблему) [Текст] / С.К. Бондырева, Д.К. Колесов. − М. : Изд-во Московского психолого-социального института ; Воронеж : Из-во НПО «МОДЭК», 2003. – 311 с.

2. *Галкина А.А.* Культура толерантности перед вызовом глобализации / А.А. Галкина, Ю.А. Красин // СОЦИС. − 2003. − № 8. − С. 64-71.

3. *Гараджа В.И.* Толерантность и религиозная нетерпимость / В.И. Гараджа // Философия науки. − 2004. − № 13. − С. 18-31.

4. *Риэрдон Бетти Э.* Толерантность − дорога к миру [Текст] / Э. Риэрдон Бетти ; [пер. с англ. О. Артемьева, А. Бураковсквя, Л. Котов] // ЮНЕСКО. − М. : Бонфи, 2001. − 301 с.

5. *Лекторский В.А.* О толерантности, плюрализме и критицизме / В.А. Лекторский // Вопросы философии. − 1997. − № 11. − С. 46-54.

6. *Реан А.А.* Социальная педагогическая психология [Текст] / А.А. Реан, Я.Л. Коломинский. – С.-Пб. : Питер Ком., 2000. – 416 с.

7. *Ясвин В.А.* Психология отношения к природе [Текст] / В.А. Ясвин. − М. : Смысл, 2000 . – 456 с.

8. *Гриншпун И.Б.* Понятие и содержательные характеристики толерантности / И.Б. Гриншпун // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика) : Сб. науч.-метод. ст. – 2-е изд., стереотип. – М. : Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж : Изд. НПО «МОДЭК», 2003. − С. 31-40.

9. *Бахтин М.М.* К философии поступка / М.М. Бахтин // Философия и социология науки и техники. Ежегодник. − М. : Наука, 1986. − С. 80-160.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

10. *Комогоров П.Ф.* Формирование толерантности в межличностных отношениях студентов высшего ученого заведения : Дис. … канд. пед. наук / П.Ф. Комогоров. − Курган, 2000. – 184 с.

11. *Улунова А.Е.* Культура профессионального общения государственных служащих как культура профессиональной группы и культура личности / Ученые записки : электронный научный журнал Курского государственного университета. − 2013. − № 1(25).

12. Психология. Словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. − М. : Наука, 2003. − С. 118.

13. *Кемелев Н.Г.* Словарь иностранных слов. − М. : Рус. яз., 2000. − С. 100.

14. *Ivanov S.* Capacity development of staff: professional competence, leadership, communications. Moscow: Alpina Buznes Books, 2008. − 278 p.

15. Public Management's Motivation in The Call of Public Service / Edited by James l. Perry and Annie Hondeghem. OXFORD University Press, 2008. − 346 p.

Особистісні механізми смислотворчості

С.Л. Марков
кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто та проаналізовано психологічні й особистісні механізми розкриття та створення нових смислів. Запропоновано систему та принцип організації механізмів смислотворчості на основі таких універсальних структур, як «карта першосутностей» і «генеративна матриця творчості».

В статье рассмотрены и проанализированы психологические и личностные механизмы усмотрения и создания новых смыслов. Предложены система и принцип организации механизмов смыслотворчества на основе таких универсальных структур, как «карта первосущностей» и «порождающая матрица творчества».

The paper discusses and analyzes the personal mechanisms of grasping and creating the new meanings. The system and principle of the organization of these mechanisms which are based on such universal structures as «Card of primal-essences» and «Generative matrix of creativity» are proposed.

Ключові слова: *смислотворчість, механізми смислотворчості, матриця механізмів творчості, універсальні матриці.*

Постановка проблеми

Дослідження процесів смислової динаміки знайшли широке відображення та представленість у сучасній психологічній літературі. При цьому як основні смислові процеси найбільш часто розглядаються такі цілісні динамічні феномени як смислоусвідомлення, смислоутворення, смислобудівництво та смислопородження. Водночас визначення сутності та основних змістових характеристик цих процесів уможливлюється тільки при розкритті механізмів їхнього функціонування та розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Сучасні психологи, які займаються проблемою смислу, спираючись на положення Л.С. Виготського про існування динамічної смислової системи, що являє собою єдність афективних та інтелектуальних процесів, традиційно розглядають смисл як цілісну, автономну та динамічну систему, що відображує дійсність і систему діяльностей, а також реалізує емоційно-особистісне, смислове ставлення до світу (О.М. Леонтьєв, Ф.Е. Василюк, Б.С. Братусь, А.Г. Асмолов, Д.О. Леонтьєв) [1-5].

Різноякісні процеси та механізми смислопородження виступають предметом розгляду й аналізу у філософській, літературознавчій, лінгвістичній і психологічній літературі. Так, у цих роботах процес смислопородження постає як «нескінченне оновлення смислів у всіх нових контекстах» (М.М. Бахтін, 1975); як спонтанно-творче розпаковування закладених у світі смислів (В.В. Налімов, 1978); як творіння смислових горизонтів, контекстів і активізація нерозпечатаних смислів (К.А. Свасьян, 1987) [6-8]. У психологічному плані виникнення нових смислів постає як внутрішнє співвіднесення окремих ситуацій, актів поведінки до більш широких контекстів життя (Б.С. Братусь, 1988); як смислопородження, смислоутворення, смислоусвідомлення, смислобудівництво, смислотворчість (Ф.Е. Василюк, Б.С. Братусь, Д.О. Леонтьєв, С.В. Дмитрієв, А.В. Сєрий, О.О. Осанов) [2; 3; 5; 9-11].

Особливий інтерес викликає розробка процесів смислової динаміки в рамках постмодерністської парадигми, у якій сам смисл постає як гранично процесуальний феномен, а його породження та спонтанне виникнення розуміються як потенцію-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

вання тексту і множення його смислових можливостей (Ж. Батай, 1949); спонтанне породження смислів текстом, семантичне розгалуження, версифікація, «систематичне вивільнення смислу» (Р. Барт, 1964); як деконструкція, руйнування стереотипів, включення в новий контекст, процес розкладання структур, генерація та розсіювання смислів (Ж. Дарріда, 1967), як нонфінальне «експериментування», джерелом якого виступає хаотичне текстове середовище та «різомність» (Ж. Дельоз, 1969); самодостатня, «безособова продуктивність» тексту, як означування, що виступає базовим процесом текстопорождення (Ю. Кристева, 1969) [12; 13].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Практично кожен із дослідників, які займаються проблемою смислової динаміки, закономірним чином приходить до пошуку та визначення механізмів процесів смислопородження, усвідомлюючи, що саме вони розкривають сутність і основні закономірності функціонування смислу. Водночас множинність, різнорівневість і різноплановість, запропонованих у рамках різних концепцій, механізмів смислопородження вимагає їхнього упорядкування та зведення в одну цілісну, несуперечливу систему.

Формулювання цілей статті

У цьому зв'язку метою статті є виявлення й аналіз існуючих механізмів смислопородження та смислотворчості, а також побудова на основі універсальних породжуючих матриць їхньої взаємопов'язаної ієрархічної системи .

Виклад основного матеріалу дослідження

Смислотворчість цілісної творчої особистості проявляється як множення та генерація нових смислів, як потенціація смислового поля і нарощування інтерпретацій, а також як елативізація, піднесення смислу, наповнення об'єктів розвивальними, універсними значеннями та культурнотворчими смислами.

При цьому смислотворчість є стрижневим, визначальним процесом більш фундаментального потоку творчого бачення, який розуміється як динамічна, відкрита, переживаюча та дієва свідомість, або за висловом М.М. Бахтіна як свідомість, що дивиться вперед і здійснює вчинки [6].

Смислотворчість як самопробудження смислів у потоці творчого бачення має гранично продуктивний характер і проявляється як кероване та вільне маніпулювання елементами образу світу, як вичерпування багатошаровості їх смислового змісту та породження нових унікальних смислів.

Розкриття сутності, змістовних і функціональних характеристик процесу смислотворчості уможливлюється тільки за допомогою розкриття її механізмів, які в міру їх усвідомлення та закріплення трансформуються в евристичні прийоми, методи та процедури.

Під механізмом смислотворчості ми розуміємо взаємопов'язану систему умов, властивостей і станів особистості, а також послідовних зусиль і операцій, що забезпечують процес розкриття та породження нових смислів. При цьому якісна своєрідність особистісних механізмів смислотворчості визначається особливостями прояву цілісної творчої позиції особистості та, в першу чергу, її ціннісно-смислового компонента. У процесі багаторівневої смислової взаємодії особистості з різними феноменальними світами: текстами, комунікативними системами і самим світом культури, активізуються всі її компоненти, що реалізуються за допомогою ієрархізованої системи взаємопов'язаних механізмів.

Так, О.А. Арутюнян, яка розглядала смислотворчість як творіння читачем власного смислу та надання і приписування смислу в процесі розуміння філософського тексту, виділяла такі механізми смислоутворення: а) співпереживання; б) вихідної суперечливості; в) читання в часі; г) механізм самозапитування; д) метафора [14]. Аналізуючи особливості прояву творчої уяви переважно на ціннісному

рівні взаємодії, І.М. Розет стверджував, що в основі її функціонування лежить пара протилежних, взаємопов'язаних механізмів: анаксіоматизації, що виявляється в знеціненні об'єкта, інформації та відносин і гіпераксіоматизації, що є підвищеною оцінкою об'єкта. Універсальність цих механізмів, а також той факт, що оціночна діяльність безпосередньо пов'язана з процесом породження смислів, дає змогу розглядати їх як сутнісні механізми смислотворчості [15].

У свою чергу М.В. Крогіус запропонував кілька схожих за змістом прийомів, які ефективно застосовуються в спортивній боротьбі: дискредитації суперника, що полягає в акцентуванні та аналізі його слабкостей і застосовується з метою позбавлення від невпевненості та ідеалізації, що дає змогу уникнути недооцінки суперника та зберегти мобілізацію на гру [16]. На основі теоретичного аналізу існуючої літератури з проблеми смислової динаміки, Д.О. Леонтьєв виявив такі психологічні механізми породження смислу: 1) замикання життєвих відносин, імпринтинг, зустріч суб'єкта з об'єктом або явищем, результатом якої є несподіване спонтанне набуття цим об'єктом вагомого життєвого смислу; 2) індукція смислу, яка являє собою надання смислу діяльності; 3) ідентифікація з певною соціальною групою або спільнотою та присвоєння їх смислових орієнтацій; 4) інсайт, або просвітлення, як раптове вбачання смислу; 5) зіткнення смислів при зустрічі різних смислових світів суб'єктів; 6) покладання смислу, в процесі якого суб'єкт своїм свідомим і відповідальним рішенням встановлює значимість чого-небудь у своєму житті [5].

Проблема процесів і механізмів ціннісно-смислової організації діяльності була докладно розроблена в роботах С.В. Дмитрієва, який запропонував 20 механізмів, визначені автором як антропні, переважно лінгво-культурологічні, механізми формування особистості творця. Водночас, якщо перші 7 механізмів: смислоутворення, смислоосягнення, смислоінтерпретація та смислотворчість виступають скоріше як процеси або узагальнені механізми породження нових смислів, то інші являють собою психологічні механізми реалізації цих процесів. Серед них найбільш сутнісними й універсальними є: 1) смисловираження − «розчинення» особистості автора в системі культуротворчих дій; 2) смислове вживання в об'єкт пізнання та перетворення; 3) перенесення смислу з одного об'єкта на інший (метафора, аналогія, алегорія, катахреза, транспозиція, семантична експансія, смисловий зсув з тексту в контекст). При цьому цей універсальний механізм розщеплюється на більш тонкі психологічні механізми: посилення і зменшення будь-яких властивостей, гіперболізація, суміщення взаємовиключного, доведення проблеми до абсурду, фантасмагорія; 4) дифракція смислу − нове висвітлення старих смислів; 5) інтерференція смислів − посилення або ослаблення смислових позицій та контрпозицій; 6) логічна стереоскопія смислу − створення нового смислового ставлення до об'єкта; 7) модифікація смислу − зміна смислового ставлення до ситуації розв'язуваного завдання; 8) амфіболія смислу − множинне тлумачення; 9) конотація − збільшення ємності смислової інтерпретації дії за рахунок додаткових, супутніх значень; 10) контамінація смислу, або взаємодія близьких за значенням смислів двох або кількох подій; 11) смисловий катарсис [9].

Ще більш широку й детальну класифікацію механізмів вбачання та побудови смислів запропонував Г.І. Богін, який вважав, що в їх основі лежить розуміюча рефлексія, особлива рефлективна позиція, що реалізується за допомогою специфічних технік розуміння. При цьому він виділяє 104 рефлективні техніки, з яких 19 відносяться безпосередньо до смисловбачання і смислопобудови, 6 технік пов'язані зі створенням «рефлективного містка» між засобами текстопобудови й онтологічною картиною, 12 технік «розклеювання» змішаних конструктів, 16 технік інтерпретаційного типу, 26 технік переходу і заміни, 25 технік довільного виходу із ситуації фіксації рефлексії в духовний стан [17].

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

У цій гранично докладній системі механізмів і прийомів смисловбачання та смислопобудови можна виділити такі сутнісні, як: 1) інтендування − створення спрямованості рефлексії для вказування на її відправні точки, на більш глибинні смисли; 2) розтягування смислів − їх категоризація, перехід від власне смислів до метасмислів і метаметасмислів; 3) експектації − регульовані очікування смислів; 4) проблематизація; 5) феноменологічна редукція − «перехід в альтернативний світ» тексту; 6) значущі переживання вбаченного смислу; 7) метафоризація; 8) іронія; 9) вбачання та визначення альтернативного смислового світу; 10) вихід до вбачання й усвідомлення краси; 11) асоціювання; 12) вихід до інновації, вигадування, винаходу [17].

Аналіз ґрунтовних списків механізмів вбачання та породження смислів висвітлює низку проблем, що природно виникають на стадії росту та розвитку будь-якої теорії. Різниця у вихідних теоретичних передумовах і дослідницьких завданнях призводять до існування відокремлених кластерів різнорівневих, відмінних за своєю змістовою завантаженістю механізмів, частина з яких повторюється від списку до списку. Окрім цього в запропонованих системах механізмів смислопородження часто змішуються процеси та механізми, а також їхні різні якісні рівні. Водночас недостатня увага приділяється сутнісним трансіндивідним і надчуттєвим характеристикам смислу, що експлікуються в універсальні механізми та виявляються в феноменальних світах у вигляді ефективних, таких, що мають значну евристичну потужність, прийомів.

Звернення до такого трансіндивідного, надчуттєвого феномену, як смисл, а також спроба розкриття його сутності та механізмів, розуміння їх у всій повноті, без спотворень і втрат непроявлених пластів змісту, вимагає розгляду складних смислових феноменів у граничних контекстах, у процесі їх співвіднесення з вищими духовними вимірами й абсолютними трансценденталіями буття.

Одним зі способів організації, розкриття та завдання смислів та їх механізмів є знаходження або побудова інваріантних, універсних структур, деяких архетипічних генеративних матриць, конституйованих фундаментальними першосутностями та універсальними механізмами розвитку. Так, В. Гейзенберг писав, що ті ж самі організуючі сили, які створили природу у всіх її формах, − відповідальні за структуру нашої душі і точно так само − за нашу здатність мислення [18].

Організуючою смисловою матрицею може слугувати вихідна «Карта першосутностей», яка задається шляхом послідовного логічного розгортання Абсолюту, на первинну зв’язку першосутностей «Буття – Ніщо», а потім ще на дві нові комплементарні зв’язки: Буття (ціле − взаємодія) і Ніщо (можливість − свобода) .

Саме діалектичні пари «ціле – взаємодія» і «можливість – свобода», породжені та центровані Абсолютом, викреслюють фундаментальні та взаємодоповнюючі трансцендентальні простори, які є конститутивними елементами універсальної карти першосутностей.

Ця інваріантна генеративна матриця пронизує всі пласти реальності, феноменальні світи та сфери людського досвіду, а її виміри або фундаментальні категорії визначають глибинно-сутнісні характеристики смислу. При цьому породжуючи простори універсальної центрованої пентаграми, з одного боку організують, зв’язують і співвідносять з центром всі існуючі сутнісні характеристики смислу, а з іншого − породжують нові або, швидше, сприяють спонтанному самопородженню неявних атрибутів смислу у викреслених лакунах. Можна виділити такі граничні та сутнісні характеристики смислу, що є корелятами атрибутів першосутностей: Абсолют (первинність, універсність, креатологічність і самопороджуваність смислу); Буття (субстанціональність, стійкість, інваріантність, упорядкованість); Ніщо (неявність, невизначеність, мінливість, варіативність); Ціле (контекстуальність, холічність); Взаємодія (інтенціональ-

ність, зв’язаність); Можливість (потенціальність, поліфонічність); Свобода (трансцендентність, хаотичність). Водночас автентичні способи розгортання та конституювання аксіоматично заданих першосутностей виявляють себе як сутнісні трансцендентальні механізми смислу (табл.1).

Спонтанне породження, збирання, знаходження та створення нових несподіваних і свіжих смислів та довільне наділення ними об'єктів і подій здійснюється за допомогою системи взаємопов'язаних універсальних механізмів смислотворчості, серед яких виділяються:

1. Елативізація (від лат. elativus, elatus − піднесений, спрямований угору), полягає в безперервному вбачанні та створенні вищих розвивальних і зміцнюючих смислів об’єктів і явищ шляхом розкриття їх істинної творчої природи та внесення в гранично широкі універсні контексти.

Цей механізм проявляється як рух за смисловою вертикаллю, як сублімація, «піднесення» смислу, спіралеподібне, підпорядковане вселенським ритмам, сходження до першосмислу або «смислу смислів».

Елативізація полягає в розкритті більш глибинних смислів, які приховуються за очевидними значеннями, у створенні нових вищих зв’язків, у поєднанні неявно пов'язаних явищ за законами краси і прихованого протопорядку, який просвічує в породжуючих просторах чистих можливостей і свободи.

Породження нових вищих смислів відбувається внаслідок творчого вирішення внутрішніх і зовнішніх конфліктів, трансформації шкоди на користь, знаходження в кожному об’єкті, ситуації та явищі персонального розвивального смислу.

2. Креатологізація – являє собою пошук, здобування або наповнення вищим, творчим смислом будь-якого предмета, явища природи та події, будь-якої думки,

Таблиця 1

Сутнісні трансцендентні виміри та механізми смислу

ЦІЛЕ ***Контекстуальність, цілісність*** **Розширення контексту** та співвіднесення з усе більш широким цілим		**МОЖЛИВІСТЬ** ***Потенціанальність, поліфонічність*** **Потенціація** як множення контекстів, нагнітання точок зору та інтерпретацій
БУТТЯ ***Субстанціональність, стійкість, інваріантність, упорядкованість*** Контекстуальність та інтенціональність як основопокладаючі атрибути смислу (Д.О. Леонтьєв)	**АБСОЛЮТ** ***Первинність, універсність, креатологічність, самопородженість*** **Елативізація** як безперервне створення вищих смислів у процесі руху за смисловою вертикаллю. **Креатологізація** як наповнення об'єктів вищим, творчим смислом	**НІЩО** ***Неявність, невизначеність, мінливість, варіативність***. Осмислення як трансцендентування в потенції (Є.І. Іванов). Єдність ексцесу і трансгресії (Ж. Батай) і «позитивна реконструкція» (М. Епштейн)
ВЗАЄМОДІЯ ***Інтенціональність, зв'язаність*** **Взаємопроникнення** смислових світів, утворення вищих зв'язків, перенесення і накладання смислів		**СВОБОДА** ***Трансцендентність, хаотичність*** **Деконструкція** як руйнування традиційних смислів, розрив звичних зв'язків та абсурдизація

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

переживання та дії. Це бачення в кожному об'єктивному факті та явищі їх глибинних, співвідносних із вищими і граничними цінностями, смислів. Водночас креатологічний смисл за своєю сутністю позбавлений тоталітарної імперативності та являє собою єдність універсного і живого, індивідуального смислу об'єкта, існуючого як унікальний феномен і подія.

3. Ампліфікація смислу полягає в його розширенні, збільшенні, примноженні та підвищенні, шляхом вільного і необмеженого включення в аналогічні за змістом твори мистецтва, міфи, релігійний досвід, життєві події, сновидіння, символи й архетипи. Схожим механізмом виступає «Духовна диверсифікація смислу діяльності», який розуміється як розширення духовно-діяльнісного світу людини (С.В. Дмитрієв) [9].

4. Анагогічне тлумачення (від грецьк. anagoge − вести вгору) виявляє універсальне етичне значення символів, шляхом звернення до «піднесених ідеалів» та являє собою інтерпретацію, спрямовану на утворення все нових і все більш універсальних функціональних символів, на послідовне сходження від буквального смислу до духовного (Г. Зільберер) [19].

5. **Смислова пульсація** проявляється як поперемінна центрація та рецентрація смислу, як виявлення емоційно-смислової домінанти, всеохоплюючої ідеї та пристрасного устремління, а також інтуїтивне вловлювання, схоплювання неявних смислів, які спонтанно самопороджуються на границях і в «шарах, що перемішуються».

Цей механізм лежить в основі особливого виду руху, який проявляється в смисловому балансуванні та вібраціях, у послідовному руйнуванні звичного панівного смислу і створенні нового, в конструюванні смислових зв'язків − «головне-другорядне» та в ритмічних переходах від домінантних смислів до периферійних, які несподівано стають головними.

У реальній життєдіяльності цей механізм проявляється як призупинення активності, повернення до початку, бачення світу вперше і переосмислення його з чистого аркуша, як глибинна переоцінка внутрішніх орієнтирів, цінностей, цілей і пріоритетів.

6. Смислова рефлексія розуміється, як внутрішня робота з переосмислення, у тому числі й самих способів рефлексії та стратегій породження нових смислів (А.В. Россохін) [20].

7. Потенціація − проявляється як мультиплікація смислів шляхом множення задумів, розгортання альтернатив, створення нових понять, їхніх варіацій і конкуруючих моделей. Потенціація являє собою «позитивну реконструкцію», яка не тільки розхитує основи, генерує та розсіює смисли, а й пропонує альтернативні, нові погляди на речі (М. Епштейн) [21].

8. Містерізація – являє собою вбачання в об'єктах та наділення їх таємничими, незбагненними і потаємними смислами. Реалізація цього механізму вимагає особливого настрою, заняття активно-рецептивної позиції, яка включає повагу та благоговіння перед таємницею, неспішне очікування та чуйне уловлювання емерджентно виникаючих невідомих смислів. Так А.А. Пузирей, аналізуючи погляди Л.С. Виготського на проблему розуміння творів мистецтва, писав, що він якраз і ставив феномен таємниці «на чільне місце», якраз і намагався брати саме «таємницю» як вихідну, відправну точку для розгортання роботи розуміння [22].

9. Холізація – являє собою інтуїтивне, одномоментне схоплювання смислів у всій їх цілісності. Це вміння симультанно бачити всю багатовимірну складність об'єкта, охоплювати її одним поглядом, виявляти приховані за інформацією смисли, впорядковувати різноманіття за допомогою досконалих і простих гештальтів. Цей механізм проявляється як інсайт, просвітління або раптове вбачання смислу там, де тільки що ще нічого не було (Д.О. Леонтьєв) [5].

10. Співвіднесення і вписування об'єктів у нові, широкі контексти. При реалізації цього механізму вбачання нових смислів об'єктів здійснюється шляхом вписування їх у фундаментальні й абсолютні матриці та їх співвіднесення з ці-

лісним смисловим Універсумом і глибинними внутрішніми горизонтами. Так, Б.С. Братусь писав, що рух смислової сфери забезпечується зверненням особистості до більш широких контекстів, наприклад до власних граничних цінностей або до моральних загальнолюдських [3].

11. Смислова трансценденція являє собою створення нових смислів шляхом виходу за межі наявних, капсульованих смислових контекстів, довільного переходу до вищих надсистем і всієї повноти цілого, а також до неявних смислів сфери невидимого та потойбічного. Цей механізм акцентований на самому процесі переходу кордонів і рамок, на особистісному акті виходу за межі. Це не подолання чогось, не заради чогось, а самодостатнє виходження із замкнутості та ситуативності заради виходження, постійне смислооновлення в просторі свободи.

12. Деконструкція полягає в розкритті та звільненні прихованих смислів, а також у знаходженні самих витоків смислопородження шляхом руйнування стереотипів і «репресивних логоцентризмів» за допомогою розплітання, розкладання, розшарування, розборки та реконструкції усталених структур і традиційних цінностей.

Деконструкція, за словами автора цього терміна Ж. Дерріди, «є рух досвіду, відкритого до абсолютного майбутнього прийдешнього», вона позитивна і винахідлива, вона створює нові правила для майбутніх досягнень і веде до народження винаходу [12].

13. Конектизація полягає в породженні нових смислів шляхом розкриття всього різноманіття проявлених і можливих зв'язків, створення нових, якісно вищих відносин, а також за допомогою розуміння глибинних інтенцій, призначення та внутрішніх цілей об'єктів. Глибинними психологічними механізмами створення нових смислів у цьому разі виступають аглютинація, комбінування або створення смислових візерунків.

14. Трансферізація (лат. transferre – переносити) полягає в перенесенні всього спектра смислових характеристик з однієї сфери реальності на іншу, в результаті чого відбувається її якісна зміна та смислооновлення.

Водночас у реальних життєвих феноменальних світах смислотворчість, породження та прирощення смислу об'єктів і явищ відбуваються в потоці творчого бачення, за допомогою реалізації цілісної, багатокомпонентної творчої позиції особистості. При цьому кожен із її компонентів: аксіологічний, когнітивний, емоційний і поведінковий виявляються у вигляді комплементарних пар універсальних механізмів творчості: ідеалізації – проблематизації, децентрації – симплізації, ідентифікації – медитації, самоактуалізації – персоніфікації. Ці діалектичні зв'язки творчих механізмів конституюють вихідну, універсальну генеративну матрицю, що й слугує організуючим патерном всіх існуючих і можливих механізмів смислопородження (табл. 2).

У цьому разі в основі процесу смислотворчості лежить послідовна та симультанна реалізація системи прийомів або усвідомлених універсальних механізмів творчості:

Ідеалізація являє собою розкриття і створення нових смислів, які індукуються сконструйованими ідеальними образами або гранично досконалими моделями об'єктів, бачення й одномоментне схоплювання ідеалу, в якому гармонійно поєднуються вищі цінності, потенції та універсалії, а також як довільне наділення об'єкта певними вищими смислами: сакралізація, бьютифікація, романтизація, перфектизація, аморизація. Близькими за змістом є такі механізми смислопородження, як гіпераксіоматизація або свідоме завищення цінності об'єкта (І.М. Розет) [15], інтуїтивне схоплювання й уявлення ідеалу (Н.С. Автономова) [23], передбачення, антиципація й експектація.

Проблематизація полягає в породженні нових смислів шляхом розщеплення смислової моделі цілісного об'єкта на протилежно спрямовані смисли, з їх подальшим зведенням і синтезом, розгляд об'єкта з різних точок зору та протистав-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Таблиця 2

Генеративна матриця й особистісні механізми смислотворчості

Ідеалізація – бачення, пошук і розкриття ідеальної сутності об'єкта та уявне конструювання його ідеального образу	**Проблематизація** – виявлення і загострення ключових суперечностей об'єкта, процес пошуку та визначення ключових проблем
Децентрація – процес створення різних підходів до об'єкта, зміна стереотипних установок і шаблонів мислення	**Симплізація** – позбавлення від усього складного, несуттєвого, заплутаного як досягнення ясності й елегантності форми
Ідентифікація – активне занурення і втілення в об'єкти та їх обставини, злиття з ними, вживання в їх внутрішній світ і переживання емоційного резонансу	**Медитація** – відсторонення і чуттєва ізоляція від зовнішнього та внутрішнього світу, безпристрасне і свіже сприйняття їх сутностей, зв'язків, краси та симетрії
Самоактуалізація – процес найбільш повного розкриття та розвитку творчих можливостей особистості, спонтанне та щире вираження її внутрішнього світу	**Персоніфікація** – оживлення й одухотворення об'єктів, наділення їх властивостями суб'єкта, визнання їх незалежності та права на саморозвиток

лення смислових позицій, бачення в кожному об’єкті його «тіньового смислу», активізація процедури запитування та пізнання протилежного (Г.Г. Гадамер) [24]. У цьому разі реалізується деяке проблемне бачення, спрямоване на свідоме виявлення в об’єкті неявних проблем і ключових суперечностей, з метою їх творчого розв’язання, результатом якого і є виникнення нового смислу.

Децентрація проявляється у вільному множенні інтерпретацій, довільному генеруванні безлічі, відмінних від загальноприйнятих, смислів, в уявній заміні звичних зв’язків на незвичайні, зміщенні смислових акцентів, руйнуванні традиційних уявлень і стереотипів, подоланні інертності мислення та смислопородження. Децентрація реалізується в традиції розмножуючого, диференціюючого, дивергентного тлумачення (А.Г. Теслінов) [25], вектор якого спрямований до некерованого розширення розмаїття смислів.

Симплізація розуміється як позбавлення від складних, несуттєвих, заплутаних, затемнених смислів, як досягнення ясності й елегантності форми, легкості та прозорості смислових конструктів. Цей механізм полягає у вираженні та представленні змістової складності за допомогою простих, ясних і зрозумілих понять, наочних образів, символів і моделей. При цьому генерування і вибір нових смислів здійснюється на основі критеріїв прихованого порядку, гармонії та краси. У цьому разі можна говорити про реалізацію традиції селектуючого, конвергентного тлумачення, вектор якого спрямований до точних смислів-значень і дійсних смислів (А.Г. Теслінов) [25].

Ідентифікація проявляється як відкриття та схоплювання нових смислів шляхом вчування та вживання в пізнавані об’єкти, тексти, інших людей, у твори культури та духовний світ автора, як активне занурення та втілення в об’єкти, смислове злиття та переживання ціннісно-емоціонального резонансу з ними.

Медитація проявляється як відсторонення та чуттєва ізоляція від зовнішнього і внутрішнього світу, як дистанціювання від об’єктів взаємодії, безпристрасне та свіже сприйняття їх зв’язків, сутностей і смислів, прихованої краси та симетрії. Породження нових смислів здійснюється шляхом ізоляції та здобуття позиції «позаперебувальності», яка, на думку М.М. Бахтіна являє собою «найпотужніший важіль розуміння». Саме ця позиція дає змогу створити «надлишок бачення», організувати простір діалогу свого та чужого смислу й тим самим подолати їх однобічність і замкнутість та розкрити їх глибини [6; 26].

Це генерування свіжих смислів у процесі бачення світу і себе в новому світлі, за допомогою прийому «одивнення»,

шляхом уявлення звичних речей і явищ як незнайомих, немовби побачених уперше. Саме бачення, а не впізнавання об'єктів вириває їх зі звичного контексту і робить звичне незвичайним, дивним і дивовижними (В.Б. Шкловський; Г.Л. Тульчинський) [27].

Самоактуалізація розуміється як процес найбільш повного розкриття і спонтанного втілення смислової сфери особистості, як породження нових, несподіваних смислів у процесі вільного творчого самовираження. Цілісна та вільна самоактуалізація смислових потенцій передбачає як спонтанне виявлення всього багатства внутрішнього світу особистості, так і реалізацію ідеальних проектів, планів та уявних моделей майбутнього.

Персоніфікація являє собою оживлення й одухотворення об'єктів, бачення їх як самодостатніх феноменів і значущих подій, надання їм права на виявлення своїх унікальних, несподіваних, індивідуальних смислів. По суті це механізм реалізації феноменологічного смислопороджуючого бачення, яке дає змогу феноменам і подіям бути самими собою, стояти в собі і виявляти індивідуальні смисли рівнозначні всім абсолютним смислам.

Цей механізм полягає у розгляді самих смислів як живих, самостійних і таких, що саморозвиваються, суб'єктів, здатних до самопородження, самостійного розвитку та руху за власними ідеальним траєкторіями. У цьому разі надається можливість текстам і героям творів говорити своїми голосами, говорити за себе, безпосередньо висловлювати свої унікальні смисли.

Визнання рівноправності індивідуальних смислів визначає сутнісну потенцію творчого смислового бачення, що полягає в умінні бачити в кожному об'єктивному факті, в кожному явищі та суб'єкті їх ідеальні, співвідносні з вищими і граничними цінностями смисли та, одночасно, їх унікальні, індивідуально-своєрідні смислові домінанти.

Висновки

Смисл відкривається, відшукується, розгадується за допомогою спрямованих розкриваючих зусиль, певних уявних маніпуляцій з об'єктом, що здійснюються за допомогою реалізації системи усвідомлених механізмів смислотворчості.

Смисли не породжуються та не виробляються зусиллями волі, вони уловлюються та вихоплюються з потоку бачення, що розплітається на потоки осмислення, усвідомлення, переживання та дії. Вольові зусилля необхідні при входженні в потік, при відстороненні від нього, а також для його «взмішування» за допомогою спрямованих творчих прийомів.

Різноманіття існуючих у літературі механізмів смислопородження та розуміння впорядковується за допомогою певних універсальних архетипічних структур і генеративних матриць, що не тільки організовують наявні механізми, а й висвічують нові можливі.

Смислотворчість, породження і прирощення смислу у феноменальних світах відбувається в потоці творчого бачення, за допомогою іманентних цим світам механізмів комбінування, перенесення, потенціювання, деконструкції, а також багаторівневих і комплементарних зв'язків універсальних механізмів творчості.

При цьому в результаті свідомої реалізації системи творчих механізмів-прийомів світи динамізуються, розгортаються новими гранями, розхитуються, розрихлюються і, тим самим, виявляють нові смислові виміри і дають змогу новим смислам просвічувати через новостворені просвіти буття.

Список використаних джерел

1. *Леонтьев А.Н.* Лекции по общей психологии / А.Н. Леонтьев. – М. : Смысл, 2001. – 236 с.

2. *Василюк Ф.Е.* Психология переживания / Ф.Е. Василюк. − М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. − 200 с.

3. *Братусь Б.С.* Аномалии личности / Б.С. Братусь. − М. : Мысль, 1988. − 304 с.

4. *Асмолов А.Г.* Психология личности / А.Г. Асмолов. − М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. − 336 с.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

5. *Леонтьев Д.А.* Психология смысла : природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. − 3-е изд. − М. : Смысл, 2007. – 511 с.

6. *Бахтин М.М.* Автор и герой в эстетической деятельности / М.М. Бахтин // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. − М. : Искусство, 1979. − С. 7-180.

7. *Налимов В.В.* Спонтанность сознания. Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектоника личности / В.В. Налимов. − М. : Прометей, 1989. − 287 с.

8. *Свасъян К.А.* Человек как творение и творец культуры / К.А. Свасъян // Вопросы философии. − 1987. − № 6. − С. 56-67.

9. *Дмитриев С.В.* Смыслопорождающие механизмы деятельностного сознания личности творца / С.В. Дмитриев // Физическая культура : воспитание, образование, тренировка. − 2001. − № 2. − С. 4-10.

10. *Серый А.В.* Психологические механизмы функционирования системы личностных смыслов / А.В. Серый. − Кемерово : Кузбассвузиздат, 2002. –183 с.

11. *Осанов А.А.* Смыслотворческие интенции сознания и человеческое бытие / А.А. Осанов // Смысл человеческого бытия. − Владимир, 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://hpsy.ru/public/x2978.htm

12. *Деррида Ж.* О грамматологии / Ж. Деррида / Пер. с фр. и вст. ст. Н. Автономовой. − М. : Ad Marginem, 2000. − 512 с.

13. *Ильин И.П.* Постмодернизм от истоков до конца столетия : эволюция научного мифа / И.П. Ильин. − М. : Интрада. − 1998. − 255с.

14. *Арутюнян О.А.* Понимание философского текста как смыслотворчество : автореф. дис. … канд. философ. наук. / О.А. Арутюнян. − Краснодар, 2007.

15. *Розет И.М.* Психология фантазии / И.М. Розет. − Минск : Изд-во БГУ, 1977. − 312 с.

16. *Крогиус И.В.* Взаимообусловленность познания людьми друг друга и самопознания в конфликтной деятельности / И.В. Крогиус // Психология межличностного познания / Под ред. А.А. Бодалева. − М. : Педагогика, 1981. С. 66-80.

17. *Богин Г.И.* Обретение способности понимать : работы разных лет : в 2 т. / Г.И. Богин. − Тверь : Твер. гос. ун-т, 2009. − Т. 1. − 254 с.

18. *Гейзенберг. В.* Физика и философия. Часть и целое [Текст] : пер. с нем. / В. Гейзенберг. − М. : Наука, 1990. − 400 с.

19. *Silberer H.* Probleme der Mystik und ihrer Symbolik. Wien und Leipzig / H. Silberer. − Hugo Heller, 1914. − 283 S.

20. *Россохин А.В.* Психология рефлексии измененных состояний сознания : дисс. ... докт. психолог. наук : 19.00.01 / А.В. Россохин. − М., 2009. − 346 с.

21. *Эпштейн М.* Философия возможного / М. Эпштейн. − С.-Пб. : Алетейя, 2001. − 336 с.

22. *Пузырей А.А.* Манипулирование и майевтика : две парадигмы психотехники / А.А. Пузырей // Вопросы методологии. − 1997. − № 4. − С. 148-164.

23. *Автономова Н.С.* Метафорика и понимание / Н.С. Автономова // Загадка человеческого понимания / Под общ. ред. А.А. Яковлева. − М. : Политиздат, 1991. − С. 95-113.

24. *Гадамер Г.-Г.* Истина и метод / Г.-Г. Гадамер // Пер. с нем. ; общ. ред. и вступ. ст. Б.Н. Бессонова. − М. : Прогресс, 1988. − 704 с.

25. *Теслинов А.Г.* Две традиции истолкования смыслов / А.Г. Теслинов // Информационные технологии в науке, образовании, телекоммуникации и бизнесе : Материалы XXXIV Международной конференции (Украина, Крым, Ялта – Гурзуф, 20-30 мая 2007 г.). − Гурзуф, 2007. − С. 243-245.

26. *Бахтин М.М.* Литературно-критические статьи / М.М. Бахтин // Сост. С. Болгаров, В. Кожинов. − М. : Художественная литература, 1986. − 543 с.

27. *Тульчинский Г.Л.* Остранение / Г.Л. Тульчинский [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://hpsy.ru/public/x3038.htm

Особливості дизаптаційного синдрому у військовослужбовців національних контингентів

А.А. Озерянський
старший науковий співробітник НДВ організації медичного забезпечення,
НДІ ПВМ ЗС України,
полковник медичної служби

В статті розглянуто особливості протікання адаптаційного процесу у військовослужбовців національних контингентів після прибуття їх до місць виконання миротворчих місій і стадію порушення адаптації – розвиток дизадаптаційного синдрому. Стаття містить результати наукових досліджень з проблем адаптації, стресу, структури показників і форм агресії, посттравматичних стресових розладів та рекомендації, які можуть бути використані для удосконалення системи відбору та підготовки військовослужбовців до участі в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки.

В статье рассмотрены особенности протекания адаптационного процесса у военнослужащих национальных контингентов после прибытия их к местам прохождения миротворческих миссий и стадию нарушения адаптации - развитие дизадаптационного синдрома. Статья содержит результаты научных исследований по проблемам адаптации, стресса, структуры показателей и форм агрессии, посттравматических стрессовых расстройств и рекомендации, которые могут быть использованы для совершенствования системы отбора и подготовки военнослужащих к участию в международных операциях по поддержанию мира и безопасности.

The article deals with the peculiarities of adaptation process in the national military forces after their arrival into the places of peacekeeping missions and the stage of adaptation disorder – the development of disadaptation syndrome. The article presents the results of research on adaptation, stress, structure, the structure of parameters and forms of aggression, post-traumatic stress disorders and recommendations that can be used to improve the system of selection and training of military personnel for participation in international peacekeeping operations.

Ключові слова: *адаптація, стрес, дизадаптаційний синдром, національний контингент, миротворчі місії, реабілітаційні заходи.*

Постановка проблеми

Реформування Збройних Сил України, та перехід їх на контрактну основу і все більш зростаюча роль армії у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки у різних регіонах світу призводять до підвищення вимог до стану здоров'я особового складу і створюють для нього цілком нові, нерідко досить незвичні умови служби. Це спонукає до більш ретельного відбору до професійної армії і до відповідного суворого моніторингу військовослужбовців [1; 2]. Запорукою успішного виконання завдань, що поставлені перед миротворцями, є наявність високого рівня професійного здоров'я, що створює умови для максимального прояву професійно важливих якостей під час виконання службових обов'язків за умов впливу екстремальних чинників. Особливу увагу необхідно приділяти психологічним особливостям військовослужбовців, тому що ці якості суттєво впливають на поведінку в екстремальних умовах. Тому важливим постає питання пов'язане з порушенням адаптаційних механізмів та виникненням так званого дизадаптаційного синдрому у військовослужбовців національних контингентів.

Тут ще постає проблема впливу на вій-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ськовослужбовців кліматогеографічних та екологічних чинників. Не менш проблематичними є психосоціальні аспекти адаптації військовослужбовців, пов'язані з веденням бойових дій і подальшим звільненням із військової служби [1].

Вченими встановлено, що в якості стресу для осіб ряду професій виступає сама їх професійна діяльність (в тому числі – професія військового з її особливостями завдань, що виконуються, участь в миротворчих місіях, віддаленість від родини й таке інше). Однак виразність стресової реакції буде, безумовно, залежати від інтенсивності, тривалості, частоти впливу стресорного фактора, а також пристосувальних можливостей індивідуума.

Наслідком впливу сильного стресу може бути виникнення особливої групи нервово-психічних розладів, відомих як посттравматичні стресові розлади (ПТСР). Ці розлади є безпосередньою причиною зривів професійної діяльності, передчасного звільнення, суїцидів, міжособистісних конфліктів, зловживання алкоголем та інших негативних явищ.

Бельгійські медики, які проводили дослідження стану здоров'я своїх військовослужбовців, що приймали участь у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки на Балканах, заявили про появу так званого «балканського синдрому». Цей синдром спостерігався в 3446 з 10832 обстежених і виражався в підвищеній стомлюваності, дратівливості, частих головних болях і болях у спині. Повторні дослідження, проведені Військовим комітетом НАТО і медичними фахівцями бельгійської армії, дозволили зробити висновок, що «балканський синдром» є психологічною реакцією військовослужбовців на участь у воєнних діях. У результаті було прийняте рішення про створення в бельгійських збройних силах нової медичної структури, призначеної для полегшення адаптації військовослужбовців до умов військової служби.

Поряд з фізичними навантаженнями, гіпоксією та температурними впливами для військовослужбовців національних контингентів велике значення має такий екстремальний фактор техногенного походження як швидке переміщення в інші часові пояси, що призводить до десинхронозу, який потребує достатньо довгого періоду часу для адаптації.

Особливості перебігу дизадаптаційного синдрому у військовослужбовців полягають в тому, що в результаті комплексної і потужної дії різних факторів: клімату, емоційного стресу, специфіки професійної діяльності (несення бойових чергувань, побутових факторів, загрози інфекційного зараження та інш.) дизадаптаційний синдром може формуватися прискорено, з досить швидкою втратою професійного здоров'я.

Поняття здоров'я військовослужбовців включає не тільки нормальну чи патологічну структуру органів і функцій, але включає в себе ще, так званий, функціональний резерв, який і дає можливість стійко адаптуватися до тривалих навантажень (кліматичних, фізичних, психологічних та інш.) без виникнення патологічних проявів [3].

У результаті аналізу групи респондентів з сильними та дуже сильними виявленнями стресу отриманий соціально-психологічний портрет військовослужбовців національного контингенту ЗС України, які перебувають в стані хронічного стресу: вік – 25–35 років, вища освіта, наявність дітей, відсутність власного житла [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вивчаючи прояви невротичних розладів у військовослужбовців, О.С. Фадєєв, В.В. Куликов, О.Е. Чернов визначили три основних варіанти дизадаптації: невротичний, що веде до внутрішнього конфлікту, поведінковий, що характеризується конфліктністю та делінквентністю, та соматичний, за якого виникає соматизація афекту, психологічний дискомфорт і розвиток психосоматичних розладів [5].

У значної частини осіб ПТСР хронізуються. Крім того, при ПТСР досить часто діагностуються коморбідні розлади. Так,

J.H. Shoreetal (1989) у 29 % хворих із ПТСР спостерігав прояви депресії, у 28 % – ознаки генералізованого тривожного розладу, у 12 % – фобії, у 10 % – залежність від алкоголю.

Необхідно відзначити надзвичайну важливість проблеми соціально-психологічної адаптації в осіб, які перенесли ПТСР, що залишається актуальною не тільки в перші роки після перенесеної травматичної події, а й протягом десятиліть [6].

Досвід сучасних військових конфліктів і локальних воєн свідчить про те, що у 75 % військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях, спостерігається дезорганізація психічної діяльності з порушеннями самооцінки, оцінки ситуації та адекватності реагування на неї [7].

Таким чином, виникає необхідність у комплексному дослідженні дизаптаційного синдрому у військовослужбовців, його своєчасній діагностиці та динамічному спостереженні за усуненням його проявів у військовослужбовців національних контингентів, професійна діяльність яких пов'язана з виконанням завдань в особливих умовах.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Існує низка психологічних та психофізіологічних методик які пропонуються для дослідження дизадаптаційних зрушень у миротворців, але, на жаль, вони не всі є ефективними в застосуванні. Пошук більш достовірних методик для раннього виявлення дизадаптаційних проявів залишається актуальною проблемою. Також виникає необхідність у комплексному дослідженні показників стресостійкості, тривожності, ПТСР, агресивних та інших психологічних якостей та впливу їх на службову діяльність миротворців.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження психологічних особливостей протікання дизаптаційного синдрому у військовослужбовців національних контингентів з урахуванням впливу цих особливостей на професійну діяльність миротворців та для подальшого використання в системі профілактичних та реабілітаційних заходів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Дослідження проводилися в місцях розташування військових частин, де військовослужбовці проходили бойове злагодження перед відбуттям до миротворчих місій, а також у місцях обсервації, куди прибували миротворці після виконання миротворчих місій.

У ході досліджень було обстежено 254 військовослужбовці, які направлялися для виконання миротворчих місій до Іраку та Ліберії, і 390 миротворців, які поверталися з місій. усі військовослужбовці були чоловічої статті, віком 21-46 років.

Визначення психофізіологічних якостей миротворців проводилося шляхом вивчення рівня наступних психологічних і психофізіологічних показників: реактивної та особистісної тривожності – методика Спілбергера-Ханіна [8]; рівня психоемоційної стійкості та соціальної зрілості – методика «Миротворець» [9]; рівня нервово-психічної стійкості – методика «Прогноз» [8]; суб'єктивної оцінки самопочуття, активності, настрою – методика «САН» [8]; визначення рівнів функціональної рухливості нервових процесів – комп'ютерна система «ДІАГНОСТ–1» [10]; самооцінки стресостійкості особистості [11]; діагностики показників і форм агресії – методика А. Басса і А. Дарки [11]; концентрації та стійкості уваги – методика «Коректурна проба з літерами» (таблиця Анфімова) [10]; ступеня виразності посттравматичних стресових реакцій (розладів) – методика «Міссісіпська шкала» [12].

Статистична обробка отриманих даних здійснювалась методами варіаційної статистики та аналізу альтеративних показників.

Показники рівнів реактивної (ситуаційної) й особистісної тривожності за методикою самооцінки рівня тривожності Спілбергера-Ханіна у 135 військовослужбовців до виконання місії та 154 військовослужбовців після повернення з місії представлено в таблицях 1 і 2. Як видно із

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Таблиця 1

Розподіл військовослужбовців за показниками ситуаційної тривожності (методика Спілбергера-Ханіна), (%)

Категорія миротворців	Структура обстежених за рівнями тривожності, %				
	відмінно	добре	підвищ.	незадов.	Погано
До ротації	55**	31,7*	10,5	1,4	1,4
Після ротації	38,2	45,5	12,8	2,6	0,9

Примітка. Достовірність різниці відповідних часток за критерієм Стьюдента на рівні: *– p<0.05, ** – p<0.01 відповідно.

Таблиця 2

Розподіл військовослужбовців за показниками особистісної тривожності (методика Спілбергера-Ханіна)

Категорія миротворців	Структура обстежених за рівнями тривожності, %				
	відмінно	добре	підвищ.	незадов.	Погано
До ротації	55*	34	7*	4	0
Після ротації	42	42	14	1,3	0,7

Примітка. Достовірність різниці відповідних часток за критерієм Стьюдента на рівні: *– p<0.05, ** – p<0.01 відповідно.

Таблиця 3

Розподіл однозначних відповідей, що визначають мотиваційні пріоритети миротворців, (%)

Варіант відповіді	Розподіл однозначних відповідей, що визначають мотиваційні пріоритети миротворців, (%)	
	до місії	після місії
Випробувати себе в екстремальних умовах	11,8	18,2*
Підвищити свій професійний рівень	38,2	25,0*
Заробити гроші	40,5	56,8**

Примітка. Достовірність різниці відповідних часток за критерієм Стьюдента на рівні: *– p<0.05, ** – p<0.01 відповідно.

Таблиця 4

Розподіл миротворців за показниками психоемоційної стійкості, (%)

Категорія миротворців	Структура обстежених за рівнями психоемоційної стійкості, %			
	високий	достатньо високий	середній	низький
До ротації	90***	7***	2	1
Після ротації	57	41	2	0

Примітка. Достовірність різниці відповідних часток за критерієм Стьюдента на рівні ***– p<0,001.

даних, наведених у таблицях, спостерігається одноманітна тенденція до зниження відсоткового співвідношення показників як реактивної (ситуаційної), так і особистісної тривожності в групі з низьким (відмінним) рівнем тривожності (реактивна тривожність – на 16,8 %, особистісна – на 13 %), а також спостерігається збільшення кількості військовослужбовців із показниками рівнів тривожності вище норми (реактивна – на 3 %, особистісна – на 5 %).

При визначенні мотивації миротворців щодо участі в міжнародних операціях з підтримання миру та безпеки була використана анкета «Миротворець». Розподіл однозначних відповідей на запитання «Чим Ви керуєтесь при участі в миротворчій місії найбільше?» подано в табл. 3.

Як показують дані табл. 3, для багатьох миротворців основою мотивації щодо участі в місії є матеріальні чинники. Після повернення з місії, за даними анкети, значення цього показника зростає на 16,3 %.

Розподіл по рівнях при дослідженні рівнів психоемоційної стійкості за допомогою анкети «Миротворець» подано в табл. 4.

Аналіз результатів свідчить, що за час виконання місії загальний рівень психоемоційної стійкості залишився в межах норми, але спостерігається зменшення показника високого рівня в сторону його пониження на 33 %.

Показники соціальної зрілості, отримані за допомогою анкети «Миротворець», подано в табл. 5.

Показники, приведені в табл. 5 вказують на те, що за час виконання миротворчої місії рівень соціальної зрілості миротворців зріс з 54 % до 79%.

Аналізуючи дані обстеження за методикою «Прогноз», визначено, що 70% військовослужбовців знаходяться в оптимальному функціональному та психофізіологічному стані. Імовірність психологічних зривів визначено у 20,9 % миротворців.

Приведені в табл. 6 дані свідчать, що за час місії відсоток миротворців із високим рівнем НПС (нервово-психічної стійкості) зменшився на 23,6%. Також спостерігається збільшення кількості миротворців із задовільним і незадовільним рівнем після виконання миротворчої місії на 12%.

Показники суб'єктивної оцінки військовослужбовцями свого самопочуття, активності та настрою подано в табл. 7.

Таблиця 5

Розподіл військовослужбовців за показниками соціальної зрілості за анкетою «Миротворець», (%)

Категорія миротворців	Розподіл обстежених за рівнями соціальної зрілості, %			
	виразна	достатня	задовільна	Слабка
До ротації	54**	42**	3	1
Після ротації	79	17	4	0

Примітка. Достовірність різниці відповідних часток за критерієм Стьюдента на рівні ** – p<0.01.

Таблиця 6

Розподіл військовослужбовців за рівнями нервово-психічної стійкості за методикою «Прогноз», (%)

Категорія миротворців	Групи за рівнями нервово-психічної стійкості, %			
	I рівень (високий)	II рівень (добрий)	III рівень (задовільн.)	IV рівень (незадовільн.)
До ротації	48,6***	41,0**	10,4**	0
Після ротації	25,0	52,6	21,1	1,3

Примітка. Достовірність різниці відповідних часток за критерієм Стьюдента на рівні: ** – p<0.01, *** – p<0.001 відповідно.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Наведені в табл. 7 дані свідчать, що за час місії відсоток військовослужбовців із високим (відмінним) рівнем знизився на 17,6%, а також з'явилося 9,4 % військовослужбовців із задовільним і незадовільним рівнем самооцінки самопочуття, активності та настрою.

Дані щодо функціональної рухливості нервових процесів отримані з допомогою методики «Діагност-1» наведено в табл. 8.

Наведені дані в табл. 8 свідчать, що за час перебування миротворців у місії кількість військовослужбовців з низьким і нижчим за середній рівнями ФРНП збільшилася на 19 %. Водночас кількість миротворців із середнім і вищим за середній рівнями зменшилася на 19 %.

Отримані дані за тестом самооцінки стресостійкості особистості військовослужбовців подано в табл. 9.

Наведені дані в табл. 9 вказують на те, що за час перебування в місії кількість військовослужбовців з високим і дуже високим рівнями стресостійкості особистості зменшилася на 6 %. Водночас виявлена група військовослужбовців із середнім рівнем стресостійкості особистості – 3,6 %.

Дані щодо структури показників і форм агресії, отримані за допомогою методики А.Басса та А.Дарки, у миротворців до та після місії надано в табл. 10.

Як показують дані табл. 10, для багатьох військовослужбовців після повернення з місії є характерним зростання показників високих рівнів форм агресії та зменшення показників низьких рівнів форм агресії.

Таблиця 7

Розподіл військовослужбовців за показниками самооцінки самопочуття, активності та настрою за методикою «САН», (%)

Категорія миротворців	Структура миротворців за показниками опитувальника «САН», %				
	відмінно	добре	задовільна	незадовільно	погано
До ротації	92***	8*	0**	0	0
Після ротації	74,4	16,2	7	2,4	0

Примітка. Достовірність різниці відповідних часток за критерієм Стьюдента на рівні: *– p<0.05, ** – p<0.01, *** – p<0.001 відповідно.

Таблиця 8

Розподіл миротворців за рівнями ФРНП за методикою «Діагност-1», %

Категорія миротворців	Розподіл військовослужбовців за рівнями ФРНП (%)			
	низький	нижчий за середній	середній	вищий за середній
До ротації	42*	24	32*	2
Після ротації	56	29	15	0

Примітка. Достовірність різниці відповідних часток за критерієм Стьюдента на рівні * – p<0,05.

Таблиця 9

Розподіл миротворців за рівнями стресостійкості, %

Категорія миротворців	Розподіл військовослужбовців за рівнями стресостійкості (%)					
	дуже високий	висо-кий	вище середнього	незначно вище середнього	серед-ній	нижче середньо се
До ротації	4,3*	45,7	32,6	17,4	0	0
Після ротації	1,2	42,8	40,5	11,9	3,6	0

Примітка. Достовірність різниці відповідних часток за критерієм Стьюдента на рівні * – p<0,05.

Так показники високого рівня фізичної агресії зростають з 13,3 % до 49 %, а низького рівня зменшуються з 17,8 % до 6,3 %. Показники високого рівня непрямої агресії зростають з 6,6 % до 19,1 %, а низького рівня зменшуються з 57,8 % до 30,9 %. Показники високого рівня вербальної агресії зростають з 42,2 % до 71,3 %, а низького рівня зменшуються з 17,8 % до 2,1 %. Показники високого рівня негативізму зростають з 4,4 % до 20,2 %, а низького рівня зменшуються з 77,8 % до 35,1 %. Показники високого рівня підозрілості зростають з 0 % до 18,1 %, а низького рівня зменшуються з 86,7 % до 21,3 %. Показники високого рівня роздратування зростають з 2,2 % до 34 %, а низького рівня зменшуються з 80 % до 11,7 %.

Дані визначення концентрації уваги, що визначалися у миротворців до та після місії за допомогою методики «Коректурна проба з літерами», наведено в табл. 11.

Наведені дані в табл. 11 вказують на те, що за час перебування в місії відбулося зниження відсоткового значення групи миротворців з високим рівнем концентра-

Таблиця 10

Визначення структури показників і форм агресії за методикою А. Басса та А. Дарки до та після виконання миротворчої місії, %

Категорія миротворців з відповідним рівнем показників агресії		До ротації (n=50) (Кривий Ріг)		Після ротації (n=94) (Старичі)
Фізична агресія	низький	17,8		6,3
	середній	68,9	**	44,7
	високий	13,3	***	49
Непряма агресія	низький	57,8	**	30,9
	середній	35,6		50
	високий	6,6		19,1
Вербальна агресія	низький	17,8	**	2,1
	середній	40		26,6
	високий	42,2	**	71,3
Негативізм	низький	77,8	***	35,1
	середній	17,8	**	44,7
	високий	4,4	*	20,2
Образа	низький	75,6		76,6
	середній	22,2		19,1
	високий	2,2		4,3
Підозрілість	низький	86,7	***	21,3
	середній	13,3	***	60,6
	високий	0	**	18,1
Роздратування	низький	80	***	11,7
	середній	17,8	***	54,3
	високий	2,2	***	34,0
Почуття провини	низький	20		24,5
	середній	48,9		40,4
	високий	31,1		35,1

Примітка. Достовірність різниці відповідних часток за критерієм Стьюдента на рівні: *– $p<0.05$, ** – $p<0.01$, *** – $p<0.001$ відповідно.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

ції уваги на 6,7 %, водночас група з низьким рівнем концентрації уваги зросла на 12,7 %.

Дані щодо рівня показників ПТСР за даними середніх квадратичних відхилень, що досліджувався у військовослужбовців до та після місії, подано в табл. 12.

Як показують дані табл. 12, після виконання місії на 7,1 % збільшилася кількість військовослужбовців, які мають імовірні ознаки ПТСР. Причому в цій же виборці кількість військовослужбовців, які мають показники норми, збільшилася на 3,6 %. Зміни в бік покращання та погіршення психічного стану відбулися за рахунок зменшення групи військовослужбовців із показниками ймовірних ознак ПТСР.

Таким чином, результати проведених досліджень, виконаних до та після перебування військовослужбовців у миротворчій місії, вказують на певні зміни психофізіологічних показників, які відображають у свою чергу відповідні зміни в стані здоров'я миротворців, що виникли під час виконання ними завдань професійної діяльності у миротворчих місіях.

Під час комплектування національних контингентів необхідно звертати увагу на мотивацію військовослужбовців щодо участі в миротворчій місії. З урахуванням особливостей завдань, що виконуються особовим складом національного контингенту, сформульовано професійно-важливі вимоги до військовослужбовців, такі як поведінкова активність, соціальна зрілість, рівень домагань, розвиток інтелекту, емоційна стійкість, риси характеру (відвертість, наполегливість), для визначення яких використовувалась анкета «Миротворець».

На жаль, для багатьох військовослужбовців основою мотивації щодо участі в місії є матеріальні чинники. Це пояснюється низьким матеріальним забезпеченням і слабким соціальним захистом військовослужбовців Збройних сил України.

На підставі виявлених психологічних особливостей розвитку дизадаптаційного синдрому, запропоновано систему профілактичних заходів з їх реалізацією на всіх етапах миротворчої діяльності:

а) у першому періоді (до місії) – психофізіологічна підготовка;

б) другий період (під час перебування в місії):

– виявлення ознак дизадаптації;

– проведення реабілітаційних процедур (психосоматичної регуляції);

в) третій період (після повернення з місії) – виявлення дизадаптаційних роз-

Таблиця 11

Визначення концентрації уваги за методикою «Коректурна проба з літерами» (таблиця Анфімова)

Категорія миротворців	Розподіл показників концентрації уваги, %			
	високий	достат. високий	середній	низький
До ротації	26,7	34,7	33,3	5,3*
Після ротації	20	34	28	18

Примітка. * – Достовірність різниці відповідних часток за критерієм Стьюдентом на рівні $p<0,05$.

Таблиця 12

Розподіл військовослужбовців за групами ознак ПТСР (методика «Міссісіпська шкала»), %

Категорія миротворців	Розподіл військовослужбовців за групами ознак ПТСР, %		
	норма	гранична група	імовірні ознаки ПТСР
До ротації	85,7	10,7	3,6*
Після ротації	89,3	0	10,7

Примітка. * – Достовірність різниці відповідних часток за критерієм Стьюдентом на рівні $p<0,05$.

ладів, лікування, реабілітація (визначення психологічного стану після проведеного санаторно-курортного лікування).

Оцінка ефективності запропонованих заходів здійснюється на всіх етапах професійної діяльності національного контингенту. Отримані дані свідчить про необхідність застосування додаткових заходів щодо нормалізації умов життєдіяльності миротворців, зокрема: комбіноване призначення гексавіту, курс теплової підготовки в кліматичній камері перед миротворчою місією для підвищення стійкості до тепловологого клімату [13]; раціоналізація режиму праці та відпочинку, нормалізація питного режиму з використанням спеціальних напоїв і вітамінізованих добавок, що містять пектин (БАД «Яблопект») тощо [14].

Висновки

На основі проведених досліджень і отриманих результатів виявлено особливості розвитку та протікання дизадаптаційного синдрому у військовослужбовців національних підрозділів Збройних сил України.

1. Встановлено, що головним фактором, який спричиняє розвиток дизадаптації, є психічне напруження, прояви якого реалізуються зростанням рівня ситуаційної тривожності у 16,3 % миротворців; зменшенням рівня високої психоемоційної стійкості у 33 %;, зниженням рівня НПС та імовірністю виникнення психологічних зривів у 22,4 %, зростанням показників високих рівнів: фізичної агресії до 49 %, непрямої агресії до 19,1 %, вербальної агресії до 71,3 %, роздратування до 34%.

2. Встановлено, що розвиток дизадаптаційного синдрому у миротворців проходить через зміни функціонального стану та професійної працездатності, що проявляються ознаками психологічної дизадаптації. Ці ознаки реалізуються, головним чином, проявами астеноневротичних станів граничного характеру, у тому числі: 34% – зростанням високих рівнів дратівливості та до 49 % – проявом агресивної поведінки (фізичної агресії); проявами вербальної агресії у 71,3%, зниженням ФРНП у 19 %, з падінням концентрації уваги до низьких показників у 12,7%, появою ймовірних ознак ПТСР у 10,7 % миротворців. Наявність вказаних проявів психологічної дизадаптації є підставою для призначення реабілітаційних процедур у військовослужбовців національних підрозділів.

3. Найбільш інформативними методами для динамічного спостереження та раннього виявлення дизадаптаційного синдрому у військовослужбовців національних підрозділів виявилися психологічні методики досліджень: рівнів нервово-психічної стійкості – методика «Прогноз»; показників психоемоційної стійкості за методикою «Миротворець», показників самооцінки самопочуття, активності та настрою за методикою «САН», показників рівнів і форм агресії за методикою діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки.

4. Запропоновано комплекс профілактичних заходів із використанням психологічних методик на всіх етапах професійної діяльності миротворців.

Список використаних джерел

1. *Махнев М. В., Махнев А. В.* Медико-социальные аспекты адаптации военнослужащих / М.В. Махнев, А.В. Махнев // Воен.-мед. журнал. – 2000. – № 9. – С. 57-64.

2. *Березин Ф.Б.* Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф.Б. Березин. – Л., 1988. – 116 с.

3. *Охременко О.Р.* Діяльність у складних, напружених та екстремальних умовах / О.Р. Охременко. – К. : Нац. академія оборони України, 2004. – С. 12-17.

4. *Пономаренко Н.О.* Проблеми реабілітації військовослужбовців Збройних сил України після виконання місії у складі миротворчого контингенту / Н.О. Пономаренко // Військова медицина України. – 2004. – № 1-2. – С. 110-114.

5. *Фадеев А.С.* Невротические расстройства у военнослужащих в мирное время / А.С. Фадеев, В.В. Куликов, О.Э. Чернов // Воен.-мед. журнал. – 2001. – № 3. – С. 39-43.

6. *Юревиц А.Ж.* и др. Адаптация к профессиональной деятельности / А.Ж. Юревиц, В.С. Аве-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

рьянов, О.В. Виноградова и др. // Физиология трудовой деятельности (Основы современной физиологии) / Под ред. В.И. Медведєва. – С.-Пб., 1993. – С. 209-284.

7. *Єна А.І.* Актуальні проблеми і організаційні засади психофізіологічного забезпечення Збройних сил України / А.І. Єна // Військова медицина України. – 2001. – № 1. – С. 54-62.

8. *Корольчук Н.С.* Методики исследования эффективной и безопасной деятельности военных специалистов / Н.С. Корольчук. – К, 1994. – 53 с.

9. *Іванов Д.А.* Граничні психічні розлади та дезадаптаційні зриви у військовослужбовців строкової служби / Д.А. Іванов. – К., 2006. – С. 130-132.

10. *Макаренко Н.В.* Теоретические основы и методики профессионального психофизиологического отбора военных специалистов / Н.В. Макаренко // НИИ проблем военной медицины Украинской военно-медицинской академии. − К., 1996. − 336 с.

11. Психология личности : тесты, опросники, методики /Авторы-составители : к.п.н. доцент Н.В. Киршева, Н.В. Рябчикова. – М. : Геликон, 1995. – 236 с.

12. *Тарабрина Н.В.* Практикум по психологии посттравматического стресса / Н.В. Тарабрина. – С.-Пб. : Питер, 2001. – 272 с.

13. *Максимович В.А.* Эрготермическая устойчивость человека / В.А. Максимович. – К. : Здоров'я. – 1985. – 128 с.

14. *Шевченко В.Є.* та ін. Психофізіологічне забезпечення бойових підрозділів в екстремальних умовах: Методичний посібник / В.Є. Шевченко, Б.В. Кравченко, С.А. Галкін / за заг. ред. М.С. Корольчука. – К., 2001.

Особливості конфліктів у колективі організації: теоретичний аспект

І.А. Сорока
здобувач,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Науковий керівник:
І.В. Сингаївська
кандидат психологічних наук, доцент,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто наукові погляди на проблему конфліктів у колективі організації: об'єктивні та суб'єктивні причини конфліктності відносин між керівником і підлеглими, внутрішні та зовнішні групи конфліктів, фази та засоби вирішення конфліктів.

В статье рассмотрены научные взгляды на проблему конфликтов в коллективе организации: объективные и субъективные причины конфликтности отношений между руководителем и подчиненными, внутренние и внешние группы конфликтов, фазы и средства разрешения конфликтов.

This article reviews existing scientific views on the issue of conflict in the team of an organization: the objective and subjective reasons of conflict in relations between managers and subordinates, internal and external groups of conflicts, phases and means of resolving conflicts.

Ключові слова: *організаційний конфлікт; міжіндивідуальний, внутрішньогруповий, міжгруповий конфлікт; горизонтальний, вертикальний конфлікт; авторитарний і партнерський типи вирішення конфлікту; переговори.*

Постановка проблеми

Діяльність вітчизняних і зарубіжних організацій підтверджує, що сучасним керівникам і працівникам необхідні знання та навички з управління конфліктами. Організація – основний осередок у структурі сучасного суспільства. Існують різні типи організацій: виробничі, фінансові, комерційні, держуправління, наукові, освітні, засобів інформації та інші [1, с. 172]. Організації виконують різні функції та відрізняються одна від одної за родом діяльності їх членів, рівнем організації та згуртованості, кількісним складом. За В.С. Орлянським, «організація з'єднує і координує поведінку людей, включає їх у єдиний трудовий процес, створює умови для розвитку своїх членів. У цьому середовищі формуються людські поняття, думки, закріплюються звички, схильності, стверджується суспільна репутація, формується особистість. Організація згуртовує людей через загальні інтереси, ідеї, цілі, норми і принципи» [2, с. 119].

Будь-який трудовий колектив складається з працівників, які відрізняються один від одного віком, освітою, стажем роботи, життєвим досвідом, цілями, які люди перед собою ставлять, обов'язками, які їм доручили, та поглядами на проблеми, що виникають у процесі трудової діяльності. У результаті цих розходжень у колективах організації можуть виникати конфліктні ситуації.

Робоче середовище в деяких компаніях провокує скоріше конфлікти, ніж співробітництво між працівниками. Колеги можуть конкурувати за вигідну посаду, визнання, бонуси, підвищення. Люди встановлюють позицію «я перший» і намагаються виглядати добре. Вони не бажають просити допомоги чи ділитися своїми почуттями, оскільки це може бути інтерпретовано як знак слабкості чи некомпетентності, у подальшому, коли постане питання про підвищення посади, може бути використано проти них [3, с. 42].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

«Конфлікт в організації – зіткнення суб'єктів спільної діяльності (індивідів,

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

груп, структур) у рамках організації або міжорганізаційному просторі» [1, с.172]. Конфлікт в організаціях вивчали такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як В.П. Шейнов, Л.Е. Орбан-Лембрик, Л.М. Карамушка, Д.О. Шевчук, Ф.М. Бородкін, Н.М. Коряк, А.Я. Анцупов, А.І. Шипілов, У. Мастенбрук, Дж. Ньюстром, Н.В. Грішина, А.М. Гірник, С.М. Ємельянов, І.Є. Ворожейкін, В.С. Орлянський, М.В. Цюрупа, Д.А. Аширов, В.Д. Дорофеєв, С.О.Шапіро, І.Ю. Котенко та інші.

Дослідники Ф.М. Бородкін і Н.М. Коряк стверджують, що коли йдеться про «організаційний конфлікт» (раніше у західній літературі його називали індустріальним), мається на увазі не будь-який конфлікт, що відбувається в рамках і «на території» організації, а лише викликаний специфічними властивостями організації, її структурними особливостями, її взаємодією з іншими організаціями, організаційною динамікою тощо. Люди можуть розпочати конфлікт за суто особистими міркуваннями, а згодом він може стати організаційним. Та навпаки, розпочавшись з організаційних причин, конфлікт може перейти у сферу міжособистісних відносин [4, с. 131].

Науковець Е. Дюбрін констатує, що 20% часу менеджера витрачається на вирішення конфліктів. Тому дуже важливим для менеджера є розвиток навичок управління конфліктами в організації [5, с. 115].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Більшість дослідників схильні вважати, що існування суспільства без конфліктів неможливе, оскільки конфлікт є невід'ємною частиною буття людей, джерелом змін, що відбуваються в суспільстві. Наукове розкриття конфлікту має важливе теоретичне та практичне значення. Незважаючи на існування значної кількості наукових праць, присвячених різним аспектам проблеми конфліктів, недостатньо проясненими на сьогодні залишаються причини конфліктності відносин в організаціях, а також засоби попередження та вирішення конфліктів, що й обумовило написання цієї статті.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розгляд наукових поглядів на проблему конфліктів у колективі організації: об'єктивні та суб'єктивні причини конфліктності відносин між керівником і підлеглим, внутрішні та зовнішні групи конфліктів, фази та засоби вирішення конфліктів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Залежно від того, у якій сфері взаємодії виникає протиріччя, виділяють три предмети конфлікту в організації:

1) умови праці (технологія, режим, безпека тощо);

2) система розподілу ресурсів (виплата заробітної плати, витрачання коштів, розподіл отриманого прибутку тощо);

3) виконання раніше прийнятих домовленостей (взаємні постачання, розрахунки, погашення боргів тощо) [1, с. 172].

Соціально-психологічна функція трудового конфлікту полягає в тому, що він призводить до зміни соціально-психологічного клімату, згуртованості, авторитету, взаємної поваги. Так, Д.О. Шевчук у праці «Конфлікти: як ними управляти (конфліктологія)» розподіляє організаційні конфлікти на внутрішні та зовнішні (чи конфлікти з зовнішнім середовищем). До першої групи відносять:

– міжіндивідуальний конфлікт – розбіжність особистих цілей співробітників. Прикладом може бути конфлікт між авторитарним стилем управління керівника та прагненням деяких підлеглих до ініціативи та творчості;

– внутрішньогруповий конфлікт – між конкуруючими співробітниками усередині підрозділу або між керівниками підрозділів з приводу того, хто більш важливий в ієрархії відділу або підприємства. Тут часто виникають змішані мотивації, пов'язані з амбіціями, кар'єрними цілями;

– міжгруповий конфлікт – конфлікт між співвласниками підприємств. Ця ситуація особливо складна, якщо власність поділе-

на між органами влади (федеральна, муніципальна власність) і приватними особами.

Друга група – конфлікти з зовнішнім середовищем – це конфлікти керівників і власників підприємств із конкурентами, клієнтами, постачальниками [6, с. 152].

Конфлікти в організаціях є результатом протиріч, викликаних розбіжністю інтересів, норм поведінки, цінностей людей. Серед них можна виділити такі типи протиріч: організаційні, виробничі, ділові, інноваційні.

Такі автори, як Л.Е. Орбан-Лембрик, В.П. Шейнов, А.Я. Анцупов, А.І. Шипілов, Н.В. Грішина, С.М. Ємельянов, М.В. Цюрупа, С.О. Шапіро, І.Ю. Котенко та інші розрізняють конфлікти за службово-комунікативними напрямами взаємодії, тобто між різними ієрархічними рівнями. Це «вертикальні» (типу «працівник – керівник» і «керівник – працівник», залежно від того, хто є ініціатором конфлікту) й «горизонтальні» (типу «працівник – працівник», ініціація може йти від одного чи іншого працівника, або ж від обох одночасно).

Крім горизонтальних (у яких беруть участь особи, які не підпорядковані один одному) і вертикальних (у яких беруть участь особи, які підпорядковані один іншому), В.П. Шейнов розглядає ще й змішані конфлікти. У змішаних конфліктах представлені вертикальні та горизонтальні складові. За В.П. Шейновим та А.Я. Анцуповим, змішані та конфлікти по вертикалі становлять від 70 до 80% усіх міжособистісних конфліктів у колективах.

Так, А.Я. Анцупов виокремлює об'єктивні та суб'єктивні причини конфліктності відносин між керівником і підлеглим. Об'єктивні причини:

1. Субординаційний характер відносин. Протиріччя в ланці «керівник – підлеглий» закладено в тому, що від керівника залежить досить широкий діапазон життєдіяльності підлеглого. Останній зобов'язаний виконувати вказівки та розпорядження начальника, тобто зобов'язаний підкорятися. Це може породжувати конфлікти.

2. Велика частина конфліктів по вертикалі детермінована предметно-діяльним змістом міжособистісних відносин. Близько 96% конфліктів між керівниками і підлеглими пов'язані з їх спільною діяльністю. Професійна сфера взаємовідносин становить 88%, побутова – 9%, громадська – 3% конфліктних ситуацій. Конфлікти в професійній сфері пов'язані із забезпеченням якості діяльності (39%), оцінкою результатів роботи (8%) і введенням інновацій (6%).

3. Розбалансованість робочого місця. Робочим місцем називають сукупність функцій і засобів, достатніх для їх виконання. Функції відображаються в обов'язках і відповідальності за їх виконання, а засоби – в праві та владі. Робоче місце має структуру, елементи якої повинні бути збалансовані, а права – взаємно урівноважені. Відповідальність повинна забезпечуватися відповідною владою та навпаки. Розбалансованість робочого місця зумовлює виникнення конфліктів «по вертикалі».

4. Неузгодженість зв'язків між робочими місцями в організації. Вона може проявлятися таким чином: а) підлеглому дають вказівки багато начальників, і він вимушений сам ранжувати ці вказівки по їх важливості або відмовлятися від виконання вказівок і розпоряджень; б) у керівника багато безпосередніх підлеглих (більше 7-8 осіб), якими неможливо оперативно управляти.

5. Складність соціальної та професійної адаптації керівника до посади управлінця.

6. Недостатня забезпеченість усім необхідним для реалізації управлінських рішень.

Серед суб'єктивних причин конфліктів у ланці «керівник – підлеглий» виділяють управлінські й особистісні причини:

1) управлінські причини: необґрунтовані, неоптимальні та помилкові рішення; зайва опіка і контроль підлеглих з боку керівництва; недостатня професійна підготовка керівників; низький престиж праці управлінців середньої та нижчої ланки; нерівномірність розподілу службового на-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

вантаження серед підлеглих; порушення в системі стимулювання праці;

2) особистісні причини: низька культура спілкування, грубість; недобросовісне виконання підлеглими своїх обов'язків; прагнення керівника утвердити свій авторитет будь-якою ціною; вибір начальником неефективного стилю керівництва; негативна установка керівника стосовно підлеглого; психологічні особливості учасників взаємодії (підвищена агресивність, емоційна нестійкість, тривожність, завищена самооцінка, акцентуація характеру).

Конфлікти по горизонталі частіше мають особистісний характер. Вони виникають через антипатії, неприязнь один до одного на основі розбіжності цінностей.

Учений Л.Е. Орбан-Лембрик зазначає, що будь-який конфлікт починається з конфліктної ситуації, до структури якої входять учасники конфлікту (опоненти) і об'єкт конфлікту – об'єктивна причина, через яку опоненти вступають у «боротьбу». Початком конфлікту є інцидент – дія, спрямована на виникнення конфлікту. Між об'єктом конфлікту та інцидентом існує такий зв'язок, як між причиною та приводом. Предметом конфлікту є та внутрішня причина (наприклад, особиста неприязнь), яка мотивує кожного опонента, що вступає в конфлікт. Таким чином, схему конфлікту можна зобразити так: конфліктна ситуація – інцидент – конфлікт. Під час інциденту одна зі сторін починає діяти всупереч інтересам іншої. Якщо їй відповідають тим самим, конфлікт із потенційного переростає в реальний [7].

Конфліктологи розглядають такі фази конфлікту: зав'язку (чи початкову фазу), розвиток (фазу підйому), кульмінацію (пік конфлікту) і розв'язку (фазу спаду). Дослідник В.С. Лозниця [8] додає до цього післяконфліктний синдром як психологічний досвід, результат і стан після розв'язання конфлікту.

До вищеназваних Д.О. Шевчук [6, с. 75] додає передконфліктний і післяконфліктний періоди. Таким чином, загальна схема динаміки конфлікту є такою:

1) передконфліктна ситуація (латентний період);

2) відкритий конфлікт (власне конфлікт):

- інцидент (початок конфлікту);
- ескалація (розвиток) конфлікту;
- завершення конфлікту;

3) постконфліктний період.

Дані про можливість вирішення конфлікту протягом кожної з цих фаз надає С.М. Ємельянов [9] у таблиці.

Управління міжособистісними конфліктами в організації можна розглядати у двох аспектах – внутрішньому та зовнішньому. Внутрішній аспект передбачає застосування технологій ефективного спілкування та раціональної поведінки в конфлікті. Зовнішній аспект відображає управлінську діяльність з боку керівника (менеджера) або іншого суб'єкта управління стосовно конкретного конфлікту.

Шевчук Д.О. [6, с. 172-173] розглядає два основних типи вирішення конфлікту в організаціях: авторитарний і партнерський.

1. Авторитарний тип – вирішення конфлікту через застосування владних повно-

Таблиця

Можливість вирішення конфлікту в залежності від фаз його прояву

Фаза конфлікту	Етап конфлікту	Можливості вирішення конфлікту (%)
Початкова фаза	Виникнення та розвиток конфліктної ситуації; усвідомлення конфліктної ситуації	92%
Фаза підйому	Початок відкритої конфліктної взаємодії	46%
Пік конфлікту	Розвиток відкритого конфлікту	Менше 5%
Фаза спаду	–	Близько 20%

важень. Його основні риси полягають у тому, що:

– керівник бачить і чує тільки себе, вважає, що співробітники зобов'язані підкорятися, сумніви в правильності його рішень недопустимі;

– керівник вважає, що повинен «перемогти» будь-якою ціною;

– конфлікти розглядаються як людські слабкості.

За такого типу вирішення конфлікту використовується метод переконання. Керівник залучає свій статус, авторитет, права і впливає на свідомість, діяльність конфліктуючих сторін силою логіки, фактів, прикладу. Основна перевага авторитарного типу вирішення конфлікту в тому, що, як вважають керівники, при його використанні економиться час. Його головний недолік полягає в тому, що конфлікт при цьому не вирішений, а лише зовні задавлений і можливе його повернення.

2. Партнерський тип – вирішення конфлікту через застосування конструктивних способів. Його основні риси:

– має місце конструктивна взаємодія керівника з конфліктуючими сторонами;

– керівник намагається викликати довіру до себе, усунути негативні почуття, дотримуватися етикету, коректності у зверненні;

– сторони проявляють готовність до компромісу.

Партнерський тип вирішення конфлікту має свої переваги. Він дає змогу задовольнити інтереси сторін шляхом прийняття взаємоприйнятних альтернативних рішень.

Багато науковців розглядають процес переговорів як засіб вирішення конфліктів. Широкої популярності набула праця Роджера Фішера та Уільяма Юрі «Шлях до згоди або переговори без поразки» [10]. Переговори – це складна форма вербальної людської взаємодії, метою якої є намагання сторін домовитися про щось спільне. Основний зміст переговорного процесу може бути представлений чотирма етапами:

1. Підготовчий етап. На цьому етапі здійснюється збір інформації про зміст конфлікту, учасників конфліктної взаємодії, аналізуються причини, наслідки, варіанти вирішення тощо.

2. Початок переговорів. На цьому етапі здійснюється взаємний обмін інформацією. Учасники конфлікту висловлюють свої позиції, оцінюють ситуацію, пропонують варіанти вирішення проблеми тощо.

3. Пошук прийнятного рішення. На цьому етапі обговорюються варіанти вирішення проблеми, уточнюються позиції та мотиви суб'єктів конфлікту, опрацьовуються компромісні варіанти, шляхи руху до консенсусу тощо.

4. Завершення переговорів. На цьому етапі уточнюються деталі договору, визначаються терміни виконання зобов'язань, розподіляються обов'язки, встановлюються форми контролю тощо. Усе це, як правило, знаходить своє відображення в прийнятій як документ угоді. Якщо учасники переговорів не прийшли до договору про вирішення конфлікту, може бути прийнята угода в усній або письмовій формі про перенесення обговорення проблеми на інший термін.

Моделі поведінки в переговорному процесі учасників конфлікту та результат цього процесу залежать від обраної стратегії. Так, Р. Фішер, У. Юрі, У. Мастенбрук та інші розглядають наступні стратегії: «виграш-програш» (виграш за рахунок програшу опонента), «програш-виграш» (поступка опонентові), «програш-програш» (самопожертвування в ім'я «загибелі» суперника), «виграш-виграш» (досягнення взаємовигідних угод).

Нерідко виникає необхідність участі третьої сторони для пошуку рішення, що задовольняє обидві сторони. Виділяють декілька ролей участі третьої сторони у вирішенні конфлікту: арбітр, посередник, помічник. Арбітр вивчає суть проблеми, обговорює її з учасниками конфлікту, а потім виносить остаточне та обов'язкове для виконання рішення. Посередник (медіатор – це може бути фахівець із конфліктів чи посередник, що сприяє вирішенню конфліктних ситуацій неюридичними способами) тільки організовує сам процес переговорів, сприяє пошукові вигідних варі-

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

антів, кінцеве ж рішення приймають самі конфліктуючі сторони. Помічник зайнятий удосконаленням процесу обговорення проблеми та не включається в полеміку з приводу змісту проблеми і прийняття остаточного рішення. Таким чином його роль неавторитарна. Дуже важливо прагнути до швидкого та повного вирішення конфліктів в організації, інакше вони можуть стати перманентними.

Висновки

Підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що робоче середовище у деяких компаніях провокує скоріше конфлікти, ніж співробітництво між працівниками. Конфлікти в організаціях є результатом протиріч, викликаних розбіжністю інтересів, норм поведінки, цінностей людей. Серед них дослідники виділяють організаційні, виробничі, ділові та інноваційні типи протиріч. Аналіз діяльності вітчизняних і зарубіжних організацій підтверджує, що сучасним керівникам і працівникам необхідні знання та навички з управління конфліктами. Важливе значення має створення сприятливої атмосфери праці, доброзичливих міжособистісних відносин між членами колективу в процесі трудової діяльності, уміння вибирати найбільш правильні способи профілактики та вирішення конфліктів. Це є одним із головних завдань керівника організації. Адже ефективно управляти – це вміння створювати таку обстановку, у якій реалізовувалися б поставлені перед організацією завдання.

Список використаних джерел

1. Социальная конфликтология : Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / Н.П. Дедов, А.В. Морозов, Е.Г. Сорокина, Т.Ф. Суслова / Под ред. А.В. Морозова. – М. : Академия, 2002. – 336 с.

2. *Орлянський В.С.* Конфліктологія : навчальний посібник / В.С. Орлянський. – К.: Центр навчальної літератури, 2007. – 160 с.

3. *Maslach Ch.* Burnout – the cost of caring / Ch. Maslach. – New York : Prentice hall press, 1986. – 192 p.

4. *Бородкин Ф.М.* Внимание : конфликт / Ф.М. Бородкин, Н.М. Коряк. – 2-е изд., перераб. и доп. – Новосибирск : Наука. Сиб. отд-ние, 1989. – 190 с.

5. *DuBrin A.J.* Fundamentals of organizational behavior : an applied approach / A.J. DuBrin. – Cincinnati : International Thomson Publishing, 1997. – 300 p.

6. *Шевчук Д.А.* Конфликты : как ими управлять (конфликтология) / Д.А. Шевчук. – М. : Гросс-Медиа, 2009. – 301 с.

7. *Орбан-Лембрик Л.Е.* Психологія управління : навчальний посібник / Л.Е. Орбан-Лембрик. – 2-ге вид., доповн. – К. : Академвидав, 2010. – 544 с. – (Серія «Альма-матер»).

8. *Лозниця В.С.* Психологія менеджменту [Текст] : навчальний посібник / В.С. Лозниця. – К. : КНЕУ, 1997. – 248 с.

9. *Емельянов С.М.* Практикум по конфликтологии / С.М. Емельянов. – С.-Пб. : Питер, 2009. – 384с.

10. *Фишер Р., Юри У.* Путь к согласию, или Переговоры без поражения / Пер. с англ. А. Гореловой ; Предисл. В.А. Кременюка. – М. : Наука, 1992. – 158 с.

Психологічний аналіз спеціальної діяльності персоналу оперативних підрозділів розвідувального органу Міністерства оборони України в контексті визначення провідних професійно важливих якостей

В.Є. Шевченко
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто результати дослідження професійно важливих якостей персоналу оперативного складу розвідувального органу Міністерства оборони України. Показано, що за своїм змістом діяльність оперативного співробітника різноманітна та багатоаспектна, має евристичний характер і включає реалізацію організаційних, правових, аналітичних, комунікативних дій. Проведене професіографічне дослідження дало змогу сформулювати основні психологічні характеристики діяльності зазначеного контингенту.

В статье рассмотрены результаты исследования профессионально важных качеств персонала оперативного состава разведывательного органа Министерства обороны Украины. Показано, что по своему содержанию деятельность оперативного сотрудника разнообразна и многоаспектна, носит эвристический характер и включает реализацию организационных, правовых, аналитических, коммуникативных действий. Проведенное профессиографическое исследование позволило сформулировать основные психологические характеристики деятельности обозначенного контингента.

The article describes the results of a study of personnel's professionally important qualities of intelligence service of the Ministry of Defense. It is shown that the content of operational activities of staff is diverse and multifaceted, is heuristic in nature and includes the implementation of the organizational, legal, analytical and communicative actions. Conducted research allowed to formulate the basic psychological characteristics of the designated population.

Ключові слова: *національна безпека, персонал, розвідувальний орган, професійно важливі якості, професіографія, дослідження*

Постановка проблеми

Як молода держава Україна пройшла чималий шлях будівництва та реформування своїх силових структур. Дискусія довкола безпекового простору та його стрижневого елементу – військової організації держави з різною інтенсивністю триває протягом усього періоду її незалежного існування.

Активну участь у полеміці беруть науковці, військові та цивільні експерти, представники політичних і громадських організацій. Проте єдиного вітчизняного варіанта системи безпеки та моделі військової організації держави (ВОД) не розроблено й досі.

Отже, на думку українських науковців, проблема військової організації держави як одного з головних елементів системи забезпечення військової безпеки України є надзвичайно актуальною і водночас недостатньо вивченою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Сучасна геополітична обстановка у світі, на відміну від часів холодної війни, характеризується непередбачуваністю та швидким зростанням напруженості у кризових районах. А геополітичні зміни відповідним чином обумовили суттєву трансформацію сфери безпеки – зникла біполярна система, зменшилась імовірність повномасштабної війни, набули актуальності регіональні, етнічні та релігійні конфлікти, тероризм, незаконна міграція, торгівля людьми, наркотиками, зброєю та технологіями, виготовлення та розповсюдження зброї масового ураження тощо [1, с. 16-17].

Поява нових загроз, постійне зростання ймовірності та різноманітності їхнього прояву зумовлюють необхідність перегляду всього комплексу проблем збереження миру і стабільності, переосмислення ролі та місця держав, міжнародних організацій, військово-політичних союзів у формуванні адекватних форм і способів реагування на сучасні загрози [2, с. 114-115].

Однак воєнна організація та сектор безпеки України не повною мірою відповідають вимогам сучасності, вони в цілому, їх складові внаслідок не виважених, а іноді й помилкових рішень критично ослаблені та на сьогодні досягли критичної межі можливостей щодо вирішення завдань захисту національних інтересів України. Стан Збройних сил України, як і оборонно-промислового комплексу, характеризується глибокою депресією. Небезпечних масштабів набула багаторічна тенденція зниження військово-технічного потенціалу Збройних сил та інших військових формувань. Потребує прискорення процес реформування діяльності правоохоронних органів, призначених забезпечувати національну безпеку, права і свободи людини. Недостатньо враховується та обставина, що в суспільстві відбувається політична радикалізація, мають місце екстремістські настрої та прояви, що створює загрозу громадському спокою, державному суверенітету і територіальній цілісності України [3, с.25].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Одним із ключових елементів сектору безпеки держави, що безпосередньо відповідає за прогнозування викликів і загроз національній безпеці, є розвідка. В умовах сучасних динамічних змін у геополітичній ситуації та постійної трансформації викликів і загроз надзвичайно зростає значення розвідки в забезпеченні національної безпеки України, і, відповідно, значно зростають вимоги до підвищення ефективності діяльності розвідувальних органів, насамперед щодо здобування упереджувальної розвідувальної інформації та своєчасного надання її політичному керівництву держави для прийняття оптимальних рішень у сфері безпеки, а також для її врахування в процесі стратегічного планування у сфері зовнішньої та внутрішньої політики [1; 2].

У своїй діяльності розвідувальний орган Міністерства оборони України (МОУ) приділяє велику увагу роботі з персоналом. Удосконалення системи підготовки фахівців, їх професійного розвитку у воєнній розвідці передбачається проведення комплексу заходів, спрямованих на оптимізацію вказаних процесів [4, с. 53]. Проте системних ґрунтовних досліджень проблеми психологічного аналізу діяльності персоналу розвідувального органу Міністерства оборони України не проводилося.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розгляд результатів психологічного аналізу діяльності оперативного складу розвідувального органу МОУ в контексті визначення провідних професійно важливих якостей.

Виклад основного матеріалу дослідження

Складність діяльності персоналу оперативного складу розвідувального органу МОУ визначається своїм змістом і додатково посилюється суперечністю та неоднозначністю соціально-економічної, політичної й ідеологічної ситуації в Україні, впливом на військові та спеціальні форму-

вання дестабілізуючих чинників постійного реформування, підвищенням соціальної напруженості в середовищі, загостренням криміногенної ситуації тощо.

Така діяльність відрізняється високим рівнем варіативності, напруженості та нестандартності ситуацій. Нами встановлено, що складність діяльності оперативного співробітника обумовлена:

- специфікою форм і методів оперативної роботи розвідувального органу, загалом, та оперативних підрозділів, зокрема;
- веденням розвідувальної, інформаційно-аналітичної та оперативно-розшукової діяльності з метою забезпечення захисту інтересів держави.

Проведений нами аналіз професійної діяльності оперативного співробітника розвідувального органу МОУ дає підстав стверджувати, що одним із найбільш значущих у професійному аспекті є її когнітивний компонент.

Для того, щоб у повній мірі досягати мети в оперативній діяльності, оперативні співробітники повинні мати великий інтелектуальний потенціал, уміти працювати на випередження, швидко аналізувати тенденції розвитку оперативної ситуації та прогнозувати можливі загрози безпеці держави. Ці завдання зможуть виконати лише ті оперативники, які матимуть високорозвинену пізнавальну сферу.

Діалектика протидії посягань на державні інтереси вимагає, щоб оперативний склад розвідувального органу МОУ вмів бачити не оболонку явища, а його суть, не застиглі схеми, а процеси в розвитку, їх взаємозв’язки та суперечності, умів виявляти хитромудрі механізми протиправної та шпигунсько-підривної діяльності проти України.

У діяльності оперативників розвідувального органу можуть виникати такі моменти, коли хтось із них може опинитися в таких умовах, за яких здійснення фахових обов'язків:

- надзвичайно ускладнене високими ступенями фізичної небезпеки;
- цілком залежить від спроможності та навичок вибрати оптимальну лінію поведінки та домогтися реалізації мети фахової діяльності в критичних умовах.

Крім того, в сучасних умовах до оперативного складу розвідувального органу МОУ висуваються підвищені морально-етичні вимоги, у першу чергу йдеться про його законослухняність, стійкість до корупції, не перевищення службових повноважень тощо. Питання етики в розвідувальній діяльності нині в Україні лише на стадії розроблення, зокрема, Рада національної безпеки і оборони України запропонувала проект Кодексу розвідувальної етики [5].

Теоретичні засади та європейські стандарти етики в різних сферах діяльності набули актуальності в Україні за умов демократичних перетворень. Слабкі акценти на етичні компоненти у функціонуванні правоохоронних органів і спеціальних служб України не сприяють викоріненню в них корупції, утвердженню пріоритетів шанобливого ставлення до людської гідності. Між тим, зусилля щодо привнесення етичних засад у сферу вітчизняного державного управління набувають послідовності, знаходять своє відображення в підходах до реформування державної служби, сектору державної безпеки, сектору розвідки України.

За своєю безперечною метою принципи розвідувальної етики повинні бути спрямовані на ефективне виконання розвідкою своїх функцій, передбачених законодавством на благо громадян і держави, відповідати очікуванням демократичного суспільства, яке в Україні все більш виразно набуває рис громадянського. За суттю в етичних принципах розвідки повинен відображатися синтез базових (деонтологічних) етичних принципів державного службовця (компетентність, відповідальність, сумлінність, чесність), військового (мужність, дисциплінованість, відданість Батьківщині та службовому обов’язку), правоохоронця (професіоналізм, чітка функціональність, непідкупність, відкритість для суспільства), а головне – бути враховані особливості, що притаманні лише розвідувальному середовищу.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Перш за все, це стосується загальноприйнятого в міжнародній практиці ставлення до розвідки як виду діяльності, що потенційно передбачає порушення міжнародних норм і національних законодавств країн, щодо яких спрямовується розвідувальний інтерес. Через ці та інші обставини, виходячи зі специфіки, змісту, форм, методів і засобів діяльності, здійснення розвідувальних функцій пов'язане з множиною етичних дилем. Достатньо, наприклад, зазначити такий рутинний для розвідника морально-етичний аспект поведінки, як легендування. Але особлива делікатність полягає в царині прав і свобод людини, у поєднанні цілеспрямованості в досягненні розвідувальної мети з бережливим ставленням до інтересів та гідності особистості.

Законодавче унормування розвідувальної діяльності забезпечує лише загальні позиції (основоположний рівень етичних норм), оскільки не може охопити все різноманіття, динаміку, непередбаченість, випадковість, що для розвідника скоріше є нормою, ніж нештатною ситуацією. Розвідка – це переважно творчий процес, а до нього можна підходити по-різному, і саме етичні імперативи можуть налаштовувати розвідника до ініціативи, креативного мислення, оперативного ризику, самовдосконалення, а також, що дуже важливо для розвідувального середовища, – до розвитку корпоративної співпричетності.

Розвідувальний процес вимагає консолідованих дій, порозуміння та взаємодопомоги, командної гри і загально усвідомлених правил поведінки, які значною мірою спрямовані на формування імунітету проти зради та корупції. Традиції в розвідці зумовлюють принцип корпоративної спадкоємності, ігнорування якого негативно позначається на рівні професійної підготовки розвідників і в цілому – послідовності оперативного процесу. Слід зауважити, що корпоративна етика в розвідці не має нічого спільного з вузько груповою мораллю, яка захищає антисоціальні інтереси. У професіоналів з розвідки немає іншого інтересу, як служіння державі та народу. Саме вони становлять елітний корпус розвідки, виступають законодавцями та носіями корпоративної етики, патронують молодих колег, залучають їх до основ фахової майстерності. Водночас, корпоративна культура, як багатофакторне явище, відображає не лише внутрішню, а й зовнішню поведінку розвідників і сьогодні вимагає певного цивілізованого типу взаємовідносин як з партнерами, так і з опонентами.

Безумовно, йдеться про тенденції, притаманні лише цивілізованій розвідувальній спільноті, окремі представники якої, можливо, під впливом демократичного суспільства і не виключено – з моральної мотивації, започатковують нові зразки етичної поведінки.

Ураховуючи вищенаведене, можемо стверджувати, що підвищення ефективності виконання професійних завдань оперативниками безпосередньо пов'язане з розвитком їх пізнавальної сфери. Саме високий розвиток цієї сфери дає змогу оперативнику забезпечити максимальну ефективність і раціональність своєї діяльності при взаємодії з навколишнім світом, або, за іншою термінологією, професійну мобільність [6, с. 168-169].

Головне призначення пізнавальної діяльності в реальному житті індивіда – це допомога в конкретному моменті буття при виборі способу життя. Виділивши для дослідження ту чи іншу реальну діяльність, необхідно мати на увазі й систему реальних життєвих відносин (знань, сенсів, цінностей), тобто пам'ятати про те, що реальна діяльність є компонентом системи діяльностей, сукупність яких і утворює те, що називають «реальною життєдіяльністю». Продукти (результати) пізнавальної діяльності можна фіксувати через динаміку професійного образу світу, складовими якого вони є і через який впливають на можливість постановки і розв'язання нових професійних завдань [7, с. 88].

Будь-який результат пізнавальної діяльності щось змінює в цілісному образі світу професіонала – перебудовує дійсність,

розширює її тощо. Кожен подальший акт професійної діяльності пов'язаний з образом світу. Таким чином, творчі можливості суб'єкта пов'язані з динамікою його образу світу. Це означає, що творчі можливості суб'єкта тісно пов'язані з розвитком тієї підструктури цілісної психологічної системи, яка представляє об'єктивний світ як дійсність, де людина живе і діє.

Творчий характер професійних завдань, що їх вирішують оперативні співробітники розвідувального органу МОУ в процесі оперативно-розвідувальної діяльності, передбачає сформованість високого рівня креативності, що притаманно оперативникам інших спеціальних служб [7; 8].

Високий рівень розвитку пізнавальної сфери дає змогу оперативним співробітникам розвідувального органу адекватно до ситуації використовувати логічні засоби (операції визначення та класифікації, умовисновки, міркування, спростування, запитання тощо); розуміти багатозначне в пізнавальній ситуації; відстежувати матеріали з новою інформацією; більш повно фіксувати і враховувати зміни в значимій інформації; вибирати кращий варіант розв'язання пізнавального завдання або проблеми за умов неповної інформації або обмеженого часу на її осмислення.

До того ж, творче мислення відіграє важливу роль у реалізації здатності до рольової поведінки оперативного співробітника, пов'язаної з перевтіленням в ситуаціях легендування контактів з об'єктом оперативного інтересу. Адже здатність до рольової поведінки, як нами встановлено, належить до структури професійно важливих якостей оперативних співробітників розвідувального органу МОУ.

Цю здатність відносять до спеціальних професійних здібностей. На думку П.Я. Пригунова [9; 10], який досліджував діяльність оперативного складу кримінальної розвідки МВС, здатність до рольової поведінки разом з вольовими та комунікативними якостями є вирішальними в ситуаціях оперативного (агентурного) проникнення.

Здатність до рольового перевтілення, вміння видавати себе за інших людей, безпомилково розігрувати ролі різних соціальних і професійних типів; мовна винахідливість; уміння швидко і достовірно пояснити критичність ситуацій іншій особі, прикривши свої істинні наміри; уміння виробляти власні методи розв'язання та виходу з проблемних ситуацій – ось ті складові, що зумовлюють успішність діяльності розвідника під час проведення оперативних заходів [11; 12].

Крім того, ряд дослідників [13; 14; 15] вважають, що для оперативника професійно важливими повинні бути навички психологічних прийомів роботи з агентурою (конфідентами) та розвиток здібностей, необхідних для їх залучення до оперативної роботи; навички та вміння з лайдіагностики (здатність виявляти неправду та відвертість; ознаки маніпулятивної поведінки різних осіб з метою її нейтралізації та використання в оперативних інтересах).

Отже, пізнавальна сфера оперативного співробітника розвідувального органу МОУ – це динамічна система, що забезпечує взаємодію всіх когнітивних структурних елементів його психіки (пізнавальних процесів, пізнавальних здібностей, пізнавальної діяльності) в процесі самопізнання та опанування світом в умовах професійної взаємодії з об'єктом оперативного інтересу та іншими джерелами оперативної інформації.

Своєрідність пізнавальної діяльності оперативників визначається особливостями та вимогами оперативно-розвідувальної роботи, саме вони надають їх пізнавальній сфері професійної спрямованості, що виявляється в переважному розвиткові та структуруванні певних пізнавальних умінь.

Висновки

Психологічний аналіз професійної діяльності оперативного співробітника розвідувального органу МОУ, що проведений нами, дає підстави стверджувати, що найбільш значущими у професійному аспекті її компонентами є когнітивний і комунікативний.

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

Така специфіка діяльності зумовлює формування нових відносин особистості, відповідно й розвитку останньої в умовах її здійснення. До таких умов належать елементи стресу, ризику та непередбачуваності, жорсткий психологічний тиск з боку певних соціальних прошарків, робота оперативного складу в умовах соціально агресивного або незвичного середовища, приховування змісту та специфіки своєї професійної діяльності від оточення, у тому числі й найближчого.

Список використаних джерел

1. *Качанов В.І.* Напрями трансформації розвідки з урахуванням сучасної геополітичної обстановки / В.І. Качанов // Зб. наук. праць ; Спецвипуск. НДІ ГУР МОУ. – К., 2008. – С. 15-19.

2. *Пилипчук В.Г.* Проблеми дослідження новітньої історії органів безпеки та розвідки в контексті розвитку сектору безпеки України / В.Г. Пилипчук // Стратегічні пріоритети. – К., 2012. – № 3 (24). – С. 114-119.

3. Постанова Верховної Ради України «Про стан та перспективи розвитку Воєнної організації та сектору безпеки України» від 5 липня 2012 р. № 5086-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. − № 25. – С. 25-26.

4. *Гвоздь В.І.* Розвідувальний орган Міністерства оборони України у системі забезпечення національної безпеки України / В.І. Гвоздь // Стратегічна панорама. – К., 2009. – № 3. – С. 53-60.

5. Щодо етичних норм в діяльності розвідувальних органів України в сучасних умовах // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rnbo.gov.ua/news/682.html

6. *Махлай О.М.* Психолого-акмеологічний аспект розвитку пізнавальної сфери оперативних працівників Державної прикордонної служби України / О.М. Махлай, С.А. Чистяков // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського (збірник наукових праць), № 11-12. – Одеса : ПДПУ ім. К.Д. Ушинського, 2005. – С. 167-173.

7. *Махлай О.М.* Роль пізнавальної сфери у підвищенні ефективності професійної діяльності оперативних працівників / О.М. Махлай // Боротьба з протиправною діяльністю на державному кордоні України : теорія, практика, проблеми взаємодії : Матеріали міжвідомчої науково-практичної конференції (8 грудня 2005 р.), м. Хмельницький : Науково-практичне видання. – Хмельницький : Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, 2006. – С. 86-92.

8. *Чанзан Т.В.* Акмеологические факторы развития познавательной сферы оперативных сотрудников Федеральной Службы по экономическим и налоговым преступлениям : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Т.В. Чанзан / Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – М., 2003. – 24 с.

9. *Пригунов П.Я.* Психологическое обеспечение специальных операцій : ролевое поведение. Учебное пособие / П.Я. Пригунов. – Изд-во Европ. ун-та, 2000. – 303 с.

10. *Пригунов П.Я.* Психологическое обеспечение специальных операций: оперативное внедрение. Учебное пособие / П.Я. Пригунов. – Изд-во КНТ, 2006. – 472 с.

11. *Шебаршин Л.В.* Рука Москвы : Записки начальника советской разведки / Л.В. Шебаршин. – М. : Центр-100, 1992. – 351 с.

12. *Абдуллаева Н.Д.* Оперативное внедрение в деятельности оперативных подразделений органов внутренних дел : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Н.Д. Абдуллаева / Байкальский гос. ун-тет экономики и права. – Иркутск., 2007. – 19 с.

13. *Філіппов С.О.* Психологічні особливості професійної діяльності офіцерів-оперативників Державної прикордонної служби України : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / С.О. Філіппов / Нац. академія Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2004. – 19 с.

14. *Матеюк О.А.* Професійний психологічний вплив військового керівника на підлеглих в особливих умовах діяльності : Монографія / О.А. Матеюк. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2006. – 278 с.

15. *Сафін О.Д.* Психолого-акмеологічні основи професійного та особистісного самовдосконалення співробітників правоохоронних органів України : Монографія / О.Д. Сафін, В.С. Сідак. – К. : НА СБУ, 2004. – 178 с.

Збірник наукових праць

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»
випуск шістнадцятий

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» не несе відповідальності
за зміст матеріалів публікацій та достовірність наведених авторами
фактологічних, статистичних тощо даних

Літературне редагування: *Г.О. Яворська*
Комп'ютерна верстка: *В.І. Гришаков*

Підписано до друку 14.11.2013 р. Формат 70x100/$_{16}$. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 24,21. Обл.-вид. арк. 23,52. Наклад 300 прим. Зам. 33.

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafia.krok@gmail.com